

Евген Микаленко

Моденник
(1918-1919)

*Присвячується 150-річчю
з дня народження Євгена Харламповича Чикаленка*

Євген Микаленко

Щоденник
(1918-1919)

Київ «Темпора» 2011

ББК 63.3 (4 Укр) 5

УДК 821.161.2-94 Чикаленко: 94 (477) "1918–1919"

Ч 60

Видання підготовлене за машинописом, наданим Володимиром Погребенником

Передмова та примітки: Тетяна Осташко

Редактор: Ірина Давидко

Верстка та дизайн: Микола Койдан

Чикаленко Євген

Ч 60 Щоденник (1918–1919). – К.: Темпора, 2011. – 424 с.

ISBN 978-617-569-071-0

Щоденник Є. Х. Чикаленка, написаний на основі безпосередніх вражень автора, розкриває перед сучасним читачем період становлення української державності: утворення УНР та діяльність Центральної Ради, життя в Україні за Гетьманату й Директорії, відносини молодої держави з Німеччиною та Росією.

Автор наводить матеріали преси, інші документи, які висвітлюють тогочасну суспільно-політичну ситуацію, дає об'єктивну й виважену оцінку подій та багатьох державних діячів: С. Петлюри, П. Скоропадського, В. Винниченка та ін. Є. Чикаленко занотує свої роздуми про історичну долю України, власне бачення державного будівництва.

Логічним доповненням до щоденникових записів є вміщена в книзі стаття Є. Чикаленка "Де вихід?", а також "Уривки зі спогадів з років 1919–1920" Л. Є. Чикаленка.

Видання розраховане на широкий загал читачів і буде цікаве всім, хто не байдужий до історії України.

ББК 63.3 (4 Укр) 5

УДК 821.161.2-94 Чикаленко: 94 (477) "1918–1919"

ISBN 978-617-569-071-0

© Передмова, примітки Т. Осташко, 2011

© Темпора, 2011

ЗМІСТ

Слово від редакції до читача	6
<i>Тетяна Осташко. Євген Чикаленко: зміна участі</i>	8
Уривок з моїх споминів за 1917 рік	23
1918 рік	47
1919 рік	237
Де вихід?	247
Примітки	256
Додаток. Левко Чикаленко. Уривки зі спогадів з років 1919–1920	335
Іменний покажчик	415

СЛОВО ВІД РЕДАКЦІЇ ДО ЧИТАЧА

Спогади і щоденники Євгена Чикаленка не лише цікаві й інформаційно насичені, вони захоплюють і вражають читача емоційністю та безпосередністю викладення матеріалу: події українського життя другої половини XIX–початку XX ст. описані людиною, яка пропустила їх через свою долю, попри всякі пережиті лихоліття, зберегла почуття гумору, тверезий і критичний погляд на себе та світ. У пропонованій книзі читач матиме змогу ознайомитися з щоденниковими нотатками Є. Чикаленка за 1918–1919 рр., відчутти зсередини атмосферу того часу, уявити розвиток подій, які на багато років наперед визначили долю України.

Текст видання готувався за машинописним списком з рукопису, доля якого досі залишається невідомою... Під час опрацювання матеріалу нами було помічено неточності в написанні деяких прізвищ, географічних назв та ін. Так, загальновідомо, що Є. Чикаленко мав дачу в Алупці, і про це він згадує в щоденнику. У машинописному примірнику ми прочитали: "... нарешті можу поїхати в Америку (5.IV.1918 р.), там у мене є дача..." Село Кононівку, де був маєток Є. Чикаленка, названо в одному випадку Комонівкою (17.IV.1918 р.), в іншому – Романівкою (1.X.1918 р.). Прізвище Кістяківський було передано як Костяннівський (6.VII.1918 р.), Ковенко як Квяєнко (29.VII.1918 р.), а газету "Нова Рада" названо то "Народною Радою" (19.X.1918 р.), то "Народовою Радою" (15.VI.1918 р.). У фразі "...Україна колись розколить Росію..." (31.V.1918 р.), очевидно, має бути розвалить; а 7.V.1918 р. Є. Чикаленко навряд чи написав: "... границя йде на Перемишль, а коли її можна буде передати на схід ..."; найімовірніше, було пересунути. Так само незрозуміле слово (виділене курсивом) в запису за 6.V.1918 р.: "... не згинуть гроші, впорені в російські папери..." Редакція переконана, що Є. Чикаленком тут було написано вложені. У вміщеному під 3.VII.1918 р. "Открытом письме" В. Піснечевського читаємо: "А Захарченко поїхав у Малієвку і перепоров усіх писками..." Безсумнівно, в рукопису було різками. Оскільки таких помилок і неточностей ми виявили чимало (понад 50), у текст, наданий видавництву, було внесено правки, які, за глибоким переконанням редакції, зможуть

більш точно й коректно передати зміст втраченого рукопису. Всі текстові й археографічні проблеми, які постали перед нами, ми намагалися розв'язати за допомогою наявних матеріалів: тогочасних документів, газет, свідчень інших сучасників тощо. Деякі слова та поняття довелося буквально розгадувати, а правильне написання багатьох географічних назв встановлювати за картами ХІХ ст. Окремі з цих правок зазначено в посторінкових зносках, ті ж, які видаються цілком очевидними, такими, що не потребують коментарів, не згадуються.

Правопис у "Щоденнику" в основному збережено відповідно до наданого редакції тексту, лише в окремих випадках розділові знаки поставлено згідно з сучасними нормами пунктуації.

Редакція висловлює щире сподівання, що все ж таки коли-небудь рукопис щоденника віднайдеться і читач зможе безпосередньо ознайомитися з його змістом та об'єктивно оцінити нашу роботу. Висловлюємо також глибоку подяку всім, хто сприяв нам у підготовці видання та підтримував нас.

З повагою до читача, редакція

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО: ЗМІНА УЧАСТІ

Весна 1917 року, яка дала могутній поштовх національно-визвольному руху, відкрила широкі можливості для участі українців в політичному, соціальному, науковому і культурному житті. Цей рік став знаковим і для родини Чикаленків, голова якої Євген Харлампович – відомий громадський і культурний діяч, меценат – належав до кращих представників української інтелігенції, що присвятили себе повсякденному та самовідданому служінню національній справі.

Євген Чикаленко з піднесенням зустрів Лютневу революцію. Саме в нього на квартирі у перші березневі дні 1917 р. відбувалися збори української інтелігенції, де обговорювалися питання організації та була попередньо сформульована ідея утворення об'єднавчого центру, трансформованого через декілька днів в Українську Центральну Раду. Як член ради Товариства українських поступовців Євген Харлампович 8 березня 1917 р. підписав відозву «до українського громадянства» із закликом підтримувати новий революційний уряд, українську пресу, організовуватися, створити український національний фонд, відкривати школи, товариства «Просвіта». Від перших революційних днів він доклав великих зусиль до відновлення газети «Рада»: клопотався про дозвіл у влади, шукав друкарню, кошти, підбирав редакцію. На його думку, газета мала бути позапартійною, «в першу голову українська національна, щоб вона об'єднувала всіх українців, які домагаються автономії, свого сейму».

Перше число «Нової Ради» вийшло 25 березня 1917 р. Часопис друкувався вже без Є. Чикаленка. Відразу після участі в I Українському кооперативному з'їзді (14–16.03.1917 р.) він виїхав у рідне село Перешори на Херсонщині. З'їзд справив на нього дуже сильне враження. Після того, як хор заспівав «Ще не вмерла Україна», він страшенно розхвилювався, «не зміг здержати голосного ридання і благословляв долю», що дожив до такого важливого моменту. На жаль, ми маємо змогу ознайомитися лише із уривком споминів за 1917 рік, який фактично є стислим конспектом подій. Можливо, Євген Харлампович не захотів писати про те, в чому особисто не брав участі, аби своїми характеристиками не ображати діячів, що, на його думку, припустилися помилок у про-

цесі роботи в першому українському парламенті – Українській Центральній Раді та уряді – Генеральному Секретаріаті. Досі не вдалося віднайти жодної інформації, через що кандидатура Є. Чикаленка 20 березня 1917 р. була провалена на виборах до Центральної Ради. Його обрали до її складу лише на Всеукраїнському національному конгресі. Він також усунувся від роботи в раді Товариства українських поступовців, неформальним лідером якого був у дореволюційний час. Можливо, що перші зустрічі на публічних зібраннях з М. Грушевським, який повернувся до Києва із заслання, гострий тон і натяки на «буржуазність» Є. Чикаленка впевнили його в тому, що він має поступитися місцем діячам соціалістичного табору. Про це він прямо говорить у листі до свого давнього приятеля, відомого українського громадського-політичного діяча П. Стебницького, пояснюючи своє небажання бути на Всеукраїнському національному конгресі: «Я рішучо не здатний, по своїй вдачі, до широкого публічного життя, до змагань, до одстоювання публічно своїх думок, і присутність моя нікому не потрібна, а мені – шкодлива, бо там я, певне, знов заслабну. Ви хочете себе здати в архів, а я вже й здав...»*. У наступному листі до П. Стебницького Євген Харлампович зізнавався, що «махнув на все рукою і яюсь заспокоївся, а через те і поздоровшав... мемуарів я тепер не веду...». Разом з тим утішався, що замість нього тепер працювали його сини**.

Є. Чикаленко належав до старшого покоління українських національних діячів, які внаслідок свого ліберально-демократичного світогляду скептично ставилися до масового захоплення соціалістичними і радикальними ідеями і тому відійшли на другий план навесні 1917 р. Власне, про цю позицію Є. Чикаленка та близьких йому по духу Л. Житецького, В. Леонтовича, П. Стебницького, О. Лотоцького та ін. писав у своїх спогадах Д. Антонович. Він, зокрема, зазначав, що невдовзі після установчих зборів Української Центральної Ради «Чикаленко і всі інші відпоручники ТУП, почувавши відразу до демагогії, перестали ходити на її засідання...»***. Є. Чикаленко не був самотнім діячем, для кого 1917 рік «вскрив всю підсвідому неревольюційність» власної вдачі. Про це також говорять у своїх листах і споминах інші українські діячі, які не сприйняли «революційного азарту» соціалістично налаштованої молоді, яка запанувала у Центральній Раді. Зокрема, С. Єфремов («... Ввесь час ми тільки й робили, що хвалилися своєю доброю організованістю, і пучкою не кинувши, щоб її справді завести»****), Д. Дорошенко («З початку революції почав грати вже здержуючу роль, був фактично контрреволюціонером і свій авторитет використовував не для “поглиблення” революції, а її стримання»****), хоч обоє і обіймали впливові посади в українських національних інституціях.

* Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – К.: Темпора, 2008. – С. 489.

** Там само. – С. 493–494.

*** Див.: Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Б/м, 1946. – С. 160.

**** Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки. – К.: Темпора, 2010. – С. 197.

***** Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 67.

Є. Чикаленко, займаючись господарством на селі, не залишався без інформації про становлення влади в Україні. Він регулярно одержував листи від В. Винниченка, С. Єфремова й А. Ніковського. Можливо, найціннішу інформацію мав від своїх синів – Левка й Петра, які працювали в апараті Центральної Ради. Листування з П. Стебницьким, який репрезентував УЦР у Петрограді, давало йому інформацію про ставлення Тимчасового уряду до українського руху. Чимало листів у цей час він одержував і від приятелів з інших українських регіонів, зокрема з Полтавщини, Харківщини, Холмщини, зі Східного фронту: від А. Жебуньова, М. Левицького, В. Леонтовича, Ф. Матушевського, О. Скорописа-Йолтуховського та ін.* Є. Чикаленко мав розлогу картину українського національного життя як у столиці, так і на периферії, на фронті й у Петрограді.

Судячи з листування Є. Чикаленка, молодші представники Української радикально-демократичної партії, яка у 1917 р. реорганізувалася в Українську партію соціалістів-федералістів, зокрема С. Єфремов та А. Ніковський, просили його повернутися до Києва. У їхніх листах до Є. Чикаленка відчувалося, що вони були розчаровані курсом Центральної Ради і не сприймали її лідера М. Грушевського за непослідовність та загравання з радикально налаштованими політичними силами, за необдуманість рішень. У свою чергу, П. Стебницький у листі до Є. Чикаленка зазначав, що йому «за київські справи боязно». «... Знизу стихія, яка, правда, розбурхалася, але без доброго керівництва сама нічого не здобуде, – наголошував він. – А зверху організоване представництво трьох політичних напрямків: соціалісти, белетристи та гімназисти. З такою спілкою трудно вести добру політику, і зостається покладати надію... на українського Бозю»**. Не менш критичним був у своїх коментарях щодо тогочасного українського проводу й А. Ніковський, який відверто глузував з низької культури молодих українських політиків: «Качество наше мале, говорити не вміємо, культура отакесенька. Будемо ще при кориті, не розбитому правда, але кориті»***. Очевидно, що вони бачили в Є. Чикаленку противагу М. Грушевському, який «тепер помолодшав і йде вкупі з молодшими; так само, як він зробив і в 1905–1907 роках». Але Євген Харлампович, здоров'я якого навесні значно погіршилося, відчував, що не має «ні сили, ні охоти входити в конфлікти, в суперечки»****. Крім того, він вважав своє перебування в Києві у статусі великого земельного власника непотрібним. Він передчував, що по приїзді до Києва у нього попсуються «відносини з багатьма колишніми вчорашніми приятелями», і «коли скаже що-небудь вперек тому, що говорять всякі “товарищі”», то будуть його обвинувачувати в «контрреволюційних аспіраціях»*****.

* Докладніше див.: *Старовойтенко І.* Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К.: Темпора, 2009.

** Там само. – С. 503–504.

*** Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки. – К.: Темпора, 2010. – С. 330.

**** Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – С. 489.

***** Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки. – С. 332.

Євген Харлампович до 25 жовтня 1917 р. залишався в Перешорах і не спішав до Києва. А. Ніковському він писав, що «покинути без догляду тепер хазяйства не можна навіть на годину, бо все чисто реквізують селяне». Найгірше, на його думку, було те, що «ніяких законів, ніякого начальства тепер нема, а внутрішнього закону у селян ще не виробилось, а через те по селах робиться ще гірше щось, як на фронті»*. Палко люблячи Україну, її народ, культуру, Є. Чикаленко мав доволі тверезий погляд на українське селянство. Він бачив, що селянина в революції найбільше цікавило розв'язання аграрної проблеми, тому наполягав на найтіснішому поєднанні національно-державного будівництва із земельним питанням. Ще в уривку споминів за 1917 р. він звертав увагу, що заможні українські елементи були налаштовані на сепарацію від Росії, де прогнозували владу більшовиків. Їхній інтерес стосувався насамперед землі. За його словами, навіть чорносотенно налаштовані багаті землевласники дотримувалися думки, що «соціалізацію землі може завести тільки общинна Московщина, а у нас, на Україні, де кожний володіє окремим шматком землі, ніхто її принаймні задурно не відбере».

На сторінках свого щоденника Євген Харлампович, аналізуючи політичну ситуацію, яка склалася навесні 1918 р., наголошував, що український провід «на чолі з М. Грушевським думав опиратися на сільську голоту, на них більшовиків, думаючи, що вони є сила, на якій можна збудувати державу». Він зізнавався, що доводив голові Центральної Ради: «Україну треба будувати на середньому землевласнику, що має від 15 до 150 десятин землі, бо це єсть найпевніший, найздоровіший елемент на селі». Якщо сільській голоті Є. Чикаленко закидав відсутність хисту, то великим власникам він не довіряв через те, що серед них мало українців і тому вони, на його думку, байдужі до національного питання. Його надії були пов'язані з середнім класом як найнадійнішим елементом села, найбільш зацікавленим у соціальній стабільності та національній державності.

Тема земельної реформи є однією з головних у щоденнику Є. Чикаленка за 1918 рік. Як землевласник і водночас досвідчений господарник, він не сприймав закон про соціалізацію землі, який прагнула реалізувати Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР). Натомість він вважав, що для України вкрай необхідно було проведення земельної реформи, яка встановлювала б максимальні норми землеволодіння та передбачала парцеляцію великих господарств через їх розпродаж. На його думку, залежно від географічних умов місцевості, цей максимум мав коливатися у межах 150–250 десятин землі. Така реформа була б вигідною і для держави, і для селян. Варто наголосити, що досвід і обізнаність Є. Чикаленка визнавали всі, з ким йому доводилося співпрацювати і хто знав його ще з часів дореволюційних. Тому не дивно, що напередодні і після гетьманського перевороту політичні діячі різної орієнтації – від УПСР до УДХП (Української демократично-хліборобської партії) –

.....
* Там само. – С. 326.

зверталися до нього з пропозицією очолити міністерство земельних справ, навіть погодили з гетьманом кандидатуру Євгена Харламповича.

Авторитет Є. Чикаленка як поміркованого національного діяча, а також зв'язки, зокрема через зятя О. Скорописа-Йолтуховського, з німецьким військовим командуванням спричинилися до пропозиції від окупаційної влади очолити уряд і навести лад в Україні. Але Євген Харлампович не насмілювався взяти «владу з рук німців», бо це означало «стати проти всіх шарів громадянства і народу». «Я визнаю, що треба це зробити, але у мене для цього замало духу, не хватить сміливості... Я великоземельний власник і аграрну реформу буду робити (по думці всіх) в інтересах свого класу», – писав він. Крім того, він не відчував у собі здатності до публічної роботи. Зрештою, так визначив свій вибір: «...Як прадіди наші казали – “до булави – треба праці й голови”, а я свою голову не вважаю до того здатною і ненавиджу боротьбу, а люблю спокій, мир і тишу».

Водночас прем'єр-міністр В. Голубович запрошував його на посаду міністра земельних справ. Але й тут він не міг поступитися своїми принципами. Адже Є. Чикаленко був прихильником аграрної реформи, яка обговорювалася у II Державній Думі: ценз її обмежувався 250 десятинами у степовій Україні й 150 десятинами – у центральній. Тому для нього була неприйнятною максимальна норма 40 десятин, яку намагався провести соціалістичний уряд УНР. Варуге пропозицію обійняти аграрне міністерство Є. Чикаленко отримав від В. Липинського у травні 1918 р. Він практично погодився на неї, але дізнавшись про склад уряду, який, на його думку, увібрав переважно проросійськи налаштованих діячів, відхилив запрошення.

Через своїх синів, які працювали в Центральній Раді, та через зятя – О. Скорописа-Йолтуховського, який на початку квітня приїхав із-за кордону, Євген Харлампович мав достатньо широку інформацію, яка давала йому можливість уже напередодні державного перевороту 29 квітня 1918 р. прогнозувати, що німці розженуть український парламент. На думку Є. Чикаленка, лад і спокій у державі, сам факт її існування залежали від розв'язання земельного питання. Євген Харлампович бачив, що на той час в українському селі вже нагромадився колосальний вибуховий потенціал з огляду на ймовірну перспективу соціалізації землі та розгортання політичної боротьби навколо цієї проблеми. Після приходу до влади П. Скоропадського в Україні ширилися антиурядові настрої, підігріванні пропагандою українських соціалістів і більшовиків. Серед селянства поширювалися чутки, що гетьманська влада прагне забезпечити інтереси виключно великих земельних власників. Подібну агітацію насамперед провадили представники Української селянської спілки та УПСР, які вже з перших днів гетьманування П. Скоропадського повели протиурядову кампанію. Є. Чикаленко звертає увагу на те, що саме аграрне питання соціалістичні лідери регулярно висували на щит своєї боротьби з владою.

Є. Чикаленко був занепокоєний відсутністю консолідації в середовищі української поміркованої еліти, яка мала б цілеспрямовану та випробовану

програму. Його надзвичайно турбувала її неспроможність об'єднатися навколо ідеї побудови національної державності в Україні. У несприятливих зовнішньополітичних умовах українська інтелігенція обрала шлях взаємного політичного поборювання і не прагнула віднайти компроміс.

Є. Чикаленко неодноразово був учасником зібрань, на яких ішлося про формування національного уряду при гетьмані П. Скоропадському, оскільки кабінет Ф. Лизогуба, на думку більшості української національно-демократичної інтелігенції, дискредитував себе нібито проросійською політикою. Обговорювався й механізм його зміни: поступове витіснення проросійських міністрів чи відставка чинного уряду та заміна його українськими міністрами. В останньому варіанті Євген Харлампович вбачав небезпеку державного перевороту, що могло спричинити повну втрату національної державності. На самому початку гетьманування П. Скоропадського він сприймав його виключно як проросійський проект, який нібито реалізовували колишні «старорежимники», «свідомі вороги української ідеї», «які вславились на Україні своєю обрусительською, антидемократичною діяльністю» і т. п. Але попри це Є. Чикаленко постійно думає над тим, як використати ситуацію, що склалася, і фахівців в урядових установах на користь Україні. Прикметно, що коли 3 травня 1918 р. він зустрівся з М. Василенком, який обіймав посаду прем'єр-міністра перед Ф. Лизогубом, його турбувало лише питання, чи потягнуть кадети Україну в союз із Росією. Є. Чикаленко в той час фактично обходить мовчанкою спроби притягнути до участі в кабінеті представників української національної демократії, у результаті чого членів кабінету добирали з фахівців, що були поза українським політикумом. Проте вже влітку Є. Чикаленко переконався, що урядовці, попри всі звинувачення їх в антиукраїнстві, працюють на майбутнє України. Поступово він навіть захоплюється роботою деяких із них, зокрема І. Кістяківського – державного секретаря, згодом – міністра внутрішніх справ. Є. Чикаленко навіть розмірковує над можливістю входження представників українських партій у кабінет, який міг би очолити І. Кістяківський. Такий варіант, на його думку, мав би для України великі перспективи. У жовтні 1918 р. Є. Чикаленко знову одержав запрошення очолити уряд, створення якого стало результатом переговорів між Українським національним союзом з гетьманом П. Скоропадським. Але і в цьому випадку він не вважав для себе можливим стати на чолі кабінету, більшість у якому була за «Протофісом» – організацією великого капіталу з переважанням антиукраїнських настроїв.

Є. Чикаленко ще в дореволюційний час не крився зі своїм «германофільством». У своєму щоденнику й у листах він пише про те, що німці своєю організованістю, дисциплінованістю, ставленням до праці можуть сприяти консолідації і вихованню української нації. Приклади цього він бачив у Чехії та Прибалтиці. Тому цілком позитивно сприйняв прихід в Україну німецьких військ у 1918 р. Лише німці, на його думку, могли навести лад в Україні, населення якої було розбещене соціалістичними обіцянками та безладдям і не сприймало дій української влади.

«Германофільство» Є. Чикаленка значною мірою підкріплювалося його спостереженнями за німецькими колоністами на рідній Херсонщині. Особливий акцент він робив на їхні ефективні методи господарювання і на те, що вже в другому поколінні вони засвоювали українську мову. Він вважав, що коли українці навіть потраплять у цілковиту залежність від німців, то в боротьбі з ними «переймуть у них і орудіє боротьби, т. є. культуру, як перейняли її ести, латиші в Росії та чехи в Австрії, тоді українці навчатися ненавидіти своїх гнобителів і згодом визволяться від них. [...] А коли українці знов попадуть в становище «братів» до великоросів, то народ український надовго зостанеться темним, несвідомим своєї національності, з прикметами парія, тобто п'яниці, злодія та матерщинника, якому далеко і в соціальному, і в національному відношенні до німецького раба – естонця, латиша, не кажучи вже і чеха». На його думку, якщо ситуація складеться так, що німецькі війська змушені будуть залишити Україну, вона опиниться знову під владою Росії.

Незважаючи на своє досить скептичне ставлення до особи П. Скоропадського, Є. Чикаленко вважав, що падіння його режиму призведе до втрати незалежності. Він закликав представників українських національно-демократичних партій до співпраці з гетьманським урядом та його підтримки, що могло б нейтралізувати негативний вплив проросійських сил і зняти політичну напругу в Україні. Є. Чикаленко був категоричним противником організації антигетьманського повстання й не очікував позитивних наслідків від дій Директорії, які ускладнювалися зовнішньополітичними факторами. Після виходу військ Центральних держав з України її територія опинялася під загрозою радянської окупації. До республіканського уряду ввійшли міністри, мало придатні до державницької праці, а провід УНР узяв курс на більшовизацію влади. Добре розбираючись «у талантах» організаторів повстання проти П. Скоропадського, Є. Чикаленко писав: «Винниченко і Шаповал більше люди темпераменту, настрою, ніж логіки розуму, і обидва вони талановиті агітатори, пропагатори, але не державні мужі, а через те з певністю можна сказати, що їх політика доведе Україну до повної анархії, большевизму, а в результаті приведе до реакції, а може, й до всеросійської монархії, коли не до поділу, як в XVII віці».

Взимку 1919 р. Є. Чикаленко виїхав до української місії в Туреччині, де в цей час працював його син Петрусь. Але доїхати до Константинополя йому не судилося. Деякий час він змушений був чекати візових документів у Станіславові, потім на запрошення П. Шекерика поїхав у Жаб'є, а далі дорога привела його до Австрії, де розпочався еміграційний період діяча. «Така вже доля наша: налетів ціклон, – писав Євген Харлампович у листі до В. Липинського, – розвіяв нас як листочки по всьому світі, навіть повиривав дерева з корінням, до яких причислюю і себе з Вами, бо ми сиділи на землі, здається, глибоко запустивши коріння: зосталася на місці тільки гнучка лоза та бур'яни»*.

.....
* Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918–1929 рр.) // Науковий збірник Української вільної академії наук у США. – Вип. IV. – Нью-Йорк, 1999. – С. 295.

Свій щоденник Є. Чикаленко готував до публікації, перебуваючи в еміграції. В цей час він, як і більшість безпосередніх учасників українського національно-визвольного руху, переосмислює перебіг визвольних змагань та аналізує причини їх поразки. У передмові, написаній до першого видання щоденника, Є. Чикаленко зізнається, що події, записані ним у дореволюційну пору, «видаються дрібними» в порівнянні з тим, що він занотував після 1917 р. Але з того «дрібного зернятка», за його словами, «виросло велике дерево Української Державности»*.

Він вважав, що українці в 1917 р. виявилися не готовими до вирішення свого історичного завдання, а їх розпорошеність, розбрат і неорганізованість мали для України фатальні наслідки. Але попри це, на думку Є. Чикаленка, «не треба марнувати часу, а треба працювати над фундаментом для своєї державности». Він згадує про досвід польської інтелігенції, яка працювала за кордоном, щоб «привернути опінію Європи», і водночас творила духовні цінності в очікуванні своєї державности. Українцям це мало стати прикладом для їхньої суспільної поведінки на ближчу перспективу, в противному разі вони знову будуть не готовими, як і в 1917 р. Найбільше Є. Чикаленко нарікав на українську інтелігенцію, яка «проявила за цей час багато всякого паскудства, анальфабетизму, що свідчить про її політичне дитинство». На його думку, вона ще не мала «ніяких устоїв, навіть моральних». «Я не раз кажу, що аж тоді збудеться українська державність, коли повиростають діти отих наших соціалістів, які, будучи міністрами, понакрадали мільйони, і таким робом витворять свою буржуазію, якої у нас досі майже не було», – писав 21 січня 1920 р. Євген Харлампович** у листі до В'ячеслава Липинського, з яким його ріднило не лише сусідство в Австрії, але й близькість політична. Вони обоє належали до консервативного табору і вкрай негативно сприйняли руйнування гетьманської держави лідерами Директорії. «Хами! У нас пооднімали маєтки, а самі, добравшись до державних грошей, понабивали ними свої кишені і поставали мільйонерами. Але як легко прийшлися оті гроші, так легко вони й розвіються, без всякої користі для України», – зауважував він далі у цьому ж листі.

З В. Липинським пов'язаний і певний етап у зміні політичної орієнтації Євгена Чикаленка. Його германофільство зрештою вилилося у т. зв. концепцію «покликання варяга». Негативно оцінюючи політичну діяльність М. Грушевського, В. Винниченка і П. Скоропадського, Є. Чикаленко звертає свою увагу на постать австрійського ерцгерцога Вільгельма Габсбурга, відомого в українському середовищі під псевдонімом В. Вишиваного. У 1918 р. його розглядали в певних політичних колах України як альтернативу гетьману. У листі до В. Липинського Є. Чикаленко, посилаючись на інформацію від свого сина Петра, який перебував у той час в окупованій більшовиками Україні, фіксує

* Євген Чикаленко. Щоденник, т. 2 (1907–1917). – К.: Темпора, 2004. – С. 5.

** Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918–1929 рр.) // Науковий збірник Української вільної академії наук у США. – Вип. IV. – Нью-Йорк, 1999. – С. 267.

падіння популярності С. Петлюри і зростання інтересу до П. Скоропадського і В. Вишиваного*. Зять Є. Чикаленка О. Скоропис-Йолтуховський в одному зі своїх листів пише, що праві сили в еміграції шукають лідера, який міг би всіх об'єднати. «Ми балакали з Грековим, і з Вишиваним, і зі Скоропадським, – зауважує О. Скоропис Є. Чикаленку, – балакали не од нічого робити, а справді шукали творчих державних сил, і перше місце на нашій трагічній безлюдді одвели ми Скоропадському. По чистій совісті, по глибокому переконанню, що це справді творча державна сила, абсолютно і наскрізь чесна людина...»**. Вибір П. Скоропадського як ймовірного кандидата на гетьманство був одним з важливих компонентів підготовки до утвердження української монархії, яку розпочали українські консервативні політики в період кризи, що переживала УНР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. І в цьому процесі, як бачимо, певне місце поряд із П. Скоропадським відводилося В. Вишиваному. Більше того, Є. Чикаленко зафіксував у своєму щоденнику, що Український союз хліборобів-державників (УСХД) спочатку висував на роль персоніфікатора монархічного руху саме В. Вишиваного.

Спроба ввести Вільгельма Габсбурга в політичне русло організованого гетьманського руху базувалась на ідейно-політичній доктрині українського монархізму, що розроблялась у цей період В. Липинським. Короткотривалий досвід державотворення доби Гетьманату П. Скоропадського, попри всі його вади, привів ученого до глибокого переконання, що тільки «в формі Гетьманства наша традиція державно-національна могла стати фактом»***. Причому він розглядав Гетьманство як монархічну точку опори, яка є сталою і спирається на історичну традицію та історичну спадковість і може «витворити ту базу, на якій і в межах якої кожний з наших діячів і патріотів зможе проявляти свою творчу, реформаторську діяльність»****. На думку В. Липинського, реальну монархічну персоніфікацію Гетьманства міг здійснити тільки рід Скоропадських, який один «удержався до сьогоднішнього дня на відповідній висоті; тільки йому одному Бог дав стільки мужности і сили, щоб в 1918 р. нашу державну, і свою Родову, гетьманську традицію відновити»*****.

Натомість Є. Чикаленко тривалий час вважав П. Скоропадського «панським» гетьманом і наголошував, що після його помилок у 1918 р. за ним «не піде ні селянство, ні свідомі українці-хлібороби», до яких зачисляв і себе. Попри те, що Є. Чикаленко рішуче був проти антигетьманського повстання і весь час перебування П. Скоропадського при владі «гаряче агітував за співробітництво з ним», він не міг примиритися з його діями після проголошення курсу на федерацію з небільшовицькою Росією. Тому свої надії на майбутнє

* Там само. – С. 275.

** Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920. – К.: Темпора, 2011. – С. 408.

*** Липинський В. Покликання «варягів» чи організація хліборобів? – Нью-Йорк, 1954. – С. 53.

**** Там само. – С. 29.

***** Там само. – С. 54.

України Є. Чикаленко покладав на «якогось принца – чи німецького, чи англійського, – який приведе з собою військову силу і поведе політику компромісову між панством і селянством, який не відбратиме у селян землі “з шкурою”, як це робив Скоропадський, а лишить панам по 100–200 десятин для ведення господарства для апровізації міст, для цукроварства, броварства і т. д., а решту землі розпродасть селянам, які зможуть її купити, а решта селян мусить піти в робітники, бо повинна ж промисловість мати своїх, а не московських робітників; та й про долю цих робітників мусить той монарх подбати, щоб не поставити їх в становище рабів чи робочих волів»*.

Цю думку Є. Чикаленко розвинув у листі від 23 квітня 1921 р. до віденського часопису «Воля». Він публічно виголосив тезу, що врятувати Україну з хаосу і безладдя може лише монархія. Євген Харлампович стверджував, що «українським монархом не може бути ні Скоропадський, ні Петлюра, ні хтось інший свій, бо на своєму ми, зі своєї недисциплінованості, не об'єднаємося, не помиримося, а знову тільки якийсь варяг, як в старовину; якийсь чужоземний королевич, що матиме за собою піддержку якоїсь держави, прийде зі своєю гвардією, привезе своїх, а не московських фахівців, чи спеців, і поведе політику понадклясову, понадпартійну і зорганізує державу з неграмотних хліборобів, як це зробили в наші часи чужоземні королевичі в Греції, Румунії, Болгарії». Цей «варяг» має бути перейнятий українською національною свідомістю і повинен ставити самостійність України понад усе. На противагу П. Скоропадському, український монарх має володіти українською мовою і любити її, а також уникати у своєму оточенні російських і польських діячів, щоб не підпасти під їхній вплив. Ставало ясным, що найбільш імовірною у цьому політичному й суспільно-культурному контексті була постать ерцгерцога Вільгельма Габсбурга. Правда, у листі до Є. Лукашевича від 4 листопада 1921 р. Є. Чикаленко зауважує, що він «мав на думці англійського або шведського принця»**. Однак усе свідчило, що йдеться саме про Вільгельма Габсбурга. Саме в цей час Є. Чикаленко пристав на пропозицію долучитися до політичної акції ерцгерцога. У своєму щоденнику за 1921 р. Євген Харлампович досить детально опише всі перипетії своєї участі у долі В. Габсбурга. Зрештою, лист Є. Чикаленка редакції часопису «Воля», який 1921 р. вийшов окремою відбиткою під назвою «Де вихід?», свідчив, що Василь Вишиваний мимоволі концентрував у своїй особі сподівання тих, хто шукав виходу зі становища у реалізації нових політичних моделей поза межами, здавалось, безперспективних уенерівського та гетьманського шляхів боротьби за українську державність.

22 серпня 1921 р. Є. Чикаленко повідомив В. Липинського про свій намір відвідати його разом з В. Вишиваним та його ад'ютантом Е. Ляришенком***. Очевидно, йшлося про спробу об'єднання консервативних сил на чолі

* Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918–1929 рр.). – С. 271.

** Атлантида-Україна. – 1921. – Кн. 1. – К., 1992. – С. 122.

*** Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918–1929 рр.). – С. 274.

з В. Вишиваним. Про це свідчить лист В. Липинського до А. Білопольського 2 вересня 1921 р.: «До мене приїздив Євген Харлампович Чикаленко намовляти нас до спільної акції з Василем Вишиваним, який тепер таку широку акцію задумує і в яку Євген Харлампович вірить». Проте в розпал політичної діяльності групи В. Вишиваного Рада присяжних УСХД, очолювана В. Липинським, схвалила позицію свого голови, який заперечував будь-яку можливість спільних політичних дій з ерцгерцогом, доки той «не помириться з Павлом Петровичем (П. Скоропадським. – Т. О.) і не поведе своєї акції в порозумінню і контакті за ним»*.

У політичній діяльності В. Габсбурга, яка знайшла певну підтримку в різних колах української еміграції, зокрема у виступі Є. Чикаленка, В. Липинський вбачав суттєву загрозу як ідеологічним, так і організаційним засадам новітнього гетьманського руху. Саме намаганнями зберегти провідне становище УСХД і зміцнити теоретичні підвалини гетьманського руху була продиктована поява праці В. Липинського «Покликання “варягів” чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка: “Де вихід?”» у друкованому органі УСХД «Хліборобська Україна» (1922/25 кн. 4–5). В. Липинський підкреслював, що «під прапором власне “варязького монархізму”, піднятого Є. Чикаленком, мало місце повторення в карикатурних формах “повстання проти гетьмана і проти панів” – тільки вже не в старих привичних костюмах демократично-республіканських, а в зле допасованих і вульгарних костюмах “демократично-монархічних”»**. Безперечно, В. Липинський мав рацію, коли наголошував, що концепція «чужоземного королевича», «не зв’язаного ані з землею, ані з традицією, ані місцевим правлячим чи правившим Родом, ані з історичною спадковістю», не дасть Україні «тої сталої твердої і непохитної точки опори, без якої ані консерватизму, ані монархізму українського помислити властиво не можна». Крім того, справедливо зауважував В. Липинський, «кандидатура власне цього Роду (Габсбургів. – Т. О.) (посідаючого історичні традиції і права історичної спадковості тільки в Галичині) викликала би дуже небезпечну для України релігійну та політичну реакцію». Отже, теорія Є. Чикаленка, на думку В. Липинського, на практиці відкривала простір для появи все нових і нових претендентів на владу в Україні. Відсутність традиції та історичної спадкоємності, а також пов’язаного з ними легітимізму робили такий монархізм, за висловом ученого, «звичайною диктатурою, звичайним законом і правом узурпатора удачника»***. Не вдаючись до аналізу всього перебігу полеміки між обома діячами українського консервативного табору, слід зазначити, що В. Липинський і Є. Чикаленко зберігали як надзвичайно щирі відносини між собою, так і добре ставлення до «чужоземного королевича» – ерцгерцога В. Габсбурга****.

* Липинський В’ячеслав. Листування. – Т. 1. – Київ–Філадельфія, 2003. – С. 200.

** В. Липинський. Покликання «варягів» чи організація хліборобів? – С. 22.

*** Там само. – С. 32.

**** Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот із династії Габсбургів. – К.: Темпора, 2011. – С. 28, 67, 72–73 та ін.

Левову частку свого часу в еміграції Є. Чикаленко присвятив підготовці до друку та публікації своїх мемуарів. На початку він мав певні сумніви щодо доцільності їх видання і радився з цього приводу зі своїми найближчими приятелями, зокрема з В. Липинським, якого дуже поважав і до думки якого дослухався. Є. Чикаленко запитував, чи варто йому повністю публікувати свій «Щоденник», – адже в ньому було чимало відвертих характеристик, які ставили під сумнів політичну репутацію багатьох відомих українських діячів. Не боячись наразитися на їх критику, він вагався, чи доцільним і виправданим для української перспективи є публікація тих спостережень та переживань. Водночас вірив, що його спомини «послужать камінчиком для фундаменту» української державності*.

Одержавши відповідь В. Липинського, що не слід вилучати з мемуарів окремі фрагменти, Є. Чикаленко з цим погодився. «Ви маєте повну рацію, – писав він 20 липня 1924 р. В. Липинському, – що треба друкувати мій “щоденник” або повністю, щоб дати змогу зачепленим людям “виправдатись”, або знищити його у всіх примірниках. Хоч він є результатом моєї графоманії, та все-таки мені шкода його нищити, бо, може, справді в ньому знайдуться зерна, корисні для будучого історика нашого часу. Будучий історик повідвіває половину, повикідає сміття, яке в ньому знайдеться, і, може, вибере з нього якусь скількість доброго зерна. От за тим зерном і шкода мені»**. Зрештою, В. Липинський намовив Є. Чикаленка не приховувати ніяких подій і публікувати все, що він колись записав, «роблячи примітки, пояснення, друкуючи повні прізвиська», оскільки він мав у своїх конспектах лише ініціали, адже «боявся, що коли записки... попадуться в руки жандармів», то тим наробить «людям лиха»***.

Підготовка щоденника до друку розпочалася ще наприкінці 1922 р., коли Є. Чикаленко одержав пропозицію від української газети «Свобода», яка видавалася в Америці. Процес був складним, адже виїжджаючи за кордон, Євген Харлампович не очікував, що це буде довготривала еміграція, тому й не вивіз із собою більшості своїх щоденникових записів і мав лише їх частину – до 1917 р. Починаючи з січня 1919 р., Є. Чикаленко не припиняв записувати свої думки і враження, а також інформацію, яку діставав у листах від приятелів. Його щоденник з 1917 р. по 1919 р. залишився в Києві, але Петро – середній і улюблений син**** – надсилав батькові з Києва його записи. Частина з них загубилася при пересилці. У своєму листі до В. Липинського Є. Чикаленко писав, що початкові розділи своїх споминів, яких не міг одержати з Києва, написав заново*****. В іншому листі зізнався, що «ладить свої спомини» – а треба зазначити, що в листах до своїх приятелів він подекуди не робить різниці між щоденником і споминами, частіше споминами називає «вступ до щоденника, який почав писати

* Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918–1929 рр.). – С. 265–266.

** Там само. – С. 292.

*** Там само. – С. 292.

**** 9 липня 1928 р. помер у Курській в'язниці під час етапу на Соловки.

***** Там само. – С. 278.

з 1907». Цей вступ до щоденника, за його словами, був «написаний конспективно, аркушів на 25 друку, від 1861 до 1907 року»*. Судячи з інших листів, Петро Чикаленко надсилав батькові його записи через знайомих, і зрештою вони нерегулярно доходили до Рабенштайна під Віднем, де в той час мешкав Є. Чикаленко. Здебільшого пересилання робилися через приятелів, які мали змогу доставити їх до Перемишля. Два розділи споминів загубилися безповоротно, а одна з частин щоденника, яка передавалася через кооперативну установу, дійшла до Є. Чикаленка лише через два роки після того, як Петро Євгенович її переслав батькові. «Не пам'ятаю, чи писав я Вам, що в паперах Зайцева знайшлися мої рукописи, які Петрусь два роки тому переслав мені через кооператора Філіповича, – зазначає у листі до В. Липинського Євген Харлампович. – Я мусів без усяких матеріялів по пам'яті заново писати те, що друкується в “Свободі”... Тепер буду по них розширяти для видання книжкою, коли знайдеться видавець. Щоденник з 1907 року буду доповняти примітками, поясненнями, не міняючи тексту...»**. В одному з листів В. Липинському Є. Чикаленко пише, що його родина в Україні має зробити копію частин щоденника, які йому пересилає, «на випадок утрати», в іншому листі згадує, що «син з Кієва обіцяє в листах пересилати мені мої мемуари, коли добуде машинку для переписки»***.

На еміграції погіршився стан здоров'я Є. Чикаленка. Перед операцією, яку мав одбутися навесні 1924 р., він намагався хоча б конспективно викласти перебіг подій, аби заповнити прогалини, яких не вистачало у споминах і передати для подальшої публікації. «... Я поспішався написати перед операцією в надії, що помру, то хотілося хоч конспективно написати отсю передмову до “Щоденника”, який хтосьна, коли вийде, бо один примірник вже загубився, а другий попаде в ЧК, бо переписати нема змоги – це ж оберемки паперу!» – пояснює Євген Харлампович В. Липинському****. Очевидно, готуючи до публікації свій щоденник, Є. Чикаленко заново переживав усі події, які в ньому згадував. Безсумнівно, це була для нього «цікава робота, яка переносила... в минуле й одривала від нудного, важкого» еміграційного життя*****, а крім того, джерело фінансової підтримки – адже Євген Харлампович, як і більшість українських емігрантів, бідував. Одержати гонорар від українських видавців було нелегкою справою, а надії на видання споминів окремою книжкою потроху згасали. «І так мої мемуари сучасного Самовидця лежать і хто зна доки лежатимуть, а я себе тішив, що на гонорар відремонтую зуби, посправляю білизну, одяжу і т. д.» – писав він в одному зі своїх листів*****.

* Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918–1929 рр.) // Науковий збірник Української вільної академії наук у США. – С. 281.

** Там само. – С. 289–290.

*** Там само. – С. 292, 300–301.

**** Там само. – С. 288.

***** Там само. – С. 289–290.

***** Там само. – С. 317.

Та все ж ні важкі умови еміграційного життя, ні складні перемовини з видавцями, ні брак коштів не завадили виходу в світ мемуарів Євгена Чикаленка, які сьогодні дозволяють суттєво доповнити наше уявлення про ключові події новітньої української історії, побачити постаті провідних діячів національно-визвольного руху. Водночас вони дають можливість відчутти переживання одного з найяскравіших представників української еліти, яка стояла на порозі побудови незалежної української держави в 1917–1921 рр., але попри всі зусилля так і не змогла реалізувати отриманий шанс. Щоденник Є. Чикаленка має слугувати серйозною лектурою сучасним українським політикам, які мусять консолідуватися заради української державності, відкинувши дріб'язкові політичні амбіції та власні інтереси.

Тетяна Осташко

УРИВОК З МОЇХ СПОМИНІВ ЗА 1917 РІК

I

Початок революції. – Організація Центральної Ради. – Відновлення української газети. – Кооперативний з'їзд і зародок Української Армії. – Життя літом в селі на Херсонщині. – Розвал фронту і деморалізація села.

В кінці лютого 1917 року ст. ст. з'явилися в Києві одна за одною копії телеграм Голови Державної Думи Родзянка¹ в ставку до царя такого змісту:

“19 26/II 17 ст. ст. Основна. Царю. Ставка. Положення серйозне. Столиці анархія. Правительство парализовано. Транспорт, продовольство (харчі), топливо прийшли в повний розстріл. Улицях безладдя, стрілянина, військо стріляє одне одне. Необхідно зараз доручити особі, що користується довіром в державі, скласти нове правительство. Проволікати не можна. Всяке проволікання смерті подібно. Молю Бога, щоб сей час відповідальність не впала на вінченосця”.

Але засліплений своїм самодержавієм, цар Миколай Кризавий² не послухав щирого монархіста Родзянка, а звелів командуючому Петроградом, ген. Хабалову³, заллати кров'ю повстання, але вже було запізно, і Родзянко знов йому телеграфував:

“27/II. Вранці положення погіршало. Треба зараз зробити заходи, бо завтра буде пізно. Настав останній час, коли рішається доля держави, династії”.

Того ж 27/II, о 2-ій годині:

“Великі відділи війська підійшли до будинку Думи стрічені Чхеїдзе⁴, Скобелевим⁵, Керенским⁶. Промови покриті криками ура. Караул (варта) Таврійського Палацу знятий відділами повстанців. В 2 ½ години приватна нарада Думи доручила Раді Старійшин вибрати Тимчасовий Комітет”.

Того-ж дня о 5 г. увечері:

“В Думу⁷ доставлено Щегловитова⁸. Після короткої наради розпорядженням тимчасового Комітету Керенській об'явив Щегловитова арештованим. Поміщено сильним конвоем павіліоні Таврійського палацу. Вдень солдатами, після короткого відпору тюремної сторожі, взято Кресты, Пересильная, Дом предварительного заключенія*. Всіх політичних визволено. Вдень розгромлено Охранное отдѣленіе, Жандармское Управление, архиви, діла (справи) політичні знищено. Вдень в Думі зібралоя перше засідання організованого Совіта робочих депутатів”⁹.

Після цих телеграм ясно стало, що “самодержавіе”, в корені підірване столипінською реакцією¹⁰, нарешті впало, можна сказати, заходами Распутіна¹¹, бо ніхто його так не здискредитував, не втоптав у болото, в помії, як цей придворний розпутник. Радість опанувала всіма верствами і шарами людности, але я, по своїй скептичній вдачі, казав:

– Отой Совіт робочих депутатів буде тою ложкою дьогтю, що зопсує всю бочку меду!

Кадети¹² ще вірили тоді, що Дума, ставши на чолі революції, поведе її за собою, і тишилися, що їх мрії здійснюються: “Миколай, зрікшись престолу, передасть всі права братові Михаїлу, який робитиме все по вказівкам “прогресивного блоку” **¹³; в громадянстві, як за часів Великої французької революції¹⁴, підніметься патріотичний дух, і Росія доведе війну до “побѣдоносного” кінця, об'єднає весь “Русській народ, під скіпетром Русского імператора, приймає Константинополь і протоки і т. д.”

На чолі “Временного Правительства”¹⁵, поки не збереться “Учредительное Собрание”¹⁶, став безцвітний князь Львов¹⁷, але “Совіт робочих й солдатских делутатов” всадив у це правительство свого довіреного есера Керенського і подиктував новому урядові свою програму: повну амністію всім політичним, свободу слова, віри, зібраннів; нові вибори в земські та міські самоврядування на основі “чотирьохвостки”.

Скрізь по містах позасновувались “временные исполнительные комитеты”, поарештовано або поскидано царську адміністрацію, а по селах сільських старост, старшин, поліцію; до самоврядувань тимчасово додано вибраних на основі “чотирьохвостки” гласних (радних) і позмінювано голів та членів управ.

Все йшло добре, поки не вніс розвалу в життя та дезорганізації в армію “приказ Совѣта робочих й солдатских депутатів”, що вводив виборне начало в командний склад армії, який мусів підлягати у всьому “Солдатским Комитетам”. Незабаром, коли виявилось, що цей приказ зовсім дезорганізував армію, “Совѣт” поспішив скасувати цей свій приказ, а “солдатским комитетам”

.....
* Петроградські тюрми. – Є. Ч.

** Блок помірковано-поступових фракцій Державної Думи. – Є. Ч.

надав тільки господарські, а не командні функції, але було вже запізно. Солдати покидали більшість свого командного складу і на його місце повибирали переважно прапорщиків та бойкіших солдатів, а кадрові офіцери мусіли тікати з армії, бо наражалися на знущання, а то й на смерть. Сей дух анархії передався з армії і на широкі кола міського пролетаріату та селянство. Вже тоді ясно було, що на зміну монархії іде анархія.

В перші ж дні революції ТУПівська рада¹⁸ (Заряд Товариства українських поступовців) (ТУП) постановила вжити всіх заходів, щоб вплинути на “Временное Правительство”, аби воно якнайшвидше ліквідувало війну, яка тільки руйнує наш край. Ще 1916 року ТУПівська рада видала і розіслала до всіх російських газет відозву до громадянства¹⁹, в якій доводила, що війна ведеться наперекір бажанню українського народу і, крім шкоди, нічого не принесе. Але російське громадянство так було захоплене війною до “побѣдного конца”, що відозву нашу вважало за зраду державі, за німецьку інспірацію.

Крім того, рада намагалася, щоб якнайбільше українців ввійшло в Київський “Исполнительный Комитет”²⁰, який захопили в свої руки кадети та меншовики і в свій склад з українців прийняли тільки С. Єфремова та А. Ніковського, а більше нікого не хотіли пускати.

Те ж саме діялося по всіх містах України, бо всі вони були цілком обмосковлені; зате в земствах скрізь взяли гору українські елементи, які підпирав народ.

З першого ж дня революції київське громадянство, як вівці без чабана, безпорадно товклося в задніх кімнатах клубу²¹, бо передні були зайняті військовим шпиталем. Найенергійніші старшини клубу, М. Синицький²² та В. Королів²³, запропонували нам, щоб ТУПівська рада, яка збиралася завжди по четвергах у мене, засідала щовечора в клубі, щоб раз у раз було відомо громадянству, про що вона міркує і що вирішує, бо всі почувають відсутність керуючого центру. Рада складалася тоді з таких осіб: А. Вязлова²⁴, А. Вілінського²⁵, Д. Дорошенка²⁶, О. Єфремова²⁷, Ф. Матушевського²⁸, В. Прокоповича²⁹, А. Ніковського³⁰, Л. Черняхівської³¹, О. Андрієвської³² та мене, крім того, на засідання ми запрохували раз у раз дружину проф. М. Грушевського³³, щоб через неї і він, як почесний член ТУПу, був у курсі справ. Ми раз у раз допитувалися в неї – чи скоро приїде й професор, бо всі ми вважали його тоді за “некоронованого короля України”, який, як приїде, то дасть всьому порядок і лад. З того часу засідання ТУПівської ради перенесено було в задню кімнатку клубу, а громадянство наповняло дві перших великих кімнати. По проекту Короліва та Синицького намічено було секретарів по різних галузях діяльності і рішено скликати ТУПівський з'їзд, а потім і Всеукраїнський конгрес³⁴. Але не все громадянство признало над собою зверхність ТУПівської ради. На друге ж засідання ради в клубі прийшли: І. Стешенко³⁵, Д. Антонович³⁶ та О. Степаненко³⁷, як представники якихось десяти соціалістичних організацій, але на наше запитання не могли перелічити тих організацій, бо очевидно, що тоді ще такого числа соціалістичних організацій не було.

Вони рішучо заявили, що вважають свої організації рівноправними з ТУПівською і вимагають, щоб в раду увійшло від кожної їхньої організації по стільки ж делегатів, скільки є членів ТУПівської ради. Незважаючи на наші доводи, що ТУПівська рада є тільки виконавчий орган безпартійної організації, яка має свої громади майже по всіх містах України, в які входять і поодинокі соціалісти, вони стояли на тому, що вони являються делегатами теж від всеукраїнських соціалістичних організацій, і коли ми не згодимось прийняти їх, то вони заснують свою окрему раду, і пішли на нараду до Педагогічного музею³⁸. Щоб не розбивати сил і не витворювати двох центрів, ми рішили з'єднатися з тими "делегатами від соціалістичних організацій", і таким чином повстала Центральна Рада³⁹. Але співділання з такими безпринципними демагогами, як О. Степаненко та інші, що несподівано поставали соціалістами, мене хворого так знеохотило, що я з того часу перестав ходити на зібрання Центральної Ради.

В такий рішаючий і гарячий момент особливо відчувалася відсутність української преси, яка давала б тон, напрям і до голосу якої прислухалося б громадянство. Всі певні були, що я зараз же відновлю "Раду"⁴⁰, але у мене тоді абсолютно не було грошей і в банках ніде не можна було позичити, а незабутнього мого спілника В. Смирненка⁴¹ вже не було на світі, він помер 1915 року. Я подав думку, щоб за видання газети взялося Товариство підпомоги українській літературі, науці і штуці⁴², але в Києві було тоді тільки три члени того Товариства: В. Леонтович⁴³, С. Єфремов і я; Ф. Магушевський був на Кавказі, І. Шраг⁴⁴ жив у Чернігові, П. Стебницький⁴⁵ в Петербурзі, а М. Грушевський був на засланні в Москві; то ми рішили якнайшвидше порозумітись з ними, а тим часом я подав військовому командуванню заяву, що відновляю закриту 1914 року "Раду".

Саме тоді приїхав з Москви М. Грушевський, і коли я побачився з ним, він уже був освідомлений про заснування Центральної Ради і видимо був дуже задоволений, що його позаочно вибрано головою, тому я й не здіймав питання про це, а сказав йому про думку організувати видання газети під фірмою Т-ва підпомоги. Він нічого принципіально не мав проти того, і ми рішили просити В. Леонтовича, як голову Т-ва, скликати зібрання якнайшвидше.

На відході М. Грушевський спитав мене, як я думаю – чи безпечно тепер робити купчу (контракт) на землю, яку він сторгував, щоб мати самостійний ценз по повіту до Державної Думи, щось коло 100 десятин. На це я відповів йому:

– На мою думку, не варто купувати землі, бо Установчі збори, на яких переважатимуть селяне, певне, реквізують поміщицькі землі за ціну дешевшу, як ви за неї заплатите.

Так він землі і не купив.

Перед засіданням Т-ва підпомоги українській літературі, науці і штуці зайшов до мене харківський адвокат М. Міхновський⁴⁶, що тоді служив у Києві товаришем військового прокурора, і почувши, що я не маю грошей на видання газети, запропонував організувати видання на паях (уділах), рублів по 10 тисяч пай, тоді він з своїми однодумцями візьмуть п'ять паїв.

– Але ж ви, – кажу, – самостійник, а на нашу думку, ще не на часі підіймати це питання в газеті, бо це переполошить московське й наше зросійщене громадянство і воно нас роздушить, бо з ним боротьба тяжча, як з царським урядом.

На це він відповів, що сам добре розуміє, що ще не пора говорити про самостійність Української Держави, бо маси народні ще не свідомі, але треба їх освідомлювати, а тому йому й ходиться про газету, без якої тепер обійтися не можна.

На зборах Т-ва підмоги одногосно рішено взятися за видання газети, але готівки у Т-ва не було, то рішено заставити в банку тих 300 тисяч процентових паперів, що йому видала дружина В. Симиценка по його смерті⁴⁷, і купити друкарню, а коли не стане грошей, то привабити до видання ще пайщиків. Я оповів про пропозицію Міхновського, але більшістю голосів проти мого та Єфремова пропозицію Міхновського відкинута і рішено визначити паї в 5 тисяч руб., тоді один пай візьме ТУПівська організація, один пай візьме видавництво “Час”⁴⁸, як сказав М. Синицький; я теж сказав, що візьму один пай, по зборі хліба. Далі ніхто з присутніх не обізвався, а коли очі всіх звернулися на Леонтовича і на Грушевського, то Леонтович одверто висловився, що не рішається тепер ослабляти себе матеріально, бо певний, що Установчі збори відберуть від поміщиків землю. А Грушевський сказав, що у нього немає грошей; я ж не мав сміливості сказати йому, що він же роздумав купувати маєток, то гроші zostалися вільні.

Коли піднялося питання про назву газети, то всі висловилися за те, щоб вона мала зв'язок з “Радою” і спинилися на назві “Нова Рада”⁴⁹, але Грушевському, видимо, дуже того не хотілося, і він став доводити, що “Рада” не мала ніякої популярності. На це я прочитав голосно картку, що дістав напередодні від сина⁵⁰ з Петрограда, в якій він писав: “Тільки що вернувся з мітингу, на якому було біля 1500 гвардійців-українців; вражіння колосальне; тепер тільки я упевнився в тім, яке величезне значіння мала «Рада», треба зараз, якнайшвидше відновити її”. А він же, кажу, раз у раз іронічно ставився до “буржуазної” “Ради”.

Після того М. Грушевський замовк.

А. Ніковський zgodився взяти на себе редагування і працю зорганізувати видання газети. Це зняло з мене тягар, що лежав на моїй душі, і тепер я з спокійним сумлінням міг виїхати на Херсонщину у свій маєток Перешори, куди щоденно листами й телеграмами викликав мене управитель. Він неодмінно повинен був виїхати додому на Катеринославщину, а тут земство вимагало здачі хліба, а агент Міністерства хліборобства викликав мене для найму землі на випас військової скотини. Я все відтягав свій від'їзд з Києва, поки не налаштується газета, бо всі вважали, що це повинен зробити колишній видавець, і я сам бачив, що без газети абсолютно не можна обійтися.

Напередодні від'їзду пішов я на губерніяльний кооперативний з'їзд⁵¹, що відбувався в Педагогічному музеї. Всі місця величезної аудиторії, від долу аж до стелі, були зайняті народом; в партері сиділи кооператори, а весь амфітеатр набитий був інтелігентною київською публікою. Промовці говорили не

на кооперативні теми, а про те, що настав день воскресіння України, що треба скрізь на всі урядові посади вибирати самих українців, що треба заводити українську мову в школах, засновувати свої гімназії і т. д. Міхновський в гарячій промові закликав до організації української армії і пропонував зараз же заснувати охочекомонний полк⁵² і прочитав список старшин, які виявили бажання вступити в склад цього полку; це викликало грім оплесків, хоч наші соц.-демократи⁵³, додержуючись своєї програми, тоді, з початку революції, рішучо виступали проти організації української армії. А коли розміщений серед публіки студентський хор заспівав “Ще не вмерла Україна”, то всіх охопив невиданий мною в житті ентузіазм: всі цілувалися, деякі плакали з радощів. Я так рознервувався, що не міг здержати голосного ридання і благословляв долю, що мені довелося дожити до такого щасливого дня; я радів в душі, що з молодих своїх років взяв вірний напрямок і йшов, чи добре чи погано, а вірною дорогою і перед смертю не скажу, як казав небіжчик Лесевич⁵⁴, російський філософ, родом українець:

– Як тяжко вмирати, побачивши аж перед смертю, що все своє життя йшов не тою дорогою, якою треба було йти.

Він тільки перед смертю став свідомим українцем.

Після цієї маніфестації дуже мені хотілося лишитися в Києві, щоб побувати ще на урочистій вуличній маніфестації, яку Центральна Рада оголосила на 19 марта⁵⁵, але в мене вже був білет на 17-те, який я з превеликими труднощами добув, та й земству і агентові міністерства я призначив день свого приїзду, то вже не можна було відкладати подорожі.

Про все, що діялося в Києві від 17-го марта до 20-го жовтня ст. ст., я знаю тільки з газет та листів, а тому й розказувати не буду, а розкажу тільки про те, що я переживав і спостерігав, живучи літо 1917 р. в селі на Херсонщині.

Приїхавши в Перешори, я довідався, що замість сільського старости організувався Комітет з А. Куцоперою на чолі. Сей Куцопера, син захожого з Поділля селянина Федора Куцопери, що купив коло Перешор 30 десятин землі і жив собі на хуторі, служив у гвардії, а потім городовим (поліціантом) в Одесі, потім поліційним урядником в Бессарабії, звідки вигнано його за хабарі, і він, оселившись на хуторі в батька, зайнявся підпільною адвокатурою. Люди розказували, що будши городовим в Одесі, він у 1906 році виконував обов'язки ката і вішав революціонерів; може, цьому й неправда, але кожному, хто гляне на його одворотну, червону, рябу пику і величезну статуру, приходиться в голову, що так повинен виглядати кат.

А що він був без усяких моральних підстав, людиною “безсовісною”, як казали люди, то видно з того, що він, виманивши у батька документ на всю його землю, не дав нічого рідним братам і нарешті і самого батька вигнав з хати, і той помер у чужих людей. І от така людина стала керівником нашої громади, найпершим чоловіком її. Коли я завважив це селянам, то старіші тільки плечима знизували або рукою махали, а молодші, що поверталися з фронту, зухвало відповідали:

– Він наш брат, мужик, а такий бувалий, на всі боки битий, що не дасться панам обманити.

Не знаю, як по інших місцевостях, а у нас і по сусідніх селах майже скрізь наверх повиплаивало отаке сміття, такі шахраї, що поверталися з міст, де служили в поліції, жандармами і т. ін. і поставали провідниками народу, бо в щирість інтелігенції народ не вірив. В м. Окнах, напр., вибрано за голову комітету бувшого жандармського вахмістра Моргуса, який обшахраїв громаду на велику суму. В с. Ставровій вплив на самий верх Саблатович, який, буди делегатом в Києві на селянському з'їзді⁵⁶, украв на ночлізі у сусіда 150 карб. Коли їх у нього витрусили, то, не бажаючи робити розголосо, тільки вигнали його з з'їзду, написавши про його вчинок громаді. Взагалі у нас по селах старіші чесніші селяни притихли перед молодшими, що поверталися з фронту і принесли новий дух, нові етичні поняття; вони майже одверто крали не тільки в панів та жидів, а й у своїх же селян, а коли ті обереженько докоряли їм за се, то вони нахабно кричали:

– Я на фронті кров проливав, а ви тут багатства збирали!

Причім без сорому лаялись по матеріні, кажучи, що тепер “свобода слова”.

За скільки років війни вони відвикли від мирної праці, розпаскудились, озвіріли, убиваючи людей і грабуючи з дозволу начальства в завойованім краю, тому-то вони й вибирали на своїх провідників людей, що вміли добре шахраювати здавна і мали на це досвід. “Совісним людям”, як казали селяни, “стало тяжко жити на селі”.

Мардарівський крамар жид Шафер, вдумливий чоловік, який любить горворити все порівнюючими байками, так характеризував мені теперішній стан на селі:

– Чиста, сира вода не шкодить чоловікові, а варена ще лучча від сирої, але недоварена вже шкодить. Отак і з народом: поки він був сировий-темний, з ним можна було жити, коли він звариться, тобто просвітиться, з ним ще ліпше можна буде жити, а тепер він недоварений – ой, як з ним тяжко жити!

А коли я завважив:

– Зате ви тепер маєте рівноправіє!

– Оте рівноправіє, як оті картки на цукор, що нам подавали: по них цукру не дістанеш, а вони самі не солодкі. Тепер зняли “черту оседлости”⁵⁷, тепер є право нам скрізь по Росії їздити й жити, а через безладдя нікуди не можна поїхати – і товару ніде не дістанеш, і ограбують дорогою. То ми тепер торгуємо так, як той чоловік з жінкою торгували горілкою. Продали вони корову та купили барило горілки. От чоловік дає жінці п'ятака, щоб всипала йому чарку. Потім жінка дає чоловікові того самого п'ятака за чарку горілки, то так позбулися й корови, й горілки. Отак ми, купці, тепер один у одного тут в Мардаровці купуємо всякий крам, бо свіжого з сторони не можна привезти. Думалося, що після революції краще житиметься, аж воно тепер гірше, як за царя. Тоді я дав приставу (поліційний комисар) хабара і місяць живу собі спокійно, а тепер щохвилини боюся, щоб не ограбували, не вбили. Отаке тепер життя!..

Господарювати було безмірно тяжче, як за попередніх років: як людей, так і кращу худобу позабирали до війська, лишилася сама каліч та молодник. Хоч солдати масами тікали з фронту, але робити вони не хотіли, а в більшості провадили комерцію, продаючи селянам чай, цукор, привезені з фронту, військово-ве убрання, взуття, а розпродавши, з'являлися до воїнського начальника, або просто у свою часть, діставали нове убрання і знов приїздили його продавати; таким робом поступенно майже всі селяни повдягалися у військово-ве убрання, бо на базарах справді не можна було докупитися ні чобіт, ні краму на одержу. Багато дезертирів, згуртувавшись у банди, грабували вночі селян, панів, а по хуторах нападали і в білий день. Правда, мені ніхто не робив ніякої шкоди, бо я давно продав селянам скільки їм треба було землі, то у мене з ними були якнайкращі відносини, а се діяло й на сусідніх селян. Коли в Одесі зібрався селянський з'їзд⁵⁸, який постановив забрати всі незасіяні панські землі, то деякі фронтовики підбивали селян забрати і в мене, але більшість не згодилася, кажучи, що треба подождати земельного закону. Взагалі, життя того літа в селі було неспокойне, напружене: робітники в економії (дворі), майже виключно хлопчачи, абсолютно не слухали старших, а робили коли хотіли і що хотіли; в саду не можна було вберегти від них ні ягідки, ні овочу, бо все виривали зеленцем, разом з гілляками. Я поривався виїхати з села і просив листами всіх приятелів, які кликали мене до Києва, найти мені економа; нарешті, під кінець жнив, Ф. Матушевський прислав мені чеха Бедриковського, на якого, як він казав, можна зовсім покластися, бо він людина безумовно чесна. Але виявилось, що він абсолютно не знайомий з місцевими умовами господарювання, і мені треба було зоставатися, поки не зроблено буде озимого посіву. Саме тоді вернулися з фронту два моїх приятелі, заможні селяни, що їздили туди з підводами як погонці, і радили мені не засиджуватися в селі. Вони розказували, що поза фронтом, у запіллі, наші солдати немилосердно грабують і вбивають всіх заможних людей, а справа стоїть так, що незабаром фронт докотиться й до нас; хоч наші селяни, казали вони, мені нічого лихого не зроблять, а фронтові солдати не помилюють; не страшно німців, бо вони не знущаються над нашою людністю, а страшно своїх!

Я послухав їх і почав ліквідувати своє господарство: продав хліб своєму Кредитовому т-ву по встановленій ціні, по 6 руб. за пуд, хоч сусіди мої пани та заможні селяни продавали його потаємці по 25 руб. за пуд і вночі вивозили хліботорговцям. Розпродав поступенно коней, худобу, хоч все-таки на риск лишив по десятку кращих завідських коней, скотини, овець, щоб не знищувати заводу, що тягнеться у мене з діда-прадіда. А тим часом приїхала до мене військова комісія і, оглянувши мої порожні стайні, кошари, заявила мені, що у мене буде етапний пункт, в якому буде коло сотні коней та душ 20 солдат. Хоч се була й нахаба, але все-таки оборона від банд, які розберуть самовільно моїх коней, худобу та інше майно; але етапна команда сама покрала у мене кури, гуси, поросята, порозбирала на дрова всі плоти, тини.

Чим далі під осінь, тим більше розлазився всякий лад в селі: все більше й більше тікало солдатів з фронту і, оповідаючи про фронтові порядки, вносили повну анархію, деморалізацію в село; “свобода слова” дійшла до того, що й жінки, не соромлячись, стали лаятися по матеріні. Сільський комітет, вибраний з сяких-таких господарів, з Куцоперою на чолі, в очах фронтовиків став “буржуазним” і втратив всяку владу і повагу настільки, що одна безсоромна молодиця на розборі якоїсь своєї справи при всій чесній громаді вигукнула до комітету:

– Я вас всіх чисто о-цю!

Фронтовики весело розсміялися, а члени комітету повставали засоромлені з-за столу, спльовуючи:

– Тьфу на тебе, сатано!

А один підпийлий фронтовик, розказують, коли в церкві піп виголосив – “і вас православних христіан”, вигукнув:

– Тепер нема хрестян, тепер усі громадяне, арештувать його, сякого-такого старорежимця! – і кинувся до попа.

А коли піп став гамувати його хрестом, то він вигукував:

– Што ти виставляєшся своїм хрестом, у мене, видиш, теж є Єгор’євський хрест на грудях, а я плюю на нього!

В Кононівці один солдат, домовляючи шлюб, не схотів, щоб на нього надівали вінець, кажучи, що таку корону цар надівав.

Але о. Максим Чернишевський, взагалі дотепний чоловік, збив його, кажучи:

– Чого ж ти в штанях прийшов, адже ж і цар штани надівав.

Взагалі почалася така анархія, що один старий селянин в розпачі сказав:

– Бачив я на своєму віку холеру, від якої люди, як мухи, мерли, бачив сарану, після якої настав голод, але *свободи* такої ще не бачив і не чув.

Коли Центральна Рада добилася від уряду Керенського автономії тільки для п’яти центральних українських губерній⁵⁹, то заможні селяни і панки висловлювали свій жаль, що й нашу Херсонщину не приєднано до України. Вони певні були, що близький Київ швидше дасть лад і скорше заведе у нас спокій, ніж далекий Петроград. Один з них, заможний панок Іван Розміріца*, почав їздити власними кіньми по повіту та агітувати за те, щоб наше земство постановило приєднатися до України. А багатий землевласник Родзянко, сусіда мій по київському будинкові, по світогляду російський чорносотенець⁶⁰, що, крім “Кіевлянина”⁶¹, не читав жадної газети і знайомства зо мною, як видавцем “мазепинської” “Ради”, не вів, після большевицького перевороту в Петрограді зайшов до мене і почав переконувати, на моє диво, що треба ширити думку про відокремлення України від Росії і приєднання її на федеративних основах до Австрії.

– Тоді, – казав він, – ми придбаємо Галичину й Буковину і з’єднаємося з Європою, бо інакше загинемо від азійсько-московських большевиків, які насунуть на нас, соціалізують землі, будинки, капітали, т. ін., як це вони роблять у себе.

.....
* Розстріляний 1920 року. – Є. Ч.

– Ви думаєте, – кажу, – що Центральна Рада не соціалізує землі?⁶²

– Я знаю, – каже Родзянко, – що Центральна Рада мусить обіцяти селянам землю, бо інакше за нею не піде військо. Але я цього не боюся, бо знаю, що не ті будують державу, що роблять революцію. Та й соціалізацію землі може завести тільки обштинна Московщина, а у нас, на Україні, де кожний володіє окремим шматком землі, ніхто її, принаймні задурно, не відбере. Треба тільки швидше приєднатися до Європи...

Як видно з цього, економічний інтерес вже в перший рік революції штовхав заможні українські елементи до відокремлення України від Московщини в осібну державу, а голота, навпаки, держалася міцно большевицької Росії так само, як за повстання Мазепи вона трималася царської Москви.

Покінчивши всі господарські справи, я рішив виїхати до Києва. Коли 20-го жовтня я, приїхавши на ст. Мардаровку, побачив поїзд весь розгромлений, без вікон, без дверей, наче він видержав обстріл картечцю, то у мене пропала всяка надія на можливість сісти в нього, бо весь поїзд був набитий солдатами, як бочка оселедцями, що заповнили не тільки площадки й дахи вагонів, а й висіли, як рої бджіл, на буферах (розворах) та східцях. Сусіда мій, полковник Главче, підійшов до вагона і попросив “товарищей” дати йому дорогу, але дістав від одного з них такого стусана ногою в живіт, що аж поточився й ойкнувши, при загальнім реготі та свисті солдатів. Станційні служачі оповіли мені, що вони бояться виходити до поїзда в уніформі, а тим більше в червоній шапці, бо коли поїзд затримується, то солдати кидаються бити дежурного, а недавно всі служачі мусіли тікати від них в степ, ховаючись по ярах. На моє щастя, до Києва їхала жінка начальника станції, то мене з нею впустила до себе кондукторська бригада і я якось доїхав до Києва, хоч замість звичайних 12 годин поїзда йшов 30. Про сон дорогою чи хоч спокій і думати не було чого, бо на кожній перехресній станції кондуктори ледве відбивали солдатів від свого відділу, які штурмували його з лайками та бійкою. Кондуктори всю дорогу проклинали “свободу”, за якої їм життя нема, і вигукували, що для такого народу треба нагаїв та кайданів, бо він свободу розуміє як право всіх лаяти, бити та грабувати, і показували, що поробили вони в вагонах. Там не було жадної шибки, всі мідяні частини були повідкручвані; в клозеті забрані всі рурки, крани, як казали кондуктори, на апарати для “самогонки”, бо тепер по селах скрізь гонять горілку не тільки з зерна, а й з цукру, який грабують по цукроварнях. В Київ я приїхав здоровий, змучений безсонною ніччю, зовсім хворий.

II

Большевицький переворот в Петрограді і його наслідки в Києві. – Війна з большевиками і настрої українського війська. – Оголошення самостійності України і повстання місцевих большевиків. – Бомбардування Києва та “исход” Центральної Ради до Житомира. – Фатальні помилки Центральної Ради по повероті з німецькою силою до Києва, що привели до гибелі Української Держави.

В Києві я застав свою родину в бадьорому настрої. Старший син був членом Центральної Ради від соціал-демократичної партії і гласним (радним) міської думи; середній⁶³, що недавно вернувся з полону, де учителював в таборах полонених⁶⁴, організованих “Союзом визволення України”⁶⁵, тепер був секретарем Голови Секретаріату В. Винниченка⁶⁶.

Від них я довідався про все, що діється в Центральній Раді та Секретаріаті⁶⁷, чого не міг довідатися з газет, сидючи на селі. З свого боку я оповідав про те, що робиться в селі, що всім правлять селянські комітети⁶⁸, котрі поскладалися тепер майже з самих фронтовиків-дезертирів, тобто з самого сміття, яке під час бурління життя вийшло наверх. По оповіданням синів, в Кононівці, на Полтавщині, діялося майже те саме, а коли на сході гуртом селяни вбили збольшевиченого коновода Петра Малинку, що за царських часів був поліційним агентом, то тепер наче ліпше стало.

Відпочивши трохи, пішов я до М. Грушевського, а не заставши його, поїхав до Винниченка. Він в подробицях оповів мені про тепер вже відомі всім переговори і притичини з урядом Керенського за автономію України і скаржився на М. Грушевського, що він кокетує з есерами⁶⁹, раз у раз шепочеться з ними, а есери демагогічними способами приваблюють до себе селян, а тому й мають за собою більшість в Центральній Раді, але влади в свої руки не беруть, а тільки заважають есдекам в роботі над організацією своєї держави, заведення в ній ладу і т. д.

Дійсно, більшість в Центральній Раді була есерівська, бо в сю, суто московську, партію, якої ніде на світі, крім Московщини, нема, записувалися всі, хто не мав виразного світогляду, а Секретаріат, тобто виконавча влада, складався майже виключно з есдеків. Есери не хотіли перебирати влади, бо партія їхня складалася з самих селян та хлопчаків-інтелігентів. Правда, в їхній партії були й такі сивоголові люди, як М. Біляшевський⁷⁰, М. Левицький (артільний)⁷¹, але державним досвідом вони мало чим відрізнялися від таких хлопчаків, як М. Шраг⁷², Севрюк⁷³, М. Ковалевський⁷⁴, Христюк⁷⁵ та інші, а тому вони, на всі лади трублячи про соціалізацію, боялися братися за переведення її в життя. Селяни тільки називали себе есерами, а в дійсності вони були проти соціалізації. Один з них, Дан. Коваленко, садівник мого сина, дуже порядний та інтелігентний селянин, пояснив мені це, кажучи:

– Всі селяни розуміють соціалізацію як відібрання безплатно землі у панів і певні, що коли поділять її, то вже ніхто від них її не відбере і перший же парламент закріпить її за ними, може, й за невелику виплату.

Таким чином, в есерівській фракції Центральної Ради не було навіть однакового розуміння соціалізації.

В соціал-демократичній теж не було єдності, там йшла захована боротьба за вплив між В. Винниченком та М. Поршем⁷⁶, яка зачалася ще з 1905 року. Винниченко не зносив Порша і голосно називав його провокатором, але ніхто йому не вірив, хоч і не перечили, бо Винниченка всі вважали за людину пристрасну, гарячу, непоміркувану, а Порша всі мали за розумного, обережного чоловіка, хоч і непереможного на засоби. Тепер, щоб не розбивати есдецьких сил, вони наче помирилися – Порш відмовився від суду честі, на який мав викликати Винниченка, а Винниченко перестав обвинувачувати його в провокаторстві, але це примирення було тільки про людське око і не зменшувало внутрішньої вороженечі, бо вона лежала глибше – в боротьбі за булаву, за першенство.

Від Винниченка пішов я в редакцію “Нової Ради” і, після сердечного привітання з Єфремовим та Ніковським, висловив їм свою незгоду з напрямом, який взяла “Нова Рада”. Перед організацією Секретаріату вона висловлювалася проти перейняття Центральною Радою всієї влади на Україні, бо вважала се передчасним; потім взяла під свою оборону командуючого округом Оберучева⁷⁷, який рішуче боровся з організацією українського війська і якого ненавиділо все українське громадянство, вважаючи його за свого лютого ворога. “Нова Рада” зовсім безпідставно і без всякої потреби різко критикувала політику Центральної Ради, тоді як, на мою думку, вона тоді не могла провадити іншої політики і бештити її не було за що. Центральна Рада цілком слушно добивалася автономного урядування на Україні.

На це Єфремов і Ніковський доводили, що Центральна Рада безсила завести лад, дати всьому порядок, а тому ліпше було б їй і не братися і не добиватися влади.

На це я розповів, що в Херсонщині, яку уряд Керенського не включив у автономну українську країну, ще гірше безладдя, бо в такий бурхливий час ніхто не може дати відразу ладу. Кожний з нас зостався при своїй думці, але з того часу у нас наступила холодність у відносинах, особливо з Ніковським, бо я пророкував, що він своєю політикою розгубить і тих передплатників, що має з весни “Нова Рада”. І дійсно, незабаром Ніковський, що був самостійним керівником “Нової Ради”, мусів шукати нового видавця, бо Т-во підмоги вже не мало чим покривати її дефіцитів.

Статечна, поміркувана частина громадянства незадоволена була соціалістичною пресою, що розплодилася на державні кошти, особливо есерівською, в якій приймав діяльну участь М. Грушевський, і потребувала солідної газети демократично-радикального напрямку, але не могла згодитися і з напрямком “Нової Ради”. Видавництво “Час”, на чолі якого стояли В. Королів та М. Синицький, близькі співробітники дореволюційної “Ради”, виявило охоту

перейняти на себе видавництво “Нової Ради”, але вимагало права впливати на напрямок газети, та Ніковський на це не згодився і рішив перебиватися сам, будучи певним, що Т-во підпомоги обновленого складу друкуватиме його газету дурно в своїй друкарні.

С. Єфремов, завжди далекий від бажання влади, відмовився від секретарського портфеля, який йому запропонувала Центральна Рада, а працював у газеті “Нова Рада” та зайнявся розбором архіву київської охранки. Він оповів мені, а потім і дав прочитати ціле “Д’яло” про мене, в якому зібрано “негласні” відомості про те, що начебто я їздив укупі з небіжчиком Євгеном Олесницьким⁷⁸ до австрійського ерцгерцога Фердинанда⁷⁹ для обміркування справи відділення України від Росії і прилучення її до Австрії. В результаті того “негласного” слідства охранка постановила мене арештувати, але не могла мене знайти, бо я, довідавшись, що про мене допитуються, на протязі трьох років війни проживав у Фінляндії, Петербурзі, Москві, а в Києві бував тільки ненадовго і не прописуючись. Тепер мені стали ясні причини трусів у мене в Києві, Перешорах та Кононівці. Крім того, Єфремов оповів мені, що й уряд Керенського підозрює мене в тому ж самому, бо секретар пошт і телеграфу російський есер Зарубін⁸⁰ казав йому, що є розпорядження перлюструвати мою кореспонденцію, а якийсь добродій з контррозвідки, що при новому уряді провадить функції охранки, казав моєму синові, що якби вдалася авантюра Корнілова⁸¹, то мене, М. Грушевського та давно померлого В. Антоновича⁸² мали повішати за зраду державі. Дивувалися ми з Єфремовим такому обвинуваченню, бо ні я й ніхто, здається, з українців, не бажав прилучення України до Австрії; правда, під час війни, коли взято було росіянами Львів і Галичину приєднано до Росії⁸³, я висловлювався, що ліпше було б Україну приєднати до Австрії, хоч по Дніпро, щоб підсилити український елемент в Австрії.

Того ж самого дня ввечері зайшов до мене Грушевський віддати візиту. Він був у дуже бадьорому настрої і тримався самовпевнено. Літом він ще писав до мене в Перешори, що особисто дуже відчував мою відсутність в Києві, тепер же він не потребував нікого, бо тишився великою популярністю серед більшости членів Центральної Ради, яка майже вся складалася з дійсних та фальсифікованих есерів. Я пробував остерегти Грушевського від есерівського рішення аграрного питання на Україні, бо воно зробить ворогами Української Держави всіх маючих землі більше трудової норми, і що не можна будувати держави на одній пролетарській клясі. На це він відповів, що держиться більшости: як вона вирішить, то так і буде. Я висловлював побоювання, щоб анархія, яка повстала скрізь, не довела знов до монархії, при якій, дай Боже, щоб нам залишилася хоч школа українська. Він весело розсміявся, як сміється старий, досвідчений чоловік з наївного хлопчика.

На тім наше побачення скінчилося, і я вже не бачився з ним аж до Нового року, бо мені не хотілося одбирати у нього час, тим більше, що я визнавав і тепер визнаю політику Центральної Ради в той період цілком правильною, бо проти московської большевицької пошести тоді ще не було ліків.

Через кілька день після мого приїзду до Києва, коли в Петрограді стався 25-го жовтня ст. ст. переворот і більшовики захопили владу, то в Києві почалася одверта боротьба за владу між урядом Керенського з одного боку і Центральною Радою та більшовиками з другого⁸⁴. Центральна Рада цілком слушно рішила, не виступаючи проти більшовиків, захопити всю владу на Україні в свої руки, бо якби вона виступила проти більшовиків, в оборону уряду Керенського, як радила “Нова Рада”, то від неї відсахнулися б народні маси і вона повинна була б відступити владу місцевим більшовикам ще в жовтні 17-го року і не зробила б того, що вона зробила корисного для української справи на протязі трьох місяців, тобто до навали московських більшовиків в січні 18-го року⁸⁵. А якби гору взяла над більшовиками влада Керенського, то вона так само, як і влада Леніна⁸⁶, прислала б військо завойовувати Україну, бо жадний московський уряд не потерпить України як самостійної одиниці.

Коли Центральна Рада разом з більшовиками перемогла в Києві уряд Керенського, арештувавши ненависного всім українцям губерніяльного комисара, російського меншовика Кірієнка⁸⁷ та інших, тоді почалася у неї боротьба за владу з місцевими більшовиками. “Совет рабочих і солдатських депутатів”, в руках якого з перших днів революції був царський палац⁸⁸, намагався всю владу захопити в свої руки; на чолі київських більшовиків стояв один з братів П’ятакових⁸⁹, людина, кажуть, талановита і гаряче віддана більшовизмові. Українська контррозвідка раз у раз доносила Секретаріатові, що більшовики мають намір арештувати Секретаріат і Центральну Раду, і вимагала дозволу арештувати П’ятакова та інших голів більшовицьких, але Винниченко на се не згоджувався, кажучи:

– Я волю, щоб більшовики почали війну перші; я певен, що якби більшовики пішли війною на Центральну Раду, то у нашого війська підійнявся б такий загальний ентузіазм, що воно розгромило б місцевих і московських більшовиків і Україна назавжди позбулася б московської небезпеки.

Я розказував Винниченкові з слів М. Василенка⁹⁰, товариша міністра просвіти в уряді Керенського, що Керенський так само бажав виступу більшовиків в певности, що він їх розгромить. Я остерігав Винниченка і пророкував йому долю Керенського, бо чув від свого земляка Гордія Лямки, шофера в київським броньовім дивізіоні, що вся наша армія збільшовичена і вороже ставиться до “буржуазної” Центральної Ради. Причини лежать в тому, що більшовицький уряд, захопивши владу, зараз видав наказ, щоб громади забрали панські землі в свої руки, а Центральна Рада обіцяла виробити закон, на основі якого земля мала перейти в селянські руки. Безземельне і малоземельне селянство зрозуміло це як бажання Центральної Ради відтягнути передачу землі в його руки і всі надії та симпатії перенесло на більшовиків, зовсім ігноруючи Центральну Раду. По селах почали забирати та ділити між собою панські землі та інвентар, палити та розтягати по кавалках панські забудовання. Назначених Центральною Радою повітових комисарів ніхто не слухав, бо у них не було ніякої військової сили, яка підтримала б їхню владу. У мене ні в Перешорах,

ні в Кононівці селяни нічого не зачепили, а тільки, на основі ленінського наказу, сільські комітети переписали все майно і заборонили його продавати до рішення Установчих зборів. Я вже казав, що я своїм селянам продав скільки їм треба було землі, а тому у нас з ними були якнайкращі відносини і родина моя до кінця 1922 року спокійно жила під захистом селян, поки большевики законом не заборонили поміщикам жити в своїх бувших садибах і не виселили її. А сусідні економії поруйнували, попалили, а за маєток Реміха під Ананьївом, який селяни не могли поділити, зчинився, як я читав у газетах, справжній бій між скількома сумежними селами, бо економія та стояла сама по собі, окремо в степу; дійшло діло до окопів, кулеметів і навіть до гармати, яку привезли з станції Бирзула, взявши її у якоїсь військової частини.

Так само уряд Леніна звернувся з наказом до армії, щоб вона сама зробила фактичний мир на фронті, щоб наші солдати браталися з німецькими, тоді їй ті примусять своє правительтво до заключення миру. А Центральна Рада доводила, що без згоди з союзниками не можна миритися; натурально, що солдатам-українцям, втомленим війною, більше подобалися слова московського большевика Леніна, ніж "буржуазної" Центральної Ради, хоч і української. Антантські військові агенти, що покинули російську армію і переїхали до Києва, обіцяючи признати Українську Державу, гаряче умовляли український уряд держати свою армію на фронті, хоч і без руху, щоб німці не мали змоги перекинути своєї армії на західний фронт⁹¹. Секретаріат і без того намагався всіма силами не допустити до розвалу своєї армії, а це ще більше нахияло наші солдатські маси до большевиків. Самостійники-соціалісти⁹² раз у раз піднімали на засіданнях Центральної Ради мову про оголошення України незалежною державою, доводячи, що це підніме в армії патріотичний дух, забезпечить її від большевизму. Але Центральна Рада не одважувалася оповіщати України суверенною державою, зважаючи на змосковщений міський пролетаріат, який загрожував страйком в разі відокремлення України від Росії, і можна було сподіватися большевицького повстання по всіх більших містах України, а на українську армію в боротьбі з большевиками, як я вже казав, покладатися не можна було.

Тим часом контррозвідка без відома Винниченка захопила одної ночі П'ятакова і невідомо де його поділа; потім вже вияснилося, що його вбито десь коло Поста-Волинського і накрито снігом. Цей турецький спосіб боротьби з політичними супротивниками, натурально, страшенно обурило большевиків і вони готувалися тоді ж виступити з зброєю в руках проти українського уряду, але несподівано вночі Богданівський полк⁹³ арештував всі частини київської залози, що складалася з московських большевиків, і, посадивши їх в замкнені вагони, вивіз їх за межі України.

Так почалася московсько-українська війна.

Коли перед Різдом послано було армію проти большевиків, які вже захопили Харків, то по дорозі майже вся армія, в тім числі і Богданівський полк, розбіглася по домах з зброєю й кінями. Військове начальство держало

це у великій таємниці, бо ще сподівалося, що після свят козаки повернуться в свої частини, але даремні були ці сподівання – козаки раді були, що нарешті добилися додому. Широким колам громадянства не відоме було критичне становище України, бо газетам заборонено було писати про справжній стан на большевицькому фронті, а я через синів знав усе, що діється на фронті, і про настрої нашого уряду, і що говориться і рішається в Центральній Раді.

Я радив Винниченкові організувати армію з куркулів-гросбауерів, вбравши з козаків тих, що батьки їхні мають більше 10 десятин (гектарів), землі, а решту порозпускати по домах; я певен був, що армія, складена з багацьких синів, буде твердо стояти проти большевиків, бо бачив, як мої земляки, сини заможних селян, були рішучо настроєні проти большевиків.

Але Винниченко і слухати про це не хотів, а всю надію покладав на армію, яку Секретаріат мав організувати з міських українських робітників. Потім виявилось, що ця жменька свідомих українських робітників не могла встояти в Києві і супроти місцевих большевиків.

З газет громадянство знало, що одна українська армія поїхала на Харків через Полтаву, а друга – через Конотоп, щоб одрізати большевицьку армію від Московщини, і тішилося тим, що оточені зо всіх боків большевики будуть розбиті і знищені дощенту.

Під таким вражінням сила народу зійшлося в клубі стрічати Новий 1918 рік, перший Новий рік в своїй Державі; був дехто з міністрів, а між ними й Голова Міністерства Винниченко. Коли пробило 12 годин і всі посідали за столи, то очі всіх звернулися на Голову Уряду, сподіваючись, що він перший проголосить тост за Україну і скаже відповідне слово, але він сидів мовчки, нахмурившись, а на прохання старшини клубу сказати хоч коротеньке слово рішучо зрікся, відмовляючись втому. Тоді звернулися до М. Шаповала⁹⁴, міністра пошт і телеграфу; він довго відмовлявся, вагався, а нарешті, якось наче несерйозно, наче жартома сказав приблизно таке:

– От ви, люди добрі, зібралися веселі, радісні стрічати перший Новий рік у своїй власній хаті і не думаєте і не гадаєте того, що цей перший рік, може, буде й останнім. Я, як міністр пошти і телеграфу, що має найпевніші і найостанніші відомості, певний, що Україні зосталося жити, може, не більше двох тижнів. Незабаром прийдуть сюди большевики і перевернуть все, що досі тут було зроблено, а уряд український повинен буде тікати.

Ця промова зробила на всіх вражіння грому з ясного, чистого неба; на мент всі притихли, причаїлися, мов приголомшені, а потім, наче не довіряючи Шаповалові, тривожно звернули очі на Винниченка, сподіваючись, що він спростує його слова.

Винниченко, бачачи, яке вражіння зробила на присутніх промова Шаповала, і бажаючи підбадьорити громадянство, почав доводити, що справа не така безнадійна, що справді, хоч ми, може, й не вдержимося в Києві, відступимо до Білої Церкви під захист Вільного Козацтва⁹⁵, то, опираючись на озброєне селянство, згодом витіснимо большевиків з України.

Винниченко, цей найліпший промовець з-між тодішніх політичних діячів, на цей раз мнявся, запикувався, підшукуючи вирази і, видно, страшенно хвилювався. Не знаю вже, чия промова більше приголомшила присутніх – чи Шаповалова, чи його. Всі сподівалися, що Винниченко рішуче спростує слова Шаповала, скаже, що большевики вже оточені нашою славною армією і погинуть в Харкові, що становище Української Держави якнайкраще, а він покладає надії на Вільне Козацтво, яке організує якийсь авантюрист Полтавець⁹⁶ з легковажним д-ром Луценком⁹⁷ і яке вибрало за свого отамана невідомого в українських колах російського генерала Скоропадського⁹⁸, який, кажуть, і говорити по-українському не вміє. А що ж наша мільонна армія, яка на двох військових з'їздах через своїх делегатів так гаряче висловлювалася за Українську Державу? Що ж сталося з тим військом, що послане в Харків? Невже розбите? Такі питання були у всіх на думці і на вустах. Громадянство наше й не догадувалося, що в мільонній українській армії свідомих певних українців тоді й було тільки, може, що ті делегати; вони гаряче виступали на мітингах за Україну й інших освідомлювали, то їх і посилали делегатами на з'їзди, а вся решта була мало або й зовсім несвідома, вона тільки рвалася додому, на Україну. Громадянству і в голову не приходило, що отак, раптом по щучому велінню, не може темна солдатська маса вся стати національно свідомою; воно по делегатах судило і про пославших їх. А коли виявилось, що найпевніші козаки Богданівського полку порозходились по домах, тоді всі ясно побачили, що наступає катастрофа, бо на всі оті полки, що стояли в Києві, ніяких надій не можна було покладати. Всім відомо було, що вони займалися вночі грабінництвом мирних жителів, вдень спали, ввечері лузали насіння (соняшникові зернята) на Хрещатику і не виявляли жадної охоти воювати з большевиками. Навпаки, вони з нетерпінням сподівалися їх; одні – щоб порозбігатись по домах, а другі – щоб пристати до них для одвертого грабунку “буржуїв”. Вони всі були озлоблені проти Центральної Ради, одні за те, що вона не пускає їх по домах, інші за те, що не дозволяє ділити “буржуйське” майно, а всі за те, що Центральна Рада не організувала для них ні приміщення, ні такого удержання, яке вони мали за царського урядування. Вони так рвалися з Петрограда, з північного фронту рятувати “рідну Україну” (власне додому), з величезним напруженням та втратами пробивалися через ряди московської армії до Києва, а тут для них ніхто не заготовив ні казарми, ні харчів, і вони самі мусіли добувати собі помешкання, часом викидаючи хворих з шпиталів, самі мусіли самовільно забирати борошно та інші припаси з інтендантських складів. Виходить, що не большевики їхні вороги, а “буржуазна” Центральна Рада, члени якої м'яко сплять, солодко їдять і зовсім не дбають про козаків та бідний народ, а большевики, навпаки, землю вже віддали народові, солдатам платять добрі гроші та ще й дозволяють “конфіскувати” у буржуїв награвоване ними добро. Справді, наше Військове міністерство, що складалося з цивільних людей та з прапорщиків, людей молодих, недосвідчених, незугарне було організувати для свого війська ні матеріальних, ні духовних харчів, і козаки нудилися, нічого

не роблячи, повчалися тільки від большевицьких агітаторів, що Центральна Рада складається з самих буржуїв, а Генеральний секретаріат з самих “генералів”, а Ленін дбає про армію і народ і дозволяє “грабить награбленное”.

Все це знав Винниченко, бо йому оповідав мій син, що читав лекції козакам по казармах, знав і від мене, бо я розказував йому з слів Лямки та матроса Артюха. Але він сам нічого не міг зробити, а тільки обвинувачував військових міністрів, спочатку Петлюру⁹⁹, а потім Порша; певне, й ті це знали, але й вони нічого не могли зробити з своїм командним складом, що складався майже виключно з прапорщиків, бо кадрові офіцери, за невеличкими винятками, всі були ворогами української держави і воліли большевицьку Росію, ніж Україну. За це вони й поплатились життям своїм, бо коли большевики увійшли в Київ, то розстріляли, кажуть, коло п’яти тисяч російських кадрових офіцерів, яких застали в Києві.

Не покладаючись на своє військо, українське громадянство кинулося організувати армію з охотників. Заклався комітет, який в газетах та плакатах гаряче закликав усіх, кому дорога Україна, ставати в ряди армії для оборони батьківщини від північних варварів, від московських централістів, що наважилися знищити нашу державу. На цю відозву відгукнулася наша університетська та гімназіальна молодь; студенти Українського університету¹⁰⁰ постановили закрити університет і всім ставати в ряди армії. Бувший військовий міністр, С. Петлюра, зовсім не військовий чоловік, прийняв головнокомандування над цілою Лівобережною армією. Під його командуванням двинулися дві армії, що склалися з двох жменьок невимуштрованих студентів та гімназистів, скоріше два гайдамацьких загони, бо чомусь вони називалися “гайдамаками”; один поїхав у напрямку на Полтаву, другий – на Конотоп, які вже були зайняті большевиками.

Центральна Рада відклала законодавчу роботу і всю свою увагу звернула на те, як оборонитися і врятуватися від зовнішніх і внутрішніх большевиків. Одні радили увійти в союз з Доном¹⁰¹ і спільними силами відбиватися від московських большевиків, але соціалісти вважали недопустимим входити в союз з несоціалістичним Донським урядом. Інші сподівалися домовитися з київськими представниками Антанти про допомогу чеським військом, якого тоді багато стояло коло Києва, але надії ці не здійснилися, бо чехи рішучо відмовилися воювати з москалями і рішили держати нейтралітет.

Тоді Центральна Рада, щоб привернути до себе селянську масу, рішила швидше видати земельний закон і оголосити Україну самостійною державою та швидше заключити з Німеччиною мир в Берестю¹⁰², щоб большевики не заключили його від імені всієї Росії.

Винниченко, бачачи, що наближається катастрофа, і не бажаючи йти, як він казав, проти свого народу*, рішив вийти з уряду, але не зробив цього од-

*Тоді майже все укр. незаможне населення йшло разом з большевиками проти Ц. Ради, як пізніше воно йшло разом з большевиками і проти Директорії. – Є. Ч.

верто на засіданні Центральної Ради чи Міністрів, а приватною цидулкою передав головування своєму заступникові, міністрові юстиції М. Ткаченкові¹⁰³ і сам виїхав з Києва. Але есерівська більшість Центральної Ради, збувшись Винниченка, рішила нарешті перебрати владу в свої руки; вона провалила земельний законопроект, складений соціал-демократами і внесений міністром земельних справ Мартосом¹⁰⁴, по якому власникам лишалися незайманими по 50 дес. землі у приватну власність, а коли соц.-демократи, крім Ткаченка і Порша, виступили з кабінету, то міністерство складене було з самих есерів, на чолі з головою Кабінету Голубовичем¹⁰⁵, нікому до того часу не відомим, але який пізніше придбав собі широку найганебнішу славу.

Варто занотувати, що коли в газетах з'явилася пояснення, що "трудова норма", по інтерпретації наших есдеків, має бути до 50 десятин, то В. Леонтович дуже втішився, кажучи:

– Перед війною я міг би продати своїх 850 десятин по 1000 руб. і мав би 850 000 руб., які лежали б тепер в процентових паперах. А коли мені лишать 50 десятин з садибою, то це коштуватиме тепер більше мільона!

А коли есери провалили есдецький законопроект, то він, зітхаючи, сказав мені:

– Шкода, що ви відмовили Грушевського від купівлі маєтку, тепер би нам есери лишили б, певне, по сто десятин трудової норми, бо ж американський фермер машинами обробляє не менше з своєю родиною.

Можливо, що якби була прийнята норма в 50 десятин, то "куркулі" оборонили б Україну, а голота все симпатизувала більше большевикам, як Центральній Раді, і не тільки не обороняла її, а ще й допомагала большевикам, хоч Центральна Рада давала їй те саме, що й большевики, тільки не казала "грабити награвлене". Тоді й голоду Україна не зазнала б.

У відповідь на проголошення самостійності України в Києві зачався загальний робітничий страйк, якому одверто співчувала міська дума, весь суд, університет і т. д., взагалі вся російська інтелігенція. Сталося те, чого так боялася українська інтелігенція, крім купки соціалістів-самостійників. Погасла електрика, перестав функціонувати водопровід, стали трамваї і почалося збройне повстання робітників¹⁰⁶; весь Київ обхопила паніка, яка побільшувалася ще невідомістю про те, що робиться поза Києвом, бо не виходила й жадна газета. Більшість "славного" українського війська і знаменита матроська гвардія Центральної Ради заперлися в казармах і "держали нейтралітет", тільки окремі свідомі одиниці з них підтримували Вільне Козацтво, що склалося з свідомих українських робітників під командою інженера Ковенка.

Повстанці захопили головну пошту і телеграф і дали телеграму Леніну, що Київ узято місцевими большевиками, але другого дня їх відтіля вибили, і вони сконцентрувалися на Печерську, головним чином у величезних арсенальних забудованнях. Петлюру, головнокомандуючого Лівобережною "армією", викликано було рятувати Київ від місцевих большевиків, але він прибув з своїми "чорними гайдамаками"¹⁰⁷ тоді, коли саме вже було розгромлено "Арсенал"

з гармат і майже покінчено було з повстанням робітників, і він з своїми гайдамаками та з військом, що розгромило “Арсенал”, пройшов парадно з музикою через весь Київ з Печерська до Думи*¹⁰⁸.

Населення Києва почало вже заспокоюватися, виходити на вулиці, коли раптом почулася гарматна стрільба і густа кулеметна тарахотня на Печерську, на Новому Строєнні з сторони Деміївки, наче швейні машини шиють. Мій двірник спокійно завважив:

– Вже большевики строчать нашим шинелі!

Коли вся родина, тулячись від куль попід стінами будинків, зійшлася на обід, один син з Центральної Ради, другий – від голови Міністерства, то я спитав їх, що означає ота стрілянина, вони відповіли, що се добивають большевиків, і я заспокоївся.

Раптом входить мій перешорський земляк Гордій Лямка, шофер з військового броньовика і, схвильовано хапаючись, оповідає, що большевики захопили Печерськ і все наше військо порозбігалось...

– Коли й як? – стурбовано питаю.

– Зранку, – каже, – наші побачили, що большевики лавою сунуть з-за Дніпра на Печерськ, і відкрили проти них кулеметний вогонь. Ми з броньовиками виїхали проти них, але нам заступили дорогу жінки арсенальних робітників, підкидаючи під колеса всячину, щоб ми не могли двигатись; тоді наші козаки покидали броньовики і повтікали; zostалися тільки полонені галичани, що билися до останку, поки большевики не поперевертали наших броньовиків гарматними снарядами; тепер весь Печерськ в руках большевиків, а незабаром вони й сюди прийдуть, бо вже коло Троїцького народного дому¹⁰⁹ йде бійка.

Виходить, що ні в Центральній Раді, ні в Міністерстві нічого того не знали, всеціло покладаючись на військово командування. Всі так були упевнені, що большевики десь далеко, що навіть на мостах не поставили кулеметних відділів, і большевики, перебивши під Крутами найкращий цвіт нашої молоді¹¹⁰, непомітно перейшли міст і посеред білого дня без бою зайняли Печерськ, спинившись коло самого палацу Кабінету Міністрів. На другий день штаб, напруживши всі сили, витіснив большевиків з Києва, але з того дня вони з-за Дніпра почали таку бомбардировку Києва, якої, як кажуть фронтовики, не бачили і на війні. І досадніше всього те, що бомбардировка та велася з гармат, які стояли за Дніпром ще з того часу, як богданівці арештували і вивезли за межі України большевицьки настроєних московських гарматників; ніхто не догадався замки хоч повиймати з тих гармат, коли не можна було перевезти їх до Києва. День і ніч на протязі одинадцяти день летіли 6-ти і навіть 12-ти дюймові снаряди, пробиваючи дахи, мури кам'яниць і трощачи все всередині; мешканці поховалися в льохи (півниці) від снарядів, що рвалися в будинках, дворах, на вулицях, обсипаючи все кругом скалками та кульками, калічачи й убиваючи

.....
* Спогади учасників бій за “Арсенал” та участь у нім гайдамаків С. Петлюри описують інакше. – (прим. ред. празького вид. 1932 р.).

людей, особливо тих, що вибігали шукати десь води або якоїсь їжі, бо рідко в кого були зроблені запаси. Багато людей було покалічено, вбито, багато померло з переляку та збожеволіло від нервового напруження. В мій будиночок не попав жадний снаряд, бо він закритий великими кам'яницями, і тільки дах подірвано скалками та кульками.

В самий розгар бомбардировки несподівано прибіг до нас схвильований О. Олесь¹¹¹ і оповів, що він був у свого приятеля лікаря Хороманського і, коли вийшов у другу кімнату зробити цигарку, то в той час у вікно влетів снаряд і на місці убив Хороманського; не можучи сидіти разом з убитим, він прибіг до нас, ризкуючи на вулиці своїм життям.

Большевики цілили в Центральну Раду, в палац Міністерства та у вокзал (двірець), а коли його захопили, то встановили там батарею проти будинку М. Грушевського і стріляли в нього, доки він не взявся полум'ям. Ми вилізли на дах свого будинку і дивилися на море вогню, який часом, коли провалювалася одна з стель шестиповерхового будинку, вибухав аж під хмари. Разом з будинком професора згоріли його величезна бібліотека та розкішна цінна збірка всяких історичних та етнографічних предметів, рукописів і т. ін. Вся московська інтелігенція з приємністю стрінула звістку про знищення будинку Грушевського, якого вона вважала за головного винуватця відокремлення України від Росії. Характерно, що на початку війни графиня Уварова, голова Археологічного товариства¹¹², як оповідав мені проф. Кримський¹¹³, з незахованою радістю читала знайомим лист від свого сина, в якому той писав, що "бажання її здійснилося – і вілла Грушевського в Криворівні спалена".

Під час бомбардировки Києва Центральна Рада наспіх радилася над есерівським законом про соціалізацію землі, а щоб врятуватись від большевиків, постановила послати Скорописа¹¹⁴ до германського командування з проханням дозволити йому привезти з Німеччини військо з полонених українців¹¹⁵ для оборони Києва від большевиків. Треба сказати, що саме тоді в Київ приїхав О. Скоропис і ходив від Голови Центральної Ради до Голови Кабінету та до міністра судівництва, добиваючись слідства про свою діяльність в Германії по організації українських полонених, бо вся московська преса, а почасти й українське громадянство, обвинувачували його в державній зраді¹¹⁶, і він хотів, щоб український уряд упевнився в тім, що та його діяльність не тільки не була ганебною, а навпаки, корисною для Української Держави.

З великими труднощами Скоропис вибрався з Києва пішки через Святошин до першої станції, з якої можна було їхати залізницею на Ковель; ця дорога ще функціонувала, бо по ній тоді верталися солдати з фронту.

Але пізно надумалася Центральна Рада, бо військовоє командування, бачачи, що не може встояти проти большевиків, вночі непомітно вивело останки свого війська через Святошин в напрямі на Житомир, не попередивши навіть всіх міністрів та членів Центральної Ради.

Другого дня, коли ущухла бомбардировка, багато людей певні були, що большевиків відбито, і багато з них поплатилися за це життям. Коли до міністра

земельних справ есера Зарудного¹¹⁷, в якого ночував журналіст Пугач¹¹⁸, раненько зайшов патруль і спитав, чи нема у них зброї, то Зарудний, думаючи, що це наші козаки, сказав, що він український міністр; тоді обох їх потягли в Маріїнський парк і там на очах жінки Зарудного обох розстріляли. Так само розстріляли д-ра Орловського, який йшов до шпиталю і мав українську посвідку (легитимацію). Наскільки мені відомо, тоді нікого більше з свідомих українців не розстріляли, бо вони, не довіряючи большевикам, ховалися або добували російські посвідки і не виявляли себе українцями. Найбільше тоді розстріляли російських офіцерів, кажуть, до п'яти тисяч, які не схотіли пристати до української армії, а залишилися в Києві і держали нейтралітет. Багато людей розстріляли під видом "буржуазного генерала Петлюри"; досить було швейцарові, двірникові або куховарці сказати на вулиці большевицькому патрулеві, що в такій-то квартирі живе Петлюра або якийсь український буржуй, як його розстрілювали; кажуть, що отак слуги помстилися над багатьма ненависними їм господарями.

Дуже яскраво і правдиво намалював Винниченко в своїй п'есі "Між двох сил" оті розстріли і взагалі навалу московських большевиків по великих містах України.

Грабунки з приходом большевиків прийняли такі грандіозні розміри, що большевицький уряд почав розстрілювати грабіжників і дозволив домовим комітетам озброїтись і відбиватись від грабіжників, які вночі величезними озброєними бандами нападали на дома, а вдень по глухих вулицях грабували прохожих привселюдно. Київ мав тоді надзвичайний вигляд: всі ходи на вулицю були замкнені і забарикадовані всячиною, скляні двері позабивані дошками, так само і ґратчасті ворота – брусами або грубою бляхою, щоб могли довше витримати осаду грабіжників. Редакція "Нової Ради", що надрукувала гостру статтю за підписом Єфремова проти керуючого большевицькою навалою Коцюбинського, сина одного з найкращих наших письменників¹¹⁹, видержала одної ночі, заваливши двері паперами, осаду цілої величезної банди, яка штурмувала її, обстрілюючи з кулемета, але мусіла відступити, бо мешканці будинку, стріляючи з вікон, не допустили її до дверей. Після того редакція вже не рішалася випустити газети, бо большевицька "свобода слова" могла їй дорого обійтись.

Міська дума, як і все московське населення, перестали страйкувати, і в Києві з'явилось світло і вода. Міський голова (бургомистр) російський есер Рябцов¹²⁰ радісно вітав большевиків за те, що вони, як він висловився, "встановили єдиний демократичний фронт", але большевики скасували думу, а функції її передали "Совѣту Рабочих депутатів". У всіх урядах вищі посади позаймали большевики, переважно місцеві жиди, які взагалі енергійно боролися за "Єдиную Росію", хоч Центральна Рада дала їм персональну автономію¹²¹, якої вони досі не мали на цілому світі. Жидівська пролетарська молодь приймала дуже діяльну участь в наступі большевиків, стріляючи з вікон ззаду в українських козаків, чим викликала проти себе обурення всього українського громадянства, яке виявилось кривавою помстою пізніше, коли в Київ вернулося українське військо.

Командир большевицької армії Муравйов¹²², що приніс Україні, як він висловився, “на штиках свободу”, зараз же наклав на “буржуазне” населення Києва величезну, на той час, контрибуцію, розпорядився конфіскувати харчові продукти, мануфактуру, взуття і т. ін. В села посилалися частини большевицького війська, які силою забирали у селян хліб, скотину, бо по економіях (дворах) вже нічого не було, там раніше все позабирали селяни, та й економії (двори) рідко де zostалися; все награвоване большевики навантажували у вагони і вивозили в Московщину.

Про український уряд та його військо нічого в газетах не друкувалося, та й газети виходили тільки офіційні, що друкувалися в друкарні бувшої “Київської Мислі”¹²³. Ся газета, що за української влади весь час плакала за урядом Керенського та “Всеросійськимъ Учредительнымъ Собраніємъ”, як “соглашательська” меншовицька, в перший же день була реквізована большевиками. Цьому дуже раділи всі українці, кажучи, що так треба було з нею зробити і українській владі, а вона церемонилася, щоб не порушити свободи слова, і дозволяла “Кіевской Мысли” на своїх ротаційних машинах випускати десятки тисяч примірників газети, в якій щодня ганьблено, компрометовано український уряд, а сам він не мав у своїм розпорядженню жадної ротаціонки і друкував свої розпорядження на плесковатих машинах, що більше десяти тисяч примірників за ніч не можуть надрукувати.

Ходили чутки, що Центральна Рада засідає в Житомирі¹²⁴, але через якийсь час в большевицьких газетах появилася звістка, що Житомир, як і всі інші міста на Правобережжі, зайняті “славною красною армією”. Ми певні були, що уряд наш з зменькою війська підуть на Волинь, зайняту німцями, і відтіля вернуться з армією полонених українців, за якими поїхав Скоропис, але вже не певні були, чи схоче та армія воювати з большевиками і чи не розбредеться вона по домах, як і богданівці, скучивши за своїми родинами.

Настрій у мене був препоганий, тим більше, що я так розхворівся під час большевицької бомбардировки Києва, що весь час пробування большевиків, тобто місяць майже, лежав хворий, не маючи сили ходити. Під кінець місяця почали ширитись чутки, що разом з нашими полоненими йде і німецьке військо. Большевики почали, видимо, непокоїтись, але в газетах загрожували смертною карою тим, хто розповсюджує брехливі чутки про наступ німецького війська.

Треба сказати, що весь час пробування большевиків у Києві ніхто з них в наш будинок не заходив, може, через те, що з вулиці він закритий садком; електрики ми не світили в тих кімнатах, що видно з вулиці, а спеціального розпорядження арештувати мене, очевидно, не було; тільки першого дня большевицький патруль добивався до нашої замкнутої хвіртки, але двірник наш, що тоді був на вулиці, догадався сказати, що це не окремих будинок, а садок суміжного великого будинку, то вони туди й пішли. Старші сини мої переховувалися у чужих людей і додому не навідувалися, а тому хвіртка на вулицю майже ніколи не відчинялася. Але одного дня переказали мені, що я заведений у список заложників, яких мають большевики вивезти на випадок евакуації, і я, хворий,

ледве дійшов до знайомих, у яких перебув днів три, поки не ввійшло в Київ українське військо, а за ним слідом і німці.

Взагалі, німці в боях з большевиками, не хочучи губити своїх людей, а може, з тактичних причин, пускали наперед українців, самі ж йшли за ними; українське військо, знаючи, що в потребі його підтримають німці гарматами, завзято било втікаючих большевиків. Се мені нагадало Хмельниччину, коли наші козаки, маючи за собою татар, сміливо кидались на ворога, а коли татар не було, то Богдан мусів частину своїх козаків переодягати в татарську одягу, які криками “Аллах” піддавали смілости українському війську і наводили страх на ворога.

Звістка про те, що наш уряд запросив до помочі німців, неприємно вразила мене; я був тої думки, що не годиться закликати чужинців проти свого народу, бо як-не-як, а народ наш в більшості був за большевиків, то тепер буде вороже настроений проти сього уряду і проти Української Держави. Друге діло, якби большевиків вигнали наші полонені, що придбали в таборах свідомість і вважають національну справу коли не важнішою, то, принаймні, рівною соціально-економічній.

Німці, сподіваючись дістати на Україні стільки хліба та харчових продуктів, що зможуть ще довго протягнути війну, не випустили наших полонених, а самі з радістю, за умовлену кількість пудів харчових продуктів, пішли визволяти Україну проти большевиків. Уряд Голубовича охоче на це згодився, чи ліпше сказати Грушевський, бо після виступлення з уряду Винниченка Грушевський став, можна сказати, самодержавним керівником Центральної Ради. Він, очевидно, певний був, що з допомогою “наємного”, як публічно висловився Голубович, німецького війська, можна буде закріпити суверенність України, а соціалізацією землі прив'язати до неї і селянські маси.

А тим часом депутати від заможних селян потягнулися масами до німців з проханням скасувати ту соціалізацію, що загрожує лишити без хліба і їх, і німців. Німці напосідалися, щоб Центральна Рада уважила домагання селян, але проводирі її, засліплені есерством, замість того, щоб погодитися з німцями і будувати демократичну Українську Державу, спираючись на “куркулів-гросбауерів”, казали, що курс Центральної Ради “остається незмінним і що “Україна покаже світові зразок соціалістичної держави” і тим кинули заможніших селян в обійми поміщиків, які давно вже агітували по політичних центрах Європи проти самостійної України і “большевицької” Центральної Ради, яка справді поставилася безглуздо гостро до розпорядження німців про засів землі, яке суперечило законові про соціалізацію.

В результаті німці, вигнавши московських большевиків, розігнали і українських, бо не бачили великої різниці між тими і Центральною Радою, і поставили на чолі Української Держави гетьмана Скоропадського. Але його, на превеликий жаль, не підтримало українське громадянство та Січові Стрільці¹²⁵, і він, опершись на російських добровольців та поміщиків, не зміг вдержатись після революції в Німеччині.

Так, не збудувавши “соціалістичної” Української Держави, ми втратили і гетьманську, а як це сталося, я в подробицях розказав у своєму щоденнику.

1918 РІК

5 квітня 1918 року

Вчора був я у Андрія Васильовича Ніковського і там застав Д. В. Марковича ¹²⁶. Обидва вони напосідались на мене, щоб я друкував свої мемуари. Маркович, який колись чув, як я дещо читав з них, наговоривши мені багато компліментів, вимагав, щоб я обов'язково зараз здавав їх в друк. А я доводив їм, що цього зробіть я не можу ось з яких причин. У мене є конспективно написані спомини від дня мого народження (1861 року) до 1885 року, які можна було б зараз друкувати, але вони самі по собі не мають ніякого громадського інтересу. Потім досить у мене щось на кшталт діаріуша починаючи з 1907-го року. Тут є багато цікавого для внутрішньої історії українського руху, але друкувати його я не вважаю можливим за свого життя. Мимоволі в цьому писанню я являюсь "цяцею", а будучи по натурі подібним до Гоголівого Собакевича, всіх чи майже всіх своїх знайомих, чи соробітників, змалював "беками". Мені навіть скільки раз приходило на думку кинути все оце писання в грубу. Бо навіщо воно? Наприклад, я описую Грінченка ¹²⁷, Грушевського, такими, як я їх знав, розумів з всіми їхніми хибами, яких я не міг супокійно переносити. Але для історії українського відродження це не має ніякого значення і, може, якраз їхні хиби, оте надмірне тщеслав'є, славолюбіє, упертість і були тим імпульсом, що примушували їх робити, і в результаті вони зробили колосальну роботу в порівнянні з роботою, зробленою скромними, м'якими, безкорисними діячами нашими.

Так я собі міркую, але от Ніковський та Маркович напосідаються, щоб я оте все зараз друкував. Але друкувати все-таки я не рішаюсь, а писать далі буду, бо мене вже давно кортить знов взятись за свій щоденник.

Я перестав його писати мало не чотири року тому, як почалась війна, а з нею й цькування всього українського і мене особисто. Я боявся, щоб писання моє не попало в руки жандармерії і не наробило лиха людям, про яких я згадую. Правда, я й всі свої мемуари писав так обережно і так не повно, що й на половину вони не схожі на дійсність. Наприклад, я ніде й натяка не роблю на нашу організацію Т.У.П., а про з'їзди, про загальні збори кажу, як про

зібрання гостей у мене на святах. Коли я, бувало, декому читав свої мемуари, то мені раз у раз казали, що треба писати все чисто одверто і зараз же посилати те все у Львів на схованку. Коли російське військо зайняло в 1914 році Львів, то я раз у раз згадував оті поради приятелів і радів, що не послухав їх, бо російський уряд позаарештовував би, а може б і позасилав всіх отих діячів українських, про яких я згадував. Коли уряд чіплявся до членів Наукового товариства¹²⁸, списки яких він понаходив в Галичині, то що він робив би людям, які організовано дбали про культурно-національне відродження України?

В кінці 1913 року я їздив у Львів виручать Грушевського з того тяжкого становища, в яке він попав, дякуючи своїй вдачі, про що я в свій час і записав в своїх мемуарах. Не знаю, яким способом це дійшло до ушей охранки уже в формі відомостей, що я їздив на нараду до Фердинанда в Конопішт¹²⁹. В ділах охранки Єфремов найшов цілу про це справу, з якої видно, що мене постановлено було арештувати. Але їм не вдалось зробити цього, бо я, почувавши це, не жив в Києві, а коли приїздив, то не прописувався, а часом і не ночував у себе дома. Зимував я в Фінляндії, Петербурзі, Москві, а літував в Херсонщині, де пристав кожний раз, коли його запитували за мене, відповідав, що мене нема і просив мене на якийсь час виїхати з села, щоб він не попався на брехні. Якось в Кононівці мене допитував пристав, кажучи, що йому доручено встановити моє "містожителство". Я одповів йому, що ось тепер я в Кононівці і тут моє "містожителство"; потім я поїду в Київ – там у мене свій домок і містожителство, потім поїду в Перешори на Херсонщині, там у мене маєток і містожителство; нарешті можу поїхати в Алупку, там у мене є дача, а значить і там моє містожителство. Таке обіліє "містожителств" в 1906 році врятувало мене од висиаки адміністративним порядком в Наримський край, що хотів зробити полтавський губернатор Катеринич, як мені розказував його знайомий В. М. Леонтович¹³⁰.

Не знаю, чи зможу я колись описати те, що діялось за цих чотири роки, що я не записував; певніше, що тепер, так між іншим, по дорозі буду про де-що згадувати, бо за часів війни нічого особливо цікавого не переживалось. А от, я дуже шкодую, що не записував нічого вже після початку революції. Хоч я й не брав безпосередньої участі в будованні держави нашої¹³¹, але з 25 октября 1917 року я сидів в Києві і бачився з багатьма громадськими діячами, та найбільше я довідувався про події від синів своїх, бо Левко був весь час членом Малої Ради¹³², а Петрусь – старшим урядовцем по особливим дорученням при прем'єрі міністрів. Але я фактично не міг тоді писати, бо майже весь час я був хворий на свою давню хворобу – неврастенію шлунку і видужав (не знаю чи надовго?) тільки після виїзду з Києва большевиків. Тепер я почуваво себе зовсім здоровим, маю інтерес до всього і знов бере мене охота записувати те, що я переживаю, що спостерігаю в громадському житті України, в центрі якого я стояв з 1900 року, тобто з мого переїзду до Києва.

7 квітня

Вчора був на святкуванні роковин “Н. Ради” в тісному колі редакційному. Всі розмови вертілись коло приходу німців в Україну, коло нового кабінету міністрів. Всі висловлювались, що краще було б, якби німці взяли все в свої руки і самі посадили міністрів, бо наші ладу не дадуть і не заведуть спокою в нашій молодій державі. Наш уряд, на чолі з Грушевським, думає опиратись на сільську голоту, на наших большевиків, думаючи, що вони є сила, на якій можна збудувати державу. Недавно я, будучи в Грушевського, доводив йому, що Україну треба будувати на середньому землевласнику, що має від 15 до 150 десятин землі, бо це єсть найпевніший, найздоровіший елемент в селі. Великі землевласники та городяне, чужі нам, або росіяне, або поляки. От, з-за поляків Грушевський не бачить і наших дрібних власників; бажаючи знищити польське землеволодіння на Україні, він впадає в крайність – в соціалізацію землі, йде вкупі з есерами, які хочуть одібрати (дурно) всю землю у всіх, навіть у найдрібніших, власників і передати її державі, у якої вже хлібороби братимуть в оренду по трудовій нормі. Це вносить незадоволення в верстви, що мають більше 10–15 десятин землі, і тішить сільську голоту, бо наче досягає її ідеалу рівності. Але ця рівність погубить нашу державу, бо селяни, живучи на дрібних кавалках, не зможуть розвинути сільської промисловості, але їй не дадуть робітника для фабричної, бо їм шкода буде теряти оту, хоч мізерну, незалежність на своєму власному господарстві, в результаті наші городяни і селяни муситимуть купувати все за кордоном, не маючи хліба на вивоз навіть в свої городи, бо на такому дрібному хазяйстві буде те, що селяни кажуть: “що Іван зробив, те Іван і з’їв”. Дякуючи отому законі про соціалізацію, тепер в селі виходить великий заколот, який гальмує сівбу: у поміщиків все розграбовано або забрано в розпорядження комітетів і вони не мають змоги сіяти. Середні селяни бояться сіяти, бо голота, яка сама не має чим і що сіяти, каже: “сійте, сійте, а побачимо, хто буде збирати”. Німці, для яких важно, щоб землі були засіяні, примушують селян вертати поміщикам заграбоване, щоб вони мали змогу сіяти і висилають сільських большевиків в свої шахти, щоб вони не заважали сівбі. А уряд наш навпаки, підтримує большевиків і комітети і забороняє вертати награване поміщикам, кажучи в своїх універсалах, що все це належить народові. От, через що всі, хто бажає спокою, бажають, щоб німці взяли владу і дали порядок. Але питання – чи схотять німці взяти владу, поки не виясниться їхні справи на західнім фронті. Вони тепер, забравши все військо з російського фронту, зробили наступ на Францію і хочуть одрізати її від Па-де-Кале й ізолювати від Англії, але чи вдасться їм се? Англо-Саксонська раса уперта, як бульдог, бачучи, що їй загрожує небезпека втратять Британську імперію, певне, напружить всі свої сили і не подасться таки Германії. Справді, британській імперії загрожує доля Росії, якщо подужає Германія. Стоячи на ґрунті “самоопреділення”, Германія одірве Індію, Єгипет, Канаду, Бурів, Ірландію, як одірвала від Росії Польщу, Остзейщину, Фінляндію, Україну і т. д. А коли подужають “союзники”,

в Германії вони нічого особливого зробити не можуть. Ну, нехай порозбивають її знов на самостійні королівства, герцогства такої величини, що по словам Гейне, деякі цілком в мокру погоду прилипнуть до чобіт, але через якийсь час, при сприятливих умовах всі ці державки знов збіжаться в одну міцну державу, бо то все один народ, з одною мовою. А британська імперія та російська, то є різнонародні, то, як справедливо висловився Грушевський, “тюрма народів”, в якій замкнуті були всякі нації; от, коли Германію розгромлять, тоді всім отим народам, націям, які поодділялись, буде край! Як тільки германське військо буде розбите, як тільки щезне репутація його непобідимості, то зараз московське військо рушить на Україну “воссоединять” Росію. Росія готує тепер військо, наче б то проти німців, а в дійсності вона його готує проти України, бо без нашого цукру, пшениці, заліза, вугілля, без Чорного моря, вона обійтись не може і при першій змозі, вона піде завойовувати Україну. Тепер, поки на Україні німці, про це й мови не може бути, а коли німці підуть, то тоді Москва під керуванням Мілюкова¹³³, чи Маркова 2-го¹³⁴ (бо Муравйов навряд чи вернеться), знищить все, що буде свідомого на Україні і заведе таке обрусіння, якого не знала самодержавна Росія і вона так буде винищувати все українське, як колись англічане винищували все ірландське і таки знищили мову, але не добились свого – не знищили патріотизму ірландського. Ми почуваєм себе тепер, як на станції за панування “товарищей” – не знати, чи прийде поїзд, а як прийде, чи вдасться влізти в вагон і т. д. Не знати, чи буде українська держава, чи може знов буде лунати: “Не было, нет и не будет”. Треба користуватись цим моментом і надбавувати якомога більше культурних цінностей – книжок всяких, шкіл, просвіт, щоб поглибити свідомість в масах, щоб важче було нас знищити, коли німців розгромлять на західнім фронті.

8 квітня

Сьогодні приїхав з закордону О. Ф. Скоропис і заспокоїв мене, кажучи, що справи німців на західнім фронті зовсім добре стоять і про мішок, про який тут говорять, не може бути і мови. Коли так, то нема чого боятись, що німці вийдуть з України і покинуть нас на поталу москалям та ляхам. Напевне скоро вони візьмуть тут всю владу в свої руки і дадуть всьому лад. Тепер на Україні всі класи так розбестились, що ніхто нічого не робить, а тільки риють проти українського уряду. Про міста й говорить нічого, вони всі вороже ставляться до української держави і готові вітати большевиків, аби вернути цілість Росії. По селах голода теж проти українського уряду, бо він воює з большевиками, які стоять за бідний народ. Цими днями я був з Садовським¹³⁵ на його хуторі по житомирському шосе. Там два чоловіки прийшли до нього за порадою – куди скаржитись, що земельний комітет, ділячи панську землю, не дав їм землі за те, що вони були в українських козаках і воювали проти большевиків, тобто йшли проти народу. Хутір Садовського чисто розграбували большевики та чехи¹³⁶, як одступали

на лівий берег, а місцеві дядьки розібрали все, що було в домі: посуду, білизну і т. п. Тепер, коли прийшли німці і пішла чутка, що будуть карать за грабування, люде зносять все, кажучи, що вони поховали у себе, щоб хтось не порозтягав, а поки німців не було, то вони мовчали.

12 квітня

Цими днями до Києва приїздила депутація в 200 душ з Полтавщини, яку послав з'їзд дрібних власників, організований Шеметами¹³⁷, і що відбувся в Лубнах, кількістю в скілька тисяч душ. Двоє з них, орендатори моєї жінки, ночували у нас три ночі. Один з них має 80 десятин землі, а другий – 120. Багато цікавого розказували про теперішнє селянське життя. Поки не було німців, то заможнім селянам життя не було. Ота голота, ота “пролетарія” знушалась з них, одбирала і землю, і скотину і навіть гроші, “Повірте, – каже один з орендаторів, – ми по токах та під млинами ночували, бо в хаті небезпечно було”.

Як прийшли німці, то було припинилось оте грабіжництво, а коли Ц. Рада оповістила, що “повороту назад не буде”, що земельний закон не одміниться, то земельні комітети знов взялись за своє і тепер не дають хазяїнам сіяти і самі не сіють, бо не мають чим; насіння награвоване вони перекурили на самогонку, або порозпродали, скотину теж перевели. Депутація ходила до всіх міністрів, до Ц. Ради, але ніхто не хотів їх прийняти та вислухати. Нарешті таки прийняв їх міністр юстиції Шелухин¹³⁸, а потім і міністр хліборобства Ковалевський. Як розказують наші орендатори, Шелухин дуже прихильно до їх поставивсь, а Ковалевський почав їм дорікати, що вони йдуть вкупі з своїми ворогами, з великоземельними власниками. А ми, кажуть дядьки, одповіли, що ми йдемо вкупі з совісними людьми, з чесними...

– А ми, – каже міністр, – мошенники чи що?

– Та хто вас знає? Ми вас не знаємо, а партія, на яку ви спираєтесь, то дійсно складається з мошенників та злодюг, найгірших людей в селі. Ота “пролетарія”, з якої складається партія соціялістів-революціонерів та селянська спілка¹³⁹, то все люде, які до революції були конокрадами, злодіями та арештантюгами.

– За такі ваші слова, – каже міністр, – ви одповідатимете перед партією!

– Що ж вони нас будуть підпальювать, чи що? Коли так, то ми підемо у підданство до німців, бо ми не согласні, щоб у нас забирали землю, яку ми мозолями придбали. І дійсно руки у їх наче з старого, корявого дерева.

Кажуть, що депутація ця зробила велике вражіння на уряд. Есери вже підбивають есдеків, щоб вони підняли в Ц. Раді мову про незайманість учасків менше 40 десятин, бо їм незручно йти самим проти себе, а вони голосуватимуть за есдецький законопроект. Побачим, що з того вийде. На мою думку, треба зараз дозволити вільний продаж землі, встановивши якийсь максимум, більше якого не можна купувати, а великі маєтності обкласти таким налогом, щоб їм не було вигоди існувати. Тоді земля швидко парцелюється, перейде

в руки тих, яким вона дійсно потрібна, хто нею дорожить і любить її, а ота “пролетарія” піде собі на фабрики та заводи, бо все одно всім не можна ж хлібопашить. Держава може платити землевласникам довгострочними облігаціями, а з селян брать частину грошей зараз, готівкою, тоді в державну скарбницю потечуть мужицькі гроші, які заховані тепер по скринях, та позакопувані в пляшках в землі. Тоді у казні і гроші будуть, і Україна матиме хліб на продаж. А коли роздять землю дурно, то з господарства буде такий самий толк, як і з чавунки, коли товариші дурно їздили по ній, і вони її так розруйнували, що потім і за гроші нічим було їздити, аж поки німці не полатали. Найкраще було б зараз же поновити діяльність селянських банків, які поряд з приватними покупцями швидко мобілізували б землю в селянські руки, бо великоземельні власники тепер охоче збували б її, бо всі певні, що років скільки зовсім не можна буде хазяйнувати з нашими селянськими большевиками, т. є. с.-господарськими робітниками.

15 квітня

Олександр Філаретович (Скоропис-Йолтуховський. – Ред.) каже, що німці страшенно незадоволені нашим урядом, який не може завести порядку в державі і шукають людину, яка взялася б організувати новий уряд, людина повинна бути широко відомою на Україні, натурально з порядною доброю репутацією; німці гадають, що парламентаризм треба одкинуть років на п'ять-десять, поки народ не стане свідомішим, а тепер повинно бути міністерство, яке правило б республікою самодержавно. Коли такий уряд не складеться, то очевидно німці посадять свого генерал-губернатора, якогось Гальц-отамана, а може й принца якогось “Дурацького Віда”*. Я раю Олекс. Філаретовичу згодитись на посаду диктатора, а я поможу йому скласти міністерство, але він зрікається, бо він має репутацію германського агента, а через те не може мати довіря до себе в українського громадянства, навіть бувші приятелі дивляться на нього з підозрінням. Він напосідається і все намовляє мене взятись за організацію такого уряду, але я рішуче одмовляюсь з ось яких причин: 1) Я не хочу чи, лучче сказати, по малодушності, не рішусь взяти владу з рук німців, бо це значить стати проти всіх шарів громадянства і народу. Я визнаю, що треба це зробити, але у мене для цього замало духу, не хватить сміливості. 2) Я великоземельний власник і аграрну реформу буду робити (по думці всіх) в інтересах свого класу; 3) Я не звик публічно виступати і т. д. і т. д. Одним словом, я до цього зовсім не здатний, я занадто принципіальний, м'який і т. д., а для цього треба бути без цих ганчів, чи мінусів.

* Принц Від, який правив Албанією в Дураццо. – Примітка Ф. Погребенника.

17 квітня

Скрізь, скрізь гомонять, що от-от німці розженуть Ц. Раду і візьмуть владу в свої руки. Кажуть, що Ц. Рада вже втекла в Полтаву, що її обороняють тільки синьожупанники, тобто полонені, інші кажуть, що навпаки, полонені йдуть вкупі з німцями, а за Ц. Раду стоять тільки січові стрільці – полонені галичани. Публіка так звикла до сенсацій, що вже сама їх вигадує; вона так розбестилась, що вже не може жити щоденним життям, щоденною працею – все сподівається якихось надзвичайних новин. Меншості не можуть примиритись з думкою, що нема вже “єдиной, неделимой” дорогою Росії, а замість неї якась “шовинистическая” Україна, яка намагається їх “насильственно українізувати”. Село не знає ніякої влади, бо про український уряд нічого не відає і не чує і з страхом дивиться, як суне німець, який відбирає оружжя і заставляє вертати награбоване, а може поверне навіть і кріпацтво. Большевики принесли з півночі “на штиках свободу й равенство”, мали встановити і маєткову рівність, а “буржуазна” Рада покликала німців і не дала большевикам завести раю на Україні, яку вдумали буржуї. Міський пролетаріат та селянин, що має менше 10 десятин землі – всі большевики, всі вороже ставляться до Ц. Ради. Ось з яких причин: народ марив весь час про мир; коли большевики взяли гору над Керенським, то всякому солдатіві сказали – “Годі воювать, мирись сам, братайся!”, а Ц. Рада казала, що треба ще згоди союзників і не хотіла розпускать війська з фронту.

Споконвіку народ прагне землі, і большевики, як тільки дістали владу, зараз оповістили, що вся земля, всі маєтки з живим і мертвим інвентарем належать народові і зараз їх треба одібрати од панів, а Ц. Рада, хоч і каже те саме, але відтягає, вимагаючи, щоб це було зроблено по закону. Очевидно, що большевики стоять за бідний народ, а Рада за панів, а через те Рада і “буржуазна”. Хоч Ц. Рада, бажаючи привернути до себе селянство і весь пролетаріат, в універсалах оповіщала те саме, що й большевики, а все-таки за нею зосталась репутація “буржуазної”. Тепер, здається, вже розкриваються очі у пролетаріата. За панування большевиків тут і в Великоросії виявилось, що раю вони завести не можуть, а рядові большевики то, просто, грабіжники, які грабують і гроші, і хліб і в голоти, а тим часом Ц. Рада твердо стоїть за соціалізацію землі і за всі здобутки революції, хоч німці цьому й не співчувають. Коли фельдмаршал Ейхгорн¹⁴⁰ видав наказ, щоб селяни не заважали економіям сіяти, то Ц. Рада підняла гвалт, який невідомо ще чим скінчиться. Певніше всього тим, що німці скажуть нашому урядові: “Пошли вон, дураки!”

Характерно, що всі вороги української державності, напр. кадети, агітують проти німців, кажучи, що вони грабують, будуть визискувати, зроблять з України свою провінцію і т. д., а коли рознеслась чутка, що німці, забравши хліб, підуть звідсіля, то ця звістка перелякала кадетів, бо все-таки німці краще за большевиків, які грабували гроші, навіть приватні, мали “соціалізувать” і дома. Всі вони сподіваються, що англо-французи розіб'ють німців і возстануть “великую Росію”, а поляки сподіваються, що ті ж англо-французи

збудують Польщу від Гданська до Одеси, т. є. по давньому польському ідеалу – од можа до можа! А селяне, як я вже казав, притихли і з страхом дивляться на німців, але цей страх, певне, швидко розвіється, його розвіють наші німецькі полонені – синьожупанники, коли порозходяться до домах. Недавно заходив до мене один з полонених, по прізвищу Ворона. Він родом з Березової Рудки, коло Кононівки, служив у війську в Новогеоргієвську разом з моїм дворником Іваном Пасішником. Коли я якось послав їм українських книжок, то цей Ворона прислав мені подяку, підписану групою солдат, про що я, здається, занотував в своїх мемуарах, бо лист той надзвичайно характерний і я його зберіг, викресливши підписи і город, щоб лист не наробив лиха, коли попаде в жандармські руки. Коли зайшов до мене цей Ворона, то я нарочито почав висловлювати свої страхи з приводу приходу сюди німців. Але він гаряче мене заспокоював – “Не бійтесь, – каже, – це наші приятелі, свати, вони нам лиха не зроблять, а користі багато! Вони навчать, як хліб робить, як впорядкувати державу, бо вони наймудріші і найсовісніші люде в світі. А коли, кажете, що вони по дорозі грабують, то це не вони винні, а наші порядки: людам треба їсти, а наш уряд ніяких запасів по дорозі не зробив і вони примушені реквізувати фураж та харч. Я в полоні спочатку був дуже вороже настроєний проти німців, умовився з товаришами не працювати на роботах, але коли нас німці попобили мало не до смерті, то ми побачили, що треба робить, бо у них ледачих нема; там такий порядок, такий лад, що я прохатиму батька, щоб і менших братів послать на роботу в Германію. По селах електричество, а вулиці такі, що хоч яйце покоти – не розіб’ється, а от в Києві можна ноги повикручувати. Земля у них погана, а мусить родити і родить втрое краще, як наша найлучча в світі земля, а все то робить працювитість і культурність. Я гадаю, що й нам не землі треба, а такої школи, як в Германії, щоб діти вчилися в ній до 16 років і виходили зовсім освіченими людьми. От і пророк наш Шевченко сказав, що колись німці нас навчать і історії і доведуть до розуму істинно так, бо я тільки в Німеччині вивчив нашу історію... Не бійтесь німців, – закінчив розмову Ворона, – правда, нам трудно буде привчатися до німецьких порядків, але потім ми самі будем їм дякувати”.

Я з великим інтересом і задоволенням слухав Ворону, бо я раз у раз, нагадуючи стародавню приказку – “Тату, лізе чорт у хату. – Дарма, аби не Москва!”, – всім казав, що ж наш чорт, т. є. німці, зроблять з нас через 50 років чехів, найкультурніших люде з-між слов’ян. – “Але подивіться, як чехи їх ненавидять!”, – раз у раз кажуть германофоби. Так, ненавидять їх і ести та латиші, але вони під баронським пануванням стали найкультурнішими з народів Росії, а їхні близькі родичі фінські племена: мордва, чуваш, череміс і т. п. під московським пануванням досі ідолопоклонники. Наші т. є. російські карели дикі люде, а ті ж самі фіни під шведською культурою стали зовсім європейцями. Нехай, ми будемо ненавидіти, боротись з німцями, але ми в цій боротьбі переймемо од німців і оружже для боротьби т. є. культуру, а од кацапів за 260 років що ми перейняли? Поробились злодіями, п’яницями і матерщинника-

ми, мало не до краю загубили свою культуру, попсували мову, а позитивного нічого не придбали, навіть ненависті до кацапа не виробили в собі. При всякій боротьбі нашої інтелігенції за свої національні права, наш народ раз у раз переходив на сторону Москви: так було за Мазепи, так було і за большевиків. Скажуть мені, що Мазепа¹⁴¹ по теперішній термінології був “буржуй”, а цар Петро кого підтримував в державі? Демократ Гордієнко¹⁴² це розумів і хоч ненавидів “буржуя” Мазепу, а таки умовив запорожців виступити супроти деспота Петра. Цар Петро та большевик Муравйов однаковісінькі відозви писали до українського народу, тільки цар казав, що він буде обороняти бідний народ від “своєкористної старшини”, а Муравйов писав, що прийшов визволити український народ від “буржуазної Ради”, а по суті вони однакові деспоти-централісти московські.

Олекс. Філаретович не дає мені віддиху, все доводить, що мені треба таки взятись за організацію уряду хоч і з німецьких рук, бо інакше німці звернуться до елементів зовсім небажаних або навіть і ворожих нам, бо з цим урядом вони не можуть завести ладу та спокою на Україні. Він каже, що треба себе принести в жертву для блага української держави, що історія мене виправдить та й українське громадянство знає мене, довіряє мені і буде цілком на моїм боці. Але громадянство, кажу, знає, що з моїм ім'ям зв'язується контрреволюція, що я не сторонник соціалізації, яка завелась чи заводиться нашим урядом. Олекс. Філаретович на се відповідає, що всі знають, що контрреволюція неминуха і краще, коли вона зробиться моїми руками, ніж чужими, бо держава тоді зостанеться українською. Але я все-таки упираюсь, одмагаючись своїм нездоров'ям та малодушієм; нарешті почали ми складати можливий кабінет з бажаних людей. З теперішніх міністрів я б нічого не мав проти Прокоповича, Шелухина, Климовича¹⁴³; проти Ткаченка, пересадивши його як есдека на міністра праці, а на міністра внутрішніх справ запросив би В. К. Корольова, якого я давно знаю за людину розумну, чесну і рішучу, а на цю посаду тепер треба сміливого чоловіка, який би не боявся проявити всю “повноту власті”. За міністра торгу – Ніковського, залізничного – С. Шемета. Ну, а що робити з Грушевським? Його ж не можна мати в опозиції, бо це значить мати проти себе величезну кількість людей і до всіх трудностей доточити ще й боротьбу за його особу. Найлегше розрішив це питання Левко, який був при нашій розмові, сказавши, що Грушевського треба повісити на Ц. Раді замість українського герба. Але це можна, навіть повинно, записати в мемуарах, але зробити цього – не зробиш. Треба б для його вигадати якусь почесну посаду, наприклад гетьмана, але які будуть його функції? З Парламентом треба було б трохи подождати, а потім скликати Раду з виборних від земських та міських самоврядувань і присвоїти їм права і обов'язки законодавчої Ц. Ради, але це зробити тоді, коли вже все

18 квітня

заспокоїться, затихне і по селах, і по містах. Думається, що моя аграрна програма – обмеження приватної власності 200–300 десятинами, в залежності від сільськогосподарських умов губернії і розпродажа решти землі селянам, заспокоїла б село, бо землевласники дістали б облігації, а селяни – землю, заплативши якусь частину грошей готівкою, тоді й в скарбниці державній були б гроші і їх не доводилося б раз у раз друкувати, до краю обезцінюючи їх. В містах треба, не драгуючи меншостей, твердо вести справу українізації держави. Все це так легко писати, а взятись за здійснення – нема духу! Ввесь вік чоловік жив під землею, порпаючись там, щось і якось робив і раптом кажуть тобі вилазити на ясний світ на широкий простір, де треба сподіватись одвертої боротьби і таємної інтриги, колосального напруження нервів і тяжкої праці, одним словом, як прадіди наші казали – “до булави – треба праці й голови”, а я свою голову не вважаю до того здатною і ненавиджу боротьбу, а люблю спокій, мир і тишину.

19 квітня

Довго я розмірковував, ночей не сплячи, нарешті згодився, але, боячись, щоб німці з австріяками не поділили України, поставив Олек. Філаретовичу таку умову, що ми матимемо діло тільки з германцями, а австріяки повинні вибратись з України, а умовлений хліб вони дістануть. На цьому погодились і він пішов домовлятися з німцями. Пізно ввечері він приходить і каже, що німці не можуть прийняти цієї умови, бо це значило б оголосити війну Австрії. Коли так, що це схоже на те, що розказував В. Піснячевський¹⁴⁴, приїхавши з Одеси. Йому казали австрійці, зовсім солідні люде, що вони ще спочатку умовились з германцями, які візьмуть собі Північно-Східну Україну, а австрійці – Південно-Західну. Таким робом ніякої самостійності в дійсності у нас не буде, а можливо, що Україну поділено буде, як я й пророкував. Австріяки (розумій – поляки) заберуть собі Правобережну Україну з Одесою, а німці, порозумівшись з кацапами – Лівобережну т. є. Донецький басейн. При таких умовинах брать на себе організацію міністерського кабінету я рішуче не вважаю можливим.

Теперішнє правительство з Грушевським на чолі покликало німців та австріяків, то нехай же воно й відповідає перед історією.

21 квітня

Кажуть, що німці примусили прем'єра¹⁴⁵ загладити вражіння, яке зробили прикрі для них дебати в Раді з поводу розпорядження Ейхгорна, що Голубович і зробив, але якось дуже невиразно. Щодо аграрної реформи, то уряд згоден не займати участків менше 40 десятин і зробити деякі зміни в кабінеті. Петрусь од імені прем'єра зробив мені пропозицію зайняти місце міністра земельних справ, В. М. Леонтовичу – торгу й промисловості, Д. І. Дорошенкові внутрішніх справ, а Ско-

ропису – закордонних, але вони не змовляючись, одмовились, не знаю, чим мотивували свою одмову інші, бо я з ними ще про це не говорив, а я сказав, що на 40-ка десятинах не помирюсь, бо я твердо стою на земському та думському цензові т. є. 150 дес. в центральній Україні, а в степовій – 250, хоча це можна й поменшити до 200 десятин.

Німці стали м'якші в поведженню з нашим урядом; розказують, що вони тепер клопочуться, аби можна було без суперечок та прикростей побільше вивезти хліба з України. Можливо, що це результат подій на західнім фронті. Там здається, виходить так, як у того коваля з лемешем, з якого нарешті вийшов пшик. Спочатку німці думали зробити прорив на Ам'єн і одрізати трикутник з англійською армією (леміш), потім звузили до Альбера (чересла), потім до Армантьє (істика), потім до Іпра (швайку) і, нарешті, мабуть скінчиться пшиком. В банку мені казали, що в зв'язку з цим і курс на німецькі марки раптом дуже впав. Страшнувато стає, а тим часом поживем – побачим! Певне, в зв'язку з цим німці одкидають всякі пропозиції щодо зміни нашого уряду. Кажуть, що одкинуто пропозицію інженера Демченка¹⁴⁶, малороса, який брукував київські вулиці і з того збудував собі кілька величезних будинків, який з сахарозаводчиками та фінансистами поляком Щемтовським та жидом Добрим¹⁴⁷ являються представниками великої буржуазії на Україні. Одкинуто пропозицію великоземельної аристократії з князями Голіциним¹⁴⁸ та Кочубеєм¹⁴⁹ на чолі, бо обидві ці течії орієнтуються на “великую, єдиную й неделимую”. Делегатів від дрібних хліборобів, Володі Степанківському¹⁵⁰, сказано, що ще не відомо, якої сили ця течія громадянства. Треба завважити, що всі три отсі течії монархістичні і просять у німців хоч Гогенцоллерна¹⁵¹ якого-небудь, або хай Габсбурга¹⁵², але з приданим, з Галичиною та Буковиною, щоб і звався він гетьманом Сьогобочної, Тогобочної України, Галичини й Буковини. Дві перших групи тримаються конспіративно, а партія демократів-хліборобів¹⁵³ скликає на 28 квітня з'їзд, в найбільшій в Києві залі, сподіваючись великого наїзду людей співчувачих, якщо ті не побоятся, бо “пролетарія” таки страхає “буржуїв”. Наприклад, Шемета, який ходив з хліборобами по міністрах, “пролетарія” спалила до щенту, а коли він в Пирятині хотів скликати маленький підготовчий з'їзд хліборобів-власників, то голова селянської спілки привселюдно йому сказав: “У мене єсть хлопці такі, що по одному моему слову просто уб'ють вас на тому з'їзді та й край! От, тільки попробуйте скликати”. При такій свободі зібраннів треба бути героєм, щоб їхати на з'їзд.

22 квітня

24 квітня

Сьогодні приїхав В. К. Винниченко, якому ми страшенно зраділи. Він як виїхав з Києва в перші дні наступу большевиків, то з того часу й чутки про його не було. Розказували, що большевики його розстріляли, були такі, що це бачили на свої очі, інші розказували, що він уже з ума зійшов, що у нього прогресивний параліч і т. п. Виявилось, що він, переховавшись скільки день в Святошині, поїхав на Крим, але потім звернув з того шляху і подався на Бердянськ, де й пересиджував весь час серед большевиків. Там його й ограбували і не раз хотіли розстріляти, хоч він там проживав по паспорту городського учителя. При всім тим преса большевицька, яку він там тільки й читав, зробила на нього очевидний вплив, бо тепер він все говорить про необхідність заведення державного соціалізму, про знищення грошей і заведення трудових знаків та іншу нісенітницю. Доводить, що це все можна завести легко і большевики завели б, якби їм не заважали. Жалкує, що Ц. Рада перед приходом большевиків не передала влади своїм большевикам та лівим есерам. Я, знаючи, що Винниченко не може спокійно згадувати прізвища Грушевського, сміючись, кажу йому, нехай він поєднається з своїми однодумцем Грушевським, бо й той казав, що треба перевибрати Ц. Раду, повикидати з неї буржуазні елементи, завести совітську власть і тепер каже, що Україна повинна бути “оплотом соціалізму”, що треба твердо провадити соціалізацію землі і т. д., тоді і у нас будуть свої Ленін та Троцький¹⁵⁴. Але тоді кажу, й проти Вас буде таке обурення в інтелігентно-буржуазних колах, як проти Грушевського, якого деякі його знайомі спокійно і згадувати не можуть. Якось після зібрання Товариства підмоги науці й штуці, на яке не прийшов Грушевський, треба було повідомити його про вибір нових членів, але ніхто не мав охоти йти до нього, а я охоче згодився повідомити його, то В. М. Леонтович, після зібрання, коли ми zostались вдвох, каже мені: “Я дивуюсь, як у Вас єсть бажання бачитись з таким мерзавцем!” А коли я запротестував проти таких епітетів до особи Грушевського, кажучи, що не можна так лаяти людину за те тільки, що він інших переконань, як ми, то Леонтович роздратовано, аж тремтячи і якось підсакаючи, вигукнув: “З якою охотою я б його по морді, по морді; всю бороду йому вискуб би...” На це я сміючись кажу, що Ви раз у раз позаочі отак хвалитесь, а як зустрінетесь, то розцілуєтесь, бо Ви відомий поцілуйко. – “Нізащо!” – одповів Леонтович.

Але через скільки день він, зустрівшись з Грушевським, не рішився виявити йому свого обурення проти нього і розцілувався! А коли я завважив, що вийшло так, як я казав, то Леонтович одповів: “Але я так холодно його поцілував, що він вдаруге не полізе цілуватися”.

Три дні тому назад, я виїхав представником від “Старої Громади” з комісією по впорядкуванню могили Т. Г. Шевченка.

29 квітня

Комісія складалася з представників губернського земства – председателя Петляури, члена Сніжного¹⁵⁵, архітектора, спеціаліста по закріпленню провалів, лісовода, садовода, комісара над могилою В. К. Корольова¹⁵⁶, всього з десяти душ, а Каневі ще прилучились до нас член повітової управи та міський голова. Там ми радились про те – як впорядкувати могилу, скільки землі прирізати кругом могили, зробивши її державною, як яри треба закріпити, де розвести парк, кудюю зробити виїзд на гору, відкіля провести воду, де поставити літні бараки для приїжджих і т. д.

Всю дорогу на могилу і назад ми обговорювали факт обеззброєння німцями наших полонених-синьожупанників, політичне становище України і висловлювали з цього приводу свої міркування. Всі певні були в тому, що німці розженуть Ц. Раду і заберуть владу в свої руки, а коли Шемети зберуть імпозантний з'їзд дрібних власників-демократів, то німці передадуть їм урядування Україною. Коли ми, вертаючись з Канева, під'їздили до Києва, то капітан звернув нашу увагу на те, що на пристанях замість українських прапорів висять скрізь німецькі, серце якось стислось тривожно і ми всі замовкли, а коли ми вступили на берег, то тут вже довідались, що арештовано Ц. Раду і міністрів, але подробиць ніяких не знали. Коли я коло Ц. Ради побачив великий натовп, то скочив з трамвая і підійшов до есера Стасюка¹⁵⁷, єдиного там бувшого знайомого, то він мені на моє запитання з серцем коротко сказав, що за поміччю Шеметів сталась німецька окупація, тоді мені якось полегшало на душі. Дома від Левка та Володимира Кириловича (Винниченка. – Ред.) я довідався, що арештовано тільки військового міністра, а Раду на засіданні лиш потрушено і одібрано в кого було оружжя. Сталось це все, як кажуть, ось з яких причин. Несподівано хтось украв з дому фінансиста Доброго, про якого я вже казав, як про представника великої буржуазії, який був в товарообмінній комісії, і з'явилось підозріння, що цей арешт зроблено по наказу міністра внутрішніх справ Ткаченка. Потім, в деяких частинах города були напади і убито скілька душ німців; німцям донесено, що військовий міністр Жуковський¹⁵⁸ та Центральна Рада агітують проти них. Тоді Ейхгорн видав наказ про заснування німецьких польових суддів, які будуть судити за всі уголовні та політичні вчинки, а українському суду лишаються дрібні справи та цивільні. Цей наказ страшенно обурих всіх членів Ц. Ради і вони в закритому засіданні постановили звернутись в Берлін з протестом проти втручання тутешнього німецького командування в українські внутрішні справи. Під час цього засідання увірвались в залу німці, потрусили членів Ц. Ради і забрали протокол засідання.

А тим часом з Шеметівським з'їздом українських хліборобів-демократів трапилась така оказія. Київська організація всеросійського союзу землевласників, довідавшись з газет про те, що на 29-те назначено в Купецькому

зібранні з'їзд хліборобів-демократів, назначила на це число і свій з'їзд в Києві, в цирку, вживши всіх заходів, щоб з'їхалось побільше великоземельних власників та подбавши-всякими правдами і неправдами, щоб переманити до себе тих, що приїхали на український з'їзд. Це їм вдалось дуже добре, через темноту та несвідомості наших селян і в результаті на з'їзді всеросійської (чи як вони назвались "всеукраїнської") організації зібралось, кажуть, до 8 тисяч народу, які постановили скинути Ц. Раду; одмінить всі універсали про земельну власність і вибрали і на Софійській площі висвятили на Гетьмана придворного царського генерала Павла Скоропадського, нащадка колишнього гетьмана "Насті"¹⁵⁹, який вже має скласти кабінет міністрів і за поміччю німців розігнати Ц. Раду. Виходить, що справа стоїть далеко гірше, ніж мені сказав Стасюк, бо тепер нема певності, що вдержиться українська державність.

30 квітня

Вчора надвечір почали здійснитись плани "Всеросійського союзу землевласників"¹⁶⁰. По німецькому наказу січові стрільці (коло тисячі душ), що стерегли Ц. Раду, мусили перейти в Лук'янівські казарми, а помешкання Ц. Ради зайняли найняті Скоропадським російські офіцери, ними ж зайнято всі міністерства, вони роз'їздять по городу, арештовують міністрів, їх товаришів і видатніших урядовців, між іншим арештовано на одному автомобілі разом з міністром пошти Сидоренком¹⁶¹ і мого Петруся, якого через якийсь час німці випустили. На допиті Петрусь демонстративно не хотів розуміти російської мови, а через те його допитували французькою мовою, поки не нашли офіцера, що вмів говорить по-українському. Ніяких газет нема, кажуть – всі конфісковано. Всі соціалістичні фракції Ц. Ради зібрались на нараду й постановили зректись універсалів про земельну власність, зоставить незайманими 50 дес., а решту викупить за гроші, розпустить Ц. Раду і звернутись до німців з проханням не давати влади Скоропадському, бо він тримається російської орієнтації, а передасть владу свідомій українській буржуазії, яка б дбала про організацію української держави. Кажуть, що германський уповноважений Мумм¹⁶², вислухавши делегацію, начебто звернув особливу свою увагу на те, що Скоропадський російської орієнтації, але нічого потішаючого не сказав, одмовившись тим, що вони по наказу з Берліна не можуть втручатись у внутрішні справи України, удаючи, наче цей переворот зробили самі українці без участі німців; між іншим Мумм завважив, що вони давно натякали і навіть просто говорили прем'єру Голубовичу, що не потерплять соціалістичних експериментів, які робить український уряд, але на це не звернуто було ніякої уваги, і от тепер ясно видно, що соціалістичний уряд не спирався на життєвий ґрунт, не мав ніякої піддержки в масах, а витав в фантастичних мріях і тепер впав од легкого напору дрібних землевласників. Надвечір по місту розклеєно і порозкидано такий маніфест (Грамоту) Скоропадського¹⁶³ на російській і безграмотній українській мові:

Грамота до всього Українського Народу*

Громадяни України! Всім вам, козаки та громадяни України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі. Врятувалась вона завдяки могутньому підтриманню Центральних Держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротися за вільність і спокій України. При такій піддержці у всіх зародилась надія, що почнеться відбудування порядку в Державі й економічне життя України увійде, врешті, в нормальне річище.

Але ці надії не справдилися. Бувше українське правительство не здійснило державного будування України, бо було зовсім не здатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна руїна й безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем, і врешті перед найбагатшою колись Україною стає грізна мара голоду.

При таких становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Яко вірний син України, я постановив відкликнутися на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Оцією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управа Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованні приложених при цім законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети від нинішнього дня розпускаються. Всі міністри і товариші звільняються. Всі інші урядовці, що працюють в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде виданий закон, установляючий порядок виборів до Українського Союму. До нього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими найкрайнішими мірами.

Права приватної власности, як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядки бувшого українського уряду, а так само тимчасового російського уряду, відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по куплі-продажу землі. Поруч з цим будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особливу увагу звернеться на поліпшення правного становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали

* Текст грамоти подано за виданням: Д. Дорошенко. Історія України. т II. – К., Темпора, 2002. – С. 35–36.

своєї відповідальної праці. На економічному і фінансовому полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір для приватного підприємства й ініціативи.

Передбачаю всю трудність праці, що стоїть передо мною, і молю Бога дати мені силу, щоб достойно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час. Мені далекі й чужі які б то не були власні побудки, й головною своєю метою я ставляю користь і добро народу всім дорогої нам України. В цій свідомості кличу всіх вас, громадян і козаків України – без різниці національності і віросповідання – допомогти мені й моїм працівникам і співробітникам в нашій загальному великовідповідальній ділі.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський.

Кажуть, що Скоропадський ніяк не може скласти кабінету з українців, бо ні одна партія українська не хоче працювати під Гетьманом; з Шеметами ж він розійшовся через інцидент з їздом, а тим часом німці не згоджуються на кабінет з росіян, бо бояться російської орієнтації. Сьогодні, довідавшись про це, до головного німецького військового генерала Гренера¹⁶⁴ їздила депутація від ескеків (Винниченко), від соціалістів-федералістів¹⁶⁵ (С. Єфремов), від соц. революціонерів (Салтан)¹⁶⁶ і Макаренка¹⁶⁷ від самостійників, в справі – чи не можна скинути Скоропадського і організувати ділове українське міністерство. Гренер одповів, що вже пізно; що вони давно говорили Голубовичу, що треба вести іншу земельну політику і не ворогувати з німцями, а Ц. Рада підняла вкупі з Голубовичем гвалт проти першого наказу Ейхгорна, хоч з Голубовичем німецький уряд радився про цей наказ і він нічого проти того не мав. Нарешті Гренер порадив увійти в контакт з Скоропадським і працювати вкупі з ним, а Голубовичу та Грушевському найкраще було б виїхати на одпочинок в якийсь німецький курорт, бо тут вони не можуть бути певними за їхнє життя, бо так проти них всі обурені. Не знаю, як себе почуває Грушевський; думаю, що йому тепер повинно бути дуже тяжко. Єсть чутка, що навіть на нього був напад, що якийсь стрілець, чи російський офіцер вдарив його на автомобілі штиком, але не попав, а тільки прорвав рукав шинелі, в якій був Грушевський, а Марію Сильвестрівну¹⁶⁸, кажуть, трохи поранено.

В цій усій справі Грушевський переполітикував, по приказці – “на всякого мудреца – доволно простоти”. Я доводив йому, що треба будувати державу на середньому земельному власникові, бо голота елемент не певний і не підтримує Ц. Раду в тяжку годину, як не підтримала в боротьбі з більшовиками. Я казав йому, що напевне великоземельні власники, опираючись на німців, розженуть Ц. Раду – “Хіба, кажу, Ви хочете нарешті одійти од політики з червоним прапорцем в руках?” На те він з серцем одповів мені: “То ескеки з Вашим синим одійшли з червоним прапором, не бажаючи підтримувати теперішньої

політики Ради* ; вони вимагають твердої влади, репресій, хочуть підписувати смертні приговори, але щоб виконували їх ми. От зберуться незабаром на з'їзд представники спілок і тоді виясниться – чи село стоїть за соціалізацію землі, чи за приватну власність, то таку земельну політику й поведе Ц. Рада". Але есєрівський уряд з'їзду спілок не скликав, не довіряючи їм, а замість того Ц. Рада рішила скликати на 12 мая Всеукраїнські установчі збори¹⁶⁹, в яких було б 75 % соц. революціонерів та большевиків, бо вибори ті робились саме під той час, як почали на Україні брати гору большевики.

Але тепер вже тих зборів не буде, бо настрої селян виявився на з'їзді землевласників розгоном Ц. Ради та міністерства і вибором майже самодержавного гетьмана.

Всі наші соціалісти, починаючи з соц. федералістів і до соціалістів-демократів, яким в руки впала з не-

1 травня

ба українська влада, систематично скрізь спізнались. Коли самочинно, по ініціативі Міхновського, почалась організація української армії, наші соціалісти рішуче виступили проти неї і взяли під свою оборону Оберучева, який всіма силами боровся з ідеєю української армії. Потім вже сам уряд клопотався про організацію армії, але приступив цього тоді, коли вже вся армія була захоплена большевизмом. Одним словом, спізнались. Армія вимагала негайного миру, а Ц. Рада одтягала, поки большевики не звернулись до кожного солдата з наказом – мирись, і не приступили до мирних переговорів. Тоді й наш уряд пішов на мир і підписав його, хоч большевики і не погодились на німецькі пропозиції, зате тепер все обвинувачують українців за зраду всім союзникам та Великої Росії.

Так само спізнався наш уряд і з соціально-економічними реформами, все ніяк не міг догнати большевиків і придбати ласку сільської голоти, а через те мусів звернутись до німців за допомогою проти большевиків і проти своєї голоти, яка йшла за большевиками. Вернувшись з Житомира, Ц. Рада, замість того, щоб шукати ґрунту в середньому землевласнику, все-таки думала спертись на сільську голоту і підтвердила земельний закон про соціалізацію всієї землі. Але німці рішуче стали по стороні земельних власників, т. є. такої форми землеволодіння, яка існує у їх і яку вони вважають за найкращу. Скільки разів вони попереджали уряд, щоб він змінив свою політику аграрну, але уряд все стояв на соціалізації, а Грушевський в своїх статтях в "Народній Волі"¹⁷⁰ навіть демонстративно обстоював соціалізацію землі і доводив, що Україна повинна бути "оплотом" соціалізму. Так наче ота соціалізація землі має щось спільного з соціалізмом. А коли влада попала в руки великих землевласників на чолі

.....
* Левко справді, з частиною с.-д. фракції вимагали, щоб есдеки вийшли з кабінету, але Ткаченко з Поршем умовили партію не одкликати їх і не передавати кабінету в буржуазні руки. – Є. Ч.

з гетьманом Скоропадським, то тепер наші соціалісти, зрікшись соціалізації землі, бігають до німців, щоб вирвати владу од Скоропадського і зберегти хоч українську державність, але німці їм на ці заходи кажуть: “Zu spät”, т. є. вже пізно. Вчора й сьогодні В. К. Винниченко та Левко зранку до вечора були на нарадах з соц.-фед.¹⁷¹, все умовляють їх взяти портфелі вже хоч від гетьмана Скоропадського, бо інакше їх заберуть неукраїнці. Але певне нічого з того не буде, бо Скоропадський оголосив вільну продаж землі, т. є. повернув всю землю попереднім власникам, а с. фед. думають обмежитись 50-ма десятинами. Тобто, знов спізняться і вже і Скоропадський їх не схоче взяти в кабінет.

Треба зауважить, що я знов захворів від цих подій і три дні лежав, а сьогодні, почувши, що М. П. Василенка назначено за прем'єра, пішов до нього розвідатись. Він розказував мені, що вчора цілісний день вмовляв с. ф-ів взяти портфелі в міністерстві, але вони уперто відмовляються, щоб не закалять свого імені. Я, каже Василенко, доводив їм, що не треба боятись грязі і гною, коли ви хочете посадити якесь плодюче дерево, чи квітку, але вони упираються і поневолі я мушу звернутись до кадетів.

3 травня

– Але що буде з Україною? – питаю.

– Не клопочіться – Скоропадський і я твердо стоїмо на тому, щоб скрізь проводити українізацію, правда, нерізно.

– Але Ви, – кажу, – кадет, Ви будете тягнуть до єдиної неділимої.

– Коли обставини складуться так, що Україна повинна буде з'єднатись з Великоросією, то це з'єднання я мислю, – каже Василенко, – тільки на федеративних началах і тільки тако мислящих я буду набирати в кабінет, якщо соц.-фед. одмовляться прийняти участь.

С-федералісти таки одмовились і Василенко склав кабінет кадетсько-октябристський, в якому єсть

3 травня

● два-три українці, чи, краще сказати, малороси, а з такими людьми хіба можна будувати українську державу? Натурально, що з перших же днів цього кабінету видно буде, що нічого спільного з Україною він не матиме, а з цього можуть виплинути страшні наслідки. Кажуть, що Грушевський, який втік до січових стрільців в Луцькі казарми, вже благословив їх на повстання проти німців. Селяне нахваляються, що вони вже хліба німцям не дадуть, а соц.-революціонери, певне, за приводом Грушевського дадуть “селянській спілці” гасло на повстання проти німців та запровадження аграрного терору проти панів, які на основі гетьманського маніфесту повертатимуться в свої макетки, Можливо, що німців будуть потаємці убивати поодинці, а німці будуть

розстрілюють селян масами і почнеться таке, що врешті приведе на Україну знов большевиків; вже тепер дехто з соц.-революціонерів одверто кажуть, що треба покликати большевиків на поміч проти німців. А сьогодні я чув навіть таку байку про причину розгону Ц. Ради. Ніби Грушевський та Ц. Рада увійшли в зносини з Леніним, щоб разом вдарити на німців, от через що німці й розігнали Ц. Раду. Не знаю, на чому скінчиться нарада всіх українських соціалістичних партій, яка тягнеться оце вже скільки годин в Українським клубі. Там мають рішити – як ставитись до гетьманського уряду – чи бойкотувати його, чи брати участь в роботі по канцеляріях та в адміністрації, а може й піднімуть питання і про повстання, бо нашим соціалістам розум не завадить і це питання обмірковують. Не дивуюсь я молоді, але ніяк не можу повірити, щоб Грушевський – старий такий, здавалось, мудрий чоловік, міг благословити на повстання. Невже він не розуміє, що це приведе наш край до повної руїни, і може до приходу Москви, а в результаті знов до поділу України між Москвою та Польщею.

Виявилось, що на нараді постановлено прийняти портфелі в гетьманському уряді в тім разі, коли гетьман буде тільки президентом і скличе парламент. Намічено міністрів і список їх повезено до німців, які, напевне, знов скажуть “Zu spät”, бо вони, очевидно, вважають гетьманство Скоропадського за перехідний ступінь до якогось Гогенцоллерна і, мабуть, це буде найкращий вихід, бо свої не зможуть збудувати держави; безпреміно для цього треба “варяга”. Але свого короля німці тепер не можуть поставити, бо Австрія вимагатиме собі всю правобережну Україну. А коли німці закінчать побідоносно війну на західнім фронті, то вони з Австрією можуть зробити те саме, що зробили в 1866 році під Садовою, після війни з Данією за Шлезвіг; тоді вони вкупі з Австрією завоювали Шлезвіг, а коли Австрія схотіла й собі дещо з того, то німці розбили і її. Помітка 20. V. 1918 р. Г. Гасенко¹⁷², приїхавши з Берліна, розказує, що там ходить такий політичний анекдот. Карл після обіду запрошує Вільгельма грати у карти, а Вільгельм відповідає: – Тепер війна, нема часу грати в карти, а після війни ми з тобою граємо в “66”, натякаючи на 1866-й рік т. е. те, про що я писав 2. V. 1918 р.

Соц. фед.-ти дозволили своїм членам вступати в теперішній кабінет без всяких умов та обмежень, але вже пізно, бо всі портфелі вже роздано. Всі тепер бачать, що держава українська гине, що вона попала в руки російських кадето-октябристів, які її тягтимуть до “єдиної, неділимої Росії”, але вже пізно її рятувати. Ще на другий день, після вибору гетьмана, Саша Шульгин¹⁷³ прибіг до нас схвилюваний з звісткою, що вже два українці – Василенко та Леонтович згодились увійти в кабінет, який формує М. М. Устимович¹⁷⁴ по дорученню гетьмана. На це я одповів: “Таки найшлося хоч два розумних чоловіки”.

5 травня

– А я, значить, дурень, бо я одмовився, – каже Саша, – вступить в кабінет свого дядюшки.

Я одповів на це, що вважаю необхідним, щоб українці зайняли всі місця в кабінеті, таким робом взяли б справу в свої руки, а гетьман лишився б президентом Республіки. Але наші партії, як почали радитись та торгуватись, то й без них кабінет склався. Тепер вони шукають винуватих в погібелі української держави. Тепер і всі соціалісти прийшли до того переконання, що українську державу погубили соц.-революціонери з Грушевським на чолі, ухваливши закон про соціалізацію.

– Але чому ж ви, есдеки, – кажу Винниченкові, – голосували за соціалізацію, а не вийшли демонстративно?

– Мене, – каже він, – тоді вже не було, а фракція наша зробила помилку, рішаючи це питання вже під обстрілом Києва большевиками, думаючи цим привабити на свій бік селянство.

– Добре, – кажу. – Я цілком виправдовую політику Ц. Ради. До большевицького нападу вона мусила все робити, аби не втратити свого авторитету, а вернувшись з Житомира, щоб врятувати державу, треба було зараз же видати універсал такого змісту: Ц. Рада досі спиралась на селянську голоту та городський пролетаріат, і про них тільки й дбала, але вони не тільки не обороняли Ц. Раду, а ще допомагали большевикам в боротьбі з нею, тому Ц. Рада рішила скасувати земельний закон, одкинуть соціалізацію і опертись на середнього землевласника, що має од 10 до 150 десятин землі і видала б відповідний закон про викуп латифундій. Тоді великоземельні власники не мали б піддержки в заможних селянах і не змогли б зробити того перевороту, який зробили тепер, опершись на німецьку силу.

6 травня

Маса чуток ходить по Києву самого найрізноманітнішого змісту. Кажуть, що кадети розірвали зносини з англо-французами, бо ті вже підтримують російських большевиків і увійшли в контакт з німцями, аби ті об'єднали знов Росію хоча б і з Гогенцоллернським імператором на чолі. Кажуть, що фінансово-торгово-промислова партія в Германії не від того, бо їй так зручніше обох визискувати і буде гарантія, що не загинуть гроші, вложені в рос. папери, а військова партія дбає про заснування української держави, аби не витворилась на страх Германії знов велика, дужа Росія. Кажуть, що кадети увійшли в гетьманський уряд, з наміром звідсіля почать збирання Росії. І справді, Василенко, приїхавши в октябрі минулого року з Петрограду, казав, що тепер Росію може зібрать тільки південь, бо північ т. є. Великоросія зовсім розвалилась, деморалізувалась. Злі язика кажуть, що Василенко пішов в гетьманський кабінет, бо дуже хотів бути міністром, але можливо, що теж він взявся формувати кабінет якраз з надією відбудувати "єдиную неделимую Россию", бо він раз у раз був феде-

ралістом російської орієнтації і свідомим противником самостійної України, бо по його думці, Україна не вдержиться суверенною між такими сусідами, як Великоросія та Польща і буде захоплена тою, або другою, або обома. По повожденню німців невідомо, чого справді вони добиваються – чи єдиної Росії, чи розбитої на невеликі держави. Я ні разу ні від кого не чув, щоб німці говорили про “єдиную Росію”, а про відбудування України говорять дуже багато німців значного становища. Але вони не хотять соціалістичної України, тому й скинули есерівський уряд і настановили буржуазний, а тим що свідомої української буржуазії нема, то вони склали кабінет з людей, які називають себе українцями, бо Василенко, Лизогуб¹⁷⁵, Чубинський¹⁷⁶, Соколовський¹⁷⁷, Гижицький¹⁷⁸, Кияницин¹⁷⁹ називають себе українцями, але російської федералістичної орієнтації, хоч вони такі українці, що й мови української не знають.

Вчора на понеділку у мене був С. П. Шелухин, бувший міністр в кабінеті Голубовича. Багато цікавого розказував він про той кабінет. Виявилось, що у.с.д. (український соціал-демократ. – Ред.) Ткаченко, міністр внутрішніх справ, організував охранку, набравши служащих з бувшого царського “охранного відділення”; що ця охранка, в незрозумілих цілях, викрала Доброго і перевезла його в Харків; що умови миру з Великоросією Грушевський з есерами та есдеками виробили, криючись від ес.-ефів і ні Шелухин, ні Прокопович, ні Чопівський¹⁸⁰ так і не бачили тих умов, а тим часом делегація вже виїхала до Курська. Можливо, що звідси й пішли чутки про те, що Грушевський хоче увійти в згоду з Леніним, аби вигнати німців. Ес.-ефи, обурені таким поводженням, рішили й вийти з кабінету, якраз накануне перевороту. Шелухин каже, що він рішуче стояв за те, що треба ес.-ефам входити в кабінет Скоропадського. Він казав, що коли маточина не наша, то треба хоч набить свої шпиці, тоді колесо буде наше, що “не треба боятись закалятись, коли мати тоне в калюжі”, але соціалісти-федералістичні все-таки не дозволили своїм членам увіходити в гетьманський уряд, а тепер вже каються і всім членам своєї партії дозволяють йти в кабінет, але там вже всі місця зайняті. Взагалі, наші ес.-ефи, як і російські кадети, це найсліпша партія. Вона з Демократично-Радикальної¹⁸¹ перекрасилась в революційний захисний колір і не хоче вважати себе за буржуазну, а хоче бути соціалістичною, отсе й мене від неї одвернуло, а в Д.-Р. я був з дня її початку. Згодом надійшов Д. І. Дорошенко і розказав, що він, будучи давно знайомий з Скоропадським, того дня був запрошений на сніданок до гетьмана. Скоропадський жалкував, що Дорошенка не було в Києві тоді, коли складався кабінет, а то він запросив би його прийняти якийсь портфель; нарешті сказав, що поговорить з прем'єром Лизогубом, чи не можна замінити кого-небудь. Казав, що він буде рішуче обстоювати самостійну, незалежну Україну і ніякої російської орієнтації не допустить, при чім звернувся до своєї свити, що снідала разом з ним,

7 травня

з словами, що він певний в тім, що всі присутні через три місяці вже говоритимуть по-українському. Гетьман дуже жалкує, що українські партії ухилились від участі в його урядові, а тим часом він наміряється триматись демократичного напрямку, думає викупити латифундії і парцелювать їх між селянством. Взагалі, справи стоять не так страшно, як думалось спочатку, але есери, очевидно, замишляють таки якийсь повстання, бо розпускають по селах апокрифічний маніфест гетьманський, в якому говориться, що він, будучи сам поміщиком, оборонятиме інтереси покривджених поміщиків, а селян каратиме за ті збитки, що вони наробили панам, захопивши землю та порозкрадавши інвентар. Такий маніфест може справді обурити селянство і воно почне вирізати панів та німецьких солдатів, які їх обороняють; в результаті німці будуть жорстоко розправлятись з селянством і хто знає, до чого це все приведе; у всякім разі це спричиниться тільки до руйнації України, до її ослаблення, яким скористується той, хто буде дужчий з сусідів.

9 травня

Єсть чутка, що німці, підозрюючи Дорошенка в симпатіях до Австрії, не дозволяють доручити йому закордонного портфеля. Дуже шкода, бо Дорошенко мав намір протягнути Шелухина на судового міністра, а О. Г. Лотоцького¹⁸² на міністра релігійних справ, а це було б дуже важно в інтересах одокремлення нашої церкви від великоруської. А німці все кажуть, що вони не втручаються в наші внутрішні справи. Мені переказували розмову з одним німецьким дипломатичним агентом. На докір, що німці по умові обіцяли тільки помагати Україні визволитись від большевиків, а вони розігнали Ц. Раду і скинули уряд, німець одповів, що Ц. Рада та бувший уряд теж були большевицькими і для блага та спокою України треба було її визволити і від цих внутрішніх большевиків! А тим часом це визволення, здається, спокою не принесе, принаймні не скоро він настане. На 12-е травня, як відомо, назначені були (Всеукраїнські. – Ред.) установчі збори, а перед ними з'їзди есдецькі та есерівські. Крім того, скликано з'їзд селянської спілки, і на ці з'їзди вже починають з'їздитись люде. Німці трусять приїжджих на вокзалі та на пристані і всіх делегатів висилають назад по домах, а комітет селянської спілки, кажуть, арештували. Очевидно, це не повинно заспокоїти села, а навпаки. У Грушевського, кажуть, зовсім войовничий настрій і він все шушукається з есерами, наміряючись таки підняти заколот, організувавшись десь на півдні, під захистом нібито австрійського уряду, який дуже кокетує з скинутим урядом. Цими днями приїздив австрійський посол Флейшман¹⁸³ до Винниченка, О. Шульгина та інших і висловлював їм жаль з приводу того, що німці скоїли *coup d'état**, і симпатії австрійців до соціалістичного уряду, а з Грушевським, кажуть, австріяки ведуть якісь конспірації.

* Державний переворот. – (Фр.)

11 травня

Вчора я був у В. М. Леонтовича, який настроєний тепер зовсім бадьоро. Про небезпеку для Української Держави він не турбується, бо його давній знайомий Лизогуб запевнив його, що ніякої російської орієнтації бути не може, що весь кабінет твердо стоїть на самостійності України і Леонтович цілком вірить щирості Лизогуба, бо економічний інтерес нашої буржуазії лежить не в об'єднанні з Росією, а в окремій самостійній Україні. Правда, єсть небезпека, що Україна довго буде тільки територіально українською, а національною буде обшеросійською, бо українські партії відмовились брати участь у кабінеті, але Скоропадський і в цім смислі не губить надій і хвалиться, що він швидше, ніж Винниченко та Голубович українізує Київ. Як швидко міняються в залежності од обставин і наші ідеали! Ще не так давно ми тільки марили про територіальну автономію України, як далекоюсяжний ідеал. Ми марили про свій сейм, в якому будуть панувати общероси В. Шульгин¹⁸⁴, з одного боку та В. Короленко¹⁸⁵, з другого, а потім, згодом при демократизації виборчого права українська стихія мала б потроху випирати російську і врешті Україна воскресла б. Тепер, після експериментів соціалістичного українського уряду знов доводиться всі надії покладати на українську стихію, яка згодом з територіальної України зробить таки національну.

14 травня

Скільки день тому назад, в Київ приїхав з секретарем Шмідтом¹⁸⁶ відомий німецький економіст, голова німецько-українського товариства проф. Рорбах¹⁸⁷, який давно вже проводить в німецькій пресі ідею необхідності в інтересах Германії збудувати самостійну українську державу. Вони мали окремі наради з есерами, з еседами та есефами, знайомились з світоглядом і надіями кожної партії, бажаючи якнайповніше поінформуватись про Україну. По рекомендації О. Ф. Скоропи-са вони звернулися і до мене, а я їх запросив до себе на понеділок, скликавши людей всяких напрямків, які ще не бачились з ними на партійних нарадах. Рорбах та Шмідт запевняли нас, що німецький уряд ніяких намірів не має знов відбудовувати "єдиную, неделимую", бо добре розуміє, що для Германії в цьому лежить в будущею найбільша небезпека. Через 40 років населення "єдиної" досягло б 300 мільйонів, а Германії – тільки 80, то Росія роздушила б Германію, яка з своєї території не змогла б вже прогодувати свого населення. Германії необхідно треба роздробити Росію і увійти в тісні зносини з Україною, тоді Германії не страшна коаліція Англії з Францією та Великоросією, бо вони не зможуть так блокувати Германію, щоб вона не діставала собі хліба з України, найродючішої країни бувшої Росії. На се ми зауважили:

– Коли так, то нащо ж німці передали владу на Україні людям, що тягнуть до "єдиної"?

Рорбах це пояснює так. Есерівський уряд з своєю соціалізацією землі був абсолютно непереносний для німецького уряду; його треба було скинути – і замінити несоціалістичним, але обов'язково українським. Німецьке командування, яке складається з фонів та баронів, увійшло тут в добрі особисті стосунки з людьми свого класу – з російською аристократією, яка й виставила Скоропадського як українського аристократа на Голову правительства, а він запевнив німців, що утворить самостійну українську державу, бо й сам весь час марив про це – він українізував корпус, яким командував, став потім на чолі вільного козацтва, яке організувалось на Київщині і т. д. Німці, бачивши досі в Україні тільки соціалістів, які й у Германії їм ненависні, дуже зраділи Скоропадському і помогли йому захопити владу. Скоропадський, кажуть, щиро взявся за відбудування України, і думав за поміччю українського чорносотенного поміщика Устимовича скласти кабінет, але ніхто з українців в його кабінет не схотів піти, тоді він доручив М. П. Василенкові набирати хоч з неукраїнців, таких, які стоятимуть твердо на українській державності. Але виявилось, що таких неукраїнців нема і всі нові міністри починають витіснити український елемент з міністерств; всіх комісарів губернських та повітових позаміняли бувшими справниками і приставами; одним словом, пішла повна реакційна русифікація, підготовка до з'єднання з Росією. Ми доводили Рорбахові, що треба якнайшвидше цей кабінет замінити новим, але він сумнівається, чи можливо це зробити зараз, бо це значить, що треба утворить кризис влади, на що німецьке командування не піде, а можливо поступово частково замінять найбільш небажаних міністрів українцями. Перше всього, каже Рорбах, треба посадити свого міністра закордонних справ, щоб хтось чужий не поспував відносин України з іншими державами. Потім треба свого міністра культу, який найшвидше зробив би автокефалію церкви, незалежність її од Москви, тоді духовенство не тягнуло б до "єдиної, неділимої". На це Винниченко, як есдек, зауважив, що для нас це не має значення, бо народ наш зовсім не клерикальний і т. д., але Рорбах довів йому, що все-таки краще, коли буде своє рідне духовенство, з своєю, а не московською орієнтацією. Потім необхідні свої міністри освіти та судових справ, а решта поки що можуть бути й чужі, аби не мали явного потягу до Великої Росії. Треба якнайшвидше взятися за парцеляцію великих земельних частків і передати їх з чужих рук в свої селянські, але це може робить і не український міністр, аби був щирий демократ.

– І так вам, – каже Рорбах, – зараз треба провести отих чотири міністри, і я попробую говорити з тутешніми генералами, а коли не зможу їх переконати, то, може, це пощастить мені зробити вже в Берліні.

Наші соціалісти, натурально, знов поставились негативно до цих компромісних пропозицій, вони все сподіваються, що німці примушені будуть скинуть цей кабінет з гетьманом на чолі і знов покликать до влади соціалістичний кабінет. Досі селяне з'їздяться на з'їзд; їх не пускають в Київ, арештовують, висилають додому, а вони все-таки збираються на наради то там, то там і виносять резолюції, в яких не признають ні гетьмана, ні його кабінету, кличуть

народ до повстання, але організованого, в певний якийсь час, визначений центральним комітетом. В “Киевской Мысли” надруковано, що бувший міністр земельних справ есер М. М. Ковалевський за день до перевороту отримав 5 мільйонів марок за хліб, яких нікуди не передав. Ходять чутки, що він ці гроші взяв для есерівської партії, і на ці гроші тепер ведеться організація повстання. Все можливо! Тим паче, що есери мають моральну піддержку в Грушевському. Цими днями я стрів Марію Сильвестрівну і порадив Михайлу Сергійовичу виїхати за кордон, бо політична кар’єра його вже скінчена, а жити тут йому небезпечно, бо, може, знов якийсь фанатик-москвофіл кине на його. А вона одповіла мені, що єсть певність в тім, що німці вже не довго пануватимуть тут, а коли я на се завважив, що німців тут не буде, то насуне на нас Москва, то вона одповіла: “Ну, може, з тим ми якось собі дамо раду”. Очевидно, у есерів єсть надія на те, що вони виженуть німців і знов захоплять владу в свої руки. Даремна надія! Революція скінчилась, настала загальна втома і тепер треба клопотатись, аби реакція не пішла дуже глибоко і не потягнула далеко назад і не привела нас знов до “царя, батюшки”. Нам треба держатись німця, як реп’ях кожуха, бо доля наша тісно вже зв’язана з Германією.

Коли Рорбах сказав, що німці, завівши порядок, виведуть з України війсьсько, то я одповів йому:

– Не можна виводить з України німецького війська, поки українська держава не стане на ноги; літ через 50, коли ми станемо зовсім культурними людьми, тоді ми вже не будем потребувати німців, а тепер я волів би, щоб німці нам і свого принца дали на короля, то він швидше заведе лад, ніж наш гетьман. На се Рорбах одповів, що всі германські поступові партії будуть рішуче проти, якби Вільгельм справді схотів посадить нам короля, бо німці не хотять, щоб на них нарікала вся Європа.

Ходить маса чуток, але всі вони непевні. Кажуть, що гетьман, не знаючи яким способом завести порядок, рішив податись в одставку, але невідомо, кому він буде подавати прохання – чи Бйхгорну, чи Вільгельмові? А по селах, кажуть, справді неспокій: вбивають панів та тих хліборобів, що їздили на вибори гетьмана, палять панські осади, випасають озимі хліба, посіяні на панських землях, щоб не досталось німцям хліба. Кажуть, що німці, стурбовані цим неспокоєм, думають змінити кабінет, склавши новий з більш популярних осіб з національного боку, щоб хоч інтелігентні українські круги задовольнить. Сьогодні був у мене В. Липинський¹⁸⁸ і казав, що гетьман закликає на завтра до себе Міхновського, певне, доручить йому скласти кабінет. Міжпартійна організація СУП¹⁸⁹, т. є. союз українських партій вже склала список міністрів, який має подати гетьманові Міхновський. Липинський прийшов до мене з проханням взяти на себе портфель земельних справ і я рішуче

19 травня

одмовлявся, але він доводив мені, що на моєму імені помиряться і великоземельні власники, знаючи, що я не допущу повного ограбування, погодяться і селяне, бо знають мене з моїх статей в “Раді”, як ворога латифундій; я запевняв, що широкі кола зовсім мене не знають, а знають хіба українські інтелігентні кружки. Липинський запевняє, що мене широко знають як автора “Розмов”¹⁹⁰, які розійшлися в сотнях тисяч примірників, і як видавця “Ради”, що на протязі дев’яти років була єдиною українською щоденною газетою, врешті я сказав, що коли моє ім’я справді pomoже досягнути нового кабінету, то я згоджуюсь себе виставити, але напевне через брак здоров’я я не зможу бути міністром і передам портфель при можливості комусь здатнішому за мене. Але мені не віриться, щоб німці разом змінили цей кабінет, певніше всього, то вони зроблять, як казав Рорбах, т. є. будуть по одному поступово замінити небажаних міністрів. Єсть чутка, що вони таки погодилися портфель чужоземних справ дати Дорошенкові. Сьогодні чув, що Скоропадський має їхати з візитом до Вільгельма¹⁹¹, це добре, бо це ще більше його скомпрометує в общеросійських колах і тісніше його зв’яже з Германією. Кажуть, що поміщицькі кола, які посадили його на гетьманство, вже незадоволені його українською орієнтацією, його вимогами від свого оточення виучитись українській мові в три місяці під страхом позбутись своїх посад; вони сподівались, як і кадети, що він тягтиме до об’єднання з Росією, а він чи щиро, чи під німецькою пресією підкреслює, що він всіма силами буде працювати над відбудуванням самостійної української держави.

21 травня

Позавчора було відкриття клубу в новому помешканні. Старшина запросила на це свято німецьке та австрійське командування, а коли піднялась мова – чи запрошувати гетьмана, то більшість старшин висловились проти, але сталось так, що гетьман сам набився, викликавши до себе голову клубу. Може й так, а може прихильники гетьмана нарочито так зробили, аби таки був гетьман на відкритті. Про це свято подаю відомості по газеті “Відродження”¹⁹².

Взагалі враження од вечірки було якесь кисле, хоч всіх потішили слова гетьмана про те, що він стоїть на ґрунті “самостійної незалежної України”, про що він говорить скрізь, всім, а тим часом його кабінет веде російсько-реакційну політику.

ОДКРИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО КЛУБУ

В неділю 19 травня відбулось урочисте одкриття Українського клубу в новому великому помешканні на Пушкінській вулиці № 1. На відкритті були також чужоземні гості, як болгарський посол проф. Шишманов¹⁹³, австрійський повномочний міністр на Україні Принцінг фон Гервальд¹⁹⁴, німецький посол Фрайгер фон Мумм,

а також кілька австрійських і німецьких офіцерів. Був також п. гетьман П. Скоропадський в супроводі свого господаря п. Ханенка¹⁹⁵ та тов. міністра Палтова¹⁹⁶.

Через присутність згаданих високих гостей відкриття клубу мало політичний характер, – говорились політичні промови і таке інше.

З першою промовою-привітанням виступила п-ні Л. Старицька-Черняхівська, яка, вітаючи всіх присутніх з відкриттям клубу в новому великому помешканні, зазначила ту важну національно-культурну роль, що відігравав старий клуб на Володимирській вулиці, коло якого виховувались кращі молоді українські сили, кращі з яких загинули під Крутами в бою з ворогами України. Зазначивши далі, що новий клуб одкривається в одну з найтяжчих для українського національного життя хвиль, п. Черняхівська висловила побажання, щоб новий український гетьман пішов слідами Богдана Хмельницького, який дав Україні в свій час самостійність, та щоб П. Скоропадський засвоїв собі ті ідеали й вивів Україну на шлях незалежного життя, а також окружив себе щирими патріотами й незрадливими людьми-українцями.

Одповідаючи на слова п. Черняхівської, п. гетьман П. Скоропадський сказав, що він завше думав і мріяв про те, про що говорила п. Черняхівська. “Політика українська повинна бути завше демократичною і щиронародною. На це вказує й історія українського народу й інші дані і я завше буду додержуватись цієї політики, – казав п. гетьман. – Я прийняв гетьманство для того, щоби збудувати вільну, незалежну, самостійну Україну й дати щастя українському народові. Я переконаний, що разом з українським народом і його кращими синами дам Україні вільне життя...”

Після цих промов гості прослухали невеликий концерт, після чого п. Старицька-Черняхівська від імені українського громадянства вітала промовою представників Австро-Угорщини, зазначаючи при цьому, що Австро-Угорщина була тою державою, в межах якої до російської революції тільки й могла розвиватись українська національна культура. Крім того, п. Черняхівська вітала представника дружньої нам держави й рідного болгарського народу – болгарського посла проф. Шишманова.

Далі господарі клубу частували гостей вечерею, під час якої знов було сказано кілька промов.

Від імені старшини клубу вітав чужоземних гостей (по-німецьки) д-р Некрашевич:

– Я маю приємність вітати високих гостей тут у цій одній з небагатьох українських установ, що залишались після злої національної реакції й тепер з повними надіями на краще національне життя вступає на новий шлях, – каже промовець.

Приступаючи тепер до будування державного устрою, ми дуже щасливі бачити представників союзних держав, маючи надію, що ця

наша зустріч поведе до ближчого обопільного пізнання між нами. Дай же Боже, щоб ця перша зустріч зміцнила наші дружні зв'язки і щоб це перше знайомство було тим найкращим цементом у будові нашого життя. Щиро дякую за ваші милі відвідини й од імени Українського клубу вітаю вас у нашому домі...

Німецький посол барон Мумм також сказав промову, в якій зазначив, що він є щирим прихильником молоді Української держави і гадає, що всі дані є для того, щоб Україна була дужою самостійною державою. Крім того, Мумм зауважив, що в складі українського правительства повинні бути справжні українці, а не ті вовки у овечій шкурі, які тільки видають себе українцями, а справді є ворогами України... Треба, щоб серед українського правительства знайшлися люди, які щиро перенялися б українськими інтересами і заходились коло будування незалежної української держави.

Далі виступив ще з невеликою промовою п. гетьман, який в загальних рисах сказав те саме, що й попереду, та деякі інші промовці.

Після вечері високі гості поїхали, а інші довго ще бавились. Були танці й інші забави, в яких брала участь, головним чином, молодь.

З визначніших українських діячів на вечерці мало хто був. Кидалось у вічі, що не було в клубі головніших лідерів українських партій с.-р., с.-д. й навіть с.-ф.

Переважно були самостійники та соціалісти-федералісти, а більшість безпартійної публіки. Есерів майже зовсім не було.

Варт зауважити, що на цій вечерці помирились між собою відомі українські артисти М. Садовський та Саксаганський¹⁹⁷ (рідні брати – Тобілевичі), які майже 15 років не говорили між собою*.

Взагалі перша вечерка в новому Українському клубі пройшла досить гарно й дала чимало приємності гостям.

Я знов їздив з комісією на могилу, але, мабуть, з наших заходів принаймні цього літа нічого не вийде, бо ще досі не вияснилось, як до наших проектів поставиться гетьманський кабінет з Лизогубом на чолі. Хоч, може, Лизогуб і поставиться прихильно, бо він ще за самодержавного уряду, будши головою Полтавського губернського земства, казав, що “Кобзар” завжди буде його настільною книжкою, що він дуже шанує Шевченка, який був особистим приятелем його батька і навіть з заслання листувався з ним.

25 травня

.....
* Дуже приємно було, що пощастило помирити Садовського з Саксаганським, але дуже непріємно, що якийсь дурний репортер про це протрубив в газеті; так наче це якесь “событіє” громадського характеру. – Є. Ч.

Дорогою ми чули багато всяких неймовірних чуток про бої селян з німцями. Коло Канева давно вже німці оточили польський корпус¹⁹⁸, що ще за самодержавного уряду перейшов з Польщі в Росію, щоб його обеззброїть. До розгону Ц. Ради селяни допомагали німцям, а тепер вони вже почали підтримувати поляків, які заявили їм, що вони воюють з німцями “за вашу і нашу вольність”, на цьому ґрунті, кажуть, виходили у селян сутички з німцями, але врешті німці голодом примусили поляків здать зброю. Така сама річ виходить і коло Золотоноші з цілим рядом сіл: вони, окопавшись, не хотять здавати зброї, а німці оточують їх зо всіх боків артилерією. Кажуть, що в тій околиці селяни убили по одиночці більше десятка німців і не хотять видати ні винуватих, ні зброї. Розказують, що заможні селяни обстоюють гетьманський, уряд, бо він розігнав земельні комітети і вернув їм землю, яку захопила “пролетарія”, а голота проводить проти них “аграрний” терор – палить, вбиває з-за вугла, псує посіви, німці ж намагаються завести лад, обеззброїти голоту, арештують винуватих, от через що голота й ворогує проти німців. Крім того, німці вивозять хліб з сіл і він страшенно дорожчає, і голота мусить голодувати, бо тепер купити їй ніде. Спілка та есерівська організація підтримують своєю агітацією цей бойовий настрій голоти і підбурюють її до партизанської війни. Не знаю, чим це все скінчиться, але для мене ясно, що багато селян постраждає. Мій управитель з Перешор пише, що австрійське командування одбирає у селян награване панське майно і “где находят награбленное, применяют к тем телесное наказание, увеличивая его по количеству и цене награбленного”. В м. Окнах, на границі з Подільською губернією, в 20-ти верстах від Перешор, коли селяни відмовились видати зброю і вбили скількох німців, то привезена була артилерія і селяни були “сильно наказанные”, але як саме, про те ще управитель не довідався. Хоча у мене ні в Перешорах, ні в Кононівці селяне нічого не пограбували і “наказувати” їх ніхто не буде, але мені зовсім не хочеться туди їхати. Не був я там в самий розгар большевизму, то якось ніяково їхати туди тепер, коли взяла гору реакція. Хоч у мене з селянами раз у раз були добрі відносини, але в такі загострені моменти, як тепер та 1905-й рік, вони вважали мене за свого ворога, як людину, що належить до ворожого їм класу – поміщиків. Правда, і в Перешорах, і в Кононівці єсть зо скілька дядьків з заможніших, які і в найгостріші часи були зо мною в добрих відносинах, приїздили до мене, розпитували, радились про те, що воно тепер робиться і що з того буде. Я казав їм, що всяка революція, як казав мій учитель історії Смоленський, йде по такій схемі: єсть монархія “быть по сему”, настає революція, яка, скинувши монарха, оголошує республіку, а з дальшим ходом, республіка переходить в “ріжпубліку” т. є. з монархії вже робиться анархія, а потім знов вертається монархія – і “быть по сему”, т. є. починають бити різками по старій пані*. Отож я їх попереджав, що коли революція приведе до анархії, то безпремінно вернеться монархія і настане реакція; я умовляв

.....
* Так у машинописі. – Ред.

їх, застерігав, одвертав від крайніх анархістичних вчинків, щоб потім вони не були биті. Вони мені вірили, бо в 1905 році я їх так само застерігав і їх не били, як сусідніх селян. А коли петроградське большевицьке правительство, а за ним і Ц. Рада узаконили той грабіж, що вчинили скрізь селяне, то й перешоряни і кононівчани перестали мені вірити, та я й сам почав сумніватися в тім, щоб не одібрали землі дурно. Але все-таки я їх потішав і сам потішався тим, що між нами не вийшло ніяких ексцесів і земля перейшла до них по закону, виробленому урядом. Вони все ж таки вважали, що большевицький закон кращий, бо Ц. Рада залишила за землевласниками осадыби, сади, виноградники і т. д., а большевики все це передали народові.

Думаю, що у нас згодом встановляться добрі відносини, бо ні вони мені, ні я їм нічого гострого не зробили, але все-таки не тягне вже мене в село і я охоче все попродам, як тільки можна буде робить купчі; зоставляю собі осадыбу для дачі та шматочок землі кругом неї.

29 травня

Коли вчинився переворот, то всі соціалісти були певні, що це не надовго, що підніметься по селах повстання і тоді німці примушені будуть знов покликать до уряду соціалістів. Потім на основі вісток, які подавав берлінський посол Севрюк, була надія на ліві партії в Рейхстазі, які будуть протестувати проти перевороту. Севрюк так був певний в тому, що не хтів покидать посольства і здавать своєї посади, не дивлячись на скількоразові накази Василенка, який до Дорошенка був тимчасовим міністром закордонних справ. Тепер замість соц.-революціонера Севрюка послом до Берліна їде кадет барон Ф. Р. Штейнгель¹⁹⁹. Замість різкого, нетактовного хлопчака-революціонера їде солідний, навіть з верхнього боку авантажний, поміркований та вельми тактовний, делікатний барон. Але всі його плюси будуть нам на мінус, бо Штейнгель, гаряче переконаний прихильник єдиної неділимої, в Германії попаде в кола дипломатичні, які настроєні так само, як і він. До війни він, маючи багатьох українців своїми приятелями, а через те почуваючи себе українцем, належав до української організації Т-ва українських поступовців, хоч разом з тим був і діяльним членом кадетської партії, але таких кадетів в нашій організації тоді було немало: Полторацький²⁰⁰, Вязлов, Василенко, Чепурковський²⁰¹, Уляницький²⁰², Лозинський²⁰³ і багато інших, менш діяльних. Під час війни, коли в українських кругах почала виявляться “пораженческа” тенденція, деякі з наших кадетів, що твердо стояли на лозунгові – “до победного конца”, почали протестувати проти германофільського напрямку ТУПу, а між ними найгарячіше, найенергічніше виступав Штейнгель, і нарешті обурений вийшов з громади, обвинувачуючи українців в зраді Росії, в сепаратизмі і проч. Коли російський уряд перейшов в большевицькі руки, Штейнгель, кажуть, пом’якшав в відносинах до українців і знов почав говорити про федеративну

Росію і називає себе українцем. Коли німці прийшли визволяти Україну від большевиків, то Штейнгель страшенно цим обурювався і вважав це за нещастя для нашого краю. Коли ми якось стрілись з ним на вулиці, то він, показуючи на німецький ешелон, з сумом промовив: “Пропає Росія”. А коли я одповів на це стародавньою приказкою: “Хоч чорт з багна, аби не Москва”, то він одповів, що він розуміє Росію, “конечно, не прежнюю, самодержавною, а свободною федеративною” і в одповідь на це, почувши од мене, що я волю бути краще під німецьким королем, ніж в федерації з Москвою, обурений одійшов од мене.

І от тепер цей гарячий російський патріот буде обороняти в Берліні інтереси “самостійної” України. Коли я про це сказав Василенкові, який призначив Штейнгеля, то він одповів: “Політичні обставини так склались, що ми, т. є. кадети українські, тепер всі стали самостійниками”. Не знаю!

Отсі всі теперішні самостійники – Лизогуб, Ржепецький²⁰⁴, Гутник²⁰⁵, Колокольцов²⁰⁶, які говорять публічно, що економічний та політичний інтереси примушують їх тепер будувати самостійну Україну, систематично по міністерствах заводять обрусіння і випирають всі українські елементи. Кажуть, що тепер українські служачі вдержались тільки в міністерствах Дорошенка та по часті у Василенка. Обурені такою ситуацією українські партії склали отсей меморандум²⁰⁷ і мають понести його гетьманові та німецькому командуванню, а також розіслати в німецькому перекладі членам Рейхстага:*

“29 квітня цього року стався державний переворот, наслідком якого Українська Центральна Рада та її Уряд припинили свою діяльність, і вся влада перейшла до Гетьмана України й поставленого ним нового Уряду.

Україна нині управляється призначеним Гетьманом Кабінетом Міністрів на точній підставі указаних в грамоті законів про тимчасовий державний устрій України.

На призначений Гетьманом Кабінет Міністрів, як це свідчить заява пана Гетьмана з іздодів хліборобів-демократів і офіційальні акти, видані Урядом в роз’ясненні майбутньої його політики, покладено обов’язок здійснити тверду владу на Україні, завести лад і спокій в Державі, при забезпеченні інтересів як широких працюючих верств, так і всього люду на Україні, проводити тверду національно-державну політику в напрямі скріплення самостійності Української Держави й забезпечення інтересів українського народу, що створив Державу та служить її підвалиною, при повній толерантності до інших народів України.

Але цих завдань і обов’язків утворений Кабінет Міністрів не виконує і виконати не може. Політика й діяльність його йде зовсім в протилежнім напрямку.

Кабінет Міністрів не є українським за своїм складом і по своїй політичній орієнтації. В Кабінет Міністрів не увійшли представники українських партій і українських громадянських груп (українські діячі), які власне творили

* Текст меморандуму подано за виданням: Д. Дорошенко. Історія України. – К., Темпора, 2002. – С. 73–75.

Українську Державу. В новий Кабінет Міністрів увійшли російські кадети, октябристи та взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху й до української державності, поборювали їх з усіх сил в ім'я "єдиної, неділимої Росії". Антинімецька орієнтація цих партій і груп, орієнтація на бік Антанти всім давно й загально відома.

Ці партії та групи вславились на Україні своєю обрусительною, антидемократичною діяльністю, і тому покликання їх до власті, цілком справедливо, утворило повне недовір'я в українським народі до Гетьманського Уряду в справі належного відношення з його боку до інтересів українського народу. Своєю політикою й діяльністю новий Уряд дає ґрунт і підстави до повного недовір'я і навіть ворожого відношення до нього широких народніх мас.

За нового уряду поширив свою антидержавну й антиукраїнську діяльність "Русский Союз" на Україні, який поставив собі ясну мету: мобілізацію сил для відбудування "єдиної неділимої Росії". В цей Союз входять члени різних російських партій, від демократичних до крайніх реакціонерів, отже, й ті партії та громадські групи, до яких належать і члени сучасного Кабінету Міністрів. Члени "Русского Союза" на Україні притягуються новим Урядом до державної роботи. Завдання завести лад і спокій на Україні не тільки не досягається, а осягаються результати діаметрально протилежні.

Заборона з'їздів земств, міст, а особливо робітничого й селянського з'їздів, розгон останнього навіть з допомогою збройної сили в той час, як дозволяються з'їзди представників капіталу, торгівлі і великої земельної власности, тільки може переконати широкі працюючі маси в тім, що новий Уряд стоїть на варті не їх інтересів. Наслідки заборони селянського з'їзду страшні: ця заборона кинула бідніше селянство в розпуку й безпорадність; через те повстала скрізь страшна ненависть до господарів-хліборобів, убивства їх, підпали, знищення, спаші посівів і т. ін. Зміна комісарів і комендантів, а часом їх ув'язнення без суду та слідства й настановлення на їх місце осіб неукраїнської орієнтації, а то й україножерів, часом з бувших жандармів і поліцейських приставів, які замість боротьби з анархією борються з українським елементом громадських і державних інституцій. Разом з тим розв'язуються демократичні органи самоврядування й реставруються старі цензові думи й земства. Така однобічна в інтересах великої земельної власности й капіталу безтактна, а то й жорстко брутальна діяльність новопоставленої адміністрації обурює всі верстви українського народу, а надто селян.

Нова адміністрація відкрила скрізь поход проти українства й українського руху, припиняє діяльність "Просвіт", українські діячі, а то і просто свідомі українці на провінції переслідуються і арештовуються. Народ має всі підстави переконатись, що йде рішуча й безоглядна реставрація старого ладу в національним і соціальним розумінні. Уряд провадить таку політику, як би революції зовсім не було, і цілком ігнорує утворену революцією свідомість народніх мас.

Рішуча й послідовна заміна по всіх міністерствах українського елементу неукраїнським елементом, головним чином великоруським, витис-

нення з ужитку української мови по міністерствах – довір'я новому Урядові не утворять.

В суді знову запанувала російська мова, яка поки що об'явлена рівноправною з українською. Суддями навіть на вищі посади призначаються люди не з громадян Української Держави. Міністр судових справ дає не про утворення українського суду, а про збереження прав і привілеїв бюрократів бувшої самодержавної Росії.

В Міністерстві освіти, найважливішим для нашої молоді Держави в її будучім розвитку, ми маємо міністра хоч і українця родом, але російського кадета, який ніяк не може відійти від тактики та практики своєї партії, найшкідливішої для нашої державності, і завдяки його розпорядкам державна мова, що потребує в школі найбільшої підтримки, залишається на власні сили в боротьбі з московською, яка досі єдина панувала в школі; увільнення новим міністром всіх директорів та інспекторів шкіл і заявлена ним автономія шкіл, при нових виборах на ці посади шкільними радами, що складаються з денационалізованих елементів, вихованих у ворожнечі до української ідеї, наперед забезпечує усунення українських педагогів від керівництва освітою.

Разом з освітою треба звернути увагу на церкву, яка об'явлена паном Гетьманом державною. А проте, за час гетьманства войовничий настрій московської церкви набрав особливої сили: іде поход проти українського собору, заводяться нові митрополії, нагінка на українців духовних збільшується до крайності, наша державність в церкві замовчується або проти неї робляться одверті виступи та взагалі робиться усе можливе, щоб за всяку ціну не допустити до утворення автокефальності нашої церкви.

Наше військо, що відіграло головну роль в відбудуванні нашої Держави, й серед якого є найбільше патріотів і фаховців всякого роду зброї, зараз свідомо руйнується і замінюється московським елементом, або в кращім разі, цілком байдужим до української справи. Виконуючий обов'язки міністра – людина Україні стороння, а має замінити його генерал, про якого нам відомо лише те, що виложивши торік під Фокшанами два корпуси українців (VII і VIII), вживав потім заходів, аби зашкодити українізації військ дорученої йому армії. Витісняючи скрізь з армії українців, заводиться рядом замість контррозвідки політичний шпіонаж, куди набираються на службу особи, ворожі не тільки українству, але й всякій державності (як, наприклад, большевики).

Морське міністерство, що нам так потрібне, бо гине наша дорогоцінна, зовсім не зорганізоване.

Земельна справа, така болюча й така небезпечна в цей час, яка потребує до себе найбільшої уваги, передається в руки такого "діяча", який підбором собі товаришів (неукраїнців) і відношенням до своїх співробітників по міністерству зразу ж зумів викликати проти себе загальне обурення. Земельні закони Тимчасового російського Уряду й Ц. Ради Грамотою п. Гетьмана скасовані, а нові навіть не намічені, що дуже хвилює українські народні маси.

На чолі міністерства праці також повинна стояти людина з українців, близька до робочих мас, а не фаховець-професор, сторонній дорученій йому справі, через що і в міністерстві ми бачимо відміну попередніх законів і повну недостачу ініціативи утворення нових.

На чолі міністерства фінансів поставлена людина, добре відома українському громадянству по своїй попередній діяльності в Татянинських Комітеті, яко свідомий ворог української ідеї.

На чолі міністерства торгу та промисловості поставлено кадета, добре відомого ворога української державності й біржевого спеціаліста, й зовсім не фахівця дорученій йому справі; чоловіка, який буде тягти (і вже тягне) до забезпечення інтересів окремої класи людей, а не до постановки діла, в державнім розмірі й до самостійності нашого торгу й промисловості й незалежності їх від московської держави; для цього в першу чергу ним проводиться скасування державного контролю над торгівлею і портофранко на московському кордоні. Української мови міністр не признає, а тому наказав, щоб усі реферати подавались йому на московській мові.

В міністерстві харчових справ товариш міністра, йдучи проти постанови Всеукраїнського Союзу Земств, дає розпорядок про передачу всього майна Союзу земств і городів центральним московським інституціям.

Міністерство закордонних справ цілком дезорганізоване: нема ні міністра, ні його товаришів, ні закордонного представництва. а справа – наше сучасне міжнародне становище вимагає до себе пильної уваги. Справи з Кримом, Бесарабією, нашими східними сусідами (Південно-Східним Союзом), справа миру з Московщиною, холмська справа й нарешті полагодження непорозуміння по нашим мировим умовам з осередніми державами – все це потребує негайного розв'язання, бо кожний день проволікання несе нашій Державі нечисленні збитки. Найважливіша інформаційна організація Уряду – Державне телеграфне Агентство доручено старорежимникові й найгіршим ворогам українського руху – галицьким москвофілам, які роблять офіційною мовою Агентства московську мову.

Таким чином, уся політика нового Уряду тільки збільшила анархію і заволодує по селах: швидким темпом стихійно наростає озлоблення селянських мас, які почули себе непевними щодо одержання землі, про що селянство мріяло віки. Большевизм знову почав набирати сили по селах. Почались ексцеси, узброєний опір, пожежі, спас на поміщицькій землі, викошування сходів, жорстока розправа з тими, що на з'їзді хліборобів тягли руку великоземельних власників і т. ін. З'явився і почав ширитися стихійний аграрний терор. Пр таких умовах ніяка збройна сила в справі запровадження спокою і ладу на Україні допомогти не зможе. При таких умовах Українська Держава не зможе виконати своїх обов'язків по мировому договору з центральними державами.

Все доводить, що сучасний Кабінет Міністрів врятувати Державу від анархії й безладдя, установити тверду владу, оперту на довір'я народу та

зміцнити самостійну Українську Державу не зможе, і тому нижчепідписані українські партії й організації висловлюють йому вотум недовір'я.

Добрий державний лад може завести тільки національний демократичний діловий кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які мали б повне довір'я широких українських мас.

Київ, 21 травня 1918 року.

Від імені українських партій і організацій підписали уповноважені:

Української Партії Самостійників-Соціалістів,
Української Трудової Партії,
Партії Демократів-Хліборобів,
Партії Соціалістів-федералістів,
Об'єднаної Ради Залізниць України,
Головної Ради Всеукр. Поштово-Телеграфної Спілки.”

Меморандум цей, очевидно, ніякого впливу не зробить ні на гетьмана, ні на німців тутешніх, ні на берлінських, бо складений він дуже непереконуюче, “не убедительно”, як кажуть. Гетьман, жонатий, як кажуть, з Ейхгорном на рідних сестрах, на дочках колишнього страшенно реакційного міністра Дурново, спираючись на німецьке командування, почуває себе зовсім спокійним і продовжує оточувати себе генералами та бюрократами скомпрометованими навіть і за бувшого самодержавного уряду голосним хабарництвом як напр., товариші міністрів Воронович²⁰⁸, Палтов і безліч інших займаючих менші посади, які добиваються з успіхами всяких концесій і проч.

Німецьке командування чим далі, тим більше ставиться презирливо до українців, нездатних ні оборонити себе од кацапів – большевицьких банд, ні завести якийсь лад; одним, словом, як вони про нас кажуть, держава – без означених границь, народ без інтелігенції, інтелігенція без своєї мови, а уряд без голови. Впрочім, цим урядом німецьке командування задоволене і не вважає його безголовим, бо він і не соціалістичний, а головне такий слухняний, що безпрекословно дозволяє вивозити все, що німцям треба; що він русифікаторський, то те німців не обходить і на це вони не звертають уваги.

Я вже писав, що австріяки роблять серед українців якусь інтригу. Розказував мені Саша Шульгін, бувший міністр закордонних справ, що австрійський посол Флейшман скільки разів був у його і все говорить про приязнь Австрії до самостійної України, до бувшого соціалістичного уряду і скаржиться, що Германія хоче відновити, звичайно під своєю протекцією, єдиную неділимую Росію на шкоду Австрії

30 травня

і само собою, Україні, а перекладчик Флейшмана, галичанин-українець каже, нібито під секретом, що Австрії дуже ходить о те, щоб Україна вибрала за гетьмана чи за Короля Габсбургського принца Вільгельма, якого звать галичани Вишиваним Василем²⁰⁹, бо він, живучи в Коломиї, раз у раз ходив в вишиваній сорочці і говорив по-українському. І дивно, що Шульгін вагається – яка для України орієнтація вигідніша: чи германська, чи австрійська! А вчора я чув, що цей Вільгельм тепер стоїть з австрійським військом в Олександрівську на Дніпрі і що туди стягають своє військо Болбочан²¹⁰ та Натієв²¹¹, які обурені на німців за те, що вони не допустили українців зайняти Крим і повернули українське військо назад од Перекопу. Розказують, що військо те дуже збільшується обуреними проти німців за обеззброєння стрільцями та синьожупанниками, які з'їжджаються в Олександрівськ зо всієї України і незабаром мають там оголосити Вишиваного Василя Гетьманом України в межах, зайнятих австрійцями. Австрійці розповсюджують чутки, що германців розбито на французькому фронті, що вони тепер забирають потайки туди з України військо, а коли його зостанеться небагато, то тоді легко буде з ним справитись. Що в цьому єсть якась правда, я вивожу от з чого. Син мого товариша О. Ф. Волошина²¹², Костик, учень 7-го класу, вступив під час большевицького нападу до війська і досі воював з большевиками, а тепер вернувся. Я висловив Олександрю Федоровичу свою радість з того, що Костик закінчив війну благополучно, будши тільки трохи ранений, і вже тепер буде кінчати гімназію. На се Ол. Фед. одповів з сумом, що Костик має знов вертатись до війська, що йому наказано (по секрету) через 10 днів прибути до Олександрівська. А на моє запитання – “Чому по секрету і що це значить?” Ол. Фед. одповів незнанням, очевидно, зв'язаний словом держать це все в таємниці.

Ох, страшно, щоб Україну знов не повернули в Руїну.

Німці зробили переворот так легковажно, без знаття дійсного становища і відносин класів на Україні, що обурили проти і себе весь простий народ, все українське військо і всю свідому українську інтелігенцію, навіть і соціалістичні меншості настроєні проти них. А за ними тільки чужі на Україні великоземельні поміщики та російська інтелігенція; та й то не вся, бо в більшості вона англо-французької орієнтації. При такій ситуації Україна з приятеля Германії обернулась в її лютого ворога, як тільки справи германців погіршають на західнім фронті, то в Україні може піднятись проти них повстання, яке таємно буде підтримувати Австрія, якій важно, коли не посадить свого короля на Україні, то хоч Одесу урвать собі з шматочком по Буг, коли не можна буде по Дніпро.

Але на щастя України сьогодні єсть в газетах звістка, що німці знов прорвали французький фронт і забрали багато полонених. Ця звістка напевне зупинить повстання на Україні, а тим часом німці, роздивившись, може, повикидають з уряду ворогів української державності та побільшать кабінет міністрів українським елементом і тим заспокоять хоч українську інтелігенцію, яка тоді перестане агітувати проти німців і не буде спочувати повстанню.

31 травня

Вчора був у мене художник Ф. С. Красицький²¹³, внук Т. Г. Шевченка, який цими днями вернувся з своєї батьківщини Звенигородщини, куди їздив за харчами для своєї величезної родини. Царський уряд під час війни безпідставно переслідував Красицького за те, що він був (правда, номінальним) редактором “Л.Н.Вістника”²¹⁴ і буцімто мав близькі стосунки з Грушевським, тим часом як Красицький ніякого відношення до політики не мав. На допиті Красицькому ставили в вину те, що він працював вкупі з Грушевським та видавцем “Ради” Чикаленком для відділення України від Росії і нарешті приговорили його до висилки у Вятку і тільки заступництво художників, що мали високі зв’язки, урятувало його од тієї кари. Правда, Красицький раз у раз був переконаним ворогом Росії і дуже зрадів, коли Україна стала самостійною державою. Він радів приходу німців, які мали визволити Україну од большевиків і допомогти збудувати свою державу. Тепер, після перевороту і подорожі додому Красицький став гарячим ворогом німців. Він розкажує, що новий уряд, доставлений німцями, повернув на селі знов старі царські порядки; звенигородським повітовим старостою поставлено найлихішого хабарника бувшого станового – пристава Машіра, який за старих часів власноручно бив селян нагаєм*. Селяни, перше так приязно настроєні до німців, тепер вважають їх своїми лютими ворогами і затаїли проти них велику злобу, яка колись прорветься. Красицький, який любить все узагальнювати, філософствувати, з певністю каже: “Україна – це країна, на якій поламала зуби вже не одна держава. Заволоділа нею колись Литва і сама пропала, так само через Україну загинула і Польща, а на наших очах і Росія; власне, Україна завалила Росію, бо вона перша почала агітувати за федерацію та автономію, за українізацію війська. Отсі слова Красицького нагадали мені мого учителя Смоленського²¹⁵, він 40 літ тому назад говорив про це і пророкував, що Україна колись розвалить Росію, яка тільки зокола здається одним суцільним монолітом. Напевне, Красицький, коли вчився в Одеській художній школі і часом бував у Смоленського, чув од його оті пророкування і тепер вже сам пророкує далі, що Україна й Германію розвалить. Ну, це вже далеко Красицький бере в пророкуваннях, а що германці замість приятеля в українцях придбають собі ворогів, то це правда. Селяни і військо українське та ліва інтелігенція вже готові із большевиками з’єднатись проти німців, а поставлений німцями уряд та ті кола, з яких він взятий, тільки прикидаються німецькими друзями, поки Великоросія в большевицьких руках, а коли там запанують кадети чи чорносотенці і коли захитається становище німців на заході, то вони рішуче з’єднаються з Великоросією і виступлять одвертими ворогами Германії. У вчорашньому числі “Н. Ради” єсть витяги з промови одеського впливового кадета, які подаю тут, вирізавши з “Н. Ради”. “Про що мовчать київські кадети? В’Одесі

.....
* 20. VI. 1918 р. Сьогодні прочитав оповістку про панакхиду по “варварски убитим” звенигородському старості Машіру і його помічнику Солтису, але не знаю, при яких обставинах убили. – Є. Ч.

народ говіркіший, ніж у Києві і те, що замовчує наш хитрий земляк Д. Григорович-Барський²¹⁶ у Києві, викладає вельми довірливо одеський діяч Сергій Штерн. У “Вільному житті”²¹⁷ знаходимо уривки з признань кадетської газети “Одесский листок”²¹⁸:

“Любовь к родине, к измученной, истерзанной, `насибно расчлененной России и оплеванной, униженной и разбитой, но все же великой России – вот ключ к этому, на первый взгляд, загадочному явлению”.

“Вы говорите о нарушении идеологии партии, об укреплении позиции самостоятельности Украины, но перед нами задания иного характера. Мы видим Россию, разрезанную на отдельные части, у нас имеются нити к их воссоединению и сплочению и, если это собирание русской земли должно начаться в Киеве, если приходится перескочить через барьер внешней самостоятельности, то можно ли перед этим остановиться?”

Самостійність – це той бар'єр, який кадетам здається найлегшим, щоби пройти до єдиної невідомої Росії. І справді, з большевиком боротися трудно і небезпечно, а українців варто тільки одурити самостійністю і буде “єдина”. “Собираніє русской земли” починається в Києві, і звичайно тільки істинно-руської.

Чи наділи кагети рукавички при їхній чорній роботі?

“Путь к власти, это путь тернистый, усеянный колючими шипами, но члены партии народной свободы храбро пошли на политическую Голгофу! Стиснув зубы, затаив в душе кровное унижение, подавив естественную брезгливость, пошли на черную работу, на укрепление хотя бы части бывшей России, на создание таких условий, которые дали бы нам впоследствии возможность возвыситься на мирном конгрессе свой голос в защиту единой, великой России”.

Те, чого кадет переварити не може: мусить іти з німцями – “Єдинственный трагический для партии вопрос – это вопрос об ориентации. Партия, возглавляемая Милюковым, партия духовных и культурных исторических связей с Францией и Англией, партия, жившая Лондоном и Парижем – и вдруг Вена и Берлин... Не трагедия ли это? Но бывшие союзники поймут, что есть священная обязанность перед родиной, перед грядущим поколением. Когда нет России, то не может быть никакой ориентации. Создастся великая Россия, тогда можно будет “позволить себе иметь внешнюю политику”.

Ясно, що всі російські партії на Україні, починаючи од самих правих чорносотенців, аж до есерів, а особливо кагети, весь час марять про одбудування великої єдиної Росії. А відбудована Росія, значить, вкупі з Україною колись розгромить Германію, зібравшись знов в якусь коаліцію, і таким способом здійснюються пророкування Красицького. Мене дивує, що Германія, здавалось, така далекозора не бачить, що підтримуючи росіян на Україні, передаючи їм в руки владу, сама своїми руками відбудовує Росію, ворожу собі державу, яка колись наробить їй багато лиха, а може, й справді розвалить її. Хочеться вірити, що німці, роздивившись, посадять чисто український, але не соціалістичний уряд і, таким робом, допоможуть витворити приязну собі Українську державу.

А теперішній уряд марить про те, що з Києва почнеться знов “собираніє Руси”, як про це говорив мені Василенко, вернувшись восени з Петрограду після розгрому більшовіками уряду Керенського, в якому він був товаришем міністра народної освіти.

Вчора стрів на вулиці агронома К. Мацієвича²¹⁹, що був в кабінеті Винниченка товаришем міністра земельних справ і вийшов через те, що не визнавав соціалізації землі. На диво і він став страшеним ворогом німців. Коли у нас зайшла розмова про повстання, яке, кажуть, назначене на 25-е і я висловив упевненість, що все обійдеться спокійно, бо удачний прорив французького фронту одіб'є у повстанців всяку надію на успіх, то Мацієвич завважив:

1 червня

– Невже Ви вірите в отой прорив, в оті звістки газетні? Я певний в тім, що отсей наступ це єсть передсмертні конвульсії германців, що вони отсе зробили останні усилля, які не дадуть ніяких результатів, як і наступ на Ам'єн і скоро їм вже кришка, скоро американо-англо-французи розіб'ють їх, тоді вони й з України муситимуть забиратись.

– А тоді більшовіки нас задушуть, – кажу.

– Австрія того не допустить, оборонить нас. Взагалі нам вигідніше триматись Австрії, бо тоді до нас прилучиться Галичина й Буковина, в якій вже єсть політично виховані люди, які й нас научать державному розуму.

– А я гадаю, що коли німці примушені будуть вийти з України, то й їх союзниця Австрія повинна буде рятувать себе од розділу, тоді вже нами розпоряджатимуться англо-французи з росіянами, які знищать все, що нагадує Україну, тоді й школи не буде української, тоді й за розмову українську каратимуть, як колись поляки, тоді напевне й переселятимуть, перетасують, перемішають українське населення з великоруським, як це робили англічани в Ірландії.

– Невже Ви серйозно так песимістично дивитесь? – питає Мацієвич.

А так, – кажу.

На тому ми й розійшлись.

Взагалі тепер серед своїх знайомих та приятелів я вже майже не стрічаю людей, які були б доброзичливо настроєні до німців, навіть багато стало таких, що ставляться до них з ненавистю. Я гадав, що це буде років через 50, коли ми вже переймемо німецьку культуру, коли зробимось європейцями, тоді у нас з'явиться бажання увільнитись від опікунів, а коли вони гнітитимуть, тоді з'явиться і ненависть до них, аж виходить, що німці вже тепер обурили проти себе всі шари української людності. Погано!

А я змалку, знаючи німців з суміжних колоній в Херсонщині, привик з повагою ставитись до них. Я не бачив там німців злодіїв, непросипених п'яниць або ледацюг. Мало того, наші злодії рідко коли зважувались красти у німців, бо вони жорстоко розправлялись з злодіями, кажуть, що навіть живими в землю

закопували. Коли я рівняв наших селян до німецьких, то раз у раз мені здавалось, що тільки німці змогли б з нашого народу зробити культурних людей. Не пам'ятаю в якому році, але у всякім разі після революції 1905 року, я, обурившись якимось некультурністю нашого народу під якимсь враженням, написав П. Я. Стебницькому листа, в якому розвивав думку, що народ наш під московським гнітом загине і єдиним рятунком для нього був би прихід сюди німців, які зробили б з нього те, що зробили з естів, латишів або чехів т. є. культурних людей. П. Я. страшенний герmanoфоб, не бажаючи держати того листа у себе, але шкодуючи його знищити, вернув його мені в 1915 році, а я десь заховав його. Тоді я писав це і не думаючи й не гадаючи, що воно може колись здійснитись. Коли дочка моя, Галя²²⁰, побралась в Лозанні з вюртенбергцем Зігмундом Келлером, то в листі до неї я щиро благословляв цей союз, кажучи, що я раз у раз вважав найміцнішим союз України з Германією, бо наші інтереси настільки совпадають, що всі вороги українства раз у раз запевняли, що український рух ведеться на германські марки. Не пам'ятаю, в якому році орган московської буржуазії "Утро России"²²¹, що вівся тоді під проводом відомого Рябушинського²²², надрукував статтю, в якій доводив, що весь рух український ведеться на німецькі гроші і що навіть газета "Рада" видається на гроші з того ж джерела. Прочитавши це, я, як видавець "Ради" послав через адвоката редакції "У. России" заяву, що коли вона не візьме своїх брехливих слів назад, то я її буду позивать. Не маючи натурально ніяких доказів, які б підтверджували "той наклеп", редакція через скілька день надрукувала спростування своїх слів. Інтереси Германії так зв'язані з Україною, що коли б України не було, то Германія мусіла б її видумати, звідси походять і всі наклепи, що український рух підтримували німці. Правда, Бісмарк²²³ як геніальний політик, в своїх мемуарах накреслив план відбудування Київської держави, як спосіб ослабити велику Росію, яка згодом може розгромити Германію, але тоді ще не наспів час для того і Бісмарк, щоб обезопасити себе, заключив союз з Австрією, а потім і з Італією. А тим часом думка, пущена Бісмарком, оживила й окришила надії українських патріотів. Коли ми падали духом, впадали в безнадійність, то найбільш оптимістичні з-між нас потішали, кажучи:

– Нехай Москва, як хоче нас гнітить, то все-таки не вигубить, а колись по плану Бісмарка прийде німець і визволить нас.

Тепер, коли прийшли німці, я певний був, що вони через скілька десятків років зроблять з нашого народу культурних людей, а тепер боюсь, що німці не зможуть довго у нас вдержатись, бо нема ні жодного класу, жодного шару людності, який ставився б до них приязно. А все це вони нашкодили собі тим, що посадили нам уряд, чужий і ворожий до української державності, якому ніхто не вірить і не сподівається од нього добра ні з соціального, ні з політичного боку.

4 червня

Цими днями приїхав Скоропис і пішов на прийом до прем'єра Лизогуба, щоб ознайомити його з своєю роботою в Холмщині і порадитись про роботу надалі, але Лизогуб його не прийняв, а одіслав до товариша міністра Вороновича, який йому назначив аудієнцію через три дні. Коли в назначений строк Олекс. Філаретович появився до Вороновича, то той, довідавшись, що Скоропис назначив комісаром уряд Голубовича, сказав, що разом зо всіма комісарами і він увільняється і повинен буде здати посаду старості, якого буде назначено в Холмщину. Перед тим, як побувати у Вороновича, Ол. Філ. стрівся з Муммом і в розмові з ним про теперішній уряд сказав, що тепер йде політика, яка орієнтується на "єдиную", а через те напевне цей уряд увільнить його як самостійника германської орієнтації, Мумм одповів, що це неможливо, бо цей уряд дуже діловий, тактовний і зовсім не має ніякої орієнтації на Москву, але все-таки просив його зайти після аудієнції у т. міністра. Після свого увільнення Олександр Філаретович зайшов до Мумма і коли той довідався, що Скорописа дійсно увільнили, навіть не розпитавшись і не ознайомившись з його діяльністю, то був дуже вражений і, підійшовши до телефону, хотів зараз же робить проти цього якісь заходи, але Скоропис просив його підоджати, поки звістка про його увільнення не буде надрукована в газетах, бо тепер це виглядало б, що Скоропис пішов і наскаржився німцям на уряд. Певніше всього, що уряд, порадившись, назначить Скорописа старостою в Холмщину і тим інцидент і скінчиться. Але далеко краще було б, якби уряд уперся і не схотів назначать Скорописа, знаючи його давно з російської преси за зрадника Росії, який організував в Германії лагерь полонених і виховував їх на ворогів Росії, на агітаторів за самостійну Україну. Може, тоді почалися б нелади між гетьманським урядом і німецьким командуванням, бо Скоропис має багато прихильників серед українофілів німців, які вважають необхідним відбудувати Україну, бо бачили, які результати дала його безкорисна праця в українських лагерьх в Германії. Може, увільнення Скорописа спричиниться до того, що німці нарешті упевняться в тому, що уряд, поставлений ними, поувільняв українських комісарів та взагалі урядовців не через те, що вони соціалісти, а виключно через те, що вони щиро дбали про витворення української держави, бо німці знають, що Скоропис ніякий соціаліст, а щирий український націоналіст, який вважає, що для відбудування України поки що в перші роки навіть зовсім не треба ніякого народоправства і нічого не має проти так званого "просвіщен. абсолютизму", т. є. теперішньої германської конституції.

Тепер, коли гетьманський уряд показав себе з соціального та й національного боку настоящою чорною реакцією, настав час, коли українські помірковані, чи так звані буржуазні елементи стрінуті були б з радістю всіма шарами української людності, бо вони в уряді були б лівими і являлися б борцями з правими елементами, з отою чорною реакцією. Але чи схотять німці усунути цей такий вигідний їм уряд і замінити його щиро національним, якому

інтереси України не будуть такими байдужими, як теперішньому кадето-октябристському? Сумніваюсь.

5 червня

Вчора приходив до мене М. І. Міхновський і казав, що хліборобсько-демократична партія умовляє С.У.П., т. є. Союз українських партій, куди входять крім неї ще есери, самостійники та трудовики, послати ще делегацію до Ейхгорна і довести йому, що цей кадето-октябристський уряд веде політику обрусіння, збирання Русі коло Києва, що він шкідливий не тільки українським, але й германським інтересам. Каже, що цю делегацію він організує по пораді Любарса, німця-українофіла, який близько стояв в Германії до українських лагерів, а тепер служить в Києві при германській комендатурі. Але я гадаю, що й з цієї делегації користі не буде, як і з попередніх, бо знов кажу, цей уряд вигідний німцям, а про мрії кадетські вони освідомлені добре, бо кадети з цим не криються і друкують в газетах резолюції своїх з'їздів, в яких голосно говориться, що вони вважають потрібним таки триматись Антанти. Ось, подаю вирізку з позавчорашніх "Послідніх новостей"²²⁴.

КОНФЕРЕНЦІЯ К-Д.

Москва. В теченні трех дней в Москве происходили совещания партии народной свободы.

Конференция привлекла большое количество приезжих из провинции, преимущественно из центральных, северных и восточных губерний.

В вопросе внутренней политики центральным комитетом партии была выдвинута идея такой общественной платформы, около которой могли бы объединяться разнообразные общественные группы, способные подняться на высоту национальной задачи. Платформа эта должна включить в себя такие начала, как воссоединение России, признание областной автономии, национального равноправия, автономия церкви и необходимость социальных реформ.

В своих положениях о международной политике центральный комитет, не признавая брестского мира, указывал, что единственная ориентация, которой может руководствоваться партия, есть ориентация национальная, имеющая в виду интересы возрождения России. Эта ориентация в настоящую минуту обязывает сохранить верность союза с Францией и Англией и признает недопустимость какого бы то ни было сепаратного соглашения с австро-германской коалицией.

После обмена мнений точка зрения центрального комитета по внутренним и международным делам была единодушно одобрена. Высказано было пожелание напечатать оба доклада центрального комитета для широкого распространения.

Міхновський каже, зі слів Любарса, що досі ходили делегатами молоді люде від лівих партій, а тепер нехай підуть люде солідні від поміркованих партій; але у нас і помірковані партії звуться соціалістами, як есефи “соц. самостійники”. Міхновський рішуче вимагав, щоб і я йшов, бо Любарс на цьому напосідається, але я рішуче одмовився, через те, що я не належу ні до якої партії, а значить в делегації був би не вибраним якоюсь партією, а кооптованим делегатом. А що Любарс згадав за мене, то через те, що знаючи в полоні Петруся, чув, що він син поміщика, видавця української несоціалістичної газети, що й висловив мені Любарс, коли нас познайомили в клубі. У цього Любарса Скоропис довідався, що німці задумали для підняття сільського господарства на Україні видавати в кожній губернії агрономічний тижневик і опитали своїх провінціальних комендантів – на якій мові має друкуватись цей тижневик. Коменданти, розпитавшись у своїх знайомих, очевидно, поміщиків та тутешніх німців ковбасників та торговців, донесли, що мова повинна бути російська; може, вони й селян допитували, а ті, думаючи, що німці хотять на німецькій видавати, сказали теж, що по російському, а певніше всього, що селяни, яких питали, й не знають, що вже єсть газети та книжки друковані тою мовою, якою вони говорять і що та мова зветься українською. Скоропис напосідався, щоб Любарс вплинув, аби ці тижневики друкувались українською мовою, але Любарс думає, що можна буде добитись тільки того, щоб паралельно з російською була й українська мова. Але я боюсь, що переклади на українську мову робитимуть якісь галичани і в результаті, справді, російський текст буде зрозуміліший селянам, як український і, після анкети читачів, німці видаватимуть на одній російській мові, бо це значно понизить кошти видання, які, при теперешніх цінах, будуть немалі.

Я просив Скорописа направити німців до т-ва “Агроном”²²⁵, яке видає “Рілля”²²⁶, то, може, “Агроном” візьметься керувати виданням отих тижневиків по районах.

Якби уряд був в українських руках, то це все легко зробилося б, а тепер, коли міністром земельних справ – Колокольцов, який не визнає української мови, навіть, як кажуть, глузує з неї, справа національна стоїть майже так само, як за самодержавного уряду.

Отсе зараз довідався, що німці послали гетьманському урядові з поводу увільнення Скорописа ноту і уряд зараз же одповів, що це непорозуміння і що виною цьому товариш міністра Воронович, а уряд і в думці не мав вмішуватись в справу Холмщини, яка німцями ще не передана українському урядові. Мабуть, інцидент на цьому й скінчиться і цей уряд таки зостанеться і буде далі вести політику збирання Русі. Повстання, на яке сподівались есери, не вигоріло, правда, місцями ще й досі виникає аграрний терор – палять і вбивають не тільки великоземельних поміщиків, а й дрібних панків, але помітно, що народ вже втомився і бажає спокою, а головне, що село різко розбилося на два ворожих стани – голоту і заможних – і не виступає вже одним фронтом, а через те німці легко його обеззброюють і обезхліблюють. На західному фронті теж німецькі

діла йдуть добре: от-от заберуть Париж, то їм нема чого дбать про те, щоб у їх за всяку ціну з українським селянством були особливо гарні відносини, вони тепер (...) на свою силу і так “обнаглили”, що дбають тільки про те, аби вивезти з України якнайбільше хліба, сала, шкур, мила та всяких продуктів.

6 червня

Вчора, довідавшись від міністра закордонних справ Д. І. Дорошенка, що гетьман запропонував Міхновському занять посаду його особистого секретаря*, але Міхновський вагається, я поспішив до Шемета, у котрого живе Міхновський, щоб умовить його, аби він не одмовився від тої посади, бо я давно кажу, що Міхновському треба було занять пост міністра двора. Виявилось, що я вже спізнився: Міхновський каже, що перше, ніж одмовитись, він зібрав нараду з представників всіх партій, що входять в СУП і на цій нараді рішено, що Міхновському не слід брать тієї посади, бо вона залежить особисто од самого гетьмана і він може через якийсь час й увільнити Міхновського і таким чином він, не зробивши нічого для України, осоромить себе на віки, бо йому поставиться в вину те, що він пішов на послуги до гетьмана в той час, коли уряд гетьманський вів обрусительну політику. На це я завважив, що він міг би впливати на ту політику, повигонивши з гетьманського оточення отой російській елемент, що тепер наvertsає гетьмана на зближення з Росією. – “Але я зовсім не хочу грать ролю вишибайла при гетьманові, – завважив Міхновський. – Я людина громадська і хочу разом з іншими українцями працювати в українському уряді”.

Міхновський, очевидно, сподівається-таки, що йому доручать скласти кабінет або дадуть якийсь портфель, бо гетьман казав С. М. Шеметові, що незабаром мають бути якісь зміни в кабінеті.

В розмовах про гетьманський переворот виявилось два цікавих факти, яких я не знав. По словам Кушніра²²⁷ за скільки часу до перевороту майор Гассе, який служить при тутешній німецькій комендатурі, пропонував есефам зробити переворот за допомогою німців і взятть владу від есерів, але есефи не згодились: я про цю пропозицію якось чув од Ніковського, але в той час ходило стільки всяких чуток, ймовірних і неймовірних, що я не надавав цьому серйозного значення. А Міхновський розповів, що він, довідавшись про майбутній переворот і умовившись з самостійниками, звернувся до есерівського комітету з пропозицією зробити реконструкцію уряду. Розпустить Ц. Раду і передатть владу комітетові з тридцяти душ, в якому повинно бути тільки 20 % соціалістів, і скасувати універсал про соціалізацію землі, скласти новий діловий кабінет, в який соціалістів входило б не більше 20, і вибратть когось за диктатора, а через шість місяців зівзватть парламент, якому й передатть владу. Міхновський каже, що есери наче й нічого не мали проти такого перевороту,

* Щоб він вивчив Скоропадського гетьманському ритуалу і укр. мові. – Є. Ч.

але ніяк не могли помиритись на особі диктатора, тим паче, що вони ніяк не вірили в те, що німці їх скинуть, але подробиць про це не схотів розказати і закінчив так: “Після цієї спроби ще раз вмішатись в політику я рішив навки од неї одмовитись і виїхав з Києва, щоб не бути висланим творцями перевороту 29 квітня, тобто великоземельними панамі, як був висланий есдеками Винниченком та Петлюрою”.

– Як, коли Ви були вислані? – питаю.

– Ви не були тоді в Києві, то не знаєте, що я був висланий в сентябрі отими двома шановними панамі есдеками за те, що я, пане добродію, почав ще в квітні організувати українське військо, тобто штовхав український народ на мілітаристичну стежку, що протиричить есдецькій програмі.

– Але мені не віриться, щоб Винниченко вислав Вас, – кажу.

– Це факт, пане добродію! Вони обидва звернулись до командуючого тоді Київським округом Оберучева, кажучи йому, що коли він не хоче заколоту в військових сферах, тобто не хоче українізації військових частин, то нехай вишле Міхновського з України, і Оберучев, знісшись з Керенським, перевів мене на Румунський фронт, де я таки своє діло робив і тільки завдяки мені на цьому фронті українське військо до останку боролось з большевиками.

– Та це, – кажу, – неможливо, щоб Винниченко просив Оберучева...

– Факт, пане добродію! Оберучев про це казав отаману Ровінському²²⁸, а потім сказав це і перед Полуботківським полком²²⁹, після чого богданівці²³⁰, написавши на прапорі – “Хай живе Міхновський”, пішли до Ц. Ради зробить маніфестацію і розтерзать Винниченка та Петлюру. Я, довідавшись про се, насилу умовив їх замість “Міхновський” написати на прапорі “Грушевський” і не займать Винниченка та Петлюри, бо вся вина тоді впаде на мене. А коли перед Ц. Радою до них вийшли Винниченко та Петлюра, то вони зчинили такий галас, кричучи – “Ганьба Винниченкові та Петлюрі! Геть їх!”, що ті моментально сховались. І так, пане добродію, я сміливо можу сказати, що я врятував Україні цього письменника, по правді сказати, якого я вважаю безнравственным письменником.

– Ну, це як на чий погляд, – кажу.

– Так. Але якби ці шановні есдеки не вислали мене тоді, то я, пане добродію, таку б армію зорганізував, що чорта два большевикам пощастило б побувать на Україні.

– Даремно Ви так думаєте, – кажу. Прийшов би той час і військо те так само зробилося б большевицьким, бо як Саксаганському казав один дядько – “Знаєте, у большевиків лозунги луччі, як в українців”. Вже як донці організовані, обособлені від “іногородніх”, городських робочих, а й ті піддалились отим заманчивим лозунгам. А Фінляндія? – хіба можна наш народ по національній свідомості рівнять до фінів, а тим часом і там запанували большевицькі лозунги.

– Я, пане добродію, можу Вам розказати цілий ряд прикладів, коли маси солдатські, а потім в Пирятинщині і селянські при моїй суперечці з большевиками приймали мою сторону, а не большевицьку, бо я, пане добродію, сам большевик, але в національному смислі.

– Ніякі, – кажу, – навіть большевицькі національні лозунги не переважили б соціальних, і я дуже жалкую, що Вас тоді вислали, як Ви кажете, бо тоді Ви самі в цьому упевнилися б.

– Ну, нехай так, я не хочу з Вами сперечатись далі про те, що було б, але факт той, що мене тоді, пане добродію, *ви-сла-но* українськими есдеками так само, як колись вислав самодержавний уряд...

– А тепер, – кажу, – після перевороту 29 квітня той самий Винниченко говорив в моїй хаті Вашому приятелеві Лукіянову: шукайте Міхновського, привезіть його швидше, кажуть, що він особисто в добрих відносинах з Скоропадським, нехай Міхновський стає до влади, бо він хоч національну нашу державу збереже, а за соціальний бік ми з ним потім боротимемся.

– Так. Я знаю, українські есдеки, есери та навіть так звані соціалісти-федералісти, але в скобках – пасивні, пане добродію!, хотіли б, щоб я пішов на посаду до гетьмана, повигонив од нього російський елемент, навернув політику на національну стежку, а тоді вони гукали б: геть негодяя Міхновського, який укріплює на Україні самодержавно-гетьманський лад. Ні, красенько дякую, мене вже окрикано столипінцем, наче б то я радив українцям йти разом з Столипіним...

– Та це так і було, – кажу.

– Коли, де?!

– В 1907 році на з'їзді Тупівської організації, в помешканні редакції "Ради" на Підвальній.

– Я ніколи до Тупівської організації не належав і на такому з'їзді не був... Але присутній тут Ф. П. Матушевський підтвердив, що він був, хоч організація тільки на тому з'їзді назвалась ТУП.

– Не пам'ятаю, може й був, але агітувати за Столипіна я не міг...

– Ви дорікали, – кажу, – організації за те, що вона блокується з кадетами і можливо, що зопалу сказали, що лучче вже з Столипіним йти вкупі, ніж з кадетами, бо від того скоріше можна добитись своєї школи, ніж од кадетів; а коли ніхто з Вами не згодився, то Ви вийшли і з того часу перестали бувати на з'їздах організації і почали в Харкові агітувати проти неї.

– Не пам'ятаю, але припускаю, що я сказав, що волю йти з Столипіним, ніж з кадетами, бо цих добродіїв я вважав і вважаю за найлютіших ворогів наших, але це не значить, що я агітував за Столипіна. Коли мене, пане добродію, українці вважають собакою, то я волю, щоб мене так і називали, ніж мене мають називать верблюдом, зайцем чи якимсь іншим звірем.

На тому розмова наша й скінчилась, але вона ще раз показала мені, як тяжко з цією людиною розмовляти, і не дай Боже ще й працювати разом, а бути в кабінеті під його прем'єрством просто неможливо.

7 червня

Вчора в 10 г. дня стався такий страшенний вибух на артилерійських складах²³¹, що мало не по всьому городі повилітали шибки з тої сторони, що проти Печерська, а на Звіринцю повалились мало не всі будинки. В газетах пишуть, що це трапилось од самовозгоранія, а Петрусь каже, що бувший комендант Києва Ковенко²³² давно попереджав гетьманський уряд, що на службу у військові майстерні приймають все великоросів, між якими більшість большевиків, а це може загрожувать великою небезпекою для міста. Коли Скоропис, думаючи підірвать репутацію цього кабінету, розказав про це Брінкману²³³, помішнику Гофмана²³⁴, то той завважив, що українські большевики мало чим одрізняються од великоруських, а значить це саме могли зробити і українці. Взагалі у німців єсть велике довір'я до Лизогуба і його кабінету. Очевидно, Лизогуб таки "ловка" людина! Октябрист, аристократичного походження і виховання, промотаний предводитель дворянства, він готов всякому урядові служити, аби було з чого жити. По мінімальному цензу служив головою Полтавського земства, але він ввесь час робив заходи для того, марив про губернаторство і нарешті під час війни був правителем якоїсь канцелярії при Великім князі Миколаї Миколаєвичу²³⁵ на Кавказі, а після революції, коли організувалось українське правительство, то він через І. А. Шрага, свого товариша дитячих літ, просився на посаду директора департаменту внутрішніх справ в соціалістичнім міністерстві Винниченка і от по перевороті в гетьманським уряді ця людина вже стоїть на чолі кабінету в ролі прем'єра.

А всьому виною Грушевський, який сліпо вірив есерам і нікого більше не хотів слухати. Я вже записав, як я його попереджав, що треба змінити соціалістичний напрямок на дрібнобуржуазний, почуваючи, правда, без реальних даних, що уряд Голубовича довго не продержиться, бо політика Ц. Ради рішучо нікого не задовольняла і я мало не щодня до перевороту 29 квітня говорив всім, записував в щоденник пророкування, що німці розженуть Ц. Раду і візьмуть всю владу в свої руки, а може, і свого короля посадять.

Скоропис на основі своїх розмов з тутешніми німецькими генералами бачив, що німці, незадоволені політикою українського уряду, приступлять до формальної окупації України і повинні будуть поділити її з австріяками, а нарешті, коли по скінченню війни німці підуть з України, то Австрія поділиться нею з Москвою, як колись поляки поділились по Андрусівському договору²³⁶. Скоропис пробував про це говорити з есерами та з Голубовичем, але той і не зважив на ці попередження, тоді довелось просити Д. В. Антоновича, щоб він зробив нараду есдеків вкупі з міністром внутрішніх справ Ткаченком, але цей державний муж з цієї наради есдеків з Скорописом вивів тільки таку консеквенцію, що Антоновичеві хочеться знов попасти в міністри. Нарешті Скоропис рішив поговорити з Грушевським, але розмова і з ним ні до чого не довела, бо всі вони були тоді засліплені своєю владою і, як Грушевський писав в "Народ. Волі", вірили в германський державний розум, який буцімто високо їх всіх

ставить. Коли Скоропис висловив Грушевському свої міркування, основані на розмовах з німцями, щодо окупації і розділу України, то Грушевський прийняв це не серйозно, із якоюсь благодушно-іронічною міною, як це він і завше робив в тих випадках, коли зважав себе безмірно розумнішим за того, з ким розмовляв. Він з висоти свого величчя самовпевнено відповів: “Нашими заходами (очевидно, через майбутнього зятя свого Севрюка) вже Рейхстаг задав перцю тутешньому командуванню і Ейхгорн має цими днями полетіти за свої накази, що протирічать універсалам і розпорядженням Ц. Ради, на попередження Скорописа “Що має бути катастрофа” закінчив свою відповідь словами: – “Побачим, що нам історія покаже!”, а 29-го, тобто через три дні історія показала, чия була правда. Очевидно, Грушевський при всій своїй, можна сказати, геніальності, дивлячись в далеку будучність не бачив у себе під ногами того, що всі бачили і лучче було б, якби він писав історію, а не робив її. О. Ф. Скоропис розказує ще про одну цікаву річ, яку варто занотувати, бо вона має величезне значення для України, а тим часом нігде про неї не згадується. Як відомо, мирова умова підписана в Бересті 9-го лютого і коли днів через три в Берестя приїхав Скоропис, то він застав там Севрюка, Любинського²³⁷ і К^о, а між ними і Залізняка²³⁸, якого привіз туди за згодою гр. Черніна²³⁹ під фальшивим паспортом Савицького як свого підручного, відомий політичний шахрай, буковинський парламентарний депутат Василько²⁴⁰. Скоропис, вважаючи Залізняка за платного австрійського агента, не схотів з ним поздороватись, чим, очевидно, одвернув од себе і Севрюка і Любинського з К^о, бо то все есери, які вважають Залізняка батьком есерівської партії. А коли Скоропис заявив Севрюкові, що хоч його прислала в Берестя Рада міністрів для помочі, але бачучи тут, як порадирика, Залізняка, якого він має за “політичну сволоч”, він вважає себе тут зайвим. Севрюк відповів на це, що хоч Залізняк про нього (Скорописа) висловився так само, але все-таки він просить Скорописа зостатись в Бересті, бо він з Залізняком слідом за Васильком виїздять по важним справам до Відня. – “Очевидно, з нас двох хтось таки, справді, сволоч”, – одповів Скоропис, – і в інтересах справи, Вам варто було вияснити це”.

18-го лютого галичанин Косаревич розповів Скорописові, що він, як перекладач з німецької мови, був з Любинським коло апарата Юза, по якому Севрюк з Відня сказав Любинському, що він має підписати додатковий протокол²⁴¹, по якому границя Холмщини може бути по потребі пересунута на схід і просив згоди на це Любинського, що той і зробив. Тоді Скоропис довів Косаревичу, що йому, як галичанинові, повинна бути ця справа дуже важна, бо тепер границя йде на Перемишль, а коли її можна буде пересунути на схід, то вона певніше всього піде по Бугу, тобто на схід від Львова, і просив його зараз же напосістись на Любинського, щоб той свій голос у цій справі передав Віденському Українському Парламентарному колові²⁴², але Любинський одповів Косаревичу, що Севрюк сам добре розуміється на справі і він цілком може йому довіритись. Сам Скоропис не хотів говорити про це з Любинським, бо той по своїй амбітності, вважав би це за бажання з боку Скорописа поучать

його. Скоропис вважає, що цю справу з Холмською границею обробив в інтересах Австрії Василько за поміччю Залізняка, до якого наші делегати майже всі есери ставились з побожністю і з безграничним довір'ям.

8 червня

Вчора Олександр Філаретович знов бачився з Брінкманом і в розмові з ним знов доводив йому, що цей кабінет треба таки усунути, бо він і ворожий українській державності, і зовсім не такий діловитий, як це здається німцям і наприклад, він досі не виробив законопроекту аграрної реформи, яка так потрібна для заспокоєння населення, і коли зайшла мова про аграрну реформу по суті, то він коротенько розповів про мій проект установавання максимуму земельних участків в розмірі земського ценза по районах. Брінкман зацікавився ним і спитав – хто автор цього проекту і, довідавшись, що він мій, занотував собі це, сказавши, що треба буде зібрати про мене ширші відомості з різних джерел. Гетьманський уряд видав указ чи закон, по якому всякому дозволяється купувати стільки землі, щоб у його було не більше 25 десятин, а державний банк буде скуповувати землю в необмеженій кількості і розпродавати селянам на тих же підставах, т. є. не більше 25 десятин на хазяїна. А тим часом ніяких мір не приймається, щоб примусити великоземельних власників розпродувати свої маєтки. Кажуть, що землевласники, налякані революцією, охоче будуть збувати свої землі. Почасті це так; після революції 1905–1906 років багато земель поміщицьких перейшло через банк до селян, без всякого примусу з боку держави, так воно, певне, буде й тепер, а все-таки якийсь примус треба зробити, бо якраз найбільші землевласники не збували своїх маєтків після тієї революції, і не збуватимуть і після цієї великої російської революції. Дрібніші, чи середні власники, переважно сидять в селі, самі заправляють своїм господарством, то під час рухів вони на свої очі бачать, як руйнують їх добро, а часом і самі ледве врятуються од смерті. Натурально, що ці люде не хотять вже самі і дітям своїм не бажають переживати оті страховища і збувають свої маєтки. А великоземельні пани найбільше проживають по столицях або за кордоном, вони не переживають тої небезпеки життю своєму під час селянської революції, а тим часом оті їхні великі маєтності дають їм, сказати би, ценз на всякі придворні звання та посади, яких не дає капітал грошовий, чи вкладений в промисловість, а через те великоземельні власники без примусу з боку держави не будуть продавати своїх маєтків і їх треба заставить це зробити, або примусовим викупом, або поступовим податком. Перше всього треба встановити якусь норму володіння, на якій найсприятніше вести інтенсивне культурне господарство і яка найкорисніша для держави і якій держава повинна допомагати всіма способами. Я гадаю, що такою нормою може бути той ценз, який було встановлено для виборів в земство та в Державну Думу – в середній Україні – 150 десятин, а в степовій – 250. Маєтки вище цієї норми вже самі діляться на фольварки, ферми,

мірою від 150 – до 250 десятин, а через те їх треба парцелювати примусом. Коли всі землі вище встановленої норми примусово викупити і парцелювати, то буде зруйновано багато господарств, що мають велику цінність державну. Скажем, в якомусь маєткові єсть завід коней, або худоби, чи овець, що мають державне значення і наприклад заводи українського скоту Кочубея, Деконського, Остроградського, Нані та інших, для яких 150 чи 250 десятин дуже малий шматок землі, натурально викупать і парцелювать ці маєтки по встановленій нормі не можна. Очевидно, треба ширше це поставити, встановивши, що всі культурні господарства, які мають державне значення, не парцелювать. Але хто має опреділять державне значення цих маєтків і чи не знайдеться їх так багато, що не буде чого примусом викупати? І чи не буде тут, при нашій загальній деморалізації, великих зловживань? На мою думку, раціональніше буде примусити землевласників парцелюватись поступовим оподаткуванням в такий спосіб. Обкладаються, скажем, маєтки в Полтавщині від 1-ої до 150 десятин, крім* земського волосного та повітового податку державним податком приміром по карбованцю з десятини. Маєтки, що мають від 160 до 300 десятин тобто вдвоє більше норми, по два карбованці з десятини; маєтки, що мають втроє більше норми – то по три карбованці і т. д. Значить, маєтки в 1500 десятин – по 10 крб. з десятини, а маєтки в 15 тисяч десятин тобто в сто раз більше норми по 100 крб. з десятини. Чим культурніше господарство, тим більший податок воно винесе; бо воно має більший прибуток, ніж малокультурне і таким способом ці господарства не будуть примусово знищені, а парцелюються чи зменшаться в кількості десятин в першу голову маєтки найменше доходні і ті великі маєтки, що здаються в аренду, бо вони не дістануть такої арендної плати, яка б покрила державний, волосний, повітовий та губернський земські податки. Натурально, що треба було б купівлю обмежити 25-тю десятинами та ще заборонить чужоземцям купувать, щоб, бува, Браніцька та інші поляки не порозпродавали своїх латифундій полякам з Польщі. Взагалі коли треба буде, цей проект можна розробить детально в законопроект.

Скористувавшись тим, що Брінкман зацікавився земельним проектом, Скоропис передав йому список міністрів, який ми недавно вкупі з ним та Левком склали. На прем'єра ми намічали 1) Шелухина, він же міністр юстиції, на внутрішніх справ – 2) Ротмістрова²⁴³, який в Полтавському губ. земстві, можна сказати, здавна керував всім, навіть і Лизогубом, як А. М. Грабенко²⁴⁴ Херсонським губ. земством. На освіту – або лишить 3) Василенка, коли німці вимагатимуть тільки заміни декого, або Прокоповича, коли згодяться на ввес новий кабінет. На міністра фінансів залишить 4) Ржепецького, якого німці вважають видатним фінансистом. На міністра культури 5) – Страшкевича²⁴⁵ (або В. Чеховського²⁴⁶), торгу 6) – В. М. Леонтовича, 7) військового – Грекова²⁴⁷, хоч я рішучо проти великороса і волів краще вже Міхновського, який організував з успіхом Полуботківський та Богданівський полки. Харчових

* У наданому нам тексті це слово з великої букви, а перед ним стоїть крапка. – Ред.

справ – 8) Ф. Г. Шульгу²⁴⁸, що завідує одеським округом, здоров'я – 9) Галіна²⁴⁹; почти – 10) Сидоренка; морського – 11) Білінський²⁵⁰, контрольор – 12) Стебницький або Лотоцький, а на міністра земельних справ Скоропис рішучо висовує 13) мене. Але я сказав, що коли німці зроблять пропозицію тільки мені одному, то я одмовляюсь, бо вважаю, що необхідно тепер увійти принаймні трьом разом, тоді в міністерстві була б хоч половина наших людей, бо крім міністра закордонних справ 14) Д. І. Дорошенка я вважаю і Василенка не чужим. Якби за судового міністра увійшов Шелухин, за внут. справ – Ротмістров, земельних – я, то тоді нас було б в кабінеті п'ятеро, а Ю. Ю. Соколовський, теперішній харчовий міністр, та культу – Зінківський²⁵¹ теж не ворожі нам, то ми раз у раз брали б в Раді міністрів гору і не допустили б того обрусительно-реакційного курсу, який ведеться тепер на всіх парах по всіх міністерствах, крім Дорошенка та почасти Василенка.

А коли увійшов би тільки я сам, то урядовий курс був би той самий, чого я не зміг би перенести, а через те краще і не йти туди одному.

Вчора, на понеділок, п. В. Липинський, якого назначено послом до Відня, привів до мене свою дипломатичну місію, що складається з двох радників: Токаржевського²⁵², українця-католика, як і сам Липинський, і полтавського пана Полетики²⁵³, потомка знаменитого Грицька Полетики, автора "Історії Русів" та секретаря – Біленького²⁵⁴, харківського поміщика; здається все люди поважні, розумні, свідомі українці, а під керуванням Липинського, якого я вважаю після Грушевського одним з найталановитіших українців, напевне незабаром будуть добре розбиратись в польсько-українських відносинах. На короткий час забіг з засідання мирової комісії²⁵⁵ і С. П. Шелухин, який весь час скаржився на 3-й універсал, який зв'язує йому руки в справі визначення державних границь, бо універсал той складено на принципі самоозначення людності і це закриває од нас дорогу до Каспія, а найголовніше – одриває од нас Крим і тим паралізує наше панування над Чорним морем, odkриваючи і піддаючи небезпеці всі наші чорноморські береги. Всю вину за цей універсал Шелухин складає на Грушевського, про якого він не може без найгострішого обурення згадувати. Потім прийшов С. Шемет і розказав про результати, яких досягла делегація, що ходила до Ейхгорна, яку організував Міхновський. Я вже писав, що я одмовився прийняти в ній участь, бо певний був, що ніякої користі з неї не буде. Коли Міхновський пішов до Ейхгорна на рекогносціровку, то довідався, що делегацію має прийняти Гренер, начальник штабу Ейхгорна, а сам ексцеленція їх прийняти не може. Там же дано їм зрозуміть, що представникам політичних

4 червня *

.....
* Оскільки немає можливості встановити, яким числом було датовано цей запис, залишаємо дату, поставлену в наданому нам тексті. – Ред.

партій без повідомлення гетьмана не годиться входити в якісь офіційні розмови з німецьким командуванням і нарешті назначено їм на 5 годин вчорашнього дня час аудієнції. Після цього делегати рішили повідомити про свої заходи гетьмана, але посланий до нього Міхновський довідався, що німці вже повідомили гетьмана. Коли делегація розповіла Гренеру, що теперішній уряд тягне до єдиної неділимної, заводить скрізь обрусіння, скидає з посади інтенсивних свідомих українців і заміняє їх кацапами, то Гренер одповів, що делегація помиляється, бо уряд цей свідомо стоїть за самостійну українську державність, ніяких пресій спеціально на українців не робить, а коли арештовує або усуває з посад, то тільки інтенсивних соціалістів, які агітують серед народу і не допускають до утихомиріння в краю, до заведення спокою. На це оповідання Шемета Шелухин завважив, що німці народ акуратний, їм потрібні не слова, не голослівні нарікання, а факти, делегація ж ніякого фактичного матеріалу не подала німцям, а через те й результати вийшли негативними.

На це Шемет одповів, що делегація винесла від розмов з Гренером таке вражіння, що німці щиро дбають за збудування самостійної української держави, але не національної, а територіальної; національний момент, очевидно, вони вважають питанням внутрішнім і не таким важливим і необхідним елементом державності, бо бувають окремі самостійні держави з одною державною мовою, як наприклад, Англія та Сполучені Американські Штати. Та й німці не помічають різниці між російською та українською мовами, що й підтверджують тутешні німці, які знають обидві мови і запевняють, що між ними далеко менша різниця, ніж між пруським та швабським діалектом однієї німецької мови. З цього видно, що німці ніякого значення не надають обрусительній політиці цього уряду, переслідуванню свідомих українців, їм аби цей уряд не заважав заводити спокій, вивозити все, що їм треба, а до об'єднання України з Росією вони самі сподіваються не допустити.

Коли делегація доводила, що обрусіння веде до об'єднання, то Гренер заспокоював їх, що це неможливо, але також неможливо кожний місяць міняти міністерство, бо це дезорганізує владу, не дає змоги завести спокій в молодій державі.

13 червня

Скоропис вчора сказав мені, що Брінкман хотів би зі мною познайомитись, але до мене приїхати з візиту вважає неможливим, бо він особа урядова, а через те назначає мені рандеву в ресторані Гранд-Отель, де він о першій годині снідає.

Я одповів на це, що не вважаю можливим йти на це побачення, бо воно виглядало б, наче я шукаю зближення з ним, бажаючи дістати портфель міністра земельних справ, про що натякав Брінкман Скорописові. Коли йому хочеться познайомитись зі мною, то я дуже буду тому радий і з радістю прийму його в своїй хаті, де я безвиїзно живу. Скоропис умовляв мене піти, але я рішуче од-

мовився, кажучи, що німці звикали вже, що до них лазять всі, хто хоче примоститись до уряду, а німці держуть себе з висока, як “победители”, я ж цього тону органічно переносити не можу.

Коли сьогодні Скоропис прийшов в Гранд-Отель сам, то німець був здивований, а коли довідався, що я одмовився піти, то навіть обурився, кажучи, що українці хочуть будувати свою державу, а не хочуть входить в контакт з німцями; ніякої сили у них нема, вона єсть у нас – у німців, то їм, а не нам, німцям, треба шукати тої сили. В. Шмет вважає, що треба було піти, що треба хоч по одному входить в кабінет, а Скоропис просто аж розсердився на мене. Мені ж здається, що я інакше не міг зробити. В кращім разі мені запропоновано було б взяти портфель міністра земельних справ, але я один рішуче не вважаю можливим туди йти. Справи стоять ззагалі так погано, що німці тільки вигляд роблять, наче вони задоволені цим кабінетом. Хліба цей уряд не може їм добути; за Голубовича вони вивезли 4 мільйони, а за гетьмана всього 800 тисяч пудів. Німці кажуть, що тих 4 мільйони вони дістали не через те, що уряд Голубовича був діловитий, а через те, що той хліб був на інтендантських складах і його дало б всяке правительство. Але в дійсності воно не так. Тепер по селах такий настрій, що хліба у селян і добути не можна. За соціалістичного уряду вони давали хліб, бо у їх його було багато і свого, і забраного по панських економіях; тепер, боячись, що цей заграбований хліб у їх будуть забирати дурно, вони його ховають, закопуючи в землю, згодують скотиною і всякими способами переводять. Мені розказували лубенські козаки-хлібороби, що у їх “пролетарія” забрала пшеницю по 1 крб. 50 коп. за пуд і годувала нею коней, бо овес попродавали по 20–30 карбованців за пуд. Та такі селяни тепер страшенно обурені на німців за те, що вони настановили гетьмана, який зараз же повернув панам землю, яку селяне вже були поділили між собою і вважали, що вона достанеться їм дурно. Спочатку, коли німці увійшли в Україну, то селяне їх зустрічали з страхом, але не вороже, а там, де большевики уїли в печінки, забираючи хліб для Великої Росії, то й з радістю. За есерівського уряду селяне, побачивши, що німці не мішаються в селянські відносини до поміщиків, до захапту панської землі, навіть увіходили в приятельство з німцями. А після перевороту, коли німці почали ретельно примушувати селян вертати нагробоване, здавати зброю, то відносини до німців різко перемінились. Тепер рідко в яким селі обеззброєння обходиться без бою і без кровопролиття. В газетах про це заборонено писати, ззагалі тепер цензура лютує не менше, як за самодержавного ладу і забороняє писати не тільки про бої, які йдуть між селянами та німцями, а й про арешти, які тепер робляться так само широко, як в 1906 році, коли наступила реакція. Замість прежніх соціалістичних комісарів Лизогуб поназначав губернськими старостами бувших справників, а повітовими – представив, навіть прославлених хабарників та держиморда, які рвуть і мечуть мстучись за все, що вони перетерпіли під час революції. Організувавши банди козаків чи міліції з заможних селян, вони січуть, б'ють, розстрілюють тих з селян, що були діяльними большевиками. А коли большевицьки настроєне село

робить озброєний опір, то тоді приходять німці з гарматами і двома-трьома вистрілами примушують селян здавать зброю, а коли ті не здають і не видають вожаків, то запалюють снарядами село. В Золотонішському повіті, коло села Буромки*, селяни навіть окопались і, знаючи, що німець “не приймає штикового бою”, позагострювали кілки і думали штиковим ударом подолати німців, але після кулеметного вогню, загубивши коло 150 душ убитими і тяжко раненими, мусили порозбігатись хто куди бачив і тепер живуть по лісах, по хлібах**, навертуючись тільки вночі в село за харчами. Теж саме робиться в Звенигородщині, Таращанщині і в багатьох місцях, а дрібні сутички з німцями то виходять щоденно скрізь по всій Україні. Селяни-большевики вирізають не тільки панків, бо панів нема по селах, а й багатших селян; взагалі діється щось неподібне, що, певне, приведе Україну до руїни. В багатьох місцях попсовані залізниці, на двох дорогах зроблено катастрофи з військовими німецькими поїздами; розказують, що німців-солдат, які остались живі, вбивали чим попало. Крім київського артилерійського складу, зірвано також склади в Харкові, Кременчуці, Окниці, Одесі і ще десь, а тим часом від тих вибухів постраждала маса невинного народу, який ні в якому разі не держить руки німецької, чи гетьманської. Кажуть, що оті повстання, отой терор не завжди стихійний, а що з есерівської партії виділилась терористична група, яка веде агітацію по селах і в городах між большевицьки настроєними масами темного народу. Хіба можна при такій ситуації мені одному самому входити в кабінет? Деякі приятелі кажуть, що моє ім'я примирило б багатьох з цим урядом, бо мене знають і поважають в широких колах громадянства. Але коли я увійду сам, то я не зможу змінити політики цього уряду, і тільки, так сказати, своїм іменем благословлю все те, що цей уряд виробляє, а уряд цей перегинає палицю в другий бік, він такий же большевицький справа, як есерівський уряд був большевицький зліва. Якби увійти втрюх, як я вже казав, тоді справді, може, можна було б спинити оту анархію, отой терор, що веде до руїни і можливо, що національно свідомі елементи підняли б голос і спинили б большевицькі елементи. Вчора я стрівся з давнім кореспондентом “Ради” Д. Головчуком з села Номорників*** з-під Жмеринки. Він дуже інтелігентна людина, хоч скінчив тільки сільську школу, але багато читав і сам вчився. Тепер він заправляє в селі Просвітою, споживчим та кредитовим товариствами, які сам і організував. Хоча він має тільки одну десятину землі, але рішуче стоїть не тільки проти соціалізації, а й проти переділу землі, бо тоді, як він каже, і я не матиму де хліба купить; тепер я собі купую хліб у заможних селян, а як переділить землю між всіма, тоді вже ні в кого не буде хліба на продаж. Нашому мужикові не землі треба, а доброї “школи”. Характерно, що це саме сказав мені і полонений Ворона – “нам не

* У наданому нам тексті назва села помилково надрукована як Буролеки. – Ред.

** Так у машинописі. – Ред.

*** Очевидно, Ф. Погребенник помилився у прочитанні назви с. Кошаринці, що неподалік від Жмеринки, оскільки села з назвою Номорники на топографічних картах не зафіксовано. – Ред.

землі треба, а такої школи, як у німців". Так оцей селянський пролетарій каже мені: "Якби гетьманський уряд рішуче стояв би за самостійну Україну і вів політику національну, то я його благословляв би, не вважаючи на його чорносотенство з соціально-економічного боку". Очевидно, єсть по селах елементи, які національний момент становлять вище за соціальний. Цей самий Головчук каже: "Нам треба зараз свого Столипіна, який сказав би соціалістам-революціонерам: вам потрібні великі перевороти, а нам – велика самостійна Україна!" Якби новий, чи поновлений кабінет взяв би яскравий національний курс і зробив би аграрну реформу хоч такого роду, як пропоную я, то можливо, що потрохи все заспокоїлося б і не було б небезпеки, що селяни-большевики поपालять весь панський хліб, а тепер вони нахваляються попалить і свій, щоб не дістався німцям. Може, це тільки похвалки, а що панський хліб вони можуть попалити, то це й говорить нема чого, а тим часом город і німці можуть рахувати тільки на отой панський озимий хліб, бо він посіяний минулої осені на добре оброблених землях, а на посіяний селянами весною хліб на своїх і панських землях рахувати не можна, бо з весни стояла велика засуха, яка найдужче одбивається на погано оброблених і посіяних руками посівах. Якщо справді селяни поपालять панський хліб, то самим селянським хлібом населення України не прохарчується, а про вивіз за границю і думати нема чого!

Вчора в книгарні розказував якийсь добродій з техніцьким значком на картузі, що в тій частині Чернігівщини, що ще зайнята большевиками, люди просто гвалт кричать від грабунків і молять Бога, щоб швидше прийшов німець і визволив їх, прилучивши до гетьманщини, а тут, вже ближче до Києва, селяни просять Бога, щоб вернулись большевики і врятували їх од німців та від гетьманського уряду, які і грабують, і знущаються з їх. Взагалі, по всій Україні бідніші елементи, ота "пролетарія" жалкує за большевиками і рада, щоб вони назад вернулись... Тоді знов вернеться до селян панська та дукарська земля, знов настане їхнє право. Одна золотоніська баба казала: "От, як прийдуть большевики та як вернеться знов наше право, то тепер вже не так люде робитимуть, а по кусочку їх, по шматочку (показує пучками, як будуть щипать), щоб не разом пропадали, щоб знали, як наклікати німців на нас. Всіх, всіх з немовлятами треба їх викорінити, щоб і насіння панського не було!" А в Харківській губ., як оповідає Саксаганському теж баба, але милосердніша, побачивши панську родину, казала: "Бомбою їх, бомбою, отих панів проклятих!" Левко розказує, що коли бориспольці почули з Києва оті вибухи, то зараз почали пускати чутки, що до Києва підійшло чотири корпуси большевиків з чехословаками, розбили під городом німців, а тепер вже громять самий город і чутки ці одбивались на фізіономіях, відповідно соціальному становищу людини: голота, ота "пролетарія", не могла сховати та й не ховала радісного виразу на лиці,

15 червня

а “буржуази” похнюпились, зажурились, бо кому охота бути порваному “на кусочки, на шматочки”, як казала ота баба.

Військо українське, що разом з німцями воювало большевиків, тепер прагне союзу з большевиками проти німців. Я вже писав, що німці не пустили українського війська в Крим, а частини, які туди прорізились, завернули назад до Перекопу, а потім направили їх проти донських большевиків, а тепер – побачивши у їх потяг, чи нахил до большевиків, обеззброїли їх, а вони добули зброю у австріяків і тепер, кажуть, йдуть сутички між цим українським військом і німцями. Взагалі становище України кепське зо всіх боків: всередині йде руїна, анархія, з зовнішнього боку теж погано, бо ніхто на нас не зважає, ніхто з нами не рахується, бо ніякої сили у нас немає. Румунія забрала собі й українські повіті Бессарабії, а ми не маєм сили одібрати їх, навіть кримці мають більше війська, ніж Україна, і сміливо забирають собі і порти наші і степи, заселені переважно українцями. А зорганізують армію без допомоги німців у нас нема змоги, кажуть, що то наше внутрішнє діло, в яке вони не можуть мішатись, але це вони тільки говорять так, бо зрозуміли, що якби у нас була своя армія, то вона повстала б проти них, як тепер повстають гайдамацькі курені, які ще недавно вкупі з ними очищали Україну од большевиків, як повстають навіть німецькі вихованці синьожупанники, які вернулись з полону щирими германофілами, а тепер поставали гарячими ненависниками німців, які їх обеззброїли, порозпускали по домах, а тоді сміливо зробили переворот, знаючи, що в соціалістичного українського уряду нема ніякого війська, нема ніякої організованої сили, крім тисячі січовиків-галичан, з якими легко справитись. В результаті в міжкласовій боротьбі великоземельна буржуазія з німецькою силою подужала сільську голоту, як людина дужає хитрощами слона або ведмедя. А з зовнішнього боку вийшло так, як той казав, що запросили німця допомогти нам одбитись від брата, який 260 років гнітив нас; німець охоче прийшов, допоміг, а потім сам сів на місце вигнаного і тепер гнітить нас, та ще й удає начебто не він, а то ми самі поміж собою не помиримось, буржуазія, мов, з соціалістами та большевиками борються. Він увійшов в близький контакт з польсько-жидівсько-російською буржуазією та поміщиками, передав їм формально владу, закрасивши її в український самостійницький колір, а сам що хоче, те й робить! Мені розказував один прихильний до нас жид, що ще до большевицького нападу польські та російські пани робили при дворах Відня та Берліна всякі заходи, аби німці вмішались в українські справи і встановили тут спокій та лад, а коли Ц. Рада закликала німців, то ота буржуазія з Добрим на чолі складалась на величезний хабар, який розприділила між впливовими колами Берліна та Відня. Кажуть, буржуазія, боячись, що наше есерівське правительтво піде й далі слідом за большевиками, охоче давала гроші на те, щоб німці скинули цей уряд та завели у нас німецький лад. А що уряд наш пішов би слідом за большевицьким, то це факт, бо ще, здається, до Різдва Винниченко розказував, що Грушевський дуже перелякався за своє майно, коли довідався, що Ткаченко виробляє законопроект, по якому уряд має одібрати в державну

скарбницю 15–20 % всього приватного майна. Очевидно, про це знала міська буржуазія і, боячись, що їй буде те саме, що й поміщикам, у яких дурно одняли землю, поспішила допомогти своїм товаришам по нещастю і зібрала немалі гроші на дарунок впливовим людям, які навіки визволять їх від такого грабування і знущання, яке чинили на Україні російські большевики, здерши з українських городів кілька десятків мільйонів рублів.

В назіданіє потомству я прикладаю тут вирізку з частиною промови большевицького ватажка Муравйова в Одесі, з газети “Киевская Мысль” від 5 марта (20 фев.) 1918 року. Приблизно за ті ж числа, а може раніше ця промова була надрукована і в “Новій Раді”, але чомусь самі найцікавіші місця були пропущені, тому подаю цю знамениту промову по-руському, т. є. в оригіналі.

“После удачного налета на Киев с сотнями убитых и разстрелянных, с миллионной контрибуцией, бесконечными насилиями, главнокомандующий “революционной” армией полк. Муравьев направился в Одессу.

В Одессе Муравьев думал повторить киевский грабёж, но это ему не удалось.

Начал полк. Муравьев с требования контрибуции.

19 февраля днем по распоряжению Муравьева в гор. думе собрались представители банков и торгово-промышленных предприятий. Является Муравьев со словами:

– Я хочу видеть гор. самоуправление.

Не получив ответа, полк. Муравьев повышенным голосом продолжает:

– Где гор. голова и члены управы? Снова молчание в ответ.

– В кандалах привести! – приказывает полк. Муравьев. Почему нет представителей города? Должен же меня кто-нибудь представить собравшимся!

Полк. Муравьев обращается к собравшимся с речью. Говорит отрывистыми фразами, нервно:

– Я очень рад, что вы собрались. Я позвал вас, чтобы призвать к борьбе с внешним врагом. Две собаки грызутся, третья не приставай. Роль этой третьей собаки играет румынская олигархия, вдохновляемая русскими дезертирами во главе с Щербачевым, буржуазной Радой, которую я уничтожил. Вы, представители капитала, повинны в этой беспощадной войне. Я Одессы не дам. Здесь сосредоточен весь Черноморский флот, и в случае нужды, от ваших дворцов, от ваших жилищ ничего не останется. В 3 дня вы должны внести мне 10 миллионов рублей. Горе вам, если вы денег не внесете. С камнем на шее я вас в воде утоплю, а ваши семьи отдам на растерзание охлократии.

– Не говорите, что в банках денег нет, есть деньги в ваших сундуках! Сделаем это мирным путем. Не надо ссориться, ибо ссориться опасно. Вы пользуетесь благополучием, я гарантирую вам безопасность обывательскую. Иначе горе вам! Я заставляю вас окопы рыть, пошлю вас вперед, а позади поставлю пулеметы. Знайте, что за мной идут отряды со всей России. Мирная война началась. От вас требуется только сделать красивый жест. Вы без

нажима дадите 10.миллионов на организацию обороны. Давайте чеки, бумаги, мы все берем.

Полк. Муравьев садится, и к нему подводят тов. гор. головы Б. Ю. Фридмана.

Полк. Муравьев обращается к нему:

– Почему никого из гор. самоуправления не было в зале?

Вы должны были представить мне общество, которое я уважаю, как организованную силу. Ставлю вам на вид. Очевидно, в вас еще пеликановский дух сидит.

Б. Ю. Фридман отвечает:

– Вы спрашиваете, почему никто из хозяев города не встретил? Я извиняюсь, но разрешите мне сказать, что когда являются в доме, то прежде дают знать об этом хозяину дома, дабы он знал. А в ком из нас жив дух Пеликана – во мне или в вас – это еще вопрос.

– Взять его! Арестовать! На “Алмаз”! – восклицает полк. Муравьев.

Отделяются несколько вооруженных лиц и уводят Фридмана. (“Алмаз” – это военное судно, обращенное в тюрьму, откуда многие не возвратились.)

Затем Муравьев снова повторяет свои угрозы, требуя контрибуцию.

– Вы дайте денег, – говорит он, – а я спокойствие. По-русски: рука руку моет.

Один из публики обращается к полк. Муравьеву с просьбой освободить “того господина, который отправлен на “Алмаз” (т. е. г. Фридмана).

Полк. Муравьев отвечает: – Согласен. Но он позволил себе дерзость. Он в моем лице оскорбил совет народных комиссаров. Я человек культурный и интеллигентный. Но его дерзкое выступление грозило ему головой. Я не останавливаюсь перед такими мерами, чтобы заставить подчиняться, будь то и социалисты оборонцы, которых я считаю злейшими врагами, чем вас. Я его прощаю, но о поведении гор. думы мы еще поговорим.

Затем Муравьев удалился.

Немедленно состоялось заседание город. управы, в котором рассматривался вопрос об отношении управы к происшедшему. По уполномочию гор. управы город. голова В. М. Богущкий обратился к народному комиссару по делам юстиции А. И. Хмельницкому с протестом по поводу произведенного над тов. город. головы Б. Ю. Фридманом насилия и заявил ему о том, что все члены городской управы, считая себя солидарными с Б. Ю. и в виду задержания и ареста его, требуют, чтобы и их также арестовали.

Арестованный Фридман был отправлен не на “Алмаз”, а на вокзал в вагон Муравьева, откуда и был освобожден”.

Довго ще після ісхода з Києва большевиків, коли хто-небудь приносив якись сумні звістки, я виймав з шуфлядки промову Муравйова і починав голосно читати, кажучи, що після того, що говорив і робив на Україні Муравйов з большевиками, не може бути нічого страшнішого і сумнішого. Тепер це все забулось і, грішним ділом, коли допечуть німці, часом думаєш, що, може, лучче

було за большевиків, що, може, якось пережили б ту хворобу і таки Україна була б, а тепер хто його знає, що ще буде?!

18 червня

Вчора на понеділку у мене розмови вертілись все коло тих розрухів та повстання, що тепер широко розлились по Україні. І дивно, що всі розказують або слухають про це з злорадісним виразом: “так, мов, тобі, проклятий німець, і треба, заводиш обрусительно-чорну реакцію, то не дістанеш хліба і багато твоїх солдат вже ніколи не побачать своєї рідної країни!” А чим винні оті бідні Йогани та Міхелі, яких послано сюди вигонити большевиків і помагати українцям відбудувати свою державу? Нащо на їх нацьковують наших темних селян, нащо проповідують аграрний терор; кажуть, для того, щоб звернуть увагу германського уряду й рейхстагу на те, що тут діється. Але ж нащо для того робить руїну, нащо убивать ні в чім не повинних німецьких солдат; коли хочете звернути увагу німецького уряду, то беріть самі бомби і кидайте в Мумма, Ейхгорна, у Гренера, чи в кого іншого, хто дійсно винен і ризикуйте самі своїм життям, а не підбивайте темний народ, стоячи самі в безпечному місці, на те, щоб його розстрілювали, випалювали йому оселі і взагалі робили на Вкраїні руїну. Якби бомба пошкалювала трохи отих екселенців, то це справді звернуло б увагу не тільки німців, а й всього світу на те, що діється на Україні і, може, звернуло б німецьку політику з цього реакційно-обрусительного шляху. Коли вчора про це зайшла мова, то виявилось, що вже організовується якась безпартійна національна терористична організація, яка має впоряджати терористичні акти проти окремих особ нашого уряду, щоб одбити охоту займать посади в цьому правительстві*.

Але терор, як система, ніколи не давав позитивних результатів, а приводив ще до більшої реакції, так само буде й тут. Будуть пояснять появу його тим, що на Україні більшовизм, не маючи тієї сили, яка є у Леніна і К^о, прийняв стару безсилу форму протесту, з якою треба боротись теж терором. Бідна Україна! Не доросли ми ще до своєї державності, нема у нас людей з державним розумом, а вся інтелігенція наша складається з політичних младенців, які ще не мали життєвої практики. Д-р Галін розказував вчора, і що коли він був цими днями у Гренера, яко член делегації, що складалась з дванадцяти нарочито підобраних сивих людей, то в розмові з цим німцем ясно побачив, які ми всі хлопчачки в політичному смислі, в порівнянні з ним. На всі обвинувачування делегації цього уряду в потягові до єдиної Росії, Гренер логічно і одверто довів, що це, можливо, буде тільки тоді, коли німців розгромлять англо-французи. На всі обвинувачування в переслідуванні українців одповів рішучо, що

.....
* 11. VII. 1918 р. На щастя, ця чутка не підтверджується і думка про таку організацію не здійснилась. – Є. Ч.

боротьба ведеться з соціалістами, агітаторами, а не з українцями і довів це фактами, а делегація ніяким фактичним матеріалом не запаслась і не мала змоги довести, що Гренер помиляється; на обвинувачування в тім, що уряд закликає на посади виключно не українців, довів, що між свідомими українцями нема адміністративно-практичних людей, бо царський уряд не пускав їх на відповідальні посади, а бажаючи все-таки мати в міністерствах українську більшість, гетьман запрошував українців до кабінету, але вони, додержуючись чистоти соціалістичних принципів, не схотіли піти. На прощання, коли делегація висловила надію, що плани геніального Бісмарка про відбудування України таки здійсняться теперішнім німецьким урядом, то Гренер наче трохи іронічно одповів, що це можливо тільки тоді, коли й українці проявлять хоч трохи бісмарківського розуму.

Тепер, кажуть, організується посиака делегації до Берліна, в цю делегацію, як і в попередню, входять делегати від таких партій та організацій: від с.-ефів, від соціалістів самостійників, від трудовиків, від хліборобів-демократів та від залізничної організації.

20 червня

Сьогодні приїхав посол до Віденського парламенту Лонгин Цегельський²⁵⁶, з яким я добре знайомий ще зі Львова; батько його, священник, проживав спочатку війни аж досі в Києві, привезений сюди російським урядом jako заложник. Молодий Цегельський оповідав, що опінія галицька щодо поглядів на гетьманський уряд поділилась на два майже ворожих табори. Відомий буковинський посол Василько і його приспінники гаряче й уперто агітують, напевне, за гроші проти Скоропадського і висовують на посаду гетьмана чи короля українського Василя Вишиваного, про якого я вже писав, і, очевидно, ота вся агітація, що ведеться тут за нього, виходить з урядових австрійських кругів. Австрійські агенти й тут доводять, що Скоропадський з німцями ведуть до з'єднання з Росією і що Австрія йому не спочуває, а щиро хотіла б відбудувати українську державу. Галицьке парламентарне коло, навпаки, стоїть цілком за германську орієнтацію, кажучи, що нам вигідніше триматись з німцями, бо габсбурзька династія здавна зрадлива, брехлива, щиро віддана католицтву, а тому буде в Україні підтримувать поляків і певніше всього, що вона має заміри прилучити до Австрії правобережні губернії, де переважають польські поміщики, які напевне й клопочуться про це перед австрійським урядом.

Представники галицького парламентарного кола їздили в Берлін, аби розвідатись про германські заміри щодо України і про найближчу їхню політику. Кюльман²⁵⁷ завіряв їх, що Германія щиро стоїть за відбудування української держави і що переворот 29/IV зовсім не свідчить про зміну германської політики в Україні. Переворот стався через те, що соціалістичний уряд не мав змоги та й не хотів завести ладу на Україні, неохоче виконував обов'язки свої

перед Германією т. є. не клопотався про збір хліба для німців, а тепер склався на чолі з гетьманом цілком солідний і діловитий кабінет, який веде до заведення спокою в Україні. А на уваги галицьких парламентаріїв, що цей уряд не український і веде до з'єднання з Росією, Кюльман одповів, що за відомостями, які він має від германського командування на Україні, цей уряд цілком український та це видно і з промов Лизогуба та Ржепецького, які вони часто виголошують.

Або Кюльман невірно освідомлений про стан справ на Україні, або він дурив галичан так, як тутешні німці дурять представників наших партій, заспокоюючи їх, що вони не ведуть до з'єднання з Росією, а тим часом походить на те, що німці, справді, як завіряють австріяки, ведуть до відбудування старої Росії, але без західних провінцій, які одійдуть до них.

Майже десять день прожив я на плавучій земській дачі "Чайка"²⁵⁸, коло могили Т. Г. Шевченка. До-

1 липня

бре там жить: гарне повітря, чудове купання на оксамитнім піщанім пляжу, якими занесено майже весь Дніпро, так що через місяць і води не буде, а все русло буде грандіозним пляжем. Добре було б, якби держава викупила весь незабудований і не засаджений деревом правий берег Дніпра, облісила його, а де зручно для селищ, розпродала б по дрібним участкам з умовою забудувати і засадити деревом їх, бо тепер ці береги сунуться і розмиваються дощами; з борозен робляться страшні провалля, з яких весняна та дощова вода несе в Дніпро глину, камінці, пісок, якими замулюється фарватер і робиться скрізь вже занадто багато пляжів, на розчистку яких для проходу пароплавів затрачаються щороку величезні гроші... Літувати на дачі далеко приємніше, ніж в Перешорах, чи в Кононівці: тут ніхто в тебе не рубає дерева, не краде садовини, не робить тобі спашів, не ворюється в твою землю, взагалі нема ніяких неприємностей від робітників та селян, які раз у раз трапляються, коли проживаєш на своїй власності, до якої я втерав вже всякий смак і яку збуду при першій можливості. Разом зі мною проживали на "Чайці" экс-міністри Голубович, Шаповал, бувший командуючий військом Павленко²⁵⁹, а недалечко від "Чайки", на дачі Біляшівського проживає Винниченко, який написав тепер дуже гарну драму з сучасного життя, під час большевицького нападу на Україну. Драма ця, може, й має багато хиб з літературного боку, але робить страшне враження, але, як раз у раз у Винниченка, в бочці меду єсть ложка дьогтю, яку нам гуртом пощастило зменшити до чайної ложечки. Під цим дьогтем я розумію виведеного в драмі поміщика, який за большевиків підроблявся під пролетарія, а коли прийшли німці, то злорадів, що тепер прийшов кінець ненависній "самостійній Україні", тим часом як в дійсності погроза існуванню самостійної України з'явилась тільки місяців через три після приходу німців на Україну, тобто вже після повероту 29 квітня.

Багато кошмарно цікавого оповідав про закулісне життя есерівського кабінету М. Шаповал. Я напосідався, щоб він все оте позаписував для потомства; він обіцяв, але я не певний – чи він те зробить, тим часом, я не рішаюсь щось записати з його оповідання, бо боюсь наплутати і, може, безневинно ко-го-небудь очорнити перед історією. Взагалі серед соціалістів, як тепер виявилось, мало було людей бездоганно чистих.

Голубович розповів Винниченкові про те, як розподілено тих 5 мільйонів, що захопив Ковалевський, але я пам'ятаю тільки, що велику цифру дано Комітетові селянської спілки, не меншу суму – комітетові есерівської партії, теж не малу цифру асигновано газеті “Боротьба”²⁶⁰, яка вже не виходить після того, як в конторі її під час трусу найдено німцями велику суму грошей німецькими марками, але найцікавіша асигновка – це М. С. Грушевському особисто 250 тис. карбованців, як компенсація за спалений большевиками будинок. І невже він буде настільки необачним, що візьме ті гроші?! Хоча всім відомий особливий потяг у М. С. Грушевського до грошей, але всі, хто був на “Чайці”, певні, що він так дорожить своїм ім'ям перед історією, що не рішиться взяти тих 250 тисяч карбованців. Коли ж він не вдержиться і візьме ті гроші, то навіть себе опозорить – перед нащадками.

Вчора я чув од скількох душ, що М. С. купив на ім'я сестри своєї Ганни Сергіївни²⁶¹ книгарню насупроти клубу “Родина”²⁶², на Володимирській вулиці, в якій буде торгувати переважно своїми книжками, щоб не давати комісових іншим книгарням. Цілком можливо, бо М. С. при всіх своїх надзвичайних по цінності рисах, має масу дрібноміщанських рис, які неприємно вражають навіть звичайних, неідейних людей і припускають можливість всіх отих обвинувачувань, які уміщені в надрукованій в 1913 році у Львові анонімній брошурці²⁶³, направленої проти Грушевського.

2 липня

Вчора на понеділкові знов розмова вертілась коло списків нового кабінету. Вернулись з Берліна Мумм та Гренер, як кажуть, з наказом організувати національний український кабінет і от публіка зараз почала, як пасіанс, складати кабінети; здається, нема свідомої української сім'ї, яка б не складала свого кабінету, або не обмірковувала інших списків. В єврейські газети, як кажуть, попало вже два чорносотенних списки – один Трепова²⁶⁴, другий кн. Кочубея і три українських – Марковича, Міхновського та Стебницького. Кажуть, що й моє прізвище фігурує щось у трьох списках, навіть в чорносотенному кочубеївському. Сам я того не читав, бо через забастовку друкарських робітників не всі газети виходять, крім того на “Чайці” ми не щодня могли добувати газету, хоч щодня до паро-плава хтось з нас виходив купувати чи випрошувати у пасажирів прочитану газетку. Присутні на понеділку оповідали, що Д. В. Марковичу гетьман начебто в порозумінні з німцями доручив скласти кабінет, але нікого з есефів не

було тут, щоб підтвердили цю звістку. Взагалі есефи мене начебто бойкотують, принаймні лідери їхні – С. О. Єфремов та А. В. Ніковський, через те, очевидно, що я їх гостро дорікав за те, що вони не дозволили взяти портфелів своїм членам в гетьманській уряді і таким чином кабінет склався з чужих, навіть ворожих нам людей. Я й досі тієї думки, що соц. ф-ти, яких я називаю раз у раз соціалістами-журналістами, найбільше винні в тому, що зараз діється. Вони, переіменувавшись з радикалів-демократів в соціалістів, перекрасились в захисний соціалістичний колір, проте ніхто їх за соціалістів не вважає, а всі трактують цю партію, як буржуазну. Так їх вважали і німці, коли рекомендували, чи дозволили гетьманові сформувати кабінет, куди входили б в числі п'ятьох душ і соціалісти-федералісти, але вони уперто блюдили чистоту соціалістичного свого назвиська, рішучо відмовились і, як відомо, спочатку заборонили своїм членам вступати в гетьманський уряд, потім роздумавшись дозволили, потім обурившись проти гетьмана знов заборонили, взагалі поводитись, як політичні младенці. С. О. Єфремов особисто надзвичайно гарна людина, добрячий літературний критик, але ніякий політик, він можна сказати, єсть "совість" українська, як Короленко – російська, але у всякім разі не політик, а тим паче, не дипломат. Він не заглядав уперед, та й не бачив впереді нічого, а тільки обмірковував і приймав те, що зробилось вчора. Коли все громадянство обурювалось проти Оберучева за те, що він борицкався проти українізації війська, Єфремов виступив в "Новій Раді" з гарячою обороною Оберучева. Так само він гаряче обстоював Керенського проти українців, а потім проти большевиків; так само тепер Єфремов виступив проти гетьманського уряду і впливав на рішення своєї партії не приймати портфелів і таким способом уряд попав в руки таких самостійників як Лизогуб, Ржепецький, Гутник та інші. Я гостро дорікав Єфремову і Ніковському за цю політику їхню, а через те вони уникають мене і з того понеділка, на якому був Рорбах, т. є. з 12 мая вже не заходили до мене і таким робом пориваються у мене приятельські відносини з людьми, з якими я був в найкращих, найближчих відносинах багато років. Так само перестав до мене заходити Волод. Мик. Леонтович, але я не можу зрозуміти, з яких причин, бо він зовсім поділяв мої думки щодо необхідності українцям входити в гетьманський уряд і взагалі тепер у нас не було, здається, ніякої незгоди в політичних поглядах. Можливо, що причина тут в тому, що я його не закликав до себе тоді, як у мене був Рорбах. Але я тому не винний, бо телефон у його тоді був попсований і я попрохав Ніковського запросити його до мене. Але Ніковський не запросив і на моє запитання одповів, що вони з Марковичем рішили не запрохувати Леонтовича, бо він стоїть близько до гетьмана і вінс би дисонанс в нашу розмову з Рорбахом. На це я одповів, що я якраз і вінс той дисонанс, бо я висловив Рорбахові бажання замість гетьмана мати в Україні якогось Гогенцоллерна за короля, а Леонтович не міг би внести дисонансу, бо я якраз і думав Рорбахові показати українську буржуазію, тобто поміщиків, і нарочито запросив Шеметів і Леонтовича, то ми втрьох якраз і були б представниками класу, з яким Рорбах ще не бачився, бо він був на нараді

тільки з соціалістичними групами. Думаю, що це непорозуміння виясниться, коли я побачусь з ними обома, але якось мені не хочеться першому до них йти. О. Г. Лотоцький розповідав, що по ініціативі Ігоря Кістяківського²⁶⁵ організується грандіозне урядове видавництво, яке вже має і ротаціанки і запаси паперу для видання в великій кількості наших класиків. Про необхідність урядового видання наших класиків я ще в падолисті минулого року чув на зібранні "Старої Громади"²⁶⁶, яка й взялась за видання класиків і вже видала Котляревського. Богдан Кістяківський²⁶⁷ дорікав тоді Винниченківському урядові, що він зайнятий виключно політикою, зовсім не дбає про нашу культуру; тим часом треба найбільшу увагу звернути на цей бік, бо уряди можуть змінитись, то треба зараз користуватись можливістю пустити в народ українські книжки в великій кількості і по невеликій ціні, то це вже буде такий плюс, який позначиться в народному житті. Очевидно, цю ідею Богдан втовкмачив своєму братові Ігореві, який, будучи тепер коло влади, заходився здійснити. Щасти боже!

На цьому ж понеділкові був і П. Я. Стебницький, який допіру приїхав з Петербургу вже назавжди в Київ. З розмов з ним виявилось, що й він такої ж як і я думки про відношення українців до гетьманського уряду і навіть писав Єфремову, що треба обов'язково увійти в кабінет, але лист той не дійшов, а хоч би й дійшов, то Єфремов і К^о все одно своєї політики не перемінили б, бо вони тепер вже і не каються, бачучи, як важко завести спокій по селах, як тяжко спинити розрухи та аграрний терор, що ведеться скрізь по Україні. Через те, що землю повернуто панам, есефи певні, що німці таки звернуться до них і на основі того, що Любара, маловпливовий німецький офіцер, радить їм бути готовими взяти владу в свої руки, доручити Марковичу порозумітись з гетьманом щодо складу нового кабінету. Характерно, що Д. В. Маркович, який в перші дні після перевороту так страшенно фордубачив проти гетьмана і гостро опонував мені, коли я умовляв всіх не відкидати пропозиції гетьмана і увійти в кабінет, тепер цей самий Маркович частенько, кажуть, буває у гетьмана як гість і навіть як родич, бо гетьман Іван Скоропадський жонатий був на відомій Насті родом з Марковичів.

Але всі надії на зміну кабінету не мають ніяких підстав. Скоропис бачився з Муммом і з Гренером після їхнього повороту з Берліну і виніс таке враження, що в Берліні згоджуються з політикою тутешніх німців і задоволені цим кабінетом, бо він, як я вже не раз казав, дуже зручний для німців. В розмові з Гренером вияснився і погляд німців на українську мову. Коли Скоропис скаржився на цей уряд, виставляючи його бездіяльність, то Гренер порадив начхати на нього, а робить діло за допомогою німців, а коли Скоропис вже в п+1-й раз завважив, що причина всіх непорядків, всієї анархії по селах лежить в тому, що уряд цей не український, то Гренер одповів:

– Ми вже рішуче упевнились, що ніякої мови української нема, а єсть тільки діалект, який горстка інтелігенції взяла за літературний, а ні народ, ні городська людність тої мови не розуміють. Ви подивіться – по всіх міністерствах, по всіх канцеляріях люди, замість того, щоб робить діло, сидять над діксіоне-

рами і виучують нікому не зрозумілу мову. Це все одно, якби у нас взяли, скажем, ольденбурзький діалект Плята і заставить всіх німців писати і говорити тим найменше зрозумілим в Германії діалектом”.

Проте все-таки Скоропис гадає, що німці не думають об'єднувати Росію, а твердо стоять на тому, що треба збудувати самостійну Українську Державу, хоча б територіальну тільки. А тим часом у нас у всіх вже з'являються сумніви і непевність в тому. Чехословаки за грошовою допомогою Антанти вже захопили в свої руки всю сибірську магістраль і вже доходять до Волги; кажуть що слідом за ними сунуть японці, які мають захопити північно-східну Московщину; те ж саме мають зробити англо-французи з північно-західною через Мурман. Большевики, бачучи це, наче б то вже умовляються з німцями, аби вони їх оборонили од Антанти, яка, кажуть, вже оголосила російським царем Михаїла²⁶⁸. Коли цьому правда, то німці охоче одізвуться на запити большевиків, як одізвились на запити нашого уряду, а потім обмануть їх так само, як і українців.

Але якось не віриться, щоб японці так далеко одходили од своєї бази, щоб англо-французи змогли виділити якусь значну армію для захоплення Петербургу і щоб німці забрали Московщину, бо у них і війська зайвого не так багато, щоб ним займать голодну країну, з якої вони нічого дістать не зможуть; це не те, що Україна – житниця Європи, з якої німці сподівались набрать собі хліба до сходу! А забравши Московщину, німцям довелося б ще годувати отой голодний московський народ, то очевидно їм нема ніякої вигоди втручатись в справи московського уряду.

Сьогодні був Г. В. Гасенко і приніс новину, в яку я не дуже й вірю. Він розказує, що в Александрівську німці оточили дивізію Натієва, в якій набралось до 30 тисяч чоловік, і поставили їй такі умови: або йти на охорону границі з Московщиною, або здати зброю і розійтись по домах. Самого Натієва, кажуть, нема в дивізії, але там сидить австрійський ерцгерцог Вільгельм, т. є. Василь Вишиваний, який умовляє дивізію не слухатись німців, а вимагати, щоб скинули Скоропадського, назначили національний український кабінет та визначили строк – коли мають бути зібрані установчі збори. Кажуть, що такі ж вимоги ставить і капітан Шинкар²⁶⁹, що стоїть на чолі повстанців в Київщині. Німці вагаються, не хочуть вживать рішучих мір, т. є. гармат, проти ерцгерцога і сподіваються уладнати діло миром, але, очевидно, їм доведеться робити якісь уступки; може, чутки про кабінет Д. В. Марковича та інших, що снуються тепер особливо інтенсивно, мають своїм джерелом отсі переговори з Шинкарем та дивізією Натієва.

А тим часом кров лється. Сьогодні розказував мені один газетник, як певну звістку, що на ст. Ольшаниці селяни заскочили, оточили гетьманський карательний отряд, що складався з виключно офіцерів, який після грандіозної

3 липня

випивки спав міцним сном, і вирізали більше сотні душ. Озлоблення проти цих отрядів, справді, у селян величезне; мені оповідали на могилі Шевченка, що отся офіцерна, з якої складаються карательні отряди, поводитья з населенням навіть в городі Каневі гірше всяких татар в старовину: б'ють, грабують, насилують жінок і п'ють, і п'ють все, що добудуть, а що ж то вони виробляють по селах? Як ілюстрацію прикладаю вирізку з "Одесской мысли"²⁷⁰, в якій там-тешня цензура не повикидала всього.

В. Піснячевський

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО

Я не знаю к кому апеллировать, кому адресовать эти эпически простые, но вместе с тем полные трагического ужаса, строки!..

– Кому поведу печаль мою? Кому о правде возведу?

Доброму старому Богу?.. Ибо нашего большевики упразднили!

Премьер-министру Лизогубу? Но он кажется сам уже отряхнул прах от ног своих!

Гетману "всея Украины"?

Но ему и без моих писаний и (...) уже известны все эти факты.

"Сейчас у нас гонят людей из сел в гор. Золотоношу и запирают в тюрьму, – пишет старый земский деятель, мировой судья генеральному судье С. П. Шелухину, – а кой-кого уже давно арестовали, но до сих пор "ніякого резону їм нема, ні слідства, ні обвинувачення, в чім-небудь, а так, з доброго дива. Як дуже тісно в тюрмі, то нагружують вагони і везуть. Що там ви робите, що ваші міста не роблять нічого!.."

"Кажуть, що у нас є воєнне положеніє, а ось тобі воно одмінене. А Захарченко поїхав у Малієвку і перепоров всіх різками", – продолжает рассказ автор. Товарищ прокурора обривизовал тюрму и приказал выпустить всех, к кому не предъявлено никаких обвинений.

Шаблон обвинения один: агитация против Гетмана и организация восстания против немцев. Из Еремеевки пред. вол. земск. управы Орлянский и волостн. сборщик Чеховский арестованы 16-го мая н. с. и у них отняли 12 700 ре земских сборов, привезенных в казначейство – "Сидят і досі, а люде зовсім благонадежні..."

"Одни крестьяне выдают других, бьют одни других по указанию собственников. Так было в Мельниках, где одна группа крестьян, более зажиточных, опираясь на военную силу, арестовала несколько десятков менее зажиточных крестьян и била их до полусмерти.

В числе их был избит батько, бывший член управы Федоровского за то, что не захотел записаться в партию "хлеборобов" и не указал, где его сын. То же творилось и в с. Моисеевке*.

* У наданому нам тексті – с. Мойсенуале. – Ред.

Только экзекуция арестованных в этом селе производилась в Ираклии во дворе дома, в котором живет семья мирового судьи. Перепугали всю семью. Били, пока избиваемый не терял чувств, бросали в подвал дома Требинского и через несколько часов вытаскивали оттуда и опять били. За всем этим “доглядало “демократичне око” Олексія Трояна”.

Таких экзекуций много.

– В с. Великий Хутор приехал отряд и несколько гайдамаков из “хлеборобов”.

Подъехав к селу, обстреляли его, разбили волость и несколько хат. Потом въехали с триумфом, как победители, хотя противника и не было и никто не воевал.

Объявили, что на село наложена контрибуция деньгами, хлебом и живностью. Каждому “воякові” разрешалось брать контрибуцію и в свою пользу”.

С одним хозяином, очень тактичным и благонадежным человеком, поступили так:

заказали обед для командного состава. Хозяйка угостила их “дуже гарно, а вони подякували так: “Вот, тетя, делаем тебе протекцию: выноси из избы, что можешь!..” После этого сейчас же подожгли дом!

Кто повинен в этой бесчеловечной, зверской расправе?

Ваша фантазия, читатель, рисует вам кровавую картину народного бунта против представителей властей, бунта, инспирированного агентами держав согласия. Вы подозреваете злой умысел крамольных эсеров или большевиков.

Многим кажется, вероятно, что эти экзекуции законное возмездие, заслуженный финал вооруженного протеста против существующих правонарушений. Ничего подобного. Дело гораздо проще обстоит. По селам прошла несколько месяцев тому назад волна большевистской руины. Тогда большевики слева мстили всем – виноватым и правым за социальное зло, чинимое веками одному классу другим.

Теперь большевики справа, а иногда это просто те же самые большевики, но перешагнувшие направо, творят свой суд несправедный над тем, кто им почему либо по нутру не пришелся.

Какие-то полусумашедшие, убийцы, растратчики казенных денег – Трояны Федор и Алексей, Велецкий Андрий, Жижелевский, Піддубный (цирковой борец), сводят свои и, по просьбе других, чужие личные счета, зажгли целые уезды: “катуют людей, палят, нищат, заво- (далі в газеті пропуск, очевидно, сконфісковано).

Своими деяниями вооружают людей против украинского правительства, потому что крестьяне все, что ни делается, взваливают на украинское правительство. А когда вмешивается прокуратура и начинают всплывать беззакония, то гг. Поддубные, в лице местной администрации передают арестованного с выдуманым обвинением немцам и все сваливают на немцев, которые в этих делах не причем, потому что они совершенно искренно убеждены в том, что помогают украинской власти.

Один из очевидцев этих беззаконій пишет:

“Седеешь от такого горя!” В Глемязове засекали двух человек на смерть. В Золотоноше завели специалиста по порке, какого-то Нездниминугу. Загоняют людей в земский амбар и там секут.

Там были даже не цветочки, а только посеы ядовитых зерен людской ненависти. А вот вам цветочки и яголки.

В село Гуту Звенигородского уезда вышел карательный отряд в 40–50 чел., состоявший главным образом из офицеров, великороссов.

Селяне разбежались по лесам. А там встретились и образовали “загоны”. Вернулись в Гуту и вырезали из отряда 20 человек ...

Не было оружия.

Отбили сначала одну пушку без замка. Пробовали (...) и замок. Ничего не вышло. Отбили другую с двумя снарядами. Поставили за полотном железной дороги.

Народ хотел расправиться с офицерами. Пришлось вести их через озверевшую толпу в тюрьму за руку, по одиночке. Немецких солдат не только не тронули – “они, мол, не виноваты”, а роздали по селам на кормежку. Офицерам немецким вернули оружие.

Из пятидесяти русских офицеров – участников карательного отряда – 10 было убито. Остальных спасли.

Я спросил тех и других. Спросил офицера, озлобленного, озверевшего:

– Что вас лично заставляло идти с отрядом?

– Да ведь вы сами были военным. Знаете – дисциплина! А потом кушать что-нибудь да нужно же!..

Но из дальнейших разговоров выясняется, что он не так голоден, как кажется:

– В кармане боковом, в бумажнике было 3 тыс. и не взяли. В Ушицком уезде у меня имение есть!..”

До німців селяни не ставляться так вороже, як до цих “поміщицьких синків”, як їх вони називають, бо німці милосердніші, поміркованіші і безмірно тверезіші, а через те селяни рідко-рідко де вбивають німців, а поміщиків і їх дітей просто катують. Вчора до моїх кватирантів Требінських приїхала англічанка, що була гувернанткою в польській поміщицькій сім’ї коло Таращі. Вона, вся нервово тремтячи, оповідала, як прийшли селяни з другого села, схопили поміщика і його сина і живим їм відрубували ноги, руки, вимотували кишки ... щось таке страшно, про що читалось тільки за часів Хмельниччини та Гайдямаччини, коли звичайне убивство вважалось “полегкістю”. Мені оповідав поляк землемір Чайковський, що коли він хлопцем їхав в 1863 році з Києва підвздою, яка приїхала за ним, то кучер, на запит про новини оповідав, що скрізь в околиці по приказу начальства ріжуть панів, поляків. Ну, а як з нами буде?

– Та про вас кажуть, що ви добрі пани то вам полегкість буде.

– А яка саме?

– Та не будуть мучити, а відразу голову до порогу!..

Отаку “полегкість” і я заробив у своїх селян, а через те й не кортить мене їхати в село, а справивши деякі свої діла, знов поїду проживати на “Чайку”.

Чуток, чуток найпротилежніших сила! Куди не зайдеш, хто не прийде, то розмова починається словами: – “Чули новину?” Розалія Яковлевна²⁷¹, що приїхала на два-три дні з Канева і бігає по справах цілий день, ввечері розкажує новини. Вчора вона казала, зі слів Антоновички²⁷², що Муха Антонович²⁷³ радиться десь з представниками партій з поводу того, що завтра німці мають оголосити “єдиную, неделимую”. Звідки ці чутки? – не відомо; Скоропис, що бачився цими днями з Гренером та Муммом каже, що ці чутки безумовно брехливі. Тим часом ходять чутки, що Мілюков частенько буває у впливових німців і веде з ними переговори. Гасенко, що служить тепер чиновником особливих доручень при міністрі закордонних справ і має знайомство серед німців, розповідає, що Мілюков домовляється з німцями, аби відбудувати під їх протекторатом “Россию”, без Польщі, Балтики та Фінляндії, які одходять до Германії, а коли не можна буде обійтись без компенсації Австрії, то нехай тоді границею буде Дніпро, тобто та сама границя, що вже була встановлена між Москвою та Польщею в Андрусові, по якій Правобережна Україна одійшла до Польщі, а Лівобережна з Києвом – до Московщини. Ці чутки одбилися і в пресі, вирізку з “Відродження” тут прикладаю, хоч в ній говориться про переговори Мілюкова трохи інакше.

4 липня

Місія Мілюкова у Києві

З цілком певних джерел нас повідомляють, що приїзд П. М. Мілюкова має зв'язок з розколом, що стався на Дону. В той час, як керівники численного війська Донського на чолі з генералом Красновим²⁷⁴ стоять за німецьку орієнтацію, військо визнає єдиний рятунок Росії в союзній орієнтації, і в телеграмі, надісланій на ім'я генерала Семенова²⁷⁵, прохає, щоб взяли все Донське військо під своє крило. П. Мілюков прибув до Києва для заходів перед вищою владою про утворення якої б то не було примирюючої бази між військом та його воєноначальниками. Зазначивши те, що всі прибуваючі до Києва політичні діячі стоять на точці погляду конституційної монархії, П. М. Мілюков заявив, що чехословацькі і інші війська, які визнають союзницьку орієнтацію, і політичні діячі, при керівництві бувшого есера Савенкова²⁷⁶, не визнають можливим допустити в Росії конституційну монархію і вважають єдиним виходом з утвореного становища буржуазну республіку або радикальну демократичну монархію.

Будучи до цього часу щирим англофілом, П. М. Мілюков не побажав різко змінити свою політику і послав для зондирування ґрунту попереду Винавера²⁷⁷, котрий і дав хід всім замірам Мілюкова.

Одвідавши визначних представників германської та української влади, П. М. Мілюков, при знайомстві з дійсним станом речей, зазначав, що не маючи можливості переконати Савенкова та його прихильників в помилковості кроку і отримавши певні дані, що перебуваючий в Омську Михайло Олександрович категорично odmовився стати на чолі Росії, до земського собору він примушений орієнтуватись на Германію, як єдину сильну і могутню державу, яка зможе вивести Росію з того стану анархії, в котрому вона тепер перебуває. В план П. М. Мілюкова входить утворення в Києві осередку для управління Росією, взяти Росію під протекторат Германії, і дозволити на скликання на Україні Установчих Зборів, якими повинно бути визнано призначений тут з'їзд представників всіх чотирьох державних дум."

Вчора прибіг до Скорописа схвильований Меленевський (Басок)²⁷⁸ і просив його попередити Мумма, що тут зорганізувались російські офіцери, скупують всяку зброю та автомобілі, видно, готуються до якогось виступу з середини України в той час, коли Антанта організує наступ зовні. А "артільний" Аєвицький оповідає з "певних" джерел, що Антанта вже оповістила війну Україні. Скоропис одповів йому на се, що це було б з боку Антанти признанням незалежності України, чого вона не зробить, вважаючи Україну за "взбунтовану" російську провінцію.

А Меленевському одповів, що німці дуже добре освідомлені про те, що робиться на Україні, і коли правда, що єсть така російська офіцерська організація, то певне вона існує за згодою німців і нічого тут вдіяти не можна.

З другого боку, ходять уперті чутки, що мають таки бути якісь зміни в кабінеті. Бувший комісар Одеської округи О. С. Комірний²⁷⁹ оповідав мені, що Лизогуб, дійсно, подав був прохання про відставку, але Гетьман не прийняв прохання; Колокольцовим теж дуже німці незадоволені і певне він піде в одставку; Комірний каже, що йому пропонують посаду товариша міністра внутрішніх справ, але він вагається, бо там всі урядовці бувші чиновники департаменту поліції, які ненавидять все українське і можуть його скомпрометувати. Наприклад, директор департаменту Аккерман²⁸⁰, коли йому подали якийсь папір, писаний по-українському, висловився так: "Я не понимаю этого собачьего языка!" В київських газетах цензура викинула про це звістку, а одеська преса надрукувала і міністр мусів робити слідство, яке нічим не скінчилось; хоч, як каже Комірний, виявилось, що Аккерман дійсно так сказав, але він тоді був "в пьяном виде".

Д. І. Дорошенко дивиться оптимістично на будуще і каже, що про об'єднання з Московщиною не може бути і мови, навпаки кабінет незабаром зміниться на користь зміцнення української держави, тобто мають увійти в його українські елементи. Поживем – побачим! А тим часом, все українське громадянство в якійсь тривозі прислухається до всяких чуток, смертельно бо-ячись воскресення Росії, т. є. з'єднання України з Московщиною.

5 липня

Сьогодні забігав С. Шемет, який, як суконний фабрикант, приїхав з села на з'їзд мануфактуристів і почув від фабрикантів близько знайомих з німцями, що незабаром має бути якийсь переворот; так само цих фабрикантів ці ж німці сповіщали перед гетьманським переворотом.

Що має значити це і який має бути переворот – не розумію.

Кажуть, буде оголошена окупація, але яка рація про це оповіщати на весь світ, коли в дійсності у нас давно вже фактична окупація, бо німці що хочуть, те й роблять, а гетьманський уряд це тільки прикажчики, служки німецькі.

Може, переворот цей зв'язаний з Мілюковим, який під німецькою охороною виїхав в Берлін.

Дивні діла робляться: офіцер, якого міністерство послало в Жлобин допомогти хворому проф. Ф. К. Вовкові²⁸¹ добитись до Києва, не получив німецького пропуску. Ученик Вовка Алешо²⁸², посланий за тілом помершого, не може добути дозволу від німців, щоб привезти тіло найвидатнішого ученого України, (...)*, а Мілюкову дають навіть охорону для подорожі до Берліну. Мілюков клопочеться перед німецьким урядом, щоб дозволено було на Україні зізвати з'їзд представників всіх чотирьох Дум і вибрати уряд, само собою, що Україні вони тепер "любезно" запропонують автономію, а Росія має бути збудована на федеративних, чи конфедеративних підставах, тільки без провінцій захоплених німцями, а згодом, коли той російський уряд вбереться в колодочки, то він таку федерацію та автономію пропише, що аж душно буде!

В Берліні Мілюков найде піддержку у свого великого приятеля, українського посла барона Штейнгеля** і може, справді, щось здобуде, коли німці, злякавшись східного фронту, поспішаться взяти під свою протекцію і Московщину. Німцям легко буде скинути большевицький уряд, бо він сам вже ледве-ледве держиться; трохи трудніше буде зладити з отрядами Алексієва²⁸³, Дутова²⁸⁴, Колчака²⁸⁵, Семенова, які воюють проти большевиків разом з чехословаками, на гроші Антанти і очевидно не схотять скоритись урядові, який буде в союзі з Германією; хіба кадетський папа, Мілюков, умовить їх, або знов стане германофобом, якщо шанси Антанти стоятимуть вище за німецькі, тоді він знов увійде в союз з Антантою, як давній англофіл; у дипломатів все можливо! бо у їх девіз: хоч круть – верть, хоч верть – круть!

* Судячи зі змісту вилученого, текст у цьому місці спотворено. – Ред.

** Якого німці називають Штайнгайл т. є. цілющий камінь. – Є. Ч.

Позавчора Розалія Яковлевна виїхала в Канів, а вчора в 4 годині дня несподівано приїхала Ду-ня, кухарка Винниченків, і спитала – де Розалія Яковлевна. По її стривоженому, дуже схвильованому обличчю я зразу помітив, що щось трапилось несподіване і мені моментально в голові промайнула думка – чи не вбили розбишаки Винниченка, бо всі мешканці дачі Біляшівського щоночі сподівались нападу розбишак на свою дачу, і я зараз спитав – що з ним?

– Їх привезли сюди, і я з ними приїхала... – Тоді мені прийшло в голову, що Винниченка привезли раненого, бо інакше він приїхав би до мене.

– Його ранено? – питаю.

– Ні, їх арештовано.

– Як, хто арештував?

Дуня почала плутано розказувати, що В. К. пішов з Зайцевим²⁸⁶ гуляти на берег Дніпра, а потім його, оточеного, може, десят'ю, офіцерами привезли на дачу і до двох годин робили в квартирі трус. Між офіцерами Дуня пізнала одного, що днів за два до трусу приходив на дачу з жінкою, і назвавшись біженцем, питає, хто мешкає в цій дачі і просив продати яєць.

Потім повели В. Кириловича на пристань, але по дорозі вони зайшли на “Чайку” і там сиділи до вечора, коли має прийти пароплав, а тоді повезли в Київ і дорогою Винниченко сказав їй, щоб вона їхала до нас і сповістила Розалію Яковлевну, що його повезли на Підвальну, № 14.

Я зараз же побіг до М. П. Василенка і розказав йому все, що знав, і просив вжити заходів, щоб визволити Винниченка, завіряючи, що він ніякої участі в політиці не бере, а сидить і пише і навіть ніяких стосунків з селянами не має. Василенко одповів, що він зараз має їхати на обід до Гетьмана, де буде й Лизогуб, то він буде говорити там про це.

– Та Ви, – кажу, – просто підніміть гвалт, скажіть, що Ви так схвильовані, що не можете й за обід сідати, бо це скандал для кабінету, бо це ж всеєвропейська подія.

– Ну, положим...

– Як положим? Це ж не звичайний обиватель, а перший Прем'єр Української держави, про якого читав весь світ, а не тільки вся Європа.

– Ну, добре. Я буду говорити і з Гетьманом, а після обіду, якщо буде не пізно і ви ще не спатимете, то я заїду до вас сповістити про результати.

Од Василенка я побіг поговорити по телефону з Д. І. Дорошенком. Той теж сказав, що зараз буде у Гетьмана і вживе всіх заходів, аби визволити Винниченка, якщо його арештували не німці. Потім я зайшов до В. В. Садовського²⁸⁷, щоб той подав цю звістку до “Робітничої газети”²⁸⁸, але не заставши його, лишив записку. Коли я вернувся додому, то застав у нас Розалію Яковлевну.

Виявилось, що коли вона приїхала ранком в Канів, то там її стрів Ярослав Стешенко²⁸⁹, дав їй листа від Волод. К. і розказав, що знав про арешт, і Роз. Яковлевна з першим же пароплавом, через півгодини виїхала назад

в Київ, а приїхавши поїхала на В. Підвальну, але там нічого не довідалась, але бачила, що з того помешкання вийшли два німецьких офіцери. На жаль, Ско-рописа не було дома і ми не могли його вирядити зараз до німців; він прийшов уже пізно вночі і обіцяв раненько поїхати до Гренера і нагадати йому, що коли Винниченко, після перевороту, вівши переговори з німцями разом з представниками всіх партій, спитав Гренера – “Коли новий уряд буде нас арештовувати, то до кого нам звертатись, в кого шукати поради?”, то Гренер одповів: – “Bei uns”*. Розалія Яковлевна теж рішила завтра ранком поїхати до Гренера, а тим часом, поїхала в друкарню “Робітничої газети”, щоб подати звістку про арешт Винниченка, але потім виявилось, що наші пророкування справдились і цензура тої звістки не пустила в друк.

Пізно ввечері приїхав Василенко в дуже веселому післяобідньому настрої і розказав, що він перед обідом оповів гетьманові про арешт Винниченка, що дуже схвилювало всіх міністрів і Ігор Кістяківський та Бутенко²⁹⁰ висловили певність в безвинності Винниченка і просили визволити його на поруки всього кабінету, бо дуже добре розуміли, що цей інцидент буде тільки на шкоду кабінетові і спокою в державі. Гетьман зараз же послав начальника свого штаба, генерала Стелецького²⁹¹, сказавши, що він, гетьман, ніяким обвинувачуванням проти Винниченка не і вірить, що повторив двічі. Про результати Василенко обіцяв сповістити на другий день.

Але вночі, коло 3-х годин, коли я почув дзвінок, то зразу рішив, що то дзвонить Волод. Кирилович. Дійсно то був він, стомлений подіями і двома безсонними ночами, а через те ми не розпитували про подробиці, а я швидше поклав його спати.

Другого дня В. К. розповів все в найдрібніших подробицях.

5-го вранці він, годин у 9, як звичайно босий, пішов собі на прохідку до Дніпра, де стрівся з П. Зайцевим, що теж живе на дачі Біляшівського, і розговорився з ним на злободневну тему – т. є. про можливість нападу бандитів і побачивши групу якихось військових людей, завважив – “Ну, чим ми можем ручитись, що отся банда не підійде до нас і, наставивши револьвери, не буде вимагати од нас грошей?” І дійсно, як тільки та група наблизилась до них, то кожний з них вийняв по револьверу і оточивши Винниченка і Зайцева, почали вимагати, щоб вони назвали свої фамілії. Волод. Кир. запитав їх, на якій підставі вони це вимагають, то старший вийняв папірець, в якому сказано, що “ротмістру Особого отдела Гетьманского Управления, Майборде, предоставляется право арестовывать всех, кого он найдет нужным.” А коли Волод. Кир. назвав себе, то одповів: – “Вас-то нам и нужно” і всі гуртом повели обох арештованих на квартиру і почали трус. Трусили все так ретельно, що познаходили у всіх десяти, чи що, схованках 1500 карбованців, які Розалія Яковлевна частками по-заховувала, сподіваючись нападу грабіжників. Знайшли і револьвер, який дав Волод. Кириловичу В. К. Корольов, од’їжджаючи з “Чайки”; револьвер той був

* У нас. (нім.) – Ред.

захований в грубій книжці “Птицеводство”, в якій, як в альбомі, було вирізано місце для револьвера. Позабирали листи, блокноти, рукопис останньої п’єси, яку В. К. назвав “Поміж двома силами”, недавно написане дитяче оповідання, але неприємно те, що забрали рукопис статті про державний капіталізм, про оті трудові знаки, про які я писав коли занотував приїзд Володимира Кириловича з Бердянська, після одходу з Києва большевиків.

Під час тругу була з Майбородою така неоднозначна розмова. В. К. каже йому:

– Добре, що Ви прийшли вдень, бо коли б це було вночі, то я б не повірив, що ви явилися з політичним трусом, я був би певний, що це напад грабінників, яких ми тут сподіваємося щоночі і я б одстрілювався і, може, ранив би, або й убив скількох душ.

– Да, мы это знаем. Ваше положение было бы выгодное: Вы были бы в доме и Вам видно бы было нас, а нам Вас не видно бы было. Но не беспокойтесь, мы бы поступили иначе: в случае Вашего вооруженного сопротивления, мы бы подожгли Вашу дачку и Вы вынуждены бы были выскочить, тогда бы мы Вас свеженького, готовенького расстреляли бы. – Говорив це він з якимось смаком і при тім наче вже зарання обмірковану річ; видно, що вони не пожаліли б Винниченка ні як людину, ні як письменника. Та це видно і з слів одного офіцера, який потім сказав потихеньку: – “Добре, що у Вас не нашли багато грошей, бо якби їх було багато, то хто знає – чи zostалися б Ви живі”.

От, в яких руках життя не то, що звичайного обивателя, а навіть бувшого прем’єра-міністра і видатного письменника, а обивателів грабує і убиває міліція в Києві мало не щодня. В дві години дня повели В. К. на канівську пристань.

Але проти “Чайки” В. К. умовив Майбороду залишити його з вартою в цій гостиниці до приходу пароплаву, тобто до десяти годин вечора, Майборода згодився і лишив його там під вартою одного офіцера, що цілий день собі спав, наче не звертаючи уваги на В. К., який мав змогу написати листа до Розалії Яковлевни і бути в оточенні мешканців “Чайки”.

Коли сідали на пароплав, то Майборода сказав:

– Якщо Ви дасте слово, що не будете тікати, то ми не покажемо виду, що Ви арештовані, а будем їхати з Вами разом, як приватні пасажири. Винниченко одповів, що не вважає потрібним тікати, але й арешт не вважає позорним для себе і здається на волю Майбороди поводитись, як йому зручніше. Дорогою на пароплаві, один з офіцерів, що говорив по-українському, скільки разів пробував завести розмову, але В. К. ухилявся, а потім рішив випитати у цього офіцера про причину свого арешту. Довго офіцер однікувався, але нарешті розповів, що “Особый отдел”, тобто гетьманська охрнка одержала відомості, що в цей день до Винниченка мали з’їхатись на з’їзд Грушевський, Голубович, Петлюра на нараду, на якій мала рішатись доля України та Гетьмана.

– Чому ж не підждали, щоб арештувать всіх? – спитав В. К.

– Очевидно, відомості були непевні, але на всякий випадок, там Майборода лишив наглядачів.

Коли пароплав прибув до Києва, то В. К. повезли в “Особый отдел” на Підвальну 14 і помістили його в приймальній, а коли він сказав, що він дуже втомлений і хотів би лягти, то його перевели в велику кімнату з канапою, в якій працював за столом сам начальник Охранки, Буслов, бувший одеський товариш прокурора, якому, по словам Шелухина, ще за самодержавних часів судовики не подавали руки. Побачивши, що нач. охранки розглядає його папери, В. К. запропонував свої пояснення до них, щоб швидше закінчилась справа, бо він певний був, що після розгляду паперів його, як ні в чім не винного зараз випустять. Тим часом на запит Буслова про причину свого арешту, почув від нього, що у них єсть якісь агентурні “свідчення”. А потім Буслов меланхолічно додав:

- Сами виноваты, запросили сюда немцев, вот теперь и страдаете...
- То есть каким образом? – питає В. К.
- Да так. Привели немцев, вот теперь и выходят для Вас неприятности!
- Ничего не понимаю! – каже В. К.
- Да. Скажите спасибо, что мы Вас арестовали, а не немцы. Вот они теперь требуют, чтобы мы Вас передали им, но я надеюсь отстоять Вас...

Але раптом піднялась якась біганина, шамотня, Буслов вийшов, а через якийсь час увійшов гетьманський генерал і висловив від гетьмана Винниченкові співчуття за непорозуміння, яке зараз же виясниться і його випустять.

Після від'їзду генерала, Буслов очевидно незадоволений, почав знов переглядати папери, бурмочучи, що Гетьман раз каже одно, а другий раз друге, що при таких умовах служити не можна, що доведеться подати в одставку.

Коли Буслов вийшов і в кімнаті Винниченка зостався з тим самим офіцером українцем, який йому розказав про причину арешту, то він похапці почав казати Винниченкові:

– Коли Вас вночі схотять кудись перевозити, то Ви лягайте, кричіть, щоб покликали лікаря, що Ви раптом ослабли, взагалі не давайтесь, щоб вас перевозили, бо вони можуть застрелить Вас, сказавши, що ви тікали...

А такі факти, справді, бувають. Недавно отак перевозячи, застрелили того офіцера, який ранив штиком Грушевського, очевидно, боячись, що він одкриє якусь тайну, може, й наказ йому убить Грушевського, все можливо, бо чого б було тікати офіцерові, який зробив зовсім не преступне діло з погляду охранки.

І нарешті вже години у дві ночі скінчили опис документів, взятих у Винниченка, протокол арешту і допиту і випустили його, взявши з нього слово, що він не виїде, поки не скінчиться його справа.

Гроші Винниченкові вернули, револьвери обіцяють віддати тоді, коли він добуде на них посвідчення, а всі папери, кажуть, потребували до себе німці. Скоропис був у Гренера, але він виїхав в Крим, помічник його сказав, що їм нічого не відомо про арешт Винниченка, але можливо, що про це знає їхня польова жандармерія і обіцяв навести справки. Потім виявилось, що охранка дійсно переслала всі папери німецькій польовій жандармерії, хоч та і не вимагала і не знала про арешт Винниченка. Характерно, що охранка сповістила

німців, що у Винниченка дійсно був з'їзд українських діячів, що напевне відомо, що був і Грушевський, але він встиг утекти.

А коли Лизогуба спитав Шелухин, а потім і Шульгін про причини арешту Винниченка, то Лизогуб одповів, що його зовсім і не арештовували, а викликали на допрос. Шелухин напосідається, щоб Винниченко подав старшому прокураторові скаргу за свій арешт, але Винниченко резонно одповідає:

– Щоб ще мене вбили!

Я, здається, в своїх мемуарах записав, що коли за самодержавного ладу Шемет скаржився за свій арешт, то жандарми підкупили свідків і засадили його в тюрму, де держали, поки він не захворів нервовою хворобою.

Порядки тепер мало чим відрізняються від самодержавних, та ж сама охранка, навіть ті ж самі служачі, які можуть жорстоко помститись над тим, хто на них скаржитись.

Винниченко, після свого арешту, не раз каже, – чи не лучче йому знов перейти на давно вже добре випробовану практику – виїхати кудись і жить собі спокійно по чужому паспорту. Але куди виїхати? Де тепер можна спокійно жить? Скрізь неспокій, розрухи, повстання; ще десь запідозрять в підбурюванню і розправляться без суду.

11 липня

Вчора по ініціативі військового клубу “Батьківщина”²⁹² в Софіївському соборі відбулася панахида по гетьманові Іванові Мазепі і всіх павших 10 липня 1709 року під Полтавою. Запрошували на панахиду і гетьмана, але він одповів, що буде тільки в тім разі, коли панахиду буде правити перша духовна особа т. є. митрополит Антоній²⁹³. А Антоній, відомий російський чорносотенець, одповів, що він охоче помолиться б за Мазепу, який так багато зробив для православної церкви, але на ньому ще досі лежить анафема, накладена Синодом, яку може зняти тільки всеросійський патріарх, якого треба попросити по телеграфу.

На знаю, чи прохали, чи може, ще не прийшла відповідь, тільки Антоній не правив панахиди, а служив якийсь архієрей, то гетьман не приїхав. На панахиду зійшлась маса народу, яка не потовпилась вся на цвинтарі собору, а ще було багато і на площі. По скінченні панахиди ввесь натовп з прапорами вийшов на площу і з співами “Ще не вмерла Україна” рушив на Софіївську улицу, щоб піти по Хрещатику, але взвод німецької піхоти перепинив дорогу і завернув натовп знов на площу і тоді вся маса народу сунула до пам'ятника Богдана, там співала знов “Ще не вмерла”, “Як умру, то поховайте”, а потім подалась до Михайлівського собору, а ми – Винниченко, я, Шульгін та ще скілька “бувших людей” пішли по Владимирській і зупинились на ганкові контори “Часу”, де був колись клуб “Родина” і там ділились враженнями з часянами – В. Корольовим, Синицьким та іншими, аж поки маніфестація не дійшла до нас. Коли передні маніфестанти побачили Винниченка, то почали

гукать “Слава Винниченкові”, потім схопили його та Шульгина і понесли до будинку Ц. Ради, вигукуючи: “Слава першому кабінетові”, “Слава Ц. Раді”; “Ганьба Гетьманському урядові”.

Кажуть, що на Софіївській площі так само носили Петлюру, гукаючи: “Слава гетьманові Петлюрі”. Взагалі Петлюра став самою популярною особою в українській державі і здається ця популярність йому зробили большевики, бо найбільше лютилися проти нього, як військового міністра; а тим часом він найменше повинен в тому, що це військо організувалось. Він, як есдек, рішуче був проти регулярної армії і, коли вона стихійно організовувалась, то всіма засобами намагався не допустити тої організації, боячись, що хтось з військових стане на чолі війська і скине соціалістичний уряд, а значить і його, і відбудує гетьманство, а через те всіх, кого підозривав в здатності до такого перевороту, вислав з Києва, так було з Міхновським, а потім і з Павленком, що був командуючим Київською округою. А коли вступили в Київ большевики, то вони всі сили прикладали, щоб ввійти Петлюру і, кажуть, зо скілька душ розстріляли, приймаючи їх за Петлюру і таким робом зробили Петлюрі велику популярність. А тим часом Петлюра, безумовно талановита і недурна людина, був нікчемним військовим міністром, бо нічого не тямив в військових справах і ніякого організаторського хисту не мав; не дурно сатиричні журнальчики висміювали його, називаючи “балериною” та малюючи його в жіночих панталонах на дитячому дерев'яному конику. Але Петлюра зійшов з політичної сцени, принаймні, чистим, з незаплямованою репутацією, а от його наступник М. Порш, який і до революції мав непевну репутацію, тепер ще гірше її затьмарив; до революції його підозривали, може, безпідставно, в зносінах з охранкою, тепер всі обвинувачують в хабарництві, в тім, що він дістав багато грошей від Антанти, аби тягнув за неї руку. Кажуть, що коли Ц. Комітет (Української. – Ред.) соц. дем. партії довідався про це і допитував Порша, то він викрутився тим, що гроші ті він взяв для “Робітничої газети” і дійсно, після того, якусь суму дав газеті.

А ще сумніша справа з М. Ковалевським, бувшим міністром земельних справ. Ще перед самим нападом большевиків, Ковалевський пустив чутку, що на його напали коло політехнічного інституту большевики, побили його і видерли велику суму грошей, а тим часом М. Шаповал розказує, що то суцця брехня і що він бачив Ковалевського зараз після того фантастичного нападу і він і сам був цілий не побитий, і автомобіля большевики не забрали тоді, як вони скрізь вишукували і реквізували машини, які їм були необхідні для повстання. Щодо п'яти мільйонів, взятих Ковалевським, то Шаповал, як член есерівського Ц. Комітету, запевняє, що есерівська партія ні шеляга від Ковалевського не дістала; Грушевський теж рішуче відмовився від тих 250 тисяч, що йому пропонували. А тим часом, Ковалевський дійсно взяв 5 мільйонів німецьких марок, про це, як кажуть, і сумнівів не може бути ніяких, а куди він їх дів? – невідомо і навряд чи це виясниться на суді, бо кажуть, що й суда над ним не буде, та це він і сам казав Винниченкові, стрівшись з ним на панахиді по

Мазепі, пояснюючи це тим, що нема підстав для суду над ним, а Шаповал каже, що велика частина цих грошей пішла на організацію гетьманського перевороту, бо гроші ці Ковалевський передав через директора департаменту коннозаводства М. М. Устимовича, який в перші дні перевороту писався “отаманом комітету міністрів” і складав кабінет міністрів.

Щось для мене абсолютно незрозуміле! Якось не хочеться вірити, щоб ідейні, партійні люди були злодіями та хабарниками! А тим часом Шаповал розказує про багатьох дрібніших членів уряду, що вони під час втіканини в Житомир розібрали гроші по частинам, щоб вони не дістались большевикам і присвоїли ті гроші в свою власність і поставали тепер багатючими людьми.

29 липня

Вже два тижні сиджу я на “Чайці” і почуваю себе зовсім добре, хоч вигод тут, чи т. зв. комфорту, дуже мало: помешкання не зовсім зручне, стіни тонесенькі і все чутно, що говориться і робиться у сусідньому номері, навіть скрип кроваті чути, що часом дратує і се одганяє сон; харчі дуже погані і страшенно дорогі, бо сторож, який харчує нас всіх, хапається, аби розбагатіти. Погода погана – холодна, дощовита, купатись рідко доводиться, але єсть тут одна для мене втіха це – скраклі. Здавня я люблю цей спорт і тут маю змогу задовольнитися ним досхоchu, бо на піску можна грати і після дощу. Мало не щодня приходить на “Чайку” пограти в скраклі В. Кирилович, до нас приєднується С. Васильченко²⁹⁴, В. К. Корольов, М. Шаповал та ще хто-небудь з мешканців “Чайки” і ми до втоми граємо в цю стародавню українську гру. Винниченко страшенно азартний ігрець і віддається грі всією душею, зо всією своєю страсністю; правда, з таким самим азартом він грає і в “фільки” та й взагалі він все робить з азартом, з страсністю, а не як поденщик. Так само він і пише, так само працює і в партійній роботі, а ще гарячіше, ще азартніше віддавався він політичній державній роботі, коли був прем’єр-міністром; він тоді працював до втоми, до повного розстройства нервів, бо доводилось боротись зо всіма несприятливими обставинами, а найбільше з безглуздою політикою есерів, яких підтримувала така авторитетна впливова людина, як Грушевський. Ще задовго до большевицького нападу я переконував Винниченка покинути політичну роботу і одійти в сторону, вернувшись до письменництва, бо все одно течія есерівсько-большевицька знесе його, а може, й залле; нарешті перед самим нападом большевиків, він мусив покинути політичну роботу під напором есерів і таким робом прем’єрство перейшло в руки Голубовича, який навіки осоромився з своїм кабінетом міністрів. Коли наш уряд повернувся з Житомира, з німцями, то Вікул²⁹⁵, Левко, Садовський та ще деякі соціал-демократи, бачучи неминучість соціальної реакції, напосідались, щоб їхня фракція стала в опозицію до уряду і щоб Порш та Ткаченко вийшли з кабінету аби не бути учасниками цієї реакції, але ці добродії, допавшись до влади, вчепились за неї руками й ногами

і переконали більшість членів своєї партії, що соціал-демократи повинні таки бути в кабінеті, аби не допустити до реакції, а Левко і К^о запідозрили в контр-революційності; тоді Левко з скількома членами – Ковенко, Ковальський²⁹⁶, Гермайзе²⁹⁷ та Єремійв²⁹⁸ – демонстративно вийшли з соціалістичної демократичної фракції Малої Ради, за що на них напався, як на зрадників, Грушевський, кажучи, що вони хочуть вийти з Центральної Ради незаплямованими з червоним прапором в руках.

Тепер, під час судового процесу про арешт чи крадіжку Доброго, яскраво виявилось, наскільки мали рацію Садовський, Вікул, Левко та інші соціал-демократи “контрреволюціонери”, коли вимагали одізвать з кабінету членів своєї партії, щоб обвинувачування в реакції не впало і на пролетарську партію. Вони тоді й не підозрівали і не уявляли собі, що обвинувачування кабінету будуть не тільки в реакційності, а й в шахрайстві, хабарництві, крадіжці не тільки народних грошей, ще й в “похищенні” банкіра, наче якась дикунська Зелім-Ханська банда або італійська “камора”. Невідомо, як і чим буде виправдуватись головний організатор крадіжки Доброго, міністр внутрішніх справ Ткаченко, бо його ще не знайдено, а Голубович спочатку пробував вибріхуватись, але так незручно, так по-хлоп’ячи, що нахаба-прокурор німець в роздратуванні допустився таких виразів: “Ви брешете так, що аж стіни суду дрижать”, або – “Чи ви справді дурні, чи тільки удаєте з себе дурника!?” А коли Голубовичеві не пощастило вибrehатись, то він признався в тому, що знав про крадіж Доброго і почав просить у суду “не справедливості, а снисхожденія”. Це повождення Голубовича на суді так всіх обурило, що ніхто тепер без презирства і згадать не може цю нікчемність, цю паскуду. Замість того, щоб з достоїнством заявить, що він не признає над собою німецького суду, і одмовитись одповідать, або хоч запротестувать тоді, коли прокурор почав говорить йому грубості, завваживши, що це не німецька казарма, а суд, де треба поводитись делікатніше з підсудними, Голубович, боячись кари, почав принижено, як школяр, чи як дрібний злодіячка, просити “снисхожденія”, чим опозорив себе і есерівський кабінет навіки-вічні.

Вчорашні газети та свіжі одвідувачі могили привезли з Києва сенсаційні звістки, а найважливіша з них – це замах на фельдмаршала Ейхгорна і його смерть. Якщо справедливі газетні відомості, що бомбу кинув великорос з Рязанської губернії, то ця подія може нам в деякій мірі і прислужитись, бо тоді це буде очевидним, що великороси мстяться німцям за піддержку самостійної України, без якої Росія вже не може бути Росією, а буде знов тільки Московщиною, чого ніякий великорос, до якої б партії він не належав, пережити не може і готовий на всякі жертви, аби знов приєднати Україну до Московщини і воскресити великую Росію. Коли справді, замах на Ейхгорна зробив великорос, то німці повинні

1 серпня

будуть занять вороже становище до великоросів, які тепер заповняють всі міністерства і взагалі весь державний апарат в Українській Державі і тягнуть її до з'єднання з Московщиною. Тоді й теперешній кабінет, щоб показати свою ворожнечу і незгоду з великоруськими аспіраціями, повинен буде позвільняти і повиселяти великоросів, що як сказано, заповняють всі українські державні інституції і взагалі повинен буде вести яскраву політику одрубну від єдиної Росії. Гетьман, який робить враження найщирішого українського самостійника в теперішньому уряді, випустив з поводу смерті Ейхгорна грамоту, в якій намагається одмежуватись від великоросів і виставляє Ейхгорна за щирого прихильника самостійної Української Держави. Якби керівники української преси були дальновидними політиками, то вони, скористувавшись замахом на Ейхгорна, підняли б широку й інтенсивну агітацію проти великоросів та наших свійських обще- чи малоросів, що ведуть об'єднуючу політику, але я боюсь, що обурення, яке тепер опанувало всіма верствами української людності проти німців, затемнить розум наших керманичів преси і вони будуть мовчати, бо не посміють з цього поводу злорадствувати. Народ і всі соціалістичні партії обурені на німців за соціальну реакцію, яку вони завели на Україні, а всі свідомі націоналісти не можуть простити німцям того, що вони байдуже, чи може, й сприяюче ставляться до того обрусительства, яке провадить кабінет Лизогуба. Народ одверто говорить, що українці привели сюди німців, які повернули назад панам землю, а в Московщині, під большевицьким урядом, вся земля перейшла в руки народу і взагалі там тепер здійснюється земний рай, а тут у нас німці знов завели старий режим та до того ще й самі грабують народ, а через те всякі невдачі німців на війні з радістю приймаються всіма верствами українського населення, так само з радістю воно прийме і захват на Ейхгорна, який являється офіційним винуватцем всієї германської політики на Україні. В народі з кожним днем все більше і більше шириться спочуття до Антанти і надія, що англо-французи визволять народ з німецької неволі. Пропаганду та агітацію на користь Антанти провадять не тільки чорносотенці та кадети, а і російські соціалістичні партії та всякі підкупні пройдисвіти, які дістають на це від Антанти великі гроші. На великий жаль, оця ненависть до німців охоплює все ширше й ширше і так звану свідому українську інтелігенцію всяких партій; а через те багато українських елементів тепер почало рішуче схилитись до австрійської орієнтації, яку на австрійські ж гроші ширить буковинський посол Василько через Залізняка та інших своїх свідомих та несвідомих агентів. Кажуть, що з причини цієї орієнтації арештовано в Києві багато людей і між ними таких визначних, як С. Петлюра, бувший військовий міністр, та М. Порш, що теж якийсь час був військовим міністром; за безкорисність Порша рідко хто поручиться, а Петлюра, коли він справді тепер тримається австрійської орієнтації, то безумовно він в тому не має ніякого особистого інтересу, а дійшов до такої орієнтації, як і М. Шаповал та інші патріоти тільки через безглузду політику теперішнього головного німецького командування, яке одвернуло од себе мало не всіх українців. А тим часом в українців повинна бути тільки

одна, непорушна орієнтація – германська, бо тільки одна Германія зможе нам допомогти стати на самостійні ноги, коли вона благополучно скінчить війну, і українцям, які хочуть бачити свій край самостійною державою, повинні всіма силами допомагати Германії побідить своїх супротивників; але ніякого війська у нас нема, ніякої амуніції ми не маємо, а єсть у нас хліб та інші життєві продукти і ми, в своїх інтересах, повинні дбати, щоб ними підтримати Германію. Ми ж по своїй безглуздості і низькоокоості, одні свідомо, а інші несвідомо, все робимо для того, щоб утруднити німцям добування цих продуктів з України і всіма способами дбаємо про те, аби підірвати у німців довір'я до українців, до їх щирості і здатності витворити свою державу.

Якщо ж газетні відомості непевні, якщо убив Ейхгорна не великорос, як він себе називає, а українець, то тоді для нас на якийсь час настане тяжка година. Я цілком припускаю, що Ейхгорна міг убити і український есер, сопартійник Голубовича, обурений безглуздим, безтактовним поведженням німців взагалі з українцями і на процесі Доброго особливо. Есери, з дня перевороту, гостро поставились до німецького командування і коли самі не приймають участі в селянському повстанні проти гетьманців та німців, то у всякім разі всією душею спочувають йому. Майже всі вони, як кажуть, слідом за своїм батьком Залізником, рішуче перейшли на австрійську орієнтацію, а старий народник, артільний батько²⁹⁹, по своїй наївності, навіть якось у мене на понеділку поспробував повести агітацію на користь Василя Вишиваного, але осміяний, замовк, виправдуючись тим, що він не знає добре обставин і шукає тільки виходу з того становища, в яке нас поставили німці. Німці добре знають про австрійську орієнтацію серед українців і навіть перебільшують її розміри, бо майже всіх українців підозрівають в ній, але не себе винують за це, а українців, а тим часом, якби німці взяли тепер виразний українсько-національний курс, то вони привернули б до себе всю свідому українську інтелігенцію, всіх партійних одтінків. Народ український, якому соціальний момент важить значно більше, як національний, довго ще буде покладати надії, то на большевиків, то на англо-французів, які виженуть німців і передадуть народові панську землю; на жаль, цієї думки держиться і дехто з свідомих українських інтелігентів. Вони не розуміють, чи не хочуть зрозуміти, що й большевики і Антанта ніколи не можуть допустити і думки, щоб Україна стала самостійною державою, большевики, як великороси, не можуть і уявити собі, що Росія знов стане Московщиною і що великоруський народ не матиме змоги визискувати іногородців, в тому числі і українців; великороси, навіть найпрогресивніші не можуть примиритись з тим, що українці будуть жити самостійним життям. Я пам'ятаю, коли в 1912 році приїхав в Київ В. П. Обнінський³⁰⁰, гарячий пропагатор ідеї федералістичного устрою Росії і ми, рада Товариства українських поступовців, зібрались в квартирі В. М. Леонтовича на

3 серпня

нараду з ним, то Обнінський був дуже незадоволений, коли ми одкинули в програмі пункт, який обов'язував нас оборонять Росію в тодішніх її границях і обурився на мене до крайньої міри, коли я сказав, що у нас єсть давнє пророкування, якому цілком спочуваю, що "Росія буде існувати тільки од Олексія до Олексія". До Олексія Михайловича було Московське царство, а коли приєдналась до нього Україна, то тоді настала Росія, яка і скінчиться тоді, коли вступить на престол Олексій Миколайович, тоді знов буде Україна і Московщина". Обнінський гаряче докоряв нам за те, що ми ширимо такі обурююче-шкідливі легенди, які самі й повигадували. Я дуже шкодую, що Обнінський не дожив до наших днів, коли вже здійснилось, не знаю тільки чи надовго, оте пророкування, яке, справді, ми самі вигадали. Характерно і те, що ми тупівці, тоді щиро переконані федералісти, залюбки ширили цю легенду і, сміючись, казали, що ми нічого не будем мати проти того, щоб Московщина була чи самостійною, чи автономною і ніяких заходів не робитимем, щоб одібрати у неї право на рідну школу і проч. Тепер, як подумаєш, як розміркуєш про кожного з нас, то бачиш, що ми всі в дійсності були самостійниками, але голосно не говорили цього, не вірячи в можливість близького здійснення самостійної України; так само, як і мало не кожний український інтелігент вважає соціалістичний устрій найсправедливішим, але не вірить в можливість його здійснення в наші дні. Самостійна Україна і соціалістичний устрій для нас, реальних політиків, були недосяжним ідеалом, путеводною зорею, яка показує, якою дорогою треба йти до бажаної мети, але до якої нашому поколінню не дійти; і свідомість кожного з нас в юності починалась з самостійності України і з соціалістичного устрою. Пам'ятаю, що я з товаришами ще хлопцями, начитавшись "Тараса Бульби", марили про самостійну Україну, з чубатим козацтвом, з якимсь мало не комуністичним соціальним устроєм. Але я дуже збочив від теми і вдарився в хлопчачі мрії, які тепер вже почасти на порозі свого здійснення, принаймні, щодо самостійності держави. І так великороси не можуть і думки допустити, щоб Україна була самостійною, так само і англо-французи. Англічанам і французам та й всім германським супротивникам обов'язково треба, щоб існувала велика, дужа Росія, яка була б завше кулаком супроти Германії зі сходу. Росія, розділена на свої складові частини, вже не буде суцільною і не буде уявляти з себе ніякої здержуючої сили супроти Германії, бо Германія раз у раз зможе увійти в союз то з Україною, то з Польщею, то з Московщиною і обезсилити коаліцію, яку Англія, по своєму звичаю, організувала б проти Германії. От, через що Англія щодо України взяла тепер собі за девіз Валуєвський³⁰¹ вислів: "Никакой Украины не было, нет и не будет" і поводитьсь так, наче ніякої самостійної української держави нема, а Україна так, як і Ірландія незаконно, захватним робом, намагається стать самостійною. Так само ставиться до України і Америка, і Франція, а за ними і Італія. Натурально, що коли Антанта візьме у війні гору над Германією, то мирна конференція першим ділом об'єднає Росію, давши Україні якусь автономію, а російський уряд, як і турецький в 1878 році, ігнорує всякі постанови мирового конгресу і заведе знов ще

жорстокіший гніт, щоб убить всякі признаки окремішності українського народу од великоруського. Вивід для нас з цього може бути тільки один: твердо держатись тільки германської орієнтації і всячески пильнувати, щоб німці без перешкод могли забирати собі з України хліба, скільки їм треба, аби ми тільки не вмерли з голоду. Якщо Германія візьме гору над Антантою, то Українська Держава за скілька років окремого існування од Московщини, під протекторатом Германії, призвичаїться до самостійного життя державного і згодом стане самостійною державою. Німецький капітал і наука оплодотворять Україну і вона вироблятиме безмірно більше хліба, скоту, сахару, заліза, вугілля, як тепер, і швидко стане поряд європейських держав.

Якщо обставини складуться так, що Германія окупірує Україну, або посадить свого короля, то й такий стан України буде безмірно краший за об'єднання з Росією, бо Германія, хоч би й схотіла, не зможе посягнути на нашу душу, тобто на нашу мову, на нашу національність. В другому поколінні германські капіталісти, інженери та всякі кваліфіковані робітники, що поселяються на Україні, переймуть українську мову і зробляться українцями, як вони поробились колись росіянами і навіть російськими патріотами; як англічани робились в Ірландії борцями за ірландську автономію і т. д. Побоювання, що германці онімечать нас, як онімечили колись прусів, а недавно – поляків в Познані та Шльонську, не мають підстав, бо пруси були напівдикунами, що не мали навіть своєї азбуки, а поляки в Познані та Шльонську не тільки не онімечились, а навпаки настільки підвищились культурно, що по думці варшавських поляків уявляють з себе найнадійніший елемент для формування польської держави, бо Познань і Шльонськ тепер найкращий ринок для польської літературної продукції і національний момент у їх далеко інтенсивніший, ніж у селян російської Польщі, які голосно кажуть: “Ми не хочемо по школах вчитись польської історії, а хочемо вчитись своєї – російської, бо руський цар дав нам землю, одібравши від польських панів, руське начальство раз у раз обстоювало нас і обороняло від визискування польськими панамі”. Тим більше німці не зможуть онімечити нас, бо як не як, а ми вже маємо свою літературу, пресу, а через якийсь час матимемо і свою школу та й територія наша не межується з Германією і не можна сподіватись масового переселення німців в нашу державу, і навпаки, у німців єсть тепер тенденція переселять своїх давніх колоністів з України в Познань та в Шльонськ, щоб таким робом за кошт польського населення розширити свою чисто німецьку територію. Здається, в цих записках я приводив ще один аргумент, за те, що краще бути навіть рабом німецьким, ніж товаришем російським. Мордва, чуваш, череміс та інші фінсько-литовські племена, хоч і мали рівні права з російськими селянами, а під російським режимом досі напівдикуни, які не мають своєї грамоти і не знають християнства, а їхні родичі – ести та латиші, яких визволено в 1812 році без землі і поставлено в становище рабів, під впливом баронської культури поробились найкультурнішими націями в Росії; вони перейняли од німців лютеранство, німецький алфавіт, виучились німецької мови, але не загубили своєї, а навпаки розвили

свою пресу, літературу, а головне, те що навчилися ненавидіти своїх гнобителів, а через те національний момент в боротьбі з німцями у їх переважає соціальний і вони борються з ними не стільки за землю, як за національну волю, бо вони всі свідомі своєї національності. Якщо обставини складуться так, що українці попадуть в становище німецьких рабів, то вони в боротьбі з німцями переймуть у них і орудіє боротьби т. є. культуру, як перейняли її ести, латиші в Росії та чехи в Австрії, тоді українці навчаться ненавидіти своїх гнобителів і згодом визволяться від них. А коли українці знов попадуть в становище "братів" до великоросів, то народ український надовго зостанеться темним, несвідомим своєї національності, з прикметами парія, тобто п'яниці, злодія та матерщинника, якому далеко і в соціальному, і в національному відношенні до німецького раба-естонця, латиша, не кажучи вже про чеха.

9 серпня

Сьогодні газети принесли сумну звістку: в Полтаві, на улиці якись бандити вбили І. М. Стешенка. Він приїхав вночі в Полтаву з 15-ти літнім сином Ярославом, щоб їхати на свій хутір, біля Диканьки, і, не знайшовши звощика, пішов з сином пішки в город і раптом вискочили з Павленківської вулиці якись грабіжники і пострілами з револьвера прострелили І. Матвієвичу голову, а Ярکو од несподіванки і переляку впав і тим урятувався. І так не стало Івана-Воїна, як ми його називали на протязі майже 20 років, за його войовничу вдачу, яку він проявляв в товаристві. Коли я, переїхавши в 1889 році в Київ, обраний був членом Ради всеукраїнської організації³⁰², то І. М. теж був членом тієї ж ради від якоїсь міфічної групи соціал-демократів, яка теж, по словам Стешенка, входила тоді в цю організацію. Тоді ж в Раді були членами В. П. Науменко³⁰³, В. Л. Беренштам³⁰⁴, Б. Д. Грінченко, з яким особливо воював І. М., але воювання те велось не на принципіальному ґрунті, а раз у раз на ґрунті ображеного самолюбія. І. М., одарений видатним ораторським талантом, любив промовляти і в тісному колі Ради організації, але раз у раз в тих промовах, крім гарних слів та ораторських жестів, не було ніякого змісту, і Грінченко, частенько для сміху, стенографічно записував промову І. М-ча і наочно показував, що в ній, крім набору голосних фраз, нема нічого. Але найбільше І. М. вакував, чи краще сказати висміював, М. В. Лисенка³⁰⁵, що був почесним членом організації і незмінним членом Ради. М. Віталійович, як музикант-художник, часто під час обміркування яких-небудь питаннів, витав десь у своїх музичних композиціях і коли приходило до голосування, то нерішуче поглядав на всіх і частенько голосував невпопад, тобто наперекір своїм переконанням; в таких випадках Іван-Воїн починав висміювати старого і раз у раз в такій грубій формі, що навіть делікатний, ви-

* Очевидно, в оригіналі стояла інша дата, оскільки наступний після цього запис датовано 7 серпня 1918 року. – Ред.

хований Микола Віталійович одного разу не вдержався і назвав поводження Стешенка “хамським”. Взагалі І. М. не знав міри в глузуванні і висміюванні своїх товаришів по організації, а через те попадав іноді в надзвичайно ніякове становище. Наприклад, раз у В. П. Науменка на зібранні “Старої Громади”, членом якої був і І. М., коли з поводу якогось питання почав висловлювати свою думку інженер І. О. Новицький³⁰⁶, то Стешенко, своїм звичаєм, вкинув якусь образливу увагу; це так обурило хворого тоді на печінку Новицького, що він втерючи всяку рівновагу і впавши в надмірну пасію, підскочив до Стешенка з вигуком: “Коли ти, мерзавець, осмілишся в другий раз отак ображати мене, то я чисто розіб’ю твою паскудну морду...”, а це не було порожньою погрозою, бо Ізмаїл Орестович, хоч був тоді вже старою людиною, але надзвичайно дужою, з залізною мускулатурою. Коли я в той мент поглянув кругом, то побачив, що майже всі старі громадяни попускали од ніяковості голови на стіл, але на всіх фізіономіях був написаний вираз задоволення, чи злорадства, бо Іван-Воїн всім допік до живих печінок, а Науменко, як хазяїн хати, а через те й голова зібрання, замість того, щоб спинити свого давнього товариша Новицького, на якого він мав великий вплив, ще наче підбадьорював його очима, не зробивши ніякого руху, щоб припинити цю тяжку сцену. Нарешті, Новицький, обезсилений гнівом, весь мокрий, безсило впав на стілець, а І. М., білий як стіна, підвівся і мовчки вийшов з хати, а через якийсь час і ми всі поодиноці теж мовчки почали виходити, гаряче стискаючи руку Новицького, який ще залишився у Науменка разом з старими своїми товаришами. Потім я довідався, що Новицький другого дня раненько поїхав до Стешенка і прохав у його вибачення, за своє безтактне, викликане хворобою поводження, і Стешенко, взагалі, незлобива і благодушна людина, пробачив йому той хворобливий вчинок. З того часу Іван-Воїн, принаймні на громадських зібраннях, змінив свою войовничу вдачу і поводився зо всіма так чемно та лагідно, що згодом поступово одпав од його епітет – “Воїн” і він називався вже просто І. М. Стешенком, але з того часу він почав ухилятися від українських гуртів, і став приймать близьку участь в російських ліберальних культурно-просвітних кругах, яко лектор по російській літературі, а згодом, діставши посаду директора Комерчеської школи, зовсім зник з громадського горизонту.

Коли настала революція і тупівська Рада, крім приватних квартир, почала збиратись в клубі “Родина”, то І. Матвійович став вимагати, щоб і його прийнято було в Раду, знов як представника якоїсь знов-таки міфічної соціал-демократичної групи, а коли Д. В. Антонович та О. Ф. Степаненко теж стали домагатись, щоб і їх прийнято було в Раду, як делегатів щось од п’ятнадцяти робітничих соціал-демократичних груп, яких вони і назвати не могли, то І. М. приєднався до них і під їх пресією Рада прийняла їх, назвавшись Центральною Радою, тобто, такою, в якій об’єднались всі тодішні українські громадські течії, тобто тупівські і соціал-демократичні пролетарські групи, бо есерівських організацій тоді ще не було, принаймні, в Києві. З цього часу І. М. став виступати майже на всіх київських мітингах і своїм видатним ораторським хистом

захоплював громадянство і придбав славу одного з найвидатніших громадських діячів того часу, і коли організувалось генеральне секретарство, то йому запропоновано було постать секретаря, а потім і міністра народної освіти. Але тут знов Іван Матвійович виявив себе тільки як видатний промовець, але ніякий організатор, а до того ще й безвольний і нерішучий чоловік, а через те всю діяльність його як міністра, громадянство характеризувало по влучному виразу М. С. Грушевського як “енергичный бег на месте”*, крім того Стешенко обурив проти себе громадянство тим, що в своєму міністерстві примостив на службу і свою дочку і жінку Оксану Михайлівну³⁰⁷ і двох її сестер Людмилу та Марію та брата Юрія Михайловича Старицьких³⁰⁸, та інших родичів – чоловіка й жінку Відінських³⁰⁹ та ще якихось родичів родини Старицьких, про що не тільки голосно ремствувало громадянство, а в газетах висміювало та вимагало його одставки. Нарешті, при першій зміні кабінету, Стешенка усунули з міністерської посади, давши йому якусь незначну посаду в департаменті, а потім і зовсім забули за його і тільки несподівана смерть знов нагадала громадянству про цього нещоденного оратора і широго українського громадського діяча, і громадянство впорядило йому бучний похорон. Преса українська, скористувавшись тим, що бандити не ограбували Стешенка і втекли нічого у його не взявши, подала думку, що Стешенка убили не бандити, а істинно руські і таким робом, зв’язала убивство Стешенка з убивством Ейхгорна і надала йому політичного характеру, а через те похорон вийшов бучніший, ніж можна було того сподіватись.

7 серпня

З газет видно, що делегація від “Союзу національної державності”³¹⁰, в який входять есери, есефи, трудовики, демократи-хлібороби, селянська спілка, залізнодорожники та інші професіональні спілки, ходила до німецького генерального консула Тіля³¹¹, який заміщає Мумма і висловила спочуття германському народові з поводу убийства Ейхгорна, одзначивши, що його убито великоросами – ворогами української державності, з якими український народ не має нічого спільного. На це Тілле одповів, що, на жаль, слідство над убийством Ейхгорна показало ніточку, яка зв’язує московських есерів з Одесою, в якій організувалась терористична група проти німецького командування на Україні. Делегація одповіла, що всі українські партії стоять на ґрунті самостійності Української Держави, на чому стояв і небіжчик Ейхгорн, а всі російські партії, починаючи від найправіших і аж до найлівіших ставляться вороже до Української Держави, але, на жаль, теперішня влада на Україні попала якраз в руки росіян, ворожих до української державності, а це дає широкий простір централістичним замірам на Україні. В такій атмосфері і витворюється психологічно сприяючий ґрунт

* У наданому нам тексті – “енергичный был на месте”. – Ред.

для таких фактів, як замах на Ейхгорна. На прощання Тілле висловив надію, що діяльність “Національного союзу” не буде безрезультатною, коли в йому беруть участь такі великі організації, як Селянська спілка, і при повному довір’ї та згоді відносини між українським та німецьким народом можуть налагодитись. Німецьке посольство доведе до відома німецького уряду і народу заяву “Національного союзу”. На жаль, Тілле відомий давно, як неприхильник української держави, то він в бажаному собі світлі і освітить заяву “Українського національного союзу” і в результаті політика німецька на Україні лишиться такою самою русофільською, як була досі, на шкоду і німцям, і українцям. Якби німці провадили виразну українську політику, то вони мали б на своїм боці все українське громадянство, а це спричинилося б до встановлення добрих відносин народу до німців. Я вже казав, що народ наш не ставиться до німців так ворожо, як до гетьманців, а коли б гетьманський уряд був щиро український та демократичний, то народ і до його не ставився б так вороже, як тепер, і тоді швидше в Україні настав би лад, однаково потрібний як українській, так і німецькій державам.

Але німецьке командування з незрозумілих мені причин чомусь не стає рішуче на бік національної української державності, не кличе до уряду справжніх українців, а посадило і підтримує на уряді явних об’єдинителів єдиної-неділимій Росії. Невже в плани германського уряду входить відбудування великої Росії? Здавалося б, що ідея Бісмарка, яку тепер популяризує Рорбах, про збудування самостійної української держави повинна бути корисніша для Германії, ніж відродження одноцільної Росії. Здається, це так ясно, що не потребує ніяких доказів. Лишається тільки припустити, що німці дійсно упевнились в нікчемності українців до державного будівництва і рішили будувати Україну не на національному, а на територіальному принципі, як про це висловився головний творець німецької політики на Україні, Гренер, в розмові з Скорописом, про що я вже згадував в цих своїх записах, і посадили на українському урядові не українців, а людей з практичним державним досвідом, яким в найліпшому випадкові байдуже до української державності, а ходиться тільки про свої особисті матеріальні та честолюбні інтереси.

Гренер та і Мумм раз у раз запевняли, що вони не допустять цей уряд вести об’єднуючої з Росією політики, а до національної їм байдуже, бо вони упевнились, що українська інтелігенція вся соціалістична і вороже настроєна до німців, а через те й не може бути терпимою на уряді. Судовий процес про крадіжку Доброго справді виявив, що есерівський кабінет з Голубовичем на чолі ставився вороже до німців і навіть намірявся організувати повстання проти них. Я не надавав значення словам Петруся, коли він обурювався безглуздістю Голубовича, який після першого наказу Ейхгорна загрожував підняти проти німців повстання і на що Петрусь, вважаючи ці слова за звичайне благузкання Голубовича, сміючись одповів, що лучче йому зовсім зректись прем’єрства і сісти на білому камені та й квилити-проквиляти, а він, Петрусь, поїде собі в село хазяїнувати. А коли він не хоче зркатись прем’єрства, то нехай складе

новий роботодаєтний кабінет, який поладнає відносини з німцями і впорядкує внутрішній лад і рекомендував йому осіб для такого кабінету, що я й записав 21. IV. 1918 р., але з цього нічого не вийшло, бо Голубович та есерівська фракція, яка керувала тоді Центральною Радою, не згодились на кабінет, складений з “буржуїв”, які до того ще й ставили неприємлемі для есерів умови.

І так, німці мають підстави ставитись з недовірою до українського народу і його інтелігенції, бо вона складається майже виключно з соціалістів, які вороже ставляться до німців за розгон Центральної Ради та за заведення реакції на Україні, а буржуазні елементи, що гуртуються в демократично-хліборобській партії, показали німцям заслабкими, щоб на них опертись, коли вони рішились скинути соціалістичний уряд, а через те вони й передали владу Союзу землевласників³¹², який нічого спільного з українством не мав, а перекусився тільки з зверхнього боку в український колір, щоб дістати владу од німців, які тоді твердо стояли на українській державності. На жаль, виявилось, що німці зовсім не такі дальновидні політики, як про них думалось; вони помилились, як в землевласниках наших, так і в соціалістах, бо наші землевласники не мають ніякої охоти будувати самостійну Україну, а лиш дбають про свої класові інтереси, а соціалісти наші не такі правовірні, як здавались, бо готові поступитись багато де чим з соціального боку, аби збудувати свою державу. І якби німці взяли середню лінію, тобто будували самостійну Україну, опираючись на принципи демократично-національному, то вони привабили б симпатії широких народних мас і найшли б потрібні державні сили як серед соціалістів, так і серед демократично настроєних землевласників; і здається, не багато для цього й треба – треба тільки вести виразну національну політику і провести в життя демократичну аграрну реформу і це основні підвалини, а решта, то вже подробиці, на яких мусили б погодитись всі. Згоджувались же, і навіть агітували великоземельні власники за соціал-демократичний земельний закон, щоб не дати змоги провести есерівської соціалізації землі. Я пам'ятаю, який веселий настрій охопив В. М. Леонтовича, коли він довідався, що по есдецькому законопроекті, лишається землевласникам осадьба і 50 десятин землі. А коли я висловив здивування його радощам, то він серйозно одповів:

– Та якщо Центральна Рада прийме цей законопроект, то я ще буду в виграші. Ви самі розсудіть: я маю 800 десятин, за які мені до війни давали по 1000 р. за десятину; якби я їх тоді продав, то мав би 800 тис. рублів, які лежали в банку, тепер варті були б не більше 80 тисяч руб. А 50 десятин з моєю осадьбою варті й тепер далеко більше, а згодом, як все утишиться, будуть коштувати величезні гроші. Земля моя близенько коло сахарного заводу, і я міг би організувати чудове господарство, в якому культивувалося б виключно бурякове насіння, яке я збував би на завод, в якому до того я маю акції і состою членом правління, та бурякове насіння можна раз у раз і за кордон збувати з великою вигодою, якби з нашим заводом щось сталось. І так, маючи таку осадьбу і 50 десятин при ній, я міг би чудово жити. Та ще до того я маю дім в Києві, який,

сподіваюсь, наш хоч і безглуздий соціалістичний уряд, не соціалізує, як це, кажуть, має намір зробити большевицький уряд в Московщині.

Очевидно, так потішало себе багато землевласників, а якби їм залишено було десятин по 150, а за решту заплачено паперами, проценти по яких виплачували б не самі селяни, до яких перейшла б панська земля, а вся держава з поступово-подоходного податку, то на цьому компромісові мусили б помириться і селяни, і землевласники, тоді не було б того заколоту, який ми тепер бачимо скрізь по селах. Тепер землевласники, опираючись на свої озброєні ватаги та на гетьманські та німецькі військові сили, з злорадством знущаються з селян, виміщаючи на них і свої матеріальні збитки і той страх, що вони пережили під час аграрної революції; одбирають у селян свою землю, засіяну селянами, накладають контрибуцію за пограбоване майно, або одбирають дурно у тих, що купили у земельних комітетів. Членів цих комітетів, які, як не як, а були тоді законними урядовими інституціями, заснованими на основі закону Ц. Ради, яка була тоді законодавчою інституцією, карають, б'ють і всякими способами мордують. Не дивно, що селяни затаїли в собі злобу проти панів і подекуди роблять озброєний опір; а скрізь сподіваються то большевиків, то на англо-французів, які виженуть німців, а тоді селяни до ноги виріжуть панів.

З газетних відомостей видно, що справи совітської влади в Московщині зовсім кепські. Вся Сибір вже одпала; чехословаки з дутовцями зайняли вже всю Волгу і перервали залізні дороги до Москви і таким робом одрізали од неї цей хліборобний район, на Кубані і на Дону козаки за поміччю добровольців, російських офіцерів, вибивають останні большевицькі отряди; Мурманський та Архангельський краї вже захоплені англічанами, серед яких єсть сербські частини, організовані ще самодержавним та урядом Керенського з австрійських полонених. А совітських військ ледве хватає, щоб удержувати владу в большевиків, як тепер називають Московщину, бо в газетах щодня читаєш, що той, або той город чи губернія одпали од совітської влади, а до всього того в самім центрі, тобто у Москві, ще не втихомирене повстання лівих есерів, які не без допомоги Антанти убили німецького посла Мірбаха³¹³ і намагаються втягнути і німців в війну з большевиками. Такий тепер безпорадний стан большевицького уряду. А тим часом, існування Української Держави, можна сказати, тісно зв'язане з існуванням совітської влади в Московщині; дякуючи большевицькому перевороту, повстала самостійна Україна; можливо, що зо смертю в Московщині совітського уряду загине і Українська Держава. Якби уряд Керенського подужав в октябрі большевиків, то він не допустив би до відбудування Української Держави; відомо, що він вже рішив віддати під суд Генеральний Секретаріат під проводом Винниченка за те, що Ц. Рада постановила скликати Українські Установчі збори і вже приготував камери, в які мали посадить членів Генерального

8 серпня

Секретаріату, коли вони, викликані для переговорів, приїдуть в Петербург, але вони випадково приїхали саме тоді, коли почалось большевицьке повстання і уряд Керенського вже не мав сили арештувати їх.

Українці, скористувавшись ослабленням центральної влади, реорганізували Секретаріат в міністерство і поширили свою компетенцію на всю етнографічну Україну, т. є. на дев'ять губернь, а потім оголосили Україну Республікою, а згодом і самостійною державою. А якби уряд Керенського взяв гору над большевиками, то він до крайньої можливості обмежив би права секретаріату, або й зовсім знищив би його, розпустивши і Ц. Раду. Не пам'ятаю, чи записав я в цих записках такий характерний факт. Справи самодержавної контррозвідки, очевидно, перейшли і до уряду Керенського, бо український генеральний секретар почти Зарубін сказав Єфремову, що єсть розпорядження центрального уряду стежити за моєю кореспонденцією, а після невдалого повстання Корнілова якийсь контррозвідчик сказав Левкові:

– Щастя ваше, що Корнілову не пощастило захопити владу, бо тоді вашого батька, Антоновича та Грушевського напевне повісили б, бо контррозвідка певна, що коли б не стало отих трьох осіб, то й українського руху не було б. Отака була у охранки освідомленність про український рух!

А як тепер дознано, Корнілов зовсім не був чорносотенцем, а був щирим російським республіканцем і однодумцем Керенського і тільки тим різнився від нього, що вимагав твердої влади, як на фронті, так і в тилу, і що Керенський зрадив Корнілова, перелякавшись в останню хвилину. Коли б Керенський подужав Леніна і твердо став на ноги, то нема сумніву в тому, що він намагався б укріпити централістичну республіку на кшталт французької і тоді навіть про автономію України не було б мови, бо Керенський розгромив би український уряд, користуючись тим, що українське військо було розпорошено по всій Росії і Сибіру, та й на фронті не було великих суцільних частин, а в Києві нарочито держалось російське військо з донців та кирасирів. І так, знов кажу, що з появою у влади большевиків, хоч і наперекір тим самим большевикам, з'явилась на світ Україна. Коли ж тепер в Московщині, під напором Антанти і внутрішніх контрреволюціонерів впаде большевицька влада, то Антанта вкупі з Московщиною, під кадетським чи чорносотенним урядом, посунуть вигонити німців з України і об'єднувати Росію. Не може бути і мови про те, що у російського уряду, який би він не був, знайдеться військо і без союзницького для завоювання України. Всі росіяни, без різниці стану, віку і полу аж пашать гнівом проти українців і на заклик свого уряду зберуться стільки добровольців, що чорною хмарою вкриють Україну; кругом кожного організованого ядра з чехословаків та англосаксів зберуться хмари голодних кацапів з вінтовками і лантухами за плечима, щоб грабувати і руйнувати все, що стрінеться на дорозі. До кацапів будуть скрізь по селах приєднуватись наші бідніші селяни, які ждуть не дїждуться од кого-небудь помочі, щоб вигнати німців і вирізати свою буржуазію, вважаючи її своїм найлютішим ворогом, а кацапа вважаючи своїм братом, з яким вони разом сиділи в одних окопах і яких "одна воша їла".

По містах міське населення, так звані меншості, з духовенством і з церковним дзвоном будуть стрічать росіян та Антанту, як визволителів од українського іґа. По селах будуть вирізати панів, заможніших селян-буржуїв та сільську українську інтелігенцію, а по городах розстрілюватимуть всіх, кого запідозрять в українстві. Всі, хто потерпів матеріально од війни, од революції, од українізації, будуть у всьому обвинувачувати українців, їм поставлять в вину перше всього розгром німцями російської армії на фронті, бо українці перші почали розколювати армію, завівши українізацію, їм поставлять в вину розпад Росії, бо нехай би од неї одпала Фінляндія, Польща, Литва, Прибалтика, Кавказ, то все-таки Росія існувала б, а коли од неї одпала Україна, то Росії не стало. Українцям поставлять в вину одні те, що Ц. Рада заводила на Україні большевицький лад, одняла од панів і дрібних землевласників землі, а другі поставлять в вину те, що вона приликала німців, вигнала большевиків, одібрала од селян землю і взагалі завела на Україні реакцію. Українцям поставлять в вину і надзвичайну дорожнечу життя і одсутність продуктів і орудій для продукції. Одним словом, українців, змішавши всі партії і політичні напрямки, починаючи з соціалістів і кінчаючи гетьманцями, в одну лаву, всіх українців загалом будуть обвинувачувати кожний в тому, від чого він натерпівся, настраждався, намучився і всі будуть виміщати свої обіди на українцях.

Якщо росіянам за поміччю Антанти пощастить вигнати з України німців, то нема на світі тих скорпіонів, яких вони не вживали б, щоб знищити саме ім'я українців; заходи самодержавного уряду над знищенням українського руху здадуться нам дитячими іграшками в порівнянні з тим, що вироблятиме з українцями російський уряд. Напад большевиків на Україну, які розстрілювали тільки офіцерів, страшний був тільки буржуазії, як українській, так і не українській на Україні, а напад післябольшевицький буде страшний всім станам населення українського, бо всі вони втратять те, що їм найдорожче: інтелігенція втрає змогу відродити не тільки Україну, а й свою мову, а народ, не діставши ні землі, ні рідної школи, попаде в ще гірше рабство, як за самодержавного уряду. Одна надія на мировий конгрес, на якому, може, сторонні держави напосядуться на тому, щоб в Росії заведено було якусь конституцію, або, може, дано їй автономію окремим країнам, але й на це мало надії, бо як я вже казав, уряд може й не послухати мирової конференції, будучи певний в тім, що ніхто його не присилає виконувати постанови, які стосуються до внутрішнього устрою держави і які не зачіпають інтересів інших держав.

Знов кажу, одна у нас надія – німці. Коли їх не розгромлять на західнім фронті, то вони вживуть всіх заходів, щоб не допустити побіди Антанти і над большевиками. В газетах вже є відомості, що між совітською владою і німецьким урядом ведуться якісь переговори, що навіть Ленін збирається їхати в Берлін на раду з німецьким урядом. А коли в Московщині утримається большевицький уряд аж до загального миру, тоді з певністю можна сказати, що мирова конференція признає і санкціонує існування Української Держави.

І так, знов кажу: большевицький уряд, наперекір своїм бажанням, поміг народитись самостійній Україні, то, може, й всупереч своїм бажанням, він не дасть їй і умерти.

11 серпня

Коли барона Штейнгеля назначено було послом в Берлін, то я говорив Дорошенкові і записав в записках, що вважаю його зовсім не підходящим, навіть шкідливим для України на посаді посла, бо він правовірний кадет і сторонник єдиної неділимої Росії; мою думку цілком поділяв і А. Г. Вязлов, давній близький приятель Штейнгеля, він навіть сказав баронові, що він морального права не має брати на себе цю постать, бо не знайомий досконально з всіма течіями в українському громадянстві. Але Штейнгель поласився на таку високу постать, а Дорошенко одповів, що барон така чесна людина, що не можна припустити, аби він робив щось шкідливе Українській Державі. Але, виходить, що я мав рацію. Перше всього Штейнгель почав з того, що своє посольство набрав з самих росіян і не взяв жодного українця. А коли убито Ейхгорна і до нього поприходили репортери од скількох німецьких газет, щоб ближче освідомитись про цей замах, то Штейнгель, не маючи ще подробиць про це, дозволив собі висловитись, що, напевне, Ейхгорна убито по постанові українських демократичних партій, які страшенно вороже настроєні проти німців, результатом чого в скількох газетах німецьких появились статті, в яких висловлювалось обурення проти українців за убийство Ейхгорна, а польська преса, яка аж пашиє од злості проти українців, почала агітацію проти Української Держави, висловлюючись в тім смислі, що українці загалом анархісти, нездатні до державного життя і що треба окупувати Правобержну Україну і приєднати до Австрії, а Лівобержну віддати Московщині, тобто знов зробити Андрусівську умову (1667 р.), бо тільки таким робом можна утихомирить цей анархістичний народ. Одним словом, поляки не кидають своєї думки заволодіти Правобержною Україною з Одесою, щоб мати вихід до Чорного моря.

І так, наш посол, замість того, щоб оброняти інтереси і репутацію свого народу в Європі, своїми необережними словами ще шкодить українському народові, про що я й казав Дорошенкові, висловлюючись проти кандидатури Штейнгеля. Не знаю, чи можна урядові проминути своєму послові таке поведження, тим паче коли гетьман в грамоті з поводу замаху на Ейхгорна виразно висловився, що убийство це зроблено великоросом на шкоду українському народові.

12 серпня

Газети переповнені видержками з німецьких та особливо польських газет, в яких обвинувачують українців за убийство Ейхгорна і радять німецькому та австрійському урядові не підтримувати самостійної Української Держави, а поділити її між Австрією, Польщею та Московщиною. Очевидно, агітацію про розділ України і в німецькій пресі ведуть поляки, бо ця думка у їх зародилась давно. В початку революції, ще в маю місяці 1917 року випасом скоту в Перешорах завідував молоденький поляк, біженець з Остроленки*, по професії ковбасник, великий польський патріот, що належав до партії народових демократів. Коли у нас заходила мова про будучність Польщі та України, то він доводив, що власне українського народу нема і ніякої України не було і не буде, одним словом, як народівці кажуть: “нема Русі, єст Польска і Москва!” Україна – це польське “дзіке поле”, яке поляки колонізували, культивували, але після повстання Хмельницького частина того “дзікого поля”, тобто Лівобережна Україна одійшла до Москви, а по третьому поділі Польщі і Правобережна Україна одійшла до Росії, яку уряд російський опрацював і обрусив, але після цієї війни Польща має з’єднатись в своїх давніх межах. Антанта і уряд Керенського голосно заявили, що Польща буде відбудована, що від Германії та Австрії буде одібрано польські провінції і з’єднано в одну Польську державу. А тепер Германія обіцяє Польщі, замість Познані з морським портом в Гданську (Данциг), дати Польщі частину України з Одесою, а Австрія замість Краківщини – дасть Холмщину.

Але поляки гадають, що нарешті гору візьме Антанта і дасть Польщі і Гданськ, Одесу, і Польща одновиться в своїх історичних межах – од можа до можа.

А після большевицького повстання і після оголошення Ц. Радою, що панська земля переходить селянам, один робітник, біженець-поляк, казав мені в Києві, що земля польських панів на Україні перейде до польських жовнірів, що складають легіони, що так говорять в Києві всі поляки, бо то земля споконвіку польська і повинна перейти в польські руки. Очевидно, польська інтелігенція, щоб привабити легіонерів на бік польської держави, не допустить їх до большевизму, вабила їх тим, що земля в Україні перейде польським жовнірам, коли вони її одвоюють од України. І для мене нема сумніву, що коли б в Україну не прийшли німці, то поляки, маючи організоване військо, до самого кінця свого не заражене більшовизмом, захопили б Правобережну Україну; німцям доводилось вибивати на Україні польські легіони гарматами, бо вони не хотіли здаватись чи виходити з України, а якби не німці, то український уряд не мав би сили одбиватись з одного боку, од Польщі, а з другого – од московських большевиків і якби не німці, то хто знає – чи не була б Україна ареною бойовищ між московськими большевиками та поляками за володіння Україною і чи не поділили б вони її між собою; прихід німців визволив Україну од большевиків

* На жаль, уточнити назву цього населеного пункту не вдалося. – Ред.

і зробив неможливим виступ поляків, але чи на довго це? Чи не є це тільки одностороння неминучого кінця? Ще весною минулого року я в листах і в розмовах з приятелями висловлював побоювання, аби поляки з росіянами не поділили України, але приятелі скептично поставились до цього, як до мого звичайного скептицизму. Саме тоді українці починали захоплюватись блискучим становищем України, яке переважило всякі фантастичні мрії найоптимістичніших мрійників; а коли на новий рік я перестерігав М. С. Грушевського, що придуть большевики в Київ і скинуть його з 6-го этажа і буде у нас передчасно свій святий Михайло, а Україну большевики поділять з поляками, то Грушевський до моїх пересторог поставився, як до якогось дитячого лепетання і тільки добродушно сміявся з них. А я, вернувшись од його, теж добродушно сміючись, казав приятелям, що і для нас і для Грушевського лучче було б, якби його скинули з 6-го этажа, бо ми мали б, крім Шевченка, ще одного святого, а Грушевський вмер би не заплямований, бо ми всі тоді певні були, що приятельство його з есерами доведе до якогось скандалу далеко більшого, ніж той, що трапився з ним в Галичині.

Тепер мої побоювання про поділ України ще збільшились. Коли Антанта двине своє і московське військо на Україну, то тоді з'являться на правім березі і польські легіони, бо роззброєні легіонери позоставались на Україні і скрізь організують гімнастичні сокільські товариства, а в Уладовці на Поділлі, як видно з газет, вже стоїть польський легіон в 500 душ. Тепер німці не роззброюють їх, як з початку свого приходу на Україну, бо побачили, що на українців як на своїх союзників вони вже рахувати не можуть і їм треба запобігати ласки і у поляків, на яких досі вони не зважали і з якими не рахувались. Яка досада, що німці своєю недадьновидною політикою попсували відносини з українським народом на шкоду і собі і Україні. Вони тепер не можуть допустити організації українського війська, бо резонно міркують собі, що воно може приєднатись до Антанти, і таким робом Україна не має ніякої сили, ні для своєї оборони, ні до помочі німцям, а через те німці з нею й рахуватись не будуть. Коли стане їм скрутно, то вони можуть і віддати її чи всю Московщині, чи частину Польщі, а самі заберуться собі в Германію.

Погано наслідок склались наші обставини, а як все спочатку пришло Україні, здавалось, що сама доля піклується за неї, бо обставини складались так, що все нам з неба звалювалось, а не було результатом свідомості та організованості народу; одним словом, більше було щастя, ніж розуму та праці. Тепер, коли справді складуться обставини так, що Україну поділять між поляками та росіянами, то в перші роки гірка буде доля українського народу, доведеться йому пережити знов таку лиху годину, яку він пережив після ліквідації гайдамаччини, коли поляки рубали руку й ногу кожному хоч трохи запідозреному в гайдамацькому рухові, а з гайдамацьких голів насипали величезну могилу в Кодні...

Але пережите за останній рік не минеться дурно для українського народу. Після ліквідації гетьманщини, після того, як народ український забув вже хто

він, після того, як росіяни самовпевнено говорили: “не было Украины, нет и не будет”, а поляки злорадно казали: “нема Русі, есть тільки Польска та Москва”, раптом знов проіснувала скільки місяців Українська Держава, з своїм урядом, з своїм військом, з рідною школою... Це таке саме чудо, як воскресеніє Лазаря, який вже був мертвий, вже смердів, як каже священна історія, і раптом воскрес, став на ноги і пішов...

Таке воскресіння не може марно минуться для народу, коли перед революцією свідомих українців в Російській Україні ми налічували не більше двох-трьох тисяч, то тепер їх треба лічити сотнями тисяч, тепер вже ні поляки на правому березі, ні росіяни – на лівому не зможуть задушити українського руху і він колись таки набереться такої сили, що Україна знову оживе. Якщо цій війні суджено з'єднати розрізнений польський народ і відродить польську державу, то будуча війна застане український народ таким свідомим, що він досягне і своєї держави. До цього року я раз у раз казав, що український рух буде раз у раз куріти, смердіти і ніколи не засвітиться ясным вогнищем, бо для цього у нього не стане сили, а для куріння раз у раз вони найдуться, бо на 30 мільйонів населення раз у раз знайдеться три тисячі Дон-Кіхотів, які будуть цей рух піддержувати. Після того, що пережила Україна за останні місяці, можна з певністю сказати, що вона вже не вмре, не загине: коли тепер її розшматують, знищують її державність, то все-таки не убу́ють її дух, який таки оживе і витворить свою державу; тепер, після всього пережитого вже ясно видно, що український рух горітиме ясным полум'ям, і ніякі ворожі сили не зможуть його загасити.

“**Ч**айка”. Сьогодні. С. В. Васильченко прочитав нам свою нову п'єсу на 5 дій “Кармелюк”. П'єса дуже

15 серпня

слабенька, розтягнута і нудна, що ми обережненько й висловили авторові. Винниченко радив авторові не друкувати покищо цієї праці і сказав фразу, для якої я, власне, й взявся отсе за перо. Винниченко сказав Васильченкові: я старіший за Вас письменник і кажу Вам з власного досвіду – я тепер дав би собі руку одрубати, аби не було надруковано половина моїх праць. Це характерно. А як чоловік ображався, коли йому приятелі говорили це на словах і в друкові, він тоді скаржився, що українці навмисне цькують його, а тим часом як російська преса хвалить його; але по правді кажучи, то й порядна російська критика рівняла більшість романів його та п'єс до сенсаційно-бульварних романів Вербицької та К°.

23 серпня

Вчора приїхав я з “Чайки”. Всі, хто не побачить мене, дивуються, що я так поправився, поздоровшав, наче помолодшав років на десять. Я відповідаю всім, що я більше місяця прожив на “Чайці”, коло могили Т. Г. Шевченка, на Дніпрі, на доброму повітрі, з добрим пляжем, в милім товаристві. Ніхто тут мені не обносив садка з гілляками, ніхто спашів не робив, ніхто не казав мені, що я ввесь вік кров селянську пив, як це робили б і казали б, якби я поїхав в свій маєток; отак, живучи на “Чайці” “без заботи і труда”, я надзвичайно швидко поправився після хвороби, яка мене мучила майже без перерви чотири роки, тобто з дня оголошення війни, аж до приходу в Київ німців.

Приїхавши вчора в Київ, я застав всіх своїх приятелів під враженням сенсаційного інтерв'ю з Лизогубом берлінських репортерів, надрукованого в “Киевской Мысли” в перекладі з німецьких газет, яке я тут і подаю*.

Київ, 23 августа.

“Беседа председателя совета министров Ф. А. Лизогуба с сотрудником «Berliner Tageblatt» имеет, бесспорно, первенствующее значение. Никто и раньше не думал и теперь не думает, что складывающиеся ныне международные отношения, в том числе и отношения между Украиной и Россией, представляются окончательно определившимися. Все совершенно правильно полагают, что последнее и решающее слово принадлежать будет тому акту, которым ликвидирована будет мировая война и определены условия общего мира. С наибольшим вероятием все ожидают, что и Украина, и Россия будут играть в определении судьбы своей скорее пассивную роль и что судьба эта будет находиться в зависимости от более властных международных факторов. Тем не менее настроения, которые сказываются в населении вообще и в официальных кругах в особенности, могут представлять интерес не только с точки зрения праздного любопытства: как ни мало влиятельны эти настроения, они все же сохраняют свою показательность и заключают в себе некоторую потенциальную силу.

До сих пор мы ничего не знали, так сказать, об «ориентации» украинской власти. Можно было делать на этот счет те или иные догадки, сопоставлять проводимый курс с общим характером международной ситуации, но никаких официальных заявлений по такому острому вопросу, как отношения Украины и России, мы не имели. Ф. А. Лизогуб впервые нарушил молчание и заговорил о базисе, на котором возможны «те или иные федеративные отношения с Россией». Правда, председатель совета министров зашел не Бог весть как далеко. Будущее рисуется ему в виде оборонительного и наступательного союза с Россией на основе переяславского договора 1654 года. Мы не станем здесь входить в обсуждение того, насколько

* Надруковано з газети “Киевская мысль” від 23 серпня 1918 р. – Ред.

правильно такое представление о договоре 1654 года и можно ли на основе его рисовать себе будущее в виде оборонительного и наступательного союза с Россией. Нам думается, что вообще рисковано на этом базисе строить какие бы то ни было взаимоотношения между Украиной и Россией. Государственная и народная жизнь не создается по планам, извлеченным из государственных архивов. Нормы, определяющие отношения вольного казачества конца XVII века к московскому государству, весьма мудро применены к Украине и России XX века, жившим и живущим, как-никак, в совершенно иных социально-экономических внутренних и международных условиях. Жизнь человечества сложилась бы совершенно невероятным образом, если бы вдруг кто-нибудь взял смелость и силу построить нынешние международные отношения по образцам не только XVII века, но и позднейшего времени. Жизнь так и не складывается, потому что не может так сложиться. Исторические наслоения никаким скальпелем не снимаются, установившиеся отношения уничтожению простой ломкой их не поддаются. Преемственность социального развития есть неизбежный закон, который дает о себе знать и в крупном, и в малом.

Мы знаем, конечно, что в некоторых украинских кругах переяславский договор сохранил весь свой престиж. Помнится, к нему сводил свои *desiderata* и М. С. Грушевский в речи, обращенной к А. Ф. Керенскому в мае прошлого года. Но для тех, кто смотрит не назад, а вперед, все эти заявления приобретают значение совершенно независимо от природы и судьбы переяславского договора. Поскольку речь идет о нынешних днях, эти заявления свидетельствуют устами Ф. А. Лизогуба о том, что вопрос об установлении связи с Россией совсем не сошел с очереди и продолжает занимать внимание даже представителей высшей власти. Конечно, трудно согласиться с Ф. А. Лизогубом, что "большинство населения" также обращают взор к переяславскому договору. Конечно, весьма возможно, что и в самом совете министров существуют различные настроения. Но так или иначе на проклятый вопрос надо дать прямой ответ. Ф. А. Лизогуб в своей берлинской беседе дал этому почин, впервые наметил общие контуры возможного восстановления связи Украины с Россией. В этом – знаменательна и показательна политическая беседа совета министров.

П. Я. Стебницький, який насилу добився з Петербургу, і назначений тут заступником голови мирової делегації, розказав мені, що весь склад комісії уповноважив його та голову С. П. Шелухіна піти до гетьмана за поясненням і, коли виявиться, що Лизогуб говорив в Берліні по дорученню уряду, то доручив заявити Гетьманові, що вся комісія подається в одставку, бо досі вона мала директиви від уряду, що Україна веде з Московщиною мирову умову як самостійна держава, а по словам прем'єр-міністра цієї держави Лизогуба виходить, ніби Україна має бути не суверенною державою, а васальною Московщини, хоча б і на підставі Переяславського договору.

В. Ліпінський, теперішній посол в Австро-Венгрії, що приїхав на короткий час з Відня, дуже дивується цьому інтерв'ю, бо має відомості, що Германія твердо стоїть на Берестейській умові, тобто на тому, що Україна повинна бути самостійною державою і про з'єднання з Московщиною не може бути мови. Досі в Германії боролися дві течії щодо східної політики; одна стоїть на тім, що треба відродити знов велику Росію і, заключивши з нею "священний союз", всі сили вжити на боротьбу з Англією, а друга стоїть на тім, що Росію треба розчленити на її складові частини, відродити Україну і таким чином бути забезпеченими зі сходу і тоді ніяка коаліція, витворена Англією, не буде страшною для Німеччини. По відомостям Ліпінського, остання течія перемогла в германському урядові і в політиці німецький на Україні має бути зміна на користь українського національного напрямку, і цими днями має бути зміна цього кабінету, юго-російського, на український, а через те інтерв'ю з Лизогубом – щось незрозуміле для Ліпінського.

Але в державних справах на Україні все незрозуміле і все робиться не так, як треба.

Коли один давній знайомий, зустрівшись з Саксаганським, довідався, що того обрано директором Національного театру, то, перехрестившись, промовив: "Слава тобі Господи, що в Українській Державі буде хоч один чоловік на своїм місці!" А сьогодні я почув від Панаса, що в міністерстві так поведуться з ним і з Національним театром³¹⁴, що він вагається – чи не зректись того директорства.

Нарешті зробили набір, щоб сформувати хоч гетьманську гвардію, т. звану Сердюцьку дивізію³¹⁵, тепер виявляється, що новобранці тікають по домах, бо вони не мають на службі чого їсти, бо їм видають тільки по ½ фунта хліба на душу. Дивні діла! Пишуть, що врожай на Україні "задовольняючий", а подекуди й зовсім добрий, що можна буде й вивезти більше сотні мільйонів пудів; новий хліб вже продається, а держава не може прохарчувати скільки тисяч новобранців!

30 серпня

Позавчора арештовано О. Ф. Саліковського³¹⁶, бувшого київського губернатора за міністерства Винниченка, що належить до партії соціалістів-федералістів і який ще з Москви в добрих відносинах з теперешнім міністром внутр. справ І. О. Кістяківським. Цей арешт здивував всіх і виплотив масу версій. Одні казали, що Саліковського арештували по справі Петлюри, який, будучи головою Київського губ. земства, разом з тим був і головою Союзу земств³¹⁷ і підбурював селян на повстання, а Саліковський був членом управи Союзу земств. Інші розказували про таку версію. Коли в Раді Міністрів прийнято було нову куріальну установу земства, то Д. І. Дорошенко голосував проти неї і на аудієнції у Гетьмана висловив думку, що куріальне земство буде на шкоду нашій

національній справі, бо наші пани – на правому березі поляки, а на лівім – росіяни, ворожо ставляться до української державності і коли їх відокремити від селян на виборах в земство, то вони візьмуть більшу силу в земстві за селян і будуть провадити обрусительну політику. Гетьман запропонував Дорошенкові скласти записку, в якій показати хиби нового закону про земство (складено Кістяківським) і виправити його в бажаному напрямку, а він тим часом затримає затвердження міністерського закону. Дорошенко звернувся за цим до членів управи Союзу земств, тобто до Саліковського, Мацієвича, Прокоповича та Одрини³¹⁸; результатом чого був арешт Саліковського та Одрини.

Вчора почувши, що Саліковського випущено, я побував у нього; він підтвердив чутку про доручення Дорошенком управі скласти записку про закон про земство, що вже Мацієвич і зробив, але Саліковський не хоче припустити й думки про зв'язок свого арешту з цим, але не знає і причини його. Але це можливо. Розказують же, що коли після побоїща студентів на Казанській площі князь Ухтомський³¹⁹, особистий приятель царя, по проханню літераторів на приватному побаченні з царем розказав йому про це побоїще, то Сіпягин³²⁰ з серцем висловився: “Я покажу ему, как ходит с чорного хода!” і на якийсь час закрав газету, що видавав Ухтомський. Цілком можливо, що уряд мав думку на якийсь час замкнути Саліковського, бо один з поліціантів, що робив трус у його, по секрету сказав йому, що начальство наказало обов'язково найти що-небудь у Саліковського, хоч патрона, щоб посадити його за порушення обов'язкової постанови, і він мав з собою патрона, але посовістився підкинути його. А тим часом, не знаю – чи щиро, чи не щиро, Ігор Кістяківський приїхав до Саліковського, як до свого давнього московського знайомого і спільника по виданню “Украинской Жизни”³²¹ з вибаченням за помилковий арешт. Він скаржився, що поки він не був міністром, то більше знав про те, що діється в міністерстві, як тепер; що це якась помилка, яку він вияснить. Але Кістяківський робить враження нещирої людини. В Москві він був гарячим російським патріотом, правовірним кадетом, який виразно стояв за війну “до победного конца”, хоча, правда, проявляв і якесь мінімальне українофільство тим, що, заробляючи адвокатурою сотні тисяч, давав по тисячі рублів в рік на видання “Украинской Жизни”, а коли в Москві запанували большевики і погрожували йому розстрілом, тоді він втік в Київ і став гарячим самостійником, мотивуючи це тим, що поки Україна буде в зв'язку з Московщиною, то вона буде раз у раз матеріально і культурно пригніченою. Можливо, що він це говорить щиро, хоч ні стихії, ні любові до України не має, але, будучи людиною вельми честолюбивою, енергичною і практично-розумною, хоче собі в Україні зробити кар'єру. В Москві він, як учень і спадкоємець Муромцева³²², придбав собі славу видатного адвоката-цивіліста і величезну практику, яка вже тяготіла його ще перед війною і він робив заходи, щоб пройти в Державну Думу від Києва*. В Україні він, дякуючи своїм здібностям,

.....
* Можливо, він для того і “Украинскую жизнь” підпірав. – Є. Ч.

може стати прем'єр-міністром великої європейської держави, а значить і відомим на весь світ. Але йому майже так само, як і німцям, байдуже до того, чи буде Україна українською по мові, чи російською, аби була самостійною, аби йому в ній грати першу роль. Так я собі розумію Ігоря Кістяківського, хоч особисто я його тільки вчора уперше побачив у Саліковського. Цим я пояснюю собі те, що він байдуже ставиться до того обрусительства, яке скрізь ведеться по Україні і навіть сам повикликав з Москви всяких урядовців на високі посади. Українці йому не довіряють і не люблять його, а він раз у раз висловлює бажання зійтися із українцями-несоціалістами, притягнути їх до уряду, але пропонує їм посади тільки радників міністерства, тоді як на товаришів собі запросив росіян, ворожих до українства.

Не дивлячись на це все, я гадаю, що з ним робити можна і треба, і коли українцям запропоновано буде посади міністрів, чи товаришів, то треба їх приймати, хоч і під прем'єрством Ігоря Кістяківського, бо мати таку дуже енергійну людину ворогом собі, супротивником буде на шкоду Україні. Він, очевидно, в своїх честолюбних інтересах стоятиме за самостійну Україну доти, доки в ній буде грати видатну роль, а коли вона випаде з його рук, то він буде її запеклим ворогом, стане на чолі ворогів її і зробить Україні багато шкоди. А коли скільки міністерських портфелів буде в руках українців, то з Кістяківським на чолі можна буде українізувати весь уряд. Правда, важко буде працювати з таким самовладним автократом і такою тяжкою в поведженні людиною на посаді прем'єра, але що робить? – треба і це перетерпіти в інтересах України. Я гадаю, що Лизогуб не довго продержиться на прем'єрстві і його скине Кістяківський, це видно було з того, як він висловлювався про інтерв'ю в Берліні з Лизогубом і про його спростування; він найбільшу увагу звернув на той момент, що Лизогуб у спростуванні говорив про майбутній військовий Союз України з Московщиною і завважив: “Проти кого той союз?” Очевидно, він зверне на це й увагу німців і постарается використувати ці слова Лизогуба, щоб, зіпхнувши його, сісти на його місце. І я гадаю, що це буде нам на користь, але обов'язково круг Кістяківського треба зробити українське оточення, якого він, як каже, сам прагне.

Я вже раз висловив думку, що гетьман робить враження найщирішого самостійника в теперішній урядові. Чим далі, тим більше це підтверджується такими фактами, як інцидент з новим законом про земство, який я записав вчора. Вчора мені В. М. Шемет розказав і про другий цікавий факт. Якось в розмові з гетьманом Шемет висловив думку, що в інтересах Української Держави треба провести демократичну аграрну реформу, щоб великоземельні маєтки з російських та польських рук перейшли до українських, щоб таким робом збільшити і підсилити дрібну українську буржуазію, на якій власне і треба ґрунтуватись

31 серпня

гетьманському урядові. Гетьман згодився з цією думкою і запропонував Шеметові увійти в аграрну комісію при Міністерстві земельних справ, на що Шемет охоче згодився. Пройшло скільки часу, і Шемет, не одержуючи запросин в цю комісію, рішив піти до гетьмана, але його три рази не пустили. Випадково він зустрівся з Устимовичем, який йому сказав, що гетьман дивується, чому Шемет не обзивається на його запрошення і не приходять до нього. Коли, нарешті, Шемет добився до гетьмана і розказав йому, що він по своїй ініціативі добивався побачення з гетьманом, щоб розказати, що він досі не одержує запросин в аграрну комісію, то гетьман був страшенно здивований і обурений на своє оточення. Він почав скаржитись Шеметові на те, що українці одмовляються приймати посади при його особі, що, слідом за Міхновським, одмовився і Павлюк³²³, що його оточують росіяни, ворожі до української державності і він нічого не може зробити з ними, бо він їм обов'язаний своїм вибором на гетьманство і що йому нема на кого опертись.

Так само гетьман скаржився, що ні громадянство, ні уряд не підтримали його в боротьбі за автокефалію української церкви, а коли Шемет розповів йому, що цензура, дозволяючи писати все проти автокефалії, забороняла все, що писалось за самостійність української церкви, був дуже здивований, бо йому про це ніхто не докладав і не давав читати заборонених гранок, хоч він це раз у раз вимагає від своєї канцелярії. Очевидно, гетьман безвольна неенергійна людина, і велика шкода, що Міхновський одмовився взяти посаду особистого секретаря гетьманського, що гетьман і висловив в розмові з Шеметом.

Тепер і Шемет визнає, що то була помилка, а тоді, коли я умовляв Міхновського не одмовлятися від цієї посади, то Шемет не підтримував мене, а згоджувався з Міхновським, який казав, що він не має охоти йти на послуги до гетьмана, щоб українське громадянство не обурилось на нього.

Взагалі українське свідоме громадянство, без різниці партій, весь час робило помилки. Робило воно їх, коли мало владу, робить і тепер, коли владу вирвано з його рук. Та й не диво, бо коли і де воно могло придбати досвід; коли все воно складається з педагогів, з журналістів, газетярів, коректорів; коли між ним нема людей з державною, навіть губернаторською практикою, а коли й була в кого земельна, то й то не керівника, не голови, а якогось спеціаліста, з так званого третього елемента.

Вчора завітав до мене тайний радник професор Берлінського університету Макс Зерінг³²⁴ з листом від д-ра Лукасевича³²⁵. Він приїхав сюди організувати курси для тутешніх німецьких офіцерів і познайомитись зі всіх боків з Україною, з якою він знайомий тільки по літературі. Професор Рорбах, згадуючи мене в Берліні на обіді в німецько-українському товаристві, равав Зерінгу познайомитись зо мною, як з безпартійним українським патріотом і великим землевласником, який до

1 вересня

війни видавав українську газету напротязі кількох років і через якого він може познайомитись з настроями українського громадянства. Зерінг взяв з собою до мене Д. Донцова³²⁶ за перекладчика і ми розмовляли коло двох годин. Я висловив йому багато з того, що записано у мене у мемуарах про хибну політику німецького командування на Україні і зробив такий висновок. Щоб заспокоїти укр. громадянство і народ і помирити його з німцями, треба вести яскраву національну політику і провести демократичну аграрну реформу; як на компромісну, а не програму-максимум, я показав на свою статейку в № 150 "Ради", яку Донцов взявся перекласти для Зерінга і яку я подаю тут.

До земельного питання.

(На увагу аграрної комісії при міністерстві земельних справ.)

Нещодавно гетьманський уряд видав дуже добрий закон, яким обмежується право купівлі землі: тепер дозволяється купувати приватним особам стільки землі, скільки у покупця не хватає до 25-ти десятин, а хто має 25 десятин і більш, той вже купувати не має права, і тільки державний земельний банк буде необмежено скуповувати землі, платячи за їх процентовими паперами і буде розпродавати їх селянам на тих же умовах, тобто не більше 25-ти десятин в одні руки. Таким робом уряд, забороняючи купівлю землі великими шматками в одні руки, не дає вже змоги витворюватись новим великоземельним маєткам, але не робить ніяких заходів, щоб існуючі вже великоземельні маєтки швидше розпродувались і переходили в руки хліборобів.

Правда, з земельної статистики видно, що від самого визволення селян з кріпацтва земля на Україні поступово переходить в руки народу, а після революції 1905–1906 років мільйони десятин поміщицької землі без всякого державного примусу, перейшло в селянські руки; так воно напевне буде і після цієї революції. Отже помічено, що після першої революції переважно спродували свої маєтки середні землевласники, які, живучи в селі, самі заправляючи господарством, на власні очі бачили руйнування свого добра і часом самі особисто, чи їхні родини терпіли під час революції. Натурально, що ці землевласники самі не хочуть вже, і дітям своїм не бажають пережити оті страхіння і збували і тепер збуватимуть свої маєтки.

А великоземельні власники, проживаючи найбільше по столицях або за границею, не переживали під час селянської революції тої небезпеки, того страхіння; латифундії їхні дають їм, сказати б, ценз на всякі придворні звання, на впливові посади, чого не дає капітал грошовий, чи вкладений в фабричну промисловість, а через те великоземельні власники без державного примусу не будуть продавати своїх маєтків і їх треба присилувати це зробити або примусовим викупом, або поступовим оподаткуванням. Примусовий викуп чи вивласнення при сучасних обставинах незручний вже тим, що викличе проти себе великий опір впливових кіл і зробить неможливим видання такого закону; вже є чутка, що аграрна комісія при міністерстві земельних справ рішуче одкинула принцип примусовості. Крім того, з примусовим викупом всіх ве-

ликих маєтків зруйнується багато висококультурних господарств, або заводів коней, скоту, овець, які мають велике державне значення. Щоб цьому зарадити, треба було б робити виключення для таких маєтків; а чи не викличе за сучасної загальної деморалізації признання державного значення за маєтками масових зловживань і чи не знайдеться таких маєтків так багато, що майже не буде чого примусово викупати?

Дехто з членів комісії висловив думку викупати примусово хоч ті маєтки, що здавна здаються в аренду, але де земля здається в аренду під культурне господарство окремим фахівцям, або цукроварням, там ведуться господарства, що мають державне значення, а значить мова може йти про примусовий викуп тільки тих маєтків, що звичайно здаються в аренду селянам безпосередньо, чи через передатчиків. З огляду на все це, думку про загальний примусовий викуп треба залишити, а звернути всю увагу на оподаткування.

Перше всього треба встановити по районах норму землі, яка необхідна для найбільш інтенсивного, культурного господарства, яке має державне значення. Такою нормою міг би бути той земельний ценз, який було встановлено для виборів в земство та державну думу, тобто в центральній Україні 50–150 десятин, а в степовій – 250 д. Участки землі, що не переважають цієї норми, обкласти державним податком, крім земського, скажем, по карбованцю в рік з десятини і побільшувати цей податок відповідно тому, наскільки маєток перевищує встановлену норму: коли він вдвоє більший, то обкласти його по 2 карбованці з десятини, коли в десять раз перевищує, то по 10 карб., коли в сто разів, то по 100 карб. з десятини в рік.

Чим інтенсивніше господарство, тим більший податок воно винесе і таким способом висококультурні господарства, хоча б на площі і в десять раз більший, ніж установа норма, видержуть податок десять разів більший і не будуть примусово знищені, а менш культурні і занадто великі – десятитисячні, яких на Україні не мало, примушені будуть зменшити свою площу, щоб перейти в нижчий клас оподаткування. Якби таке оподаткування прийняте було, скажем, з 1-го січня 1920 року, то маса великоземельних маєтків тепер же поступила б у продаж і державний банк і окремі хлібороби мали б змогу розкупити їх по установленій нормі, тобто не більше 25-ти десятин в одні руки. Але, звичайно, треба прийняти міри, щоб росіяни та поляки не розпродали своїх латифундій московським та польським переселенцям на шкоду українському народові”.

Зерінг, як і всі німці, звернув найбільшу увагу на аграрне питання, як на спосіб заспокоїти селянство, а про національний напрямок в політиці висловився якось невиразно, а коли я сказав, що треба обов'язково скласти український кабінет міністрів, то він висловив сумнів, чи найдуться для того відповідні люди. Очевидно, його вже поінформовано, що української інтелігенції нема, що єсть тільки купка людей, здебільшого соціалістів, з яких складались вже два кабінети і які ворожо настроєні проти німців і т. д. Тоді я запропонував

йому назначити в кожному міністерстві фахівця-німця, який помагав би нашим міністрам; на це Зерінг завважив, що це буде скидатись на окупацію, чого німецький уряд зовсім не хоче, бо це ще гірше обурило б населення українське проти німців, але я заспокоїв його, кажучи, що такий інструктор-німець, сидячи за кулісами, не був би помітний широкому загалові, якщо він не робив би безтактовностей.

Взагалі Зерінг дуже обурювався німецькою політикою на Україні, але все-таки, очевидно, він не вірить в існування української інтелігенції, яка могла б повести урядову справу, а всю увагу звертає на аграрну реформу, якою дуже зацікавлений. Проте обіцяв напосідатись на тутешнє командування і в Берліні в урядових колах, щоб підтримувалась українська національна політика, бо це очевидно відповідає і бажанням не тільки укр. інтелігенції, а, як він упевнився, і самого гетьмана. А молодий Смаць-Стоцький³²⁷, проф. Берлінського університету, каже, що Зерінг має великий вплив на самого Вільгельма, з яким бачиться особисто.

15 вересня

Вчора я вернувся з Перешор, де пробув днів десять, перевіряючи рахунки і взагалі хазяйнування управителя. З селянами якось не хотілось стрічатися і розмовляти, бо кожний з них завіряв, що тільки дякуючи йому не розграбували економії, що вже рішили були громадою розбирати, але він рішуче повстав проти того, щоб руйнувати такого пана і проч., і це говорив буквально кожний, і нарешті це мені так обридло, що я почав на це відповідати, кажучи, що шкода, що не розграбували, бо тоді я дістав би вдсятеро більше, як це сталось там, де розграбовано економії. На це мені відповідали, що за те селянам було б гірше, бо вони платили б, їх би били та одвозили в Австрію зв'язаних за руки дротом, як це було в Окнах та по інших селах, а тепер у нас в селі нема австрійців, лиш часом забігають реквізувати хліб, солому. Настрій до австрійців за це ворожий, а коли поспитаєш, що робили в Австрії наші солдати, то кожний каже, що наші в сто разів гірше поводились, бо грабували й руйнували все, що бачили, хоч начальство і забороняло. Заможніші селяни раді австрійцям і кажуть, що якби вони забарились на який місяць, то до весни солдатські комітети чисто розграбували б всіх, бо хто має пару коней і якесь хазяйствочко, то того вже лаяли "буржуєм" і загрозували одібрати все, бо вони на війні кров проливали, а буржуї дома наживались. Заможні кажуть, що коли, борони Боже, австрійці підуть собі, то зараз же не тільки економії, а й всіх маючих людей голода розграбує і пустить димом. Про Україну, гетьмана в селі якесь невиразне поняття; заможні кажуть, що за царя було лучче, бо тоді був якийсь порядок, а тепер реквізують хліб і австрійці, і якісь вільні козаки, які просто грабують у кого є хоч трохи хліба; а з хлібом зовсім погано, бо врожай такий поганий, якого не було вже років 20; тільки на чорних парах добрий хліб, і але парів взагалі було мало; за

царського правительства, то земство в голодний год привозило хліб з других місць, а це правительство забирає по твердій ціні і той хліб, що собі потрібний на насіння та на харчі. З школою теж погано в нашім селі: піп та учитель підмовляють, щоб школа була російська, бо українська мова з галичанськими термінами зовсім чужа і незрозуміла; селяне згоджуються з цим, бо до України і всього українського ставляться байдуже, а большевицьки настроєна голода, то й вороже, бо Україна одібрала у них землю і заставила платити панам збитки, які пороблені селянами з дозволу і наказу большевицького уряду; про те, що й Ц. Рада дала селянам землю, ніхто й не згадує, а всі кажуть, що Ленін та російські большевики дали землю, а Україна одібрала. Дякуючи дорожнечі на хліб і на всячину, всі селяни дуже гаряче беруться за оранку і платять за землю величезні арендні гроші; взагалі земельне питання тепер ще пекучіше, ніж було до війни. Голода сподівається, що знов прийдуть чи большевики, чи англичани і дадуть землю, звичайно, дурно, а заможніші покладають надію на те, що австрійці примусять панів продати їм землю, бо так казав німецький комендант, викликавши всіх селян і панів 28/VIII. ст. ст. у волость. І дійсно, староста на підставі приказу австрійського коменданта одібрав од всіх панів підписку – скільки кожний з них може продати селянам землі.

Побувавши в селі, я ще більше впевнився в тому, що я був правий, сказавши Зерінгу, що демократична аграрна реформа заспокоїть село і примирить його з німецько-гетьманським урядом, що ж до національного моменту, то селяни настільки ще темні, що не помічають і не визнають його, але, очевидно, й цей момент незабаром прокинеться у їх під впливом бувших полонених. До мене приходив один з австрійських полонених Омелько Хилюк, який не був в українському таборі, і не попав в українське військо, а служив в пожарній команді у Відні, і там якийсь галичанин навчив його читати і давав йому українських книжок, з яких він довідався про Україну, про те, як жив укр. народ і взагалі став свідомим українцем. До війни Омелько мав репутацію злодіячки і був зовсім темним чоловіком, з яким мені й в голову не приходило говорити про Україну, та й він дивився, певно, на мене, як на пана, зовсім чужого йому, а коли він прочитав у Відні скільки книжок українських, виданих “Союзом визволення України”, то зрозумів – чому я раз у раз говорю по “мужичому”, чому й пишу книжечки на тій мові і, побачивши мій портрет на радянській групі, написав мені з Відня одкритуку, в якій пише, що “У книги памяткава союзу визволення України я найшов ваш патрет, которим я зрадував, що я побачив хотя вас у книги”. Коли він прийшов до мене, то ми зустрілись вже, як близькі люди, весь час говорили тільки про Україну, її минуле і майбутнє, він, майже безземельний, зовсім нічого не говорив про землю, а весь час натискав на те, що нам потрібна міцна армія, щоб не допустити на Україну знов Москви, говорив про потребу української школи, читальні і т. інше.

Згодом, коли в селі настане якийсь спокій, коли селянське життя увійде в норму, то такі полонені, як О. Хилюк і Ворона (з Березової Рутки коло Пирятина), про якого писав 17/IV, а їх напевне вернеться багато таких,

матимуть по селах величезне значення в справі пробудження національної свідомості. Тепер, коли село ще розбещене більшовизмом, не знає на яку ступити; коли мова йде тільки про те – чи вернуться большевики, чи ні, яких одні сподіваються, як манни небесної, а другі з страхом, тепер про національний момент і мови в селі нема, а згодом, коли все заспокоїться, наші полонені національно свідомі повинні зіграти в народнім житті величезну роль, а поки що ніхто їх не слухає, не звертає уваги на їх слова, бо голови селян ще затуманені, на їх напад, по виразу одного селянина, блуд, а людину, що заблудила, виведе на дорогу тільки свіжа стороння людина, якою являється тепер чужоземець – тобто німець.

17 вересня

В Києві застав всіх в сумному, якомусь безнадійному настрою. Коли виїхав гетьман в Берлін і правителями zostались Лизогуб, міністр військовий Рогоза³²⁸ та якийсь старий російський бюрократ сенатор Носенко³²⁹, то російські елементи підняли голови і набрались сміливості. Трест промислово-торгово-фінансових кіл та великих землеволодільців, так званий “Протофіс”³³⁰, подав міністерству докладну записку, складену секретарем тресту, відомим нововременцем Пиленком, в якій доводить необхідність зробити російську мову державною, на рівні з українською. Генеральний прокурор Лашкар'єв таку саму записку подав в Сенат³³¹. Всі російські газети, на чолі з “Киевской мыслью”, яка тепер стала органом “Протофіса”, гаряче взялись за пропаганду необхідності російської мови у всіх інституціях нарівні з українською мовою. А газет російських розплодилось в Києві маса: “К. мысль”, “Последние новости”, “Голос Киева”³³², “Русский голос”³³³, “Новости дня”³³⁴, “Наша Родина”³³⁵ і безліч всяких листків, тижневиків і всі вони ведуть інтенсивну боротьбу проти укр. мови, а декотрі і одверто проти Укр. Держави. Просто жах бере за самостійну Україну. Наші газети б'ють на сполох, кличуть громадянство до оборони, до праці. В. Кирилович (Винниченко. – Ред.) написав в “Робітничій газеті” гарячу статтю, яку подаю тут, бо певне вона матиме інтерес і в майбутньому.

Рано стомлюватись.

З кожним днем росте до нас любов наших любих милих братів – руських. Палка, непереможна, надзвичайна любов! Вони тисячами кидають свій край, свою батьківщину; міняють прізвища; з ризиком попастися в руки совітських властей перебираються через україно-російський кордон; записуються навіть в українське підданство, підробляють паспорти, все те роблять тільки для того, щоб добратися до України.

Іменно “добратися”, допастися, всмоктатись, вгризтись в тіло нашої молоді Держави. Цілі потоки братів-руських, братів-малоросів, братів підроблених, сфальшованих українців линули на нашу землю. Гемороїдальні,

випробовані, патентовані знавці поліцейсько-жандармського режиму; збраковані кандидати в царські міністри; недорозстрілені недобитки імператорського двору; зажурені, висхлі од туги з торбосхожими черевами колишні поліцмейстри, губернатори, сенатори; тощі публіцисти всяких рептилій; потети з моноклями, з гнилятинкою; одставні лідери різних воздыхаючих за реакцією партій; жваві спекулянти з акулячими пашами.

Як висхлі з голоду, люті, пекучі блощиці, сунули й обсіпали нас ці виборні, кваліфіковані екземпляри найчорнішої реакції. Одні, сласно плямкаючи голодними, слинявими, синіми губами, обсіли щедро розкладені перед ними казенні пироги й уминають їх з таким радісним гарчанням, що мороз іде по всій Україні.

Другі, розоставивши акулячі паші, весело вирячивши нахабні очі, смачно глтають дурну українську рибку, велику й маленьку.

Треті, набравшись сил, піджививши недокровні ноги, прожогом нишпорять по всіх закутках, винохують революцію, та українську свідомість, хапають їх, таскають, гризуть.

Четверті, обснувавши по теплих, людних куточках чепуренькі редакційні павутиння, тихо поважно ловлять українських мушок.

А лідери партій тим часом бігають по прийомних, через задні ходи зав'язують вузлики, протягують ниточки, мотуззя, шворки, обплутують, забивають кілки – словом, жваво, заклопотано, з веселою надією в серці роблять підготовчу роботу.

Правда, вони всі роблять підготовчу роботу. Вони всі так жагуче, так неподільно люблять Україну, що ні за що не хочуть одділити її від “неделімої”. І в відповідний час, коли інтернаціональна банда чехословаків протопче шлях через групи Совітської Республіки для обережної галантно-джентльменської Антанти на Україну, вони всі, ці любі брати, всі ці акули, лідери, поліцмейстри, журналісти, міністри, всі разом, дружно, з співом “Боже, царя храни” і “Бей немцев!”, вхопившись за підготовані лідерами мотузочки, потягнуть підготовану, обплутану, безсилу, безпомічну Україну в обійми антанто-монархічної, єдиної, неделімої тюрми.

О, як вони жагуче, як нетерпляче, приставивши до чола руку дашком, вдивляються на північ і на схід, ждучи своєї Заступниці. Вони, правда, озираються й на захід, приємно, улесливо посміхаються, шепочуть на вушко, топчаться під ногами, вимахують хвостами – роблять вигляд цілком покірних, цілком відданих звірят. Але це так, на всякий випадок та для одводу очей.

А вся надія їхня на Антанту.

Ах, як міцно здушать вони тоді нас у своїх братніх обіймах! Як сласно вони гатитимуть підкованими Антантою закаблуками обплутане, пошматоване біле тіло молодої рабині, яка посміла вирватись на волю. Коли вони вже тепер наступають немов навмисне їй на груди, коли тепер показують їй і язик і кулака, коли тепер часом любовно пальчиками натискають на горло, – то що ж буде тоді? Що тоді буде, коли за їхньою спиною стоятиме самовдоволенний

Джон-Буль, напрактикований з ірляндцями, бурами, індіями по часті “определения” націй.

Про це варто подумати, і подумати добре, без тої апатії, яка налягає останніми часами на українське громадянство. Нам не можна, небезпечно піддаватись апатії.

Небезпечно утомленому подорожньому в хуртовину піддаватись бажанню сісти спочинуть, замерзне, заковеніє і піде на поживу вовкам, собакам, воронам.

А круг нас добра хуртовина. І вовчики-братіки так сласно клацають зубами, чорні ворони так нетерпляче крикають, кружляють над головами. Ні, ні. Нам ще рано стомлюватись спочивати, вдаватись в апатію!

В початку нашого визволення ми йшли дружним, єдиним національним фронтом, цупко, міцно взявшись за руки. Нас пробували “брати-товариші” роз’єднати, розбити. Вони нас всякими способами шпигали, шарпали за руки, розтягали, сварили, їм треба було прорвати наш фронт. Це не вдалось їм і через те удалась наша справа – національно-державне визволення нашого народу.

Тепер на поміч “братам-товаришам” шугнули “брати-реакціонери”. Збившись у дружну зграю, вони неоступно ідуть за нами, хапають за ноги, воюють, наскакують і жадно ждуть слушного часу, коли можна буде накинутись і загризти, заковати, розшматувати нас. Ні, ні, небезпечно сидати, розлучатись. Навпаки, ще тісніше треба з’єднатись, збитись в один непроривний фронт. Коли спочатку нашої трудної путі нам це було необхідно, то тепер тим паче мусимо йти разом.

І ми, соціал-демократи, мусимо, може, більше, ніж хто. Для нас національне визволення є найреальніша потреба. Без цього ми, як партія українського робітництва, існувати не можемо, а робітництво наше без національного визволення буде духовно покаліченим недоростком, попихачем у старшого брата, нездатним до самостійної акції, до ініціативи, до дальшого розвитку.

Ми, соціал-демократи, мусимо так само, як і весь час нашої боротьби за волю, виявляти найбільше енергії й завзяття. Як в центральній Раді ми не давали провокаційним рукам розірвати наш фронт і тим знесилити нас, так і тепер мусимо скріпляти, зміцнити, електризувати своїм духом стомлені ряди наших національних товаришів. Так само, як тоді, так і тепер, не поступаючись нічим з своєї програми, з’єднавшись на певних умовах в “Національний Союз”, ми мусимо дбати про те, щоб ні одне місто, містечко, село, ні один куточок загроженої, оточеної ворогами України не лишився не з’єднаним в цю всенациональну організацію. На нашу державність, на нашу культуру, на нашу мову, на нашу душу й тіло робиться отвертий замах. Вовки вже настільки “обнагнали”, що хапають за ноги.

Але пам’ятаємо, що вовки бояться вогню і світла. Вогнем у їх, проклятих! Побільше вогню і світла, побільше запалу, відданості, бадьорості, веселості духа. Вовки й ворони бояться людського сміху, енергії, твердого голосу.

Вони – боягузи, вони сміливі тільки з знесиленими, з утікаючими в темноті, в пільмі. Отак, розкласти більше огнищ любові до нашої визволеної Рабині, треба кидати в них серце своє, мозок, нерви, все, що в кого є, і рятувати Рабину – Матір, оточену розлученою зграєю “братів”.

В. Винниченко.

Але що може зробити наше громадянство, коли народів байдуже до України, коли велика частина його проклинає Україну за те, що вона одняла землю; коли ніякі маніфестації, ніякі масові протести проти русифікації неможливі, бо вся держава майже у військовому стані і німці наче спочивають ідеї об'єднання бувшої Росії. Цензура пропускає в російських газетах все, що пишеться проти Укр. Держави, проти мови, а укр. пресі забороняє писати про те, що правительством і німці ведуть обрусительну політику.

У мене тепер одна надія на гетьмана. Після того блискучого прийому, який йому зробив Вільгельм в Германії і після тих промов, що виголосив гетьман у подяку Вільгельмові за поміч при будівництві Укр. Держави, не може бути сумніву в тім, що гетьман не може вести об'єднуючої політики; він тепер різко одкрив себе від Росії і росіяне йому того не простять і не примиряться з ним. Та, очевидно, і гетьманові, коли й не вірити в щирість його як укр. патріота, не має рації тягнути до “єдиної”. В Росії він був тільки генералом, яких там тисячі, а в Україні він перша особа великої європейської держави; грошей теж йому не треба, а значить, яка рація йому тягнути до об'єднання з Росією?

Але на основі всього того, що я чув про гетьмана од П. Я. Стебницького, Скорописа, Д. І. Дорошенка, С. П. Шелухина, В. М. Шемета та багатьох інших, які не раз розмовляли з ним, я вірю в його щирість, в тверде бажання збудувати українську національну державу.

Тепер, коли гетьман повернеться з Германії, він міцніше почуватиме себе на Україні серед німецького командування і серед тих кругів, які посадили його на гетьманство і тепер незадоволені його українським патріотизмом. Тепер гетьман сміливіше візьметься за боротьбу з тими елементами свого оточення, які його тягнуть до Росії і борються з його українською політикою. Ті великоземельні пани і фінансисти, з'єднані в “Протофісі”, досі находили піддержку в німецькому командуванні, з яким вони разом й посадили Скоропадського на гетьманство, тепер після подорожі гетьмана до Вільгельма, вони не матимуть тої піддержки в боротьбі з українською політикою гетьмана. Напевне, гетьман тепер сміливіше шукатиме собі опори в українських національних елементах, але я боюся, що наші “політичні младенці” знов будуть ставити умови, знов вимагатимуть звання парламенту, як цього вимагає навіть і “Відродження”, не розуміючи, що парламент, якби його тепер скликали, висловився б величезною більшістю за об'єднання з Московщиною, бо, як я вже казав, селяни вороже ставляться до України за одібрання у них землі, а городська людність – за “насильственную українізацію”. Перше треба провести демократичну аграрну реформу та укріпити українську державність і аж тоді можна скликати парламент.

І українській інтелігенції треба допомогти гетьманові це зробити і не боятись того, що це зміцнить гетьманську владу. Треба миритись з фактом існування гетьмана, тим більше, що це наша історична традиція. Нема і не передбачається в близькій часі у нас сили, щоб скинути гетьманську владу, то яка ж рація ігнорувати її? Це значить ігнорувати саме життя. Я це казав всім зараз після перевороту 29/IV і за це попав у “контрреволюціонера”, од якого одвернулись майже всі колишні приятелі. Я не вірив тоді в щирий патріотизм гетьмана, вважав його за авантюриста, за царського агента, але все-таки радив всім, кого запрошували, йти в кабінет, щоб надати йому українського характеру і не допустити до обрусіння і до об'єднання з Росією, але тільки Д. І. Дорошенко та С. П. Шелухин згоджувались зо мною, решта ж і слухати не хотіли, боячись, що народ одвернеться од української інтелігенції і взагалі од українства, але тепер, здається, всім ясно, що тою обструкцією не врятували українства і репутації української інтелігенції, і що теперешній уряд так скомпрометував Україну, що все одно народ ставитиметься вороже до всього українського, поки Україна не переведе аграрної реформи, не заведе порядку та законності по селах. Тепер, коли німці скрізь придушили озброєні повстання, коли село заспокоїлось і вже нема потреби в виключних законах, треба українцям ообов'язково йти в міністерства помагати гетьманові спинити оте обрусительство, яке провадить на провінції місцева влада, бо інакше не буде не тільки української держави, а навіть й школи української.

І О. Кістяківський звернувся з проханням до В. М. Леонтовича зівзати до себе десять українських “нотаблів”, список яких він йому дав, щоб порадитись про дальший курс політики в Українській Державі. Вчора ввечері зійшлись у Леонтовича: П. Я. Стебницький, О. Г. Лотоцький, К. А. Мацієвич, О. Ф. Саліковський, С. О. Єфремов, А. В. Ніковський, я і хазяїн хати Леонтович, а В. К. Винниченко та Д. В. Антонович, як есдеки, одмовились прийти на нараду. Коли всі посходились, то Кістяківський в довгій, докладній промові на російській мові висловився приблизно так: гетьманський уряд щиро і чесно працює над організацією Української Держави і брудну роботу, боротьбу з большевицьким повстанням, можна сказати, вже закінчив, бо по всій Україні банди партизанів розбиті, знищені; (він з смаком висловив, що “мы расколотили эту сволочь, почти поголовно состоявшую из уголовных элементов”), але тепер насуває на Україну друга небезпека – це недобитки з “Совдепії”, які можуть залити нашу молоду державу і привести її до об'єднання з Росією. Я, каже Кістяківський, переконаний самостійник і міг би довести необхідність самостійної України і з економічного, політичного і культурного боків, але я цього перед вами робити не буду, бо ви самі переконані самостійники; але досі українська ідея була нерозривно з'язана з соціалізмом, якого я не поділяю і, як бувший

24 вересня

соціаліст, вважаю його нездійсненою фантазією. Для боротьби з російською хвилею, яка може залити нас, треба привабити в уряд українців, але я боюсь, що українці будуть знов намагатись провести в життя соціалізм і врешті приведуть Україну до того кошмарного стану, в який прийшла Московщина під большевицьким урядом. От, мені й хотілось обмінятись з вами думками з цього поводу і прийти до якогось практичного результату. Перший з відповіддю виступив С. О. Єфремов. Він почав з того, що уряд цей не тільки не буде чесно українську державу, а руйнує її, що повстання викликав сам уряд своїми офіцерськими карательними бандами, які грабували і знущались з народу. На це Кістяківський, перебивши його, відповів, що карательні отряди вже покасовані, а декотрі навіть посаджені в тюрму за зроблені беззаконня. Сергій Олександрович кінчив свою відповідь сумнівом – чи можна вже тепер врятувати державу, після того як гетьманський уряд так попсував все. Лотоцький та Мацієвич висловились в тім же смислі, тільки ще різче за Єфремова, а Ніковський та Стебницький намагались зм'якшити слова попередніх опонентів і вимагали від уряду демократичних реформ, вважаючи, що вже забагато реакції. Я висловився за те, що треба йти помагати українізувати уряд, що треба провести демократичну аграрну реформу, забезпечити українську школу. Треба завважити, що Кістяківський під час промов своїх опонентів поводився нечемно, нахабно перебивав кожного, не давши скінчити думки; на жаль, голова зібрання, хазяїн хати, чи соромився, чи не хотів його спинять, і врешті Кістяківський зробив на всіх таке враження, що він закликає до спільної праці, але нікому не дасть робить, коли буде головою кабінету, того, з чим він не згоден. А він не згоден ні на яку аграрну реформу, не згоден скасувати куріальну систему в земстві, не згоден змінить зараз всю адміністрацію, чого найбільше всі добивались. Він тільки просив рекомендувати йому трьох радників в його міністерство, які контролювали б, зм'якшали б діяльність цієї адміністрації і вводили її в законні рамки. А коли всі зібрані в один голос висловились, що треба змінити весь курс політики, бо вона русифікаторська, ворожа народним інтересам, взагалі ворожа національним інтересам України, то Кістяківський з цим ніяк згодитись не міг, але врешті сказав, що декілька портфелів він сподівається добути для українців, а саме: міністерства просвіти, культу, праці, контролю і посаду державного секретаря, але просив держати це, поки що, в секреті. Очевидно було, що говорить все це він не од себе особисто, а як результат наради з гетьманом і взагалі з найвищою владою в Україні, напевне, й з німцями. Похоже на те, що питання про прем'єрство вже рішене і він замінить Лизогуба, який задовольниться сенаторством з 18 тисячами карбованців в рік. Нарада наша скінчилася тим, що Кістяківський просив обміркувати його пропозицію і намітити кандидатів в міністри, а в першу голову, в радники міністерства внутрішніх справ.

Коли Кістяківський поїхав, то виявилось, що позавчора гетьман доручив неофіційно звернутись до Національного союзу з пропозицією обміркувати справу націоналізації уряду³³⁶ і прислати до гетьмана делегацію для

висловлення думок союзу. Виходить, що здійснюється те, що я писав тиждень тому назад. Але для мене неясно, чи Кістяківський мав нараду з нами по дорученню гетьмана, чи він, довідавшись од нього про намір націоналізувати кабінет і увійти в зносини з союзом, поспішив скликати нараду, щоб урятувати свою кандидатуру на прем'єра, про що він прямо на нараді не говорив, але всі це зрозуміли.

25 вересня

Щоб певніше довідатись про справу, я пішов сьогодні до В. К. Винниченка, голови Національного союзу, і от що він мені розказав.

Коли гетьман виїхав в Берлін і тут з боку росіян піднялась атака чи наступ на уряд, щоб зробити законодатним порядком російську мову державною, Національний союз, стурбований цим, подав німецькому командуванню отсей меморандум:

МЕМОРАНДУМ

Українського Національного союзу, переданий 19 дня вересня представникам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини і Вищому німецькому командуванню на Україні.

Думка і воля українського народу, а також історичні події склалися так, що земля українська, як вона довга і широка, стала самостійною державою, вільна вибирати собі тих чи інших друзів і спільників, заводити собі той чи інший лад. Україна, як Держава, має тепер розвиватися й багатіти для добробуту й щастя всіх народів, що її заселяють, для здоров'я, права та заможності всього трудящого народу землі української. Край великий і широкий, земля родюча й добра, сусіди – одні близькі нам по крові, інші діяльні та культурні, – все це дає змогу всім народам України жити на ній вільно й заможно, мирно й дружно, а разом з тим кладе на них тепер і вівіки обов'язок дбати про силу і єдність, цілість та добробут цієї нової європейської держави. Сильна, єдина, скріплена у внутрішніх своїх справах, певна лояльності своїх сусідів і спільників, спираючись на державне почуття своїх громадин, має нова держава, як скінчиться світова війна, рішати, як саме їй далі бути, з ким іти разом, до кого прихилитись, від кого одсахнутись, а де і які зав'язувати економічні, торговельні та культурні стосунки, щоб думка громадян її була якнайкраще виявлена, а добробут найміцніше забезпечений. Тому тепер, коли молода Держава ще перебуває в стані самоозначення, коли вона набирається сили, щоб завести в себе лад і спокій, всі хто живе на землі українській, повинні з найбільшим спокоєм та розвагою, з глибокою пильністю та дбанням гуртуватись, єднатись та працювати для то-

го, щоб Україну поставити на ноги, щоб допомогти їй зібрати свої сили та завести твердий і добрий державний лад.

Основи, на яких повинно будувати українську державність, в теперішній час мають бути ті принципи відносин, якими Україна ступила на шлях міжнародних стосунків і договорів, скріплених і підписаних в Бресті з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією та виконання всіх основних соціально-політичних засад, на котрих Українська Держава утворилася. Український народ прийшов до думки власного самостійного державного будівництва через лиху недолю війни та викував свої головні домагання в огні революційної творчості. Він висловив головні підвалини державного існування України в соціальній і політичній перебудові старих дореволюційних відносин і величезним зусиллям зрушив з місця старий соціальний і політичний устрій. Отже ж тепер на обов'язку тих, хто фактично, як чинники власті, провадить державну роботу на Україні і хто покликаний на основі Берестейського договору сприяти державному існуванню України, на їхнім обов'язку лежить дотримувати й пильнувати вірності як писаних умов, так і тим головним соціальним і політичним принципам, які український народ проголосив у свій час. Недодержання цих основних передумов теперішньої державної роботи на Україні зовсім природньо виключає участь народу в будівництві держави, дискредитує ідею української державності в очах народу, а значить, і саму державу робить безцільною та безгрунтовною. І треба з усею силою ствердити, що з кінцем четвертого місяця владування уряду, який утворився 29 квітня 1918 року, ідея самостійної державності стоїть під знаком величезної непевності і тяжких сумнівів народних мас. Народ український не бачить, не знає і не може почувати ніяких вигод власної державності з тої причини, що такі значні елементи держави, як культура, власть і народ стоять між собою в гострій суперечності, не будши одно одному ні близьким, ні спорідненим, ні зрозумілим.

Українська національна, матеріальна і духовна культура як складом теперішнього уряду, так його господарськими, фінансовими та внутрішніми політичними заходами не тільки не справлена на добро народу, але й ведеться до занепаду, зубожіння і культурного здичавіння того народу, іменем якого нарицається сама держава та іменем якого власть чинить свою недоладну роботу. Український народ, себто широкі народні маси, котрі мають на три чверті виразно одноцільний соціальний і культурний характер, тепер одсунутий на останнє місце, нічим не прихильється до такої, яка тепер твориться, держави, а власть, не маючи симпатій і численної також піддержки і проміж інших народів України, лишається в небезпечній і сліпій самотині, народові нашому чужа і майже ворожа. Здійснення основних реформ, а з них в першу чергу реформи земельних відносин, а потім справи народної

освіти, налагодження адміністративного апарату, відбудування промисловості та регуляція торговельних стосунків і нарешті постачання і розділ продуктів поживи і першої господарської потреби, – все це на Україні не тільки частиною гальмується, але й переводиться на гіршу путь ще більшої, ще тяжчої руйни, штовхається на шлях горожанської ворожнечі і війни.

Так само непевно, а навіть небезпечно стоїть справа територіального означення України і справа міжнародних стосунків. Визнана в мировім Берестейськім трактаті як держава з певними етнографічними межами і економічно-політичними границями, признана не тільки Центральними Державами, але й іншими, як сусідніми, так і почасти більш віддаленими, Україна однак ще досі не в силі здійснити свого права, що до споріднених з нею територій в Бесарабії, при Азовськім морі, в Донецькому басейні, в Криму, Холмщині та досі непевна національно-політичної долі своїх братів, що посідають окреслені території в державі Австро-Угорській. В цій непевності українських границь в значній мірі виною являється невиразна позиція українського уряду, котрий навіть в основних питаннях державного становища України та її державних і міжнародних перспектив робить різні і часом суперечні заяви. І це тим більше небезпечно, що справа організації української армії, якої єсть черга виступати по невдачі всяких дипломатичних переговорів, ця справа майже в безнадійному стані, бо уряд не в силі збити під своєю рукою вірних йому кадрів через ту свою надзвичайну ізольованість від широких народних мас; що ж до тої збройної сили, яка тепер наводить лад на Україні, то невдала політика уряду якраз озброює і підбурює народні маси проти неї, чим ще більше плодиться анархія та утруднюються відносини з державами, що ту зброю на основі договорів нам постачають.

Все це, як політика внутрішня, так і міжнародна, різка самотність урядових кругів, непримиренність в питаннях соціального ладу приводить Україну в сей мент до катастрофічного становища, з якого необхідно негайно знайти вихід.

Одним засобом, який міг би залагодити внутрішні відносини та скріпити міжнародні стосунки і забезпечити виконання певних зобов'язань Української Держави, може бути тепер тільки основна зміна політичного курсу, наближення власті до інтересів народних мас, реорганізація кабінету на основі ознак національного і коаліційного складу з людей з інших верств і національностей. Разом з тим народні маси можуть прийти до діяльної участі в державній роботі і дістати охоту сприяти розвиткові України тільки тоді, коли буде негайно скликано тимчасову негайну Раду (предпарламент) з представників всіх класів і національних та політичних організацій, коли буде негайно зроблено заходи для переведення, корінної земельної реформи на користь

селянства і при його участі та згоді; коли буде дано змогу людині користуватися з елементарних законів кожної вільної держави, себто волі слова, зборів, гуртування; коли для економічного добробуту країни будуть перероблені справжні заходи державної, а не клясової чи групової вигоди. Україна може вважатися Державою, здатною існувати, підтримувати дружні стосунки з іншими державами та діставати всі потрібні для державного існування матеріальні і моральні засоби від доброї волі і державного почуття самого українського народу.

У Києві місяця серпня 1918 року. Голова: Андрій Ніковський в-р, секретар: Петро Дідушок³³⁷ в-р. Оригінал підписали всі партії і громадські організації, що входять в організацію Українського Національного союзу.

Невідомо, чи як результат цього меморандуму, чи інших яких факторів, але гетьман, вернувшись з Берліна, побажав увійти в переговори з Нац. союзом в справі націоналізації уряду. Союз охоче згодився на це, коли гетьман звернеться до нього офіційно і вибрав делегацію (Винниченко – соціал-демократ, Ніковський – соціал-федераліст та проф. Швець – соціал-революціонер), якій дав такі директиви. Прикласти всіх стараннів, щоб умовити гетьмана змінити весь кабінет на новий, по списку, складеному союзом, тоді всі українські політичні партії, з'єднані в союз, вживуть всіх можливих заходів, щоб примирити народ з гетьманом і його урядом, а коли гетьман не згодиться змінити весь кабінет, а схоче закликати тільки поодиноких осіб з партій, то союз не забронить їм, але примусить тих осіб вийти з партії, щоб діяльність їх в уряді не виглядала партійною.

Список пропонованого кабінету такий:

На постать прем'єра намічено чотири кандидати, з яких гетьман має собі вибрати любого – І. А. Шраг, С. П. Шелухин, Д. В. Маркович та П. Я. Стебницький.

1) На міністра внутрішніх справ – Д. В. Марковича, а товаришем йому А. В. Ніковського.

2) Освіти – Д. І. Багалія³³⁸ або П. Я. Дорошенка³³⁹; 3) фінансів – Туган-Барановського³⁴⁰; 4) військовий – Греков; 5) культу – М. І. Міхновський; 6) торгу й промисловості – Чопівський; 7) праці – Корчинський³⁴¹; 8) здоров'я – Любинський³⁴²; 9) харчових – Черниш³⁴³; 10) доріг – Бутенко; 11) земельних – К. А. Мацієвич; 12) закордонних справ – О. Ф. Скоропис; 13) контролю – О. Г. Лотоцький; 14) секретарем державним – П. Я. Стебницького.

Значить, з цього кабінету лишаються Бутенко, П. Я. Дорошенко, Черниш і Любинський, а на моє запитання – чому не лишили Д. І. Дорошенка, Володимир Кирилович одповів, що Дорошенко так себе скомпрометував, що його рішуче одкидають.

– Чим? – питаю.

– Своїм угодництвом російській групі кабінету, з якими він голосував проти української партії кабінету.

– Яка ж там українська партія, коли єдиним українцем там Дорошенко?

– Він вів російську політику, говорив по-російському, коли інші говорили і по-українському. Він посадив скрізь послами не українців: в Берлін – росіянина Штейнгеля, в Цареград теж росіянина, А. А. Кістяківського³⁴⁴, а в Відень поляка Ліпінського.

– Та цей Кістяківський, кажу, українець, а Ліпінський такий українець, що дай Боже побільше таких.

– Він склав собі все посольство з поляків.

– Та помилюте, у нього тільки два українці католики, а то все православні українці: Полетика, Біленький, А. Жук³⁴⁵, Трохимович³⁴⁶, Троцький³⁴⁷, Семенів³⁴⁸, Охримович³⁴⁹.

– Тутешні галичани кажуть, що укр. віденський парламентарний клуб надзвичайно вороже ставиться до Ліпінського за його полонофільство.

– Та що Ви кажете! Мені Цегельський, будши тут, говорив зовсім навпаки. Ліпінський, дійсно, щоб не драгувати поляків, не взяв у посольство ні одного галичанина; напевне за це тутешні галичани і брешуть на нього.

– А чому Ви не хочете припустити, що у Ліпінського, родом поляка, не прокинулись польські почуття?

– Та Ліпінського я знаю ще гімназистом, і так само не можу цього припустити як і того, що Винниченко, будши прем'єром, накрив собі грошей.

Очевидно, в союзі єсть люди, які мстяться Дорошенкові за те, що він взяв портфель наперекір постанові бойкотувати гетьманський уряд, а через Дорошенка оббрехали і Ліпінського. Винниченко, як упреться, то його важко переконати, але він має ту гарну рису, що потім він часто визнає свої помилки і напевне перемінить свій погляд на Дорошенка та Ліпінського.

Щодо складу кабінету, то його й обмірковують нема чого, бо напевне гетьман офіційно не звернеться до союзу. Я вже казав, що І. А. Кістяківський така дужа й уперта людина, що він зубами держатиметься за владу, а не одступиться і побороти його не так-то легко, бо гетьман і німці, очевидно, дуже довіряють йому, а через те всяка комбінація без Кістяківського практично нездійснима. Певніше всього, що він буде прем'єром і запросить скільки українців в кабінет, але з таким розрахунком, щоб вони були в Раді міністрів в меншості, аби не змінити курсу в соціально-економічному напрямку, а щоб впливали тільки на зміну в національному. Кістяківський на нараді похвалився, що він знає все, де що робиться, навіть знає, що говориться в Кримському парламенті³⁵⁰, то тим паче він знає, що говориться в Союзі, бо ніхто з того не робить великого секрету.

Напевне, він знає і список кабінету, складеного Союзом, то вживе всіх заходів аби не допустити, щоб гетьман офіційно звернувся до Союзу, щоб не понижав, мовляв, свого достоїнства, а Союз теж не схоче посилати делегації без запрошення гетьмана і так з цього нічого й не вийде. А коли й запросить

гетьман Союз прислать делегацію, то список нового кабінету абсолютно неприемливий для нього.

І. Л. Шраг, бездоганний кандидат в прем'єри з нашого погляду, буде залівим для гетьмана, а про інших і казати нічого, бо його лякають повстаннями, атентатами на нього, як тільки уряд хоч трохи попустить віжки. Принаймні Кістяківський на нараді рішуче стояв за політику твердої власті і хотів би цю власть тільки українізувати; очевидно, такого погляду держуться і німці, і гетьман. Мій аграрний проект Кістяківський вважає занадто лівий, бо в ньому є елемент примусовості, а через те рішуче буде стояти проти Мацієвича, який мій проект вважає запоміrkований. Правду Скоропис сказав в листі до мене, що опублікувавши в газеті свій проект, я навіки провалив свою кандидатуру в міністри, бо для одних він залівий, а для других заправий. Але по совісті сказавши, я ніколи й думки не мав виставляти свою кандидатуру, або згоджуватись на неї, бо вважаю себе абсолютно не здатним на таку постать і коли якось Ліпінському дав згоду виставити мою кандидатуру, то тільки для того, щоб помогти пройти всьому спискові, але з умовою, що коли той список пройде, то я, через хворобу, зніму свою кандидатуру. Розмова про мою кандидатуру з вище написаних причин теж практично нездійснима, але для мене важно, щоб мій проект аграрної реформи здійснився, бо він при сучасних обставинах найбільш здійснимий.

Вчора я приїхав з Кононівки*, куди їздив на три дні. І там, як і в Перешорах, кожний дядько, з яким я бачився, запевняв мене, що то він врятував економію од грабунку, але в дійсності причина лежить в тому, що і в Перешорах, і в Кононівці живого реманенту так мало, що ним не можна було поділитись, а розруйнувати, палити будівлі нікому й в голову не приходило, бо відносини у нас раз у раз були добрі і злоби проти мене у їх нема. І тут, як і в Перешорах, заможніші селяни бояться, що коли німці підуть, то комітети почнуть всіх рівняти і поодбирають все у тих, що працею понаживали собі якийсь достаток. А німці, справді, таки підуть, хоч поки що не всі. В Кононівці і в околиці стояла рота в сто душ, тепер її зібрано в Гребінку і в з неї вибрано 45 душ найбільш боєздатних і вислано на західний фронт. Ходять чутки, що подекуди німці не хотять їхати на смерть і розбігаються і навіть повбивали своїх офіцерів, але може, це тільки чутки. В вагоні од полонених чув, що в Австрії, Болгарії, Італії, Франції та Англії між солдатами починається таке саме, яке було у нас в 1917 році і цілі частини покидають фронт та розбігаються і тільки в Германії солдати якось ще держаться. В Болгарії, кажуть, совіт робочих і солдатських депутатів захопив всю владу і Фердинанд вже втік. Коли, справді, більшовизм захопить всю Європу, то

1 жовтня

* У наданому нам тексті – Романівки. – Ред.

вся наша цивілізація може зникнути, як вона, по газетним відомостям, зникає тепер в Московщині. Та й у нас по селах знов вертається первобитне життя: зовсім нема керосину, свічок і люди світять каганцями, лампадками. Станції залізної дороги зовсім не освітлюються і люди бродять в темноті. Начальник станції скаржився мені, що керосин видають тільки для одного фонаря, щоб світив, коли приходить поїзд. Та й поїзд пасажирський ходить тільки один в сутки, а незабаром, як каже начальник, і того не буде, бо нема чим коліс мастити, нема чим латати паровозів, вагонів; нема вугілля, і тоді знов, як в старовину, доведеться їздити кіньми. Як його при таких обставинах брати владу в свої руки, якщо, справді, гетьман та німці схотять її передати в українські руки? Все оте безладдя зарахується на карб українській владі і хто знає, чи вийде вона з честю з такого становища? Отакі думки пролітали у мене в голові, коли я стояв в присінках вагону, на сквозняку, стиснутий зо всіх боків пасажирами так, що не міг і тютюну дістати з кишені, щоб запалити люльку. Але в Києві довідався, що ніхто й не думає передавати владу українцям; гетьман так і не запрошував до себе досі делегатів Національного союзу; заступник Мумма Тілде поцікавився списком кабінету, складеним союзом, але запрошені делегати сказали, що подадуть список тоді, коли німецьке командування принципіально рішить передати владу в українські руки, на тому переговори поки що й скінчились. З західного фронту, з македонського та турецького, прийшли офіціальні відомості, що справи центральних держав зовсім кепські, єсть дані думати, що німці заберуть все своє військо з України, а через те союз рішив не йти ні на які уступки гетьманському урядові і вимагати повної зміни кабінету. В виду такої постанови соціалісти-федералісти одмовились вести переговори з І. О. Кістяківським, які почались в господі В. М. Леонтовича, і окремі особи з їхньої партії рішили не входити в склад теперешнього кабінету. В Києві всі певні, що коли німці вийдуть з України, то сюди зараз же насунуть з півночі большевики, а з Дону – Кубані добровольці-монархісти і Україні буде кінець, а через те українці, мабуть, не пішли б в уряд, хоч би їм і всю владу передали.

Я ж гадаю, що німці позабирають тільки боєздатних солдат, а сюди поприсилають втомлених і захарчованих з західного фронту, які не допустять на Україну ні большевиків, ні добровольців, бо у цих нема ні артилерії, ні амуніції, яка могла б дорівнятись до німецької. Німці позабирають з України свої війська тільки в самому крайньому випадку, коли вже на Україну прийде військо Антанти і коли проти нього нічого не можна буде німцям зробити. Я гадаю, що коли на західнім фронті зовсім розіб'ють німців, то й тоді вони намагатимуться не випустити України з своїх рук, щоб мати з неї хліб, вовну і все, без чого вони не можуть обійтись. А через те нам нема чого опускати вуха, а треба добиватись зміни кабінету, хоч часткового, коли не можна вирвати всієї влади з рук теперішнього уряду, бо уряд теперішній все робитиме, аби у нас не було армії і щоб ми не мали сили боротись з добровольчеською армією. Вчора був у Левка його товариш по гімназії російський с.-д. Важинський, який офіцером був на війні, а тепер іде добровольцем в армію Алексеєва, щоб боротись

за об'єднання Росії. В розмові з Левком він сказав: “Невже Ви думаєте, що українська армія, якщо вона й буде, виступить проти монархістів-добровольців? Сам військовий міністр Рогоза наша людина. Коли йому ген. Адріанов сказав, що він не рішається йти на службу українському урядові, бо він стоїть за Росію, то Рогоза потиснув йому руку, сказавши, що він сам і його товариші працюють в тім самім напрямку, тобто для об'єднання з Росією. Натурально, що при таких умовах наша армія може з'єднатись з монархічною і виступити проти німців і проти гетьмана. От через що треба входить в кабінет і паралізувати плани цих “об'єдинителів”.

Г П. Варава, який служить в ліквідаційній комісії за помічника Юлія Олександровича Кістяківського³⁵¹,

2 жовтня

● оповів мені, що Ігор, після наради у Леонтовича, сказав братові, що з бувших на нараді “тільки Чикаленко серйозно поставився до його пропозиції, але, очевидно, він боїться інших”.

Можливо, що Кістяківський звернеться до мене, як “єдиного серйозного чоловіка”, з запитанням – чи намітили ми тих п'ять кандидатів в міністри, що обіцяли йому. Тепер, коли соціалісти-федералісти одмовились від всяких розмов з Кістяківським, треба на випадок, коли він звернеться до мене, скласти список таких кандидатів, хоч без есефів. З цього поводу я радився вчора з В. М. Леонтовичем, але він такий нервово хворий, що клопочеться тільки про те, як йому виїхати в Крим, і йому не до політики. Проте ми обмірковували ряд осіб, яких можна було рекомендувати на міністрів і на радників в Міністерство внут. справ. На міністра освіти ми намітили А. С. Синявського³⁵², бывшего директора Катеринославського комерційного училища, який в самі тяжкі часи провадив українську лінію, але виявилось, що цей портфель віддано вже П. Я. Дорошенкові, особистому приятелю гетьмана, людині, як каже І. Л. Шраг, хитрій та лукавій; до революції він був правим октябристом, майже чорносотенцем, але, будучи директором дворянського пансіону, все-таки проявляв якийсь інтерес до українства, власне до старовини української та до мистецтва і на цьому ґрунті зблизився з своїм глухівським земляком П. П. Скоропадським, теперешнім гетьманом. Можливо, що він тепер став щирим самостійником, чи краще сказати гетьманцем, і не проводить обрусительної політики.

На посаду міністра праці ми намітили інженера М. В. Дерев'янка³⁵³, людину дуже популярну серед залізнодорожників, солідну і давнього певного українця.

Портфель культу вабить дуже багатьох українців, бо кожному хочеться випровадити з України кацапів-єпископів і митрополита Антонія, але на цю постать треба було б виставити академіка, або принаймні семінариста, а через те ми намітили В. Ф. Дурдуківського³⁵⁴ або В. М. Страшкевича, а в крайності Ф. П. Матушевського.

На контролера державного ми намітили О. Г. Лотоцького, бо сюди треба людину фахову, а на державного секретаря – П. Я. Стебницького, але напевне вони, як соціалісти-федералісти, одмовляться, тоді за секретаря рекомендувати С. М. Шемета, а на контролера нема у нас нікого, крім Лотоцького.

Ввечері я зайшов до Ф. П. Матушевського, щоб поговорити з ним про його кандидатуру, але він рішуче одмовляється, бо вважає себе не здатним, хворим, хоч дуже йому кортить повигонити архиреїв та всяких Стороженків³⁵⁵. Щоб побачитись з іншими наміченими кандидатами, я зайшов в Клуб на лекцію О. І. Левицького³⁵⁶, в надії там стрінути їх, але побачився тільки з Дерев'янком, який згодився, якщо залізнодорожна рада пустить його.

М. С. Сініцький оповів, як він з Лотоцьким вчора ходили од “Просвіти” делегатами до гетьмана в справі оборони державності укр. мови. Гетьман їх прийняв поза чергою і надзвичайно тепло. Коли Лотоцький почав високим штилем свою промову-рацію, то гетьман його перебив, кажучи, що він знає, чого делегація до нього прийшла і клятвенно обіцяє, що поки він гетьманом, доти тільки одна укр. мова буде державною, але для цього треба скласти відповідний законопроект, бо складений Шелухиним занадто гострий. Далі гетьман скаржився, що українці не хочуть йти помагати йому будувати державу, говорив про те, що він витворив для Міхновського у себе посаду, рівну міністерській, але той одмовився. З дальших розмов помітно було, що він наче боїться І. Кістяківського, що той його гнітить, але нічого конкретного не сказав. Я завважив на це, що він ще більше боїться Палтова. Про гетьмана вже складалась така примівка, що ним править той, хто його потріпує по плечу. Але Палтов аристократ, вихований камергер (хоч потім і вигнаний царем за хабарництво) тріпає по плечу так, що це гетьманові приємно, а Кістяківський не менший нахал, як Палтов, але як парвеню, як людина духовного походження, тріпає грубо, образливо, що й гнітить гетьмана. Бувший при цій розмові д-р Є. К. Лукасевич, наш резидент у Швейцарії, розповів, що Палтов, будучи з гетьманом в Берліні, зовсім оскардналився, що виїхав з Берліну, не оплативши рахунків проституток і вони поскаржились в посольство, що напевне стане відомим гетьманові.

Але я думаю, що на вчинки Палтова подивляться по приказці, що “биль молодцу не в укор” і цей жулик і далі буде правити гетьманом і державою, бо гетьман найбільше йому обов'язаний вибором на гетьманство і не матиме сміливості стати “неблагодарним”. В клубі оповідали, що начальника гетьманського штабу генерала Стелецького арештовано за якусь змову проти гетьмана. Оповідали, що й проти військового міністра Рогози єсть якісь факти, які позаписував П. Я. Дорошенко і має їх подати гетьманові; коли сопоставити це з тим, що казав Левків товариш, то можна повірити, що в цьому єсть правда, але цей польський єзуїт, напевне, викрутиться і далі буде дезорганізувати навіть ту тинь військової сили, яка ще залишилась в Укр. Державі. Ох, кепські наші справи. Похоже на те, що Укр. Держава доживає свій молодий, але короткий вік. Кажуть, що Болгарія вже мириться з Антантою, а коли так, то й Турція мусить миритись, бо, одрізана від Середніх держав, вона не може

вдержатись; тоді флот Антанти через Дарданели увійде в Чорне море і висадить військо в Україні, а п. Рогоза тоді передасться Антанті з тою армією, яка ще єсть у нас.

Кажуть, що Нац. союз під впливом Володимира Кириловича починає схилитись до большевицької орієнтації. Ще недавно В. К. був гарячим прихильником германської орієнтації, що й висловив в своїй запальній статті в “Робітничій газеті”; під час гетьманського перевороту він гаряче умовляв есефів брати портфелі і в запалі казав, що він сам готовий вийти з с.-децької партії і йти на послуги до гетьмана, аби будувати свою державу. Тепер, коли германська міць захиталась, коли єсть небезпека, що на Україну прийде Антанта, В. К. хапається за більшовизм, думаючи за поміччю Совдепії врятувати Укр. Державу. Але даремні ці надії. Коли справді німців розіб'ють вщент і вони заберуться з України, то большевики великоруські і наші недовго попанують тут, бо їх скоро розгромить Антанта з добровольцями-монархістами. Тоді нам доведеться бути пересіяними раз через большевицьке сито, а другий раз – монархічне і від укр. інтелігенції не зостанеться нічого. Кажуть, що Раковський³⁵⁷ запевняє В. К., що большевики не займуть нашої мови, і взагалі культури, і навіть державності, бо упевнилися в демократичності укр. національного руху, але ми чули про право на “самоопределение, вплоть до отделения”. Дивуюсь я В. К., хіба він не бачить того раю, що завели большевики в Московщині, а коли він йому подобається, то хіба В. К. не бачить того, що большевицький рай буде тільки доти, доки не прийде Антанта, яка обступає Совдепію вже з трьох сторін, а коли висадить військо з Чорного моря, тоді кінець буде і Україні, і Совдепії. Але очевидно В. К. певний в тому, що соціалістична революція обхопить всю Європу. Це можливо, але тоді я гадаю, прийде кінець не тільки нашій державності, а й всій європейській цивілізації і од неї потомству лишаться тільки якісь пам'ятки, як після єгиптян або ацтеків, бо знавці кажуть, що західні народи далеко жорстокіші за “благодушний” російський народ і там соц. революція прийме форми гірші за рос. большевизм.

Кажуть, що В. К. напосідався, щоб союз заборонив українцям входити в цей кабінет окремими особами, а добиватись заміни всього кабінету кандидатами, наміченими союзом. А тим часом помічник Гренера Ярош в розмові з Ніковським, Грековим та Марголіним³⁵⁸ твердо сказав, що зміна всього теперішнього кабінету одразу неможлива, бо це виглядало б як переворот, а намічена поступенна заміна, спочатку міністра юстиції, культури і освіти, а потім в другу чергу міністра земельних справ, бо Колокольцов не відповідає поглядам ні гетьмана, ні німецького командування, бо вони вимагають аграрної реформи, а Колокольцов, спираючись на великоземельні кола і “Профис”, рішуче виступає проти всякої реформи, гадаючи, як і Кістяківський,

3 жовтня

що земельні відносини складуться самі собою через вільний продаж землі. Портфель юстиції німці охотяться віддати Шелухину, культу – Лотоцькому, а освіту гетьман передає П. Я. Дорошенкові. Якби більшість союзу стала на точку погляду Володимира Кириловича, то закрито було б дорогу Шелухину та Лотоцькому до міністерства, а через те союз висловився не так різко, а постановив не рекомендувати українцям входити поодинокими особами в цей кабінет. Якщо, справді, Шелухин дістане портфель судових справ, то він багато зробить для українізації судівництва, а Лотоцький в міністерстві культу нічого не зробить, бо він людина несмілива, нерішуча і побоїться гостро повестись з кацапами-архієреями; на цей портфель треба людини з іншою вдачею, а Лотоцький був би на місці на посаді державного контролера, як фахівець в цій справі.

Для нас необхідно в першу чергу передати портфелі земельних справ і військових в укр. руки, щоб швидше перевести аграрну реформу і організувати певну армію, бо Рогоза, як всі кажуть, людина більш ніж непевна, і армія під його керуванням не боронитиме державу од Антанти та монархістів. Д-р Лукасевич каже, що Мумм вже не вернеться в Україну, а на його місце мають прислати з Берліна Надольного, людину прихильну до нас, може, тоді справа націоналізації кабінету піде швидше. Але Скоропис, який приїхав сьогодні, каже, що Надольний – поляк і наш переконаний ворог.

5 жовтня

Сьогодні я був в Укр. клубі на засіданні Товариства підмоги і там почув цілий ряд новин.

Виявилось, що мої заходи і біганина, щоб скласти список кандидатів в міністри для відповіді Кістяківському, були даремними, бо на держ. секретаря запросили Миколу Могилянського, теперішнього помічника, дуже слабенького українця, на держ. контролера – М. А. Славинського³⁵⁹, людину кебетливу, але ледачу до роботи; коли треба сказати промову щиро українську, то Максим Антонович на це сама підходяща людина, а як прийде до праці, то М. А. раз у раз ухилиться і сховається; в найтяжчі часи для укр. руху про його й чутки не було, а впливав чи виринав він тільки в часи загального підвищення. Так було з ним і в 1905 році, і тепер. Портфель культу дають О. Г. Лотоцькому, про котрого я вже казав, що це людина занадто угодлива і приторно солодка перед “сильними мира”; кажуть, що коли він був комісаром в Буковині, то трепетав перед генералами, своїми підвладними і боявся проявити мінімальне українство; К. Широцький³⁶⁰ без огиди не може згадати про цю діяльність Лотоцького, хоч до того часу він з пієтизмом ставився до нього, бо Лотоцький, справді, щирий і невтомний працівник на культурнім полі українським і під псевдонімом Білоусенка зробив дуже багато. Але, на жаль, у його якась надзвичайно неприємна, улеслива вдача, чи попівсько-подільське виховання, що раз у раз робить страшенно неприємне враження.

Хоч кабінет вже й поповнено українцями, правда, другого чи третього сорту, але гетьман через Д. І. Дорошенка офіційно побажав побалакати з представниками Нац. союзу і назначив на сьогодні аудієнцію, на яку підуть Винниченко, Ніковський та Швець³⁶¹. Гетьман прийматиме Винниченка в тім самім кабінеті, в яким його колись приймав Винниченко. Як міняється доля людей, їх становище і світогляд.

Національний союз, який в своєму статуті на першім плані виставляє “боротьбу за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом”, тобто вважає гетьмана узурпатором, тепер посилає до нього голову свого, есдека Винниченка, щоб порозумітись, і есдек охоче йде, аби врятувати державу, так само, як германські есдеки йдуть на працю вкупі з Вільгельмом.

Не уявляю собі тільки того, про що у гетьмана з союзом буде мова, коли Н. союз стоїть рішуче на тому, що треба українізувати весь кабінет, а гетьман боїться лівизни українців.

Розказували в клубі і про змову росіян-монархістів на чолі з Стелецьким, які змовлялись скинути і розстріляти гетьмана і укр. частину уряду, а разом з ними розстріляти, начебто, аж 1800 видатніших українців, список яких найдено у змовців. Не знаю, наскільки в цьому правди, але втішне в цьому те, що інтелігентних українців тепер вже рахують тисячами, а не десятками, як до революції.

Ще чув од Ніковського про цікавий момент з перебування гетьмана в Берліні. На прощання Вільгельм начебто сказав гетьманові, що для заспокоєння і зміцнення Української Держави необхідно провадити яскравий національний курс і провести демократичну аграрну реформу, тобто ті самі слова, які я сказав Зерінгу. Скоропис каже, що це не випадково зійшлись мої слова з Вільгельмовими, а він їх напевне взяв з доклада Зерінга, якого німецький уряд, як спеціаліста по економічно-аграрним питанням, послав і в Польщу, і в Литву, і Вільгельм особисто вислухував його доклади.

А В. Ніковський розповів мені про розмову делегації Національного союзу з гетьманом. Але 6 жовтня

● розмова та, як він каже, була така несистематична, що нелегко її переказати, а ще тяжче її мені записати. Я казав, що на повідомлення гетьмана про те, що він хотів би порозумітись з Н. союзом, союз одповів, що він охоче пришле своїх делегатів, коли гетьман звернеться до нього офіційно. Це було днів десять тому назад. Союз все сподівався, що гетьман офіційно покличе його, а гетьман ждав, що союз попросить у його аудієнції, бо, кажуть, що Палтов скільки разів висловлювався, що “даже Протофіс приходит к гетьману і просит о том, что ему нужно, а какой-то украинский союз хочет, чтобы гетьман к нему пришел!”.

Нарешті до голови союзу, В. К. Винниченка, приїхав Д. І. Дорошенко і сказав, що він офіційно від гетьмана запрошує союз, і в умовлений час Дорошенко

заїхав і повіз делегатів до гетьмана, при чім висловив бажання й сам бути при розмові з гетьманом, на що делегати з ніяковості й згодились. Коли делегати вступили в гетьманський палац, то російське оточення гетьмана явно збентежилось, а українські елементи навпаки, майже голосно говорили, що пора вже отсю “російську сволоч порозгонити”. Гетьман, розсадивши делегатів і підсунувши їм цигарки, почав з того, що йому дуже приємно, що союз висловив бажання побувати у його, що сам він теж давно хотів, але нічого конкретного не мав. Одним словом, гетьман дав зрозуміти, що це не він запросив союз, а союз сам по своїй ініціативі звернувся до його, але тон він взяв такий щирий, теплий і простий, що цим самим тоном заразив і делегацію, і далі розмова велась, як між близькими людьми, які обмірковують справу врятування батьківщини. Гетьман казав, що становище Укр. Держави тяжке, що треба всім з’єднатися для врятування її, бо він, гетьман, цілком залежить від сторонніх сил; правда, бувши в Германії, в своїх промовах він раз у раз підкреслював, що Україна зовсім незалежна і нейтральна держава і має відомості, що її признають вже всі нейтральні держави і напевне признає і Антанта. Але треба швидше виробити свою військову силу і от він рішив, поки ще сформується армія, організувати національну гвардію, на кшталт колишньої французької з городського населення. На це делегація зауважила, що ця гвардія складеться з російських елементів, ворожих Укр. Державі і колись візьме та й скине і самого гетьмана і Україну. А на запитання гетьмана – якже її скласти, делегація запропонувала передати організацію нац. гвардії національним організаціям. Але гетьман, якийсь час подумавши, відповів, що це ще треба обміркувати. Очевидно було, що у його промайнула думка, що така гвардія може теж скинути його і його уряд.

Далі він почав запевняти делегацію, що особисто він нічого не боїться і ніяких честолюбних замірів і не мав, що він за кілька день до перевороту і не марив про гетьманство, а бажав послужити Україні своїм військовим досвідом на постаті військового міністра, а коли стався переворот, то він, як людина ризику, перехрестився і прийняв на себе цю тяготу тільки в інтересах врятування України від розділу, бо Австрія тоді завзято добивалась поділу України.

Тепер він заклопотаний проведенням аграрної реформи на користь середнього селянства і спитав, якої думки делегація про те, чи треба наділяти безземельних, чи ні. Винниченко, як ес-дек, висловився, що не треба, і на диво есер, проф. Швець, теж сказав, що есери під час наступу большевиків, дійсно, вважали потрібним зараз задовольнити безземельних, а тепер цю думку вони одкладають в архів будущого. Очевидно, на гетьмана це зробило дуже гарне вражіння, бо він висловив бажання познайомитись з списком людей, з яких Національний союз вважає потрібним скласти кабінет. Йому передали список, давно складений, але Ніковський викинув з нього себе й Марковича з міністерства внутр. справ, а натомість вписав П. Я. Стебницького.

В кандидати на прем’єра в списку поставлено, як відомо, чотири прізвища; гетьман прочитав прізвище Шрага і завважив, що він такого не знає, то тут Д. І. Дорошенко для чогось вихопився, сказавши, що Шраг зовсім стара, не-

мощна людина, яка літом пережила вже третій удар. На це одповів Володимир Кирилович, що Шраг недавно брав участь в с.-ф.-ній конференції, що він ще працездатна і вельми цінна людина. Прізвище Шелухина гетьман промовчав, а над Марковичем спинився, завваживши, що це зовсім не серйозна людина. Маркович, який часто бував у гетьмана на сніданках, очевидно, своїм поводженням виявив, справді, свою несолідну, істеричну вдачу.

Прочитавши прізвище Стебницького, гетьман покрутив головою і сказав:
– От таки прийдеться його взяти; я од всіх чую про нього найкращі отзиви.

Коли прочитав, що Скорописа союз виставив на міністра закордонних справ, то в присутності Дорошенка завважив: “Скоропис людина підходяща, розумна, я його знаю”, – і проти його прізвища поставив хрестик. Далі, коли дійшов до Міхновського, то сказав: “Ну, на портфель ісповіданій вже дав згоду Лотоцький. А от на торг і промисловств Чопівський зовсім не здатний; якби я вам розказав про нього, то ви самі його не виставили б; замість Гутника треба б найти неабияк досвідчену людину”. А коли йому назвали Тимошенка³⁶² та Бородаєвського³⁶³, то він сказав, що їх не знає, а довідавшись, що Бородаєвський помічник Гутника, записав його прізвище. Прочитавши, що Любинського та Бутенка Союз залишає, спитав: “Я дуже радий за них, а цікаво знать – чого ви їх обох лишаєте на своїх місцях?” Йому одповіли, що в обох цих міністерствах проводиться українська політика, не помітно ворожості до Укр. Держави. На це гетьман сказав:

– А от на Бутенка нападають всі оті концесіонери, оті протофіси...

Далі спитав:

– А чого ви відкидаєте Гербеля?

– Бо він ворожий до Української Держави, – одповіли йому.

– А він так гарно співає українських пісень, що трудно допустити, щоб він був ворогом України.

– Але він заводить в міністерстві русифікацію, не хоче признавати укр. Червоного хреста і не дає йому продуктів.

– Ну, а що ви маєте проти Рогози?

Йому одповіли, що Рогоза все робить, аби у нас не було армії, що він безперечно сторонник об’єднання Росії і в цім напрямку працює і інших до того навертає. Гетьман наче роздратувався, прийнявши ці слова за натяк на свою особу і почав запевняти, що він ніяким впливам не підлягає, що він твердо стоїть на українській державності, що його Сердюцька дивізія виховується в укр. напрямку і що дисципліна в ній суворіша за німецьку і раяв делегації побачити сердюків і самим упевнитись в правдивості його слів.

Винниченко на це одповів, що треба всю армію організувати якнайшвидше на національних підставах, а для цього треба швидше перевести аграрну реформу і закликати народ боронити свою землю. Таким робом боронили свій край колись римляни, а в пізніші часи французи. Гетьман цілком з цим згодився і висловив бажання взагалі (почати – Ред.*) оживлення культурно-

* У наданому нам тексті, очевидно, пропущено слово. – Ред.

го життя нашого села заснуванням “Просвіт”, “Січей”, всяких економічних товариств і т. д.

На прощання гетьман знов висловив задоволення з поводу того, що укр. громадянство виявляє бажання працювати з ним вкупі для зміцнення своєї держави. Він нічого не має проти списку міністрів, складеного Національним союзом, крім осіб, про яких він висловився, але треба подождати приїзду з Германії Гренера і тоді питання про кабінет повинно вирішитись.

Характерно, що гетьман не протестував проти того, що в спискові нема Д. І. Дорошенка, Кістяківського. Навпаки, на Кістяківського почав було скаржитись, а потім зам'явся і сказав тільки, що він наприймав собі за помічників людей навіть з уголовним минулим.

Я забув сказати, що гетьман дуже зрадів, коли в списку побачив прізвище П. Я. Дорошенка, якого союз поставив рядом з Багалієм на постаті міністра освіти. Він завважив, що Багалій не хоче брати портфель, а Дорошенко теж відмовляється старістю та немічністю і радив делегації умовити його, щоб він не відмовлявся, бо гетьман його давно знає, як дуже розумну й діловиту людину і певного українця. На цьому аудієнція й скінчилась. Треба тепер ждати Гренера.

7 жовтня

Вчора ввечері прийшли телеграфні відомості, що Германія звернулася до Вільсона з пропозицією почати мирові переговори на підставі опублікованих ним 14 пунктів. Сьогодні по Києву ходить маса всяких чуток, але певного ніхто нічого не знає, бо сьогодні понеділок і газет нема. Всі українські кола і буржуазні російські дуже стривожені можливістю виходу з України німецького війська і наступу большевиків, тим більше, що сьогодні вже мають перерватись мирові переговори з большевиками. Ніякого війська Україна не має, а майбутня національна гвардія складеться виключно з бувших російських офіцерів, які може одіб'ють Україну від большевиків, але захоплять уряд в свої руки і тоді прийде кінець Укр. Державі. Взагалі всі певні, що Україна, як держава, доживає свої останні дні, бо Антанта не признала її досі самостійною, а навпаки раз у раз говорить про відродження і об'єднання Росії.

8 жовтня

Вчора, в понеділок, до мене зійшлося маса народу, бо час тривожний і кожному хочеться бути в гурті, щоб почути новини, порадитись і т. д. Але ніяких певних відомостей нема. Ще невідомо, як поставиться Антанта до пропозиції середніх держав; можливо, що вона відкине пропозицію, бажаючи вцент розгромити, поставити на коліна Германію, щоб та здалась на її ласку. Коли справді Антанта поставиться

так до германської пропозиції, то німецький народ мусить битись до самого краю, залишений всіма своїми спільниками, бо Австрія і Турція, певне, підуть слідом за Болгарією і здадуться на ласку Антанти. Кажуть, що й поводження Болгарії є результат намови Австрії, яка вже дійшла до краю і вже накануне революції. Що буде з нами – невідомо, большевики вже оповістили Германію, що вони вважають Брестський договір анульованим і перервали мирову конференцію з нами, як з самостійною державою. Напевне вони будуть намагатись, щоб нас Антанта не признала і не пустила на загальну Мирову конференцію; та цього домагатимуться не тільки большевики, а й всі, хто стоїть за цілість Росії. Про зміну нашу внутрішню нічого не чути, хоч Гренер вже й приїхав. Кажуть, що теперішні міністри на нараді постановили триматись купи і не виходити з кабінету по одиночці, а коли когось увільнять, то всім подаватись в одставку. Якщо цей кабінет зостанеться, то, певне, й він не робитиме заходів, щоб на конференції була представлена Україна, бо весь склад його, за малими винятками, кадетський і стоїть за об'єднання бувшої Росії, а коли й пошле делегата, то якого-небудь Палтова, який не буде обстоювати укр. державності, а так хитро-мудро продасть її і предасть, що гетьман тільки ахне. Тепер всім, хто ближче стоїть до гетьмана, ясно, що його облутав і крутить ним, як хоче, цей звиклий экс-царедворець і безперечно розумний і хитрий пройдоха – Палтов, опираючись на німецьку силу.

9 жовтня

Сьогодні поширилась по Києву чутка, що прем'єр-міністром настановлено Туган-Барановського, а портфелі всі роздано есерам і тільки Кістяківський та Дорошенко зостаються на своїх місцях. Можливо, що це черговий пасіанс, хоч він цілком ймовірний, бо ім'я Тутана-Барановського дуже популярне серед німців та взагалі в Європі, як ученого. А Палтов, натурально, беззмінний, бо він офіційно займає посаду тільки товариша міністра закордонних справ, але раз у раз сидить в палаці гетьмана і править не тільки закордонними справами, а й внутрішніми. Без нього гетьман не рішає ніяких справ, навіть під час аудієнцій Палтов крутиться коло кабінету, готовий в кожну хвилину з'явитись до гетьмана на пораду. Він тепер і проект аграрної реформи виробляє, який гетьман від свого імені внесе на розгляд міністрів. Всі знають, навіть Лизогуб і гетьманові докладав, що Палтов має погану репутацію, що його ще цар мусив за хабарі позбавити камергерства і що тільки дякуючи війні, а потім революції, він викрутився від уголовного суду, а про те Палтов все більше й більше входить в силу. Особа ця наочно показує, що який би не був хороший абсолют, але ним може правити найпаскудніший фаворит.

10 жовтня

Сьогодні М. К. Садовський оповідав мені, що вчора Полтавець-Острияниця, гетьманський ад'ютант, запросив його на свої іменини в ресторан Ротса. Там зібрався мало не весь гетьманський почет і розмова часом поверталась на політичні теми. Князь Юсупов³⁶⁴ говорив про те, що Україна повинна допомогти своїй сестрі Великої Росії визволитись від большевиків і увійти з нею в тісний братерський союз, як було до війни. На це Полтавець одповів, що він родом великорос, але так полюбив Україну, і її людність, що з чистим серцем присягнув служити гетьманові і Україні і вважає необхідним, щоб Україна зберегла свою державність, тільки на основі Переяславського договору увійшла в федеративний зв'язок з Великою Росією. Полтавець-Острияниця та полковник Глібовський³⁶⁵ обстоювали самостійність України, а Д. І. Дорошенко тільки на всіх миленько поглядав, а свої думки не висловив і тільки на запитання Палтова – чи багато українців стоять на тій точці погляду, що й він, тобто на Переяславському договорі, одповів, що “ба-га-то”.

Полтавець запевняв, що цими днями мають бути великі зміни в кабінеті міністрів і що на сьогодні Гренер запросив до себе делегацію Національного союзу.

Ще Садовський розказав цікавий епізод, який варто записати. Якось він був запрошений до гетьмана на пораду по театральним справам, на якій був і І. Кістяківський. Між іншим, зайшла мова, що треба поставити пам'ятника борцям за визволення України. Гетьман гаряче прийняв цю думку і висловився, що треба виробити гарний проект і найкраще місце. На це Садовський сказав, що перед Думою, де стояв пам'ятник Столипіну, найбільш підходяще місце, бо там під час визволення збирались звідусіль депутації маніфестацій. Але гетьман, показуючи веселими очима на Кістяківського, сказав:

– Це місце от для нього!

– Хіба й мене жде така доля, як Столипіна? – спитав Кістяківський. – “Я не те мав на увазі, – одповів гетьман, – а те, що Ви вдачею і заслугами подібні до Столипіна”. Це дуже характерний погляд гетьмана на Кістяківського. Я, здається, казав вже, що Кістяківський своєю вдачею гнітить гетьмана, як Столипін або Вітте гнітили Миколая, і він раз у раз про це натякає.

11 жовтня

Гренер дійсно вчора запросив до себе одного Винниченка і мав з ним розмову коло двох годин. Я побачився з В. К. тоді, коли він вже двічі підряд оповідав про своє побачення – раз президіуму Нац. союзу, а другий – центральному комітетові ес-децької партії, то мені він лиш коротенько сказав, що все йде добре. Гренер, очевидно, переконав його не добиватись зміни заразом всього кабінету, а поступово витворити там українську більшість. Поки що увійдуть в кабінет Лотоцький,

Славінський, Могилянський і П. Я. Дорошенко, а згодом ще два або три, тобто те, що казав Ніковському помічник Гренера – Ярош.

Мені здається, що справа стоїть не так добре, як це здається Винниченкові. І німці, і уряд Палтова, на мою думку, просто дурять Нац. союз. Вони бояться, що коли німецька сила і впливи ослабнуть в Україні, то підніме голову демократія і Н. союз увійде в порозуміння з більшовиками, а через те вони намагаються привернути до себе керівників Н. союзу і забавити їх всякими обіцянками та переговорами, але передати їм всю владу не хочуть, бо бояться їхньої лівизни. А тим часом наближається загальноєвропейська мирова конференція, то треба негайно утворити такий уряд, який щиро стояв би на українській державності і дбав про те, щоб нас признали за самостійну державу, бо теперішній уряд все робить якраз навпаки, адже зараз прочитав в газеті, що на чолі дипломатичної місії в Скандинавію (Швецію, Норвегію і Данію) посилають ген. Баженова³⁶⁶, який нічого спільного з Україною не має і ще менше про неї дбатиме, як Штейнгель в Берліні. Від Є. О. Квасницького³⁶⁷, у якого жінка лишилась в Катеринодарі, почув, що добровольчеській армії на Кубані оружжя і амуніцію дає укр. військове міністерство і “Южную армію”³⁶⁸ з російських офіцерів організує теж наше міністерство на боротьбу з більшовиками, але обидві ці армії при першій можливості захоплять в свої руки український уряд і нашої державності прийде край. Кажуть, що звертали увагу гетьмана на це, але він одповів, що треба допомогти рідній сестрі Великоросії визволитись від більшовиків, що ніяково вигонити звідцілья російських офіцерів, а таким способом вони собі підуть в Великоросію воювати з більшовиками і там полишаються, але ясно, що та армія нікуди не піде, а дождатиме, поки вийдуть звідцілья німці, а Палтов і К^о одвертають увагу гетьмана в інший бік.

Вчора на зібранні “Старої Громади”, коли зайшла мова про зміну в кабінеті міністрів і що міністром освіти має бути П. Я. Дорошенко, то В. П. Науменко сказав, що він чув від найпевнішої особи, що Дорошенко рішуче відмовився, а коли хтось спитав, хто ж та особа, то Володимир Павлович одповів, що та особа міністерський кур’єр Василій, який служить в міністерстві освіти більше 20 років, і багато змін в йому бачив. І, справді, потім виявилось, що кур’єр певніше всіх освідомлений, бо П. Я. Стебницький розказав мені, що вчора його запрошував до себе Лизогуб і запропонував йому увійти в кабінет, коли він нічого не має принципіально проти. Петро Януарович одповів, що принципіально він нічого проти не має, але не хотів би увіходити в кабінет сам, а вкупі з іншими, крім того, він вважає політику кабінету хибною. На це Лизогуб одповів, що разом з ним мають увійти: Лотоцький, Славинський, Могилянський і на міністерство освіти Багалій, бо П. Я. Дорошенко рішуче відмовився, а коли Багалій зречеться, тоді портфель освіти перейде до нього – П. Я. Стебницького; коли всі оці особи

12 жовтня

увійдуть в кабінет, то можна буде впливати і на зміну політики кабінету. Сьогодні, кажуть, має бути у гетьмана Гренер і тоді остаточно вирішиться питання про зміни в кабінеті.

Але ніякої зміни в політиці кабінету ці особи не внесуть, бо їх там буде меншість. Найважливіші портфелі – внутр. справ, військовий, юстиції, фінансів, земельних справ лишаються в тих самих руках, то й політика буде та сама, яка веде нас до “воссоединенія”. Одна потіха в тім, як каже Єфремов, що ми до революції нічого не мали, а після всього все ж щось у нас лишиться. Справді, остається потішатись хоч цим. Але досадно, що по усах потекло, а в рот і не попало!

Коли я скінчив писати отсі рядки, прийшов Володимир Кирилович і розказав, що сьогодні ходила до гетьмана депутація від “Протофіса” і рішуче заявила протест проти замірів гетьмана українізувати кабінет, але не відомо, що гетьман їй одповів. Тепер питання – на який бік схилиться гетьман. Я запевняв, що, напевне, він піде по вказівкам “Протофіса”, бо за ним стоїть “Южная армія” та все військове міністерство з Рогозою на чолі, а за гетьманом нема ніякої сили, яка його змогла б підтримати. Я висловив думку, що Укр. Держава доживає свій вік молодий. В. К. навпаки, настроений бадьоро і каже, що я раз у раз отак песимістично дивлюсь. Я нагадав йому, що й перед большевицьким наступом я попереджав його, що надходить кінець, що большевики скинуть наш уряд, а він, Винниченко, не вірив цьому і покладався на нашу армію. А я знав від свого перешорського земляка-солдата, що на нашу армію не можна покладатись, бо вона вся настроена на большевицький лад і не буде одстоювати Центральної Ради. Так воно й сталося. Тепер у В. К. вже большевицька орієнтація, він доводить, що ніяка “Южная армія” нічого не зробить, бо вся залізнодорожна організація в наших руках, весь народ повстане проти офіцерської армії і взагалі закипить знов соціальна революція. Він певний, що революція незабаром обхопить всю Європу. Я цьому не вірю, а коли це й буде, то нічого доброго з того не буде. Ми вже бачим, до чого ця революція довела в Московщині, а коли вона обхопить всю Європу, то загине вся європейська цивілізація, про що, здається, я вже казав в цих записках. Якщо вважати те, що діється в Московщині, за бажане, то, очевидно, треба бажати цього і для нас і для всієї Європи, але, здається, в Московщині вже й “пролетаріат” незадоволений большевицьким ладом і він держиться там тільки штиками люмпен-пролетаріату та китайців, найнятих за великі гроші.

Вчора на понеділкові у мене було так багато народу, що й стільців не хватало, щоб всім посідати. По городу ходить маса чуток, то всякому хочеться послухати або розказати. В. К. Винниченко розказував, що всі останні дні він веде переговори то з Палтовим, то з Гренером, то з Тіле про націоналізацію кабінету. Він на

15 жовтня

посідається, щоб скинути весь цей кабінет і замінити новим, список якого делегація Національного союзу передала гетьманові і який я подав в цих записках; тільки замість Марковича на міністра внутрішніх справ намічають О. Ф. Скорописа, а замість Чопівського – на торг і промисловість – Бородаєвського. Німці згоджуються на всіх, крім військового міністра та харчового, і обстоюють Рогозу та Гербея, а Палтов уперто обороняє Кістяківського, а на прем'єра виставляв спочатку Багалія, а коли той рішуче відмовився, то П. Я. Дорошенка. Я висловив думку, що всякий список без Кістяківського обречен на нездійсненість, бо він людина надзвичайної енергії, упертості і без бою не здасть своїх позицій, а через те я напосідався, щоб Кістяківського лишили на своєму місці, але обставили його такими товаришами, як Скоропис, тоді швидше можна добитись зміни кабінету, але Винниченко, з властивою йому горячністю, рішуче висловлювався проти Кістяківського. Поки був Винниченко, то всі мовчки згоджувались з ним, лиш Саліковський та Вязлов підтримували мене, а коли Винниченко пішов, то тоді майже всі згодились з мною, що з тактичних мотивів, не треба займати Кістяківського. На жаль, Винниченко вийшов від мене під враженням, що всі присутні, крім мене, одначе згодні з ним щодо Кістяківського і надалі буде добиватись, щоб його скинути, а це може скінчитись тим, що ніяких змін в кабінеті не буде і справа з націоналізацією його або зовсім спиниться або затягнеться, а тим часом конференція мирова не за горами, бо Німеччина вже згодилась на всі пункти Вільсона і незабаром буде заключено перемир'я і тоді на конгрес, якщо туди пустять нашого делегата, поїде Палтов, який вже навіть Винниченка очарував і він охоче веде переговори про зміну кабінету з цим прохвостом. А він же осоромить нас перед всім світом і продасть.

Вчора розказував мені директор “Часу” В. Д. Петрушевський³⁶⁹, що один його знайомий російський полковник, прислав до нього свою дочку, з попередженням, щоб він не ночував дома, бо цими днями мають арештувати гетьмана і всіх українців.

16 жовтня

Я гадаю, що це попередження ще передчасне, що ще не настала для цього пора; от коли німці заберуть своє військо з України, тоді Рогоза з “Южною армією” та національною гвардією, справді, арештують і розстріляють і гетьмана, і видатніших українців; я цього сподіваюсь зовсім серйозно.

Мої побоювання, що Польща може силою захопити Правобережну Україну, починають приймати реальні форми: сьогодні прочитав в газеті, що польський уряд в своїм маніфесті претендує на Холмщину, Волинь і Поділля, не кажучи вже про Галичину. “Нова Рада” вважає цілком можливим, що незабаром польські легіони збройно захоплять ці землі. Це цілком можливо, бо у поляків єсть військо, хоч воно й розпущене, але кожний легіонер знає свій збірний пункт і при першому поклику з'явиться, бо він вважається на службі

і навіть платню одержує. А у нас ніякого свого війська нема, бо поляк пан Рогоза умисне робить, щоб його не було, а організує російську “Южную армію”, бо твердо держиться погляду поляків на Україну, який формується словами: “Niema Rusi, jest Polska i Moskwa!”. Я вже в цих записках згадував свою розмову з поляком, який казав, що полякам обіщано Правобережну Україну з виходом до Чорного моря, а коли подужає Антанта, то вони дістануть і Данію, тоді здійсниться, нарешті, давня мрія Польщі від “можа до можа”.

17 жовтня

Сьогодні знов делегація Національного союзу була у Тіля і домагалась націоналізації кабінету. Тіль відповів, що німці давно цього допоминаються, але уряд не слухає їх, бо почуває себе вже незалежним від німців. На це делегація сказала, що коли не буде зміни кабінету, то Н. союз опублікує декларацію, в якій заявить всій Європі, що він не визнає уряду, сотвореного німцями і що він не має права представляти Україну на мировій конференції. Тіль на це одповів, що німці візьмуть та й виведуть своє військо з України, а тоді їм байдуже, що робитиметься тут; на прощання він пораяв не гарячитись, бо кабінет поступенно буде націоналізований, що на цьому напосідатимуться німці. Делегація завважила, що з цим треба спішитись, бо незабаром треба буде посилати делегацію на конференцію, а цьому урядові довіритись не можна і радила і німцям не вірити йому, бо коли сила німецька тут ослабне, то проти неї виступить ота “Южная армія”, яку організує уряд. Тіль на це відповів, що німці самі не довіряють цьому урядові і самі заінтересовані, щоб його замінити українським.

Сьогодні у “Вечірній газеті” є звістка, що кабінет міністрів розглядав питання про мирову конференцію і поділився на дві течії – одна стоїть на тому, що від України повинна бути своя окрема делегація, яка представлятиме самостійну Укр. Державу, а друга течія вимагає, щоб була одна делегація від всієї Росії, бо після того, як скинуто буде большевицький уряд в Московщині, Україна з’єднається з нею і вони складуть знов Росію, але не таку вже централістичну...

Сьогодні ж в газеті надруковано універсал гетьмана про відродження козацтва на Україні, на кшталт того, що було колись. В наш час, коли скрізь йде до того, щоб скасувати всі стани, він хоче відродити те, що вже віджило свій вік; очевидно, у його є думка витворити стан людності, на який він міг би обпертись. Але для цього зовсім не треба відновляти козацтво, а треба націоналізувати кабінет та провести демократичну аграрну реформу, а з того козацтва нічого не вийде. В сьогоднішньому числі є лист гетьмана до Лизогуба, в якому він доручає виробити виборчий закон і на його основі скликати якнайшвидше сейм.

Очевидно, метушиться гетьманський уряд, бо настають, справді, скрутні часи. Можливо, що держави не схотять прийняти на мирову конференцію українську делегацію, бо уряд цей витворений німцями, а не людністю. Очевидно, для цього й треба скликати сейм. Але що той сейм скаже і з кого він

складатиметься? Яюсь боязко того сейму, бо сільська людність вже тепер не стоятиме за Україну, як вона стояла торік; тоді вона сподівалась, що Україна їй дасть землю, а вийшло, що Україна одібрала од неї землю; а про міське населення і говорити нема чого – воно все за “воссоєдинение”, бо боїться “українсько-го шовинизма” і “насильственной украинизации”.

Репортер “Киевской мысли” розказував мені сьогодні в клубі, що у їх в редакції всі певні в тому, що коли й націоналізується кабінет, то ненадовго, бо як тільки до Одеси прийде англо-французький флот, то російське офіцєрство моментально скине цей “шовинистический сепаратический” уряд, а через те на будуще вони дивляться бадьоро. А це ж с-д., меншовики³⁷⁰! Натурально, що кадети та чорносотенці так само цього ж ждуть з нетерпінням.

Не розумію, як цього не передбачили німці? Нехай гетьмана спантеличили всякі Палтови і К°, а німці ж повинні були це бачити, бо це все всі бачили, передбачали. Хіба що їм миліша “воссоєдиненная”, ніж поділена Росія.

Очевидно, ще не прийшла черга на Українську Державу, а тільки на Польщу, Чехію та, може, Сербо-Хорватію, а нам ще треба скілька десятків років почитись в своїй школі, якщо ще її лишуть нам.

Сьогодні заходив я до Винниченка. Він за ці дні змарнів, поживк і не має зовсім того бадьорого вигляду, який був у його в останній понеділок. У вівторок він був у гетьмана з Багалієм і гетьман обіцяв змінити Лизогуба і Кістяківського, але рішучу відповідь мав дати в четвер, а сьогодні вже п'ятниця, а гетьман не озивається і нічого не чути за зміни в кабінеті, окрім того, що Стебницький, Лотоцький та Славінський займуть портфелі, які їм обіцяно. Я раяв Винниченкові довідатись, хто з міністрів висловився за “єдиную” і проти тих підняти кампанію, а тих, що стояли за самостійну Україну, залишити в кабінеті і зауважив, що напевне І. Кістяківський висловився проти російської орієнтації. Але Володимир Кирилович запевняв мене, що це неможливо, що Кістяківський мав недавно нараду з Пуришкевичем³⁷¹, Кривошеїним³⁷² та іншими чорносотенцями, що він одеській делегації прямо сказав, щоб вони з голови собі викинули думку про самостійну Україну, що він увійшов в товариство “Протофіс” і т. д. і що його обов'язково треба викинути з кабінету. Одним словом, Володимир Кирилович не змінив свого погляду на Кістяківського, а ще зміцнив. Бачучи, що В. К. зовсім знесилений, знервований, я не сперечався з ним, хоч певний в тім, що швидше Кістяківський викине Винниченка, ніж той його. Вже поговорюють, що В. К. мають арештувати, навіть убити, перевозячи на автомобілі і т. д. Цілоком можливо, що й без загаду Кістяківського його усердні помічники можуть це зробити; не дурно один поліціант раяв Винниченкові, коли його арештували, не даватись, щоб його перевозили вночі, бо тоді його вб'ють, сказавши, що він тікав.

18 жовтня

19 жовтня

Вчора ввечері розійшлась чутка, що частина міністрів подала гетьманові записку, в якій доводить необхідність держатись російської орієнтації, на це гетьман начебто одповів їм, щоб вони подавали в одставку. Коли ввечері почали з'їжджатись на нараду міністри, то в дверях варта пропускала тільки тих, хто був у списку, а небувших не пустила. Розказують про таку сцену. Майже разом під'їхали Вагнер³⁷³, Бутенко, Кістяківський і Колокольцов. Коли Вагнера спинили, то він заявив, що він міністр Вагнер, але старший караульний, подивившись в список, одповів, що він його пустити не може, бо його нема в списку, а Бутенка пропустили. Коли підійшов Кістяківський і Колокольцов, то їх рішуче не пустили, вони почали голосно сперечатись, а коли це не помогло, то вони побігли з заднього ходу і увірвались в кабінет гетьмана, але той почав кричати, що він їх прийняти не може, а коли надійшла гетьманська варта, то вони майже голосно лаючись, вийшли з кабінету і на сходах, але так, що гетьман не чув, хтось з них голосно вилаявся по матеріні і вигукнув: "Это мы еще посмотрим! Без нас ты и пяти минут не усидишь!" Наскільки це вірно, не ручусь, але так розказували мені Винниченко і Ніковський, начебто з слів когось з гетьманського оточення.

Прикладаю тут з "Киевской мысли" записку десяти міністрів і замітки репортерські про справу, з яких видно, що справді в кабінеті якась завірюха.

"В ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ КРУГАХ

Записка 10-ти министров.

Третього дня председателю совета министров Ф. А. Лизогубу 9 министрами (Н. П. Василенко, Г. Е. Афанасьев³⁷⁴, А. К. Ржепецкий, С. Н. Гербель³⁷⁵, С. М. Гутник, А. Ф. Романов³⁷⁶, В. В. Зеньковский, Ю. Н. Вагнер, В. Колокольцев) и державным секретарем С. В. Завадским³⁷⁷ была подана следующая записка:

Накануне созыва мирной конференции, исход которой надолго решит судьбу государственных новообразований, возникших на пространстве бывшей Российской империи, для внешней политики Украины ставится большая задача, далеко выходящая за пределы вопросов текущего дня – во имя своего будущего Украина не может не стремиться к участию в конференции и должна явиться туда с ясно и твердо начертанной программой желательных для нее отношений к другим государствам.

Из числа этих государств надлежит выделить в особую группу те, на которые за время войны распалась Россия. К ним, и в особенности к Велико-россии, до сих пор находящейся во власти большевиков, Украина могла бы относиться двояко: или строить свое благополучие и свою самобытность на упадке и бессилии Великороссии и других русских государств, или же, напротив, свое благополучие и усиление ставить в связь с их процветанием и мощью, а в частности с возсозданием в Великороссии поправленного правопорядка и с избавлением ее от большевиков.

Есть, по-видимому, деятели, которые считают, что падение Великороссии будет полезно для развития самобытности и национальной культуры Украины. Само собою разумеется, что самобытность и национальная культура – цель великая, но она не может быть достигнута разрушением Великороссии и других новых государственных образований. Прежде всего, утверждение самобытной национальности не есть национальная исключительность, а, кроме того, новейшая история показала, что стремление к национальному возрождению идет рука об руку с возникновением группировок из государственно разных национальностей, лишь бы интересы их были согласуемы. Такого рода группировки доставляют возможность сблизившимся государствам лучше обеспечивать осуществление жизненных их задач, облегчая работу на поприще общечеловеческой культуры и увеличивая плодотворность этой работы.

Не единение Украины с Великороссией было ошибкой прошлого, а попытка их унификации. Напротив, все говорит за то, что единение обоих народов, правильно проводимое, составляет необходимое условие для укрепления украинской самобытности; обе стороны так тесно связаны, что разобщение их было бы самозакланием не для одной только Великороссии – экономические интересы влекут Украину и Великороссию друг к другу, так как могут быть удовлетворены лишь тесными их взаимоотношениями, а к этому присоединяется еще национальное родство, несомненно ближайшее, религиозное единство, освященное веками, и общность культуры, обновившаяся еще в то время, когда состояние великорусской государственности и украинской просвещенности легло в основание европеизации ж великодержавности России.

Те, кто стремится воздвигнуть между Украиной и Великороссией стену вражды или, по крайней мере, безразличия, не ведают, что губят Украину. Пусть все в России вокруг Украины будет слабо и ничтожно, но безопасности для Украины этим не достичь, потому что сама она, изолированная от всего русского, не была бы в состоянии сохранить свою экономическую независимость, свое национальное бытие и беречь целость той культуры, в создании которой украинский народ принимал столь живое участие на пространстве русской истории. И это – в случае успеха такой политики.

А в случае неуспеха Великороссия и другие части России, которые уже теперь стремятся к ее освобождению от большевистского засилья, встанут на ноги помимо Украины или даже вопреки ей, и окажутся лицом к лицу с нею, как ее враги, тем более опасные, что она и сама недостаточно еще окрепла.

Отсюда следует, что политике на Украине надлежит идти по второму из намеченных выше путей, то есть видеть свое благополучие в благополучии других русских государств и в частности Великороссии. Ради себя самой Украина не может быть враждебна или хотя бы безразлична к их судьбе, а, напротив, должна быть им благожелательна, должна явиться на конференцию с твердым намерением отстаивать там общие интересы и уже ныне ратовать за помощь всеми доступными средствами к свержению большевистского

ярма и за укрепление государственности на всем протяжении бывшей Российской империи.

Если эта политика увенчается успехом, Украина своей помощью Велико-россии и своим единением с теми частями России, – которые уже проявили стремление к ее воссозданию, обеспечить себе спокойный расцвет, найдя друзей в других народах русского племени и выйдя из мирового кризиса не ослабленной, а усилившейся. В единении со всеми русскими государствами Украина и в отношении к остальным державам будет выступать более самостоятельно и авторитетно, чем обособленная и одинокая.

Равным образом, в этих отношениях своих к остальным державам Украина не должна вести политику исключительности, а, напротив, должна, строго сохраняя договорные обязательства, иметь равно добрые отношения со всеми культурными государствами, интересы которых не противоречат ее интересам. Война кончается, нынешние враги переходят к мирному сожительству; было бы непростительной ошибкой не использовать время до конференции и самую конференцию для установления дружественных связей Украины с прочими культурными государствами.

Итак, правильно понятые интересы Украины повелительно требуют, чтобы мы, ради будущего нашей державы, в меру сил и возможности домогались раскрепощения поработанных большевиками частей бывшей Российской империи и способствовали воссозданию в них государственности, опираясь на те из них, в которых государственность уже возрождается. Такою политикою мы привлекли бы их всех к себе и усилили бы свое положение их дружеским сотрудничеством. В этом единении мы нашли бы пути к обеспечению нашей судьбы при одновременном сближении с просвещенными западно-европейскими и внеевропейскими государствами.

Такое направление внешней политики представляется единственно ведущим Украинскую Державу к светлому будущему, в соответствии со всем историческим прошлым Украины.

Г. Киев, 17(4) октября 1918 года.

Заместитель председателя совета министров,
министр народного просвещения, сенатор Ник. Василенко.

Державный контролер Георгий Афанасьев.

Министр финансов А. Ржепецкий.

Министр продовольствия Сергей Гербель.

Министр торговли и промышленности С. Гутник.

Министр юстиции А. Романов.

Министр исповеданий В. Зеньковский.

Министр труда Ю. Вагнер.

Державный секретарь, сенатор Сергей Завадский.

Министр земельных дел В. Колокольцов.”

Коли я скінчив записувати попередні рядки, то приїхав до мене годин в 12 дня Д. І. Дорошенко і сказав:

– Я до Вас од Лизогуба з пропозицією взяти портфель міністерства земельних справ.

На це я одповів запитанням:

– А які ж зміни в кабінеті?

– Входять Стебницький, Лотоцький, Славінський і от Вам робиться пропозиція.

– Ну, а прем'єр, і решта ті самі?

– Лизогуб зостається і, по совісті кажучи, з ним можна мати діло, бо він щиро стоїть на українській державності; так само зостається і Рогоза, – одповідає Дмитро Іванович.

– Та це ж, – кажу, – ворог наш, він організує “Южную армію”, допомагає добровольцям.

– Це не він, а німці; він не політик, а бойовий генерал і раз у раз в кабінеті йде з нами. От, йдіть помагати нам боротись з протиукраїнською політикою в уряді.

– Ну, а внутрішні справи, – кажу, – кому дають?

– Поки що буде Рейнбот³⁷⁸, він полтавський поміщик і, як німець, буде вірно служити Україні, як служив Росії.

– А за міністра юстиції кого запрошують? – питаю.

– От, я ще не знаю, треба б людини з стажем, а не адвоката; мабуть буде хтось з сенатської укр. групи. Я почав одмовлятись; радив замість себе Мацієвича, а на міністра внут. справ Кістяківського, при умові, щоб товаришами йому були Скоропис та Шульга, а на юстицію – Шелухина. На це Дорошенко одповів проханням поїхати зараз з ним до Лизогуба і там висловити свої міркування. Я знов одповів, що я рішуче не згоджуюсь, але Дорошенко знов став просити, щоб я їхав з ним до Лизогуба і там вже балакав. Дорогою він все умовляв мене піти в кабінет, бо моє ім'я примирить з урядом українське громадянство. Я одповідав на це, що при такій комбінації доведеться в кабінеті вести боротьбу з елементами російської орієнтації, а я людина нервово хвора і коли перехвилююсь, то впадаю в повну прострацію. Я б міг би взяти цей портфель при умові, що важніші портфелі будуть дані українцям. Це саме я сказав і Лизогубові, коли він сказав мені, що моя кандидатура стрінута в кабінеті одногосним одобренням і сам пан гетьман зрадив, коли назвали моє прізвище.

– Мы, – каже Лизогуб, – в кабинете составляем одну семью, никто никому не подставляет ножки, а мы знаем Вас, как человека с прекрасной репутацией и имя Ваше для нас очень важно в теперешний момент.

На це я одповів запитанням:

– З кого ж складатиметься та “семья”?

Коли він перечислив мені тих осіб, що й Дорошенко, я завважив, що міністерського посту по внутрішнім справам я волів би Кістяківського, ніж Рейнбота.

– Но он, между нами говоря, абсолютно не считается ни с какими законами, а главное то, что против него решительно протестуют немцы, ибо он форменный циник...

– Я скажу більше, я вважаю його за нахала, але прощаю йому все за те, що він стоїть на укр. державності.

– Да мы все на ней стоим и по закону 11 октября теперь все, не подавшие заявления, будут гражданами Укр. Державы, а относительно Кистяковского это вопрос решенный.

– Тогда пригласите Скорописа, – кажу.

– Но он без всякого стажа и с репутацией страшного германофила.

– Зато он талантливый организатор и администратор, а его германофильство не имеет значения на посту министра внутренних дел.

Треба признатись, що під кінець я не видержав тону і перейшов на рос. мову, і якість ніяково говорити по-українському, коли людина весь час уперто говорить з тобою по-російському. В відповідь мені Лизогуб сказав:

– Нет, Скорописа можно было бы рекомендовать Рейнботу в товарищи. Про Шелухина Лизогуб висловився, як про людину дуже різку, прямолінійну, яка всіх дратує і кандидатура його неприемлема, а замість Романова запрошено Завадського. Так само він рішуче висловився і проти Мацієвича, якого він вважає за соціаліста. Нарешті, знов почав мене умовляти взяти портфель, але я рішуче відмовився, кажучи, що в теперішнім складі кабінету доведеться вести боротьбу, всяке хвилювання викликає у мене повний упадок сил, а при таких умовах я ні до чого не здатний.

Од Лизогуба я зайшов в редакцію “Нової Ради” і там застав Винниченка та весь президіум Національного союзу; коли я розказав, що оце зараз – я відмовився від портфеля, то всі висловились, що я зробив помилку, що не треба було відмовлятися, як не відмовились Стебницький, Лотоцький та Славінський.

– Я, – кажу, – не хотів йти проти громадської opinii: тих трьох виставляв Національний союз, а мене – ні, то я равав на цю постать кандидата Національного союзу – Мацієвича, а мені не личило йти наперекір постанові союзу, тим більше, що й в кабінеті я був би чужим чоловіком, там тільки четверо було б своїх людей: Стебницький, Лотоцький, Дорошенко та Славінський, а решта мені чужі, то я не мав би ніде моральної піддержки.

На це Кушнір одповів, що Н. союз виставляв мене кандидатом, але мене не було тут і невідомо було, чи я згоджусь, а через те потім внесли в список Мацієвича.

Але мені відомо, що моя аграрна програма не задовольняє Н. союз, то на мене сипалися б нарікання і з правого, і з лівого боків, а я цього зовсім не хочу, бо я не бойова людина і ні до якої боротьби не здатний по натурі.

21 жовтня

Очевидно, ця моя розмова стала відомою Д. І. Дорошенкові та Бутенкові, бо вони сказали Лизогубові, що Н. союз умовляв мене не одмовлятися і тепер я, певно, приймаю портфель. Лизогуб прислав сьогодні за мною свого урядовця і коли я приїхав, то сказав мені, що він чув від Дорошенка та Бутенка, що я згоджуюсь взяти портфель. Я одповів, що нікому своєї згоди не давав, але охоче пішов би в кабінет, якби він складався з моїх однодумців, щоб мені не довелось вести в кабінеті боротьби, бо у мене нема для того ні сил, ні здоров'я, а в кабінет, в склад якого входять люди, що підписали відому записку, я піти рішуче не можу. Він почав доводити, що та записка з'явилась випадково, що з нею уряд не згоджується і на нараді рішено було її не давати в газети, але Гутник дав її до "Киевской мысли" і заявив, що він вважає вже кабінет неіснуючим, коли одних міністрів пускають до гетьмана, а других – ні. В кабінет з підписавших записку входять тільки Ржепечський, Гербель та Завадський, а решта все люди, з якими можна робити: Лотоцький, Стебницький, Славінський, Дорошенко, Бутенко, Любинський. Портфель юстиції, напевне, буде відданий якомусь сенаторові з українців, можливо, що Вязлову.

– Але Рогоза, кажу, застається та замість Гутника ви берете якогось Мерінга³⁷⁹, як кажуть, по рекомендації "Протофіса"; при такому складі кабінету доведеться вести боротьбу зсередини, а я на боротьбу не здатний і рішуче зрікаюся портфеля.

Сьогодні забіг до мене В. К. Винниченко і теж почав умовляти мене не зрікатись, але я рішуче відмовився з тих самих причин, бо я справді почуваю себе зовсім хворим від всіх отсих хвилювань.

22 жовтня

Вчора на понеділку у мене зійшлося маса народу і кожний мене умовляв, щоб я не зрікався портфеля і я просив всіх не говорити про це, бо я не хлопець і розумію важливість справи і зробив це, добре обміркувавши. На аграрну реформу треба найменше рік часу, а через місяць, через два з демократичних кіл почнуться нарікання, що я нічого не зробив. Н. союз тоді говоритиме, що я не його кандидат, що мене виставив, як великоземельного поміщика, "Протофіс", бо пропозицію вступити в кабінет зробив мені Лизогуб помимо Н. союзу. Моя ж програма не задовольнить ні лівих, ні правих і я не матиму піддержки ні від кого, навіть в самому кабінеті, а сама робота по реформі потребує колосального напруження, моє ж здоров'я в такому стані, що нерви мої не видержать цього і врешті я тільки осоромлюсь і вийду з кабінету, нічого не зробивши.

Пізніше всіх прийшли Ніковський і Винниченко, які від Н. союзу ведуть переговори з німцями про склад кабінету і почали знов мене умовлять. Винниченко, почувши від мене рішучий протест, підняв голос і став докоряти

мені в відсутності патріотизму і т. д. Цей тон так схвилював мене, що у мене помутилось в голові і я моментально впав в таку пасію, що почав кричати на нього, щоб він одчепився од мене, бо я зараз абсолютно ненормальна людина; і дійсно, коли у мене болить, то я гублю всяке самовладання, а коли прийду до пам'яті, то починаю себе гризти за таке поведження. Так було і вчора: я мало не до світу не спав і все мучився тим, що я без всякої потреби підняв крик на Винниченка.

Але сьогодні я вже заспокоївся і радий, що мене вже ніхто не умовлятиме і мені не доведеться пережити того позору, сорому, який впав би на моє ім'я, якби я пішов в кабінет і, нічого там не зробивши, мусив з нього вийти.

Характерно, що есдек В. В. Садовський умовляв мене взяти портфель через те, що я проводив би аграрну програму, яка на його думку, найбільше має рацію. Я одповів на це словами якогось героя Успенського:

– Всякий человек хочет быть диаконом! – і я теж хотів би бути міністром, але стан мого здоров'я абсолютно не дозволяє мені цього зробити. Я готов на всякі жертви для України, навіть на смерть, але не можу виставити свого імені на позорище, яке неминуче буде, бо не сустанція моя провести реформу, яка задовольнила б близькі мені кола українські. На прощання Винниченка і Ніковський знов почали мене умовляти, кажучи, що аграрна реформа це пустяки, а головне те, що я став би в кабінеті лідером укр. групи, бо всі, хто туди тепер входить, люди або пасивні, або м'які, податливі і не зможуть повести рішучої української лінії, але я знов одмовився, кажучи, що Петра Януаровича (Стебницького. – Ред.) я вважаю далеко більше здатним на лідера, ніж себе, а взяти на себе такий важний пост, як міністерство земельних справ і не зробити нічого, я рішуче не вважаю можливим. Я вважаю цей портфель найтяжчим, бо тут довелось б зачіпати матеріальні економічні інтереси людей, ламать вікові традиції, а це зробити нелегко; на аграрному питанні провалились обидва наших соціалістичних кабінети: і есдецький Винниченка, і есерівський Голубовича, на ньому ж певно провалиться і той, що тепер формується, бо не зможе задовольнити ні селянства, ні панства.

Сьогодні заїхав до мене В. М. Леонтович, щоб умовити, аби я не зрікався міністерського портфеля і швидше викупив в казну великі латифундії, а до рещти маєтків пристосував свій проект оподаткування. Коли ми розговорились про небезпечне становище Укр. Держави, то Володимир Миколайович висловив цікаву думку. Він дивується, як наші землевласники не розуміють того, що пряма їх вигода обстоювати за самостійну Українську Державу і ось з яких причин. В Московщині вже другий рік, як селяни поділили поміщицьку землю і користуються нею. Нехай вернеться туди цар, то він вже не в сустанції буде одібрати ту землю. Це не те, що трапилось в Україні, тут селяни і не користувались землею, вона, як кажуть селяни, була їхньою, поки була вкрита снігом, а як розтаяв сніг, то й земля втекла з їх рук; і це зробилось руками чужоземної сили, бо своя ніяка не змогла б одібрати в селян захоплену землю. В Московщину, певно, не прийде чужоземна влада установлювати земельні відносини.

І напевно, земля і зостанеться в руках селянських, а поміщикам хіба дадуть якийсь викуп, як це зробили Бурбони, коли їх посадила у Франції чужоземна влада. Коли Україну приєднають до Московщини, то наша демократія, напевно, вимагатиме, щоб всеросійський парламент встановив і у нас ті ж самі земельні закони, а через те поміщикам не вигідне приєднання до Московщини, але вони поки що цього не розуміють. Зате селянам навпаки; і певно вони тягтимуть до об'єднання, якщо до того часу у нас не проведеться якась аграрна реформа, в результаті якої латифундії не перейдуть в їх руки.

Я раїв Володимиріу Миколайовичу ширити цю думку серед його знайомих землевласників, що входять в “Протофіс”, скласти докладну записку М. М. Устимовичу, нехай він її прочитає на з'їзді хліборобів, бо писати про це в газеті не випадає. Якби вдалось одколоти землевласників від торгово-промислових кіл, то це значно допомогло б зміцненню укр. державності.

24 жовтня

Вчора в газетах з'явилась звістка, що Лизогуб одмовився скласти кабінет, бо не може задовольнити двох борючих сторін – “Протофіса” та Національного союзу, кожна з них вимагає собі більшості портфельів.

Ввечері приїхав на гетьманському автомобілі Скоропис і розказав, що гетьман дуже стурбований і знесилений, бо Лизогуб не може скласти кабінет і вже подав прохання про одставку, яка лежить в кишені гетьмана, але він не хоче дати їй ходу, а сподівається, що ще можна умовити Н. союз, щоб він портфель контролю віддав кандидатові “Протофіса” і просив Скорописа на-посістись на союз, а коли нічого з того не вийде, “то доведеться просити Чикаленка, бо на його кандидатуру на прем'єрство згоджується і “Протофіс”. Очевидно, це робота І. Кістяківського, бо він якось казав Скорописові, що мене вважає найбільш підходящим кандидатом на прем'єрство; мабуть, через те, що до його дійшли чутки, що я раїв Н. союзові не викидати його з міністерства внут. справ, а тільки обставити певними товаришами. Очевидно, все крутить Кістяківський, бо “Протофіс” його високо цінить за столипінську вдачу. А як публіка дивиться на Кістяківського, видно з того, що я чув вчора у Є. К. Трегубова³⁸⁰; коли він спитав, що тепер новий кабінет зробить з Кістяківським за його агітацію, то якийсь добродій зауважив: “Следовало бы задать вопрос – что Кистяковский сделает с новым кабинетом”. І дійсно!

Від мене Скоропис поїхав гетьманським автомобілем до Винниченка та Ніковського і, умовивши їх уважити “Протофісові” портфель контролю, повіз їх до гетьмана. Там вони зійшлись на такому складі кабінета.

1) Прем'єр – Лизогуб; 2) військовий – (недоторканий) Рогоза; 3) фінансів – Ржепецький; 4) внутрішніх справ – Рейнбот, а Скоропис за товариша йому; 5) торгу – Мерінг; 6) продовольчих – Гербель; 7) контролер – якийсь Касимов³⁸¹; всі оці сім осіб – кандидати “Протофіса”. Союз виставляє: 8) на

юстицію – Вязлова; 9) просвіту – Стебницького; 10) праці – Славінського; 11) культу – Лотоцького. А міністри: 12) закордонних справ – Дорошенко; 13) здоров'я – Любінський; 14) доріг – Бутенко і 15) земельних справ – Черниш, вважаються за кандидатів обох сторін; так само і секретар – Завадський. Очевидно на боці “Протофіса” величезна більшість, бо певних українців всього п'ять: Стебницький, Лотоцький, Вязлов, Славінський та Дорошенко, та й то обох останніх союз вважає за дуже гнучких. Але “Протофіс” вважає всіх українців за соціалістів, бо вони належать до с.-ефів, які тільки по непорозумінню вважаються за соціалістів і прийняли цю захисного кольору назву, щоб їх пустили в Центральну Раду. Нещаслива доля цієї інтелігентської партії журналістів: Ц. Рада не хотіла їх приймати, бо вони не соціалісти, а тепер їх не хочуть приймати, бо вони соціалісти, хоч бери та знов міняй назву на стару – “Радикально-демократичну”, або навіть на “національно-демократичну”, що було б найсправедливіше і найбільш підходяще до складу цієї партії. “Протофіс” в своїй записці, поданій гетьманові, каже, що зовсім не треба міняти кабінет на національний, бо українці знов почнуть соціалістичні експерименти, як за Ц. Ради і знов сколотять народ, який вже заспокоївся і потрохи береться за роботу. А за “Протофісом” стоїть вся тутешня буржуазія і взагалі всі російські елементи, навіть демократичні, бо вони вважають, як висловився Пешехонов³⁸², “что хоть и пострадает демократизм, но зато объединится Россия”. У “Протофіса” у руках весь адміністративний апарат як міністерський, так і провінціальний (старости, варта, духовенство, і т. д.), а тепер і все земство, а найголовніше, що на його боці Рогоза зо всім офіцерством, яке тепер організується в “Особую армию” та “Дружину”, а на українському боці тільки купка свідомої городської та сільської інтелігенції, бо широким масам народним абсолютно байдуже до української державності. –

Як при таких умовах братись, скажемо, мені за організацію кабінету? Коли “Протофіс” годиться справді на мою особу як прем'єра, то він все-таки вимагатиме в кабінеті більшості для себе, щоб не допустити до зміцнення укр. державності і до окремого українського представництва на мировій конференції, через що, власне, і стався теперішній міністерський кризис. “Протофіс” згоджується на мою особу, вважаючи, що це заспокоїть укр. громадянство, яке ставиться до мене з довір'ям, але я скоро втраю те довір'я, бо не зможу з українською меншістю в кабінеті одстояти виразної української як закордонної, так і внутрішньої політики. Якби ж я і умудрився її повести, то нас моментально викинули б, а коли й ні, то повели б такий саботаж скрізь, що ми самі вийшли б, і в результаті не було б і того скрупульозного державного українства, яке ще єсть тепер, бо нас ніхто не підтримав би, як не підтримав Ц. Ради в свій час, а на писані протести “Просвіт”, кооперативів, складені інтелігентами, протофісний уряд не звернув би ніякої уваги і любенько Україну прилучив би до Росії, коли б в Московщині на той час вже скинуто було большевицький уряд.

З певністю можна сказати, що тепер Українська Держава держиться чи терпиться тільки доти, доки в Московщині панують большевики, а коли їх там

не стане, то не стане і Укр. Держави. Не дурно в міністерській записці говориться про потребу допомогти боротьбі з большевиками в Московщині.

А пан гетьман вірить щирості Рогози і К°, що всякі офіцерські “Дружини” організуються тільки для боротьби з большевиками. Я глибоко певен, що як тільки буде скинуто в Московщині большевиків, то на другий день росіяни скинуть і п. гетьмана і його уряд і тим самим скінчиться вся справа з українською державністю принаймні на яких-небудь п’ять-десять років.

25 жовтня

Сьогодні стало відомо, що Черниш відмовився від портфеля земельних справ, а згодився його взяти В. М. Леонтович. Я дуже сьому радий, бо українці не нарікатимуть, що через мене цей портфель попав в руки непевного українця. З цього боку В. М. бездоганний. Щодо аграрної програми, то він рішуче стоїть за скасування латифундій, а це й єсть те, що зараз тільки й потрібне, бо цим способом ми позбудемося впливових польських та обрусілих аграріїв, ворожих до укр. державності. Не знаю тільки, як складуться зовнішні обставини і чи вдасться довго продержатись цьому кабінетові та й взагалі українській державі, бо ще не вяснилось, як поставиться до нас Антанта та й чи продержиться наша держава до мирової конференції! Але це може я себе так лякаю, по своїй скептичній вдачі.

28 жовтня

Я подав В. М-чу (Леонтовичу. – Ред.) думку, щоб Міністерство земельних справ взялось за видання хліборобського тижневика для селян; він згодився і запропонував мені бути редактором цього журнальчика, щоб я таким чином допомагав йому, бо через мій одказ від портфеля впала на нього ця каторжна робота. Я згодився і запросив за секретаря редакції А. Г. Терниченка, бувшого міністра земельних справ і теперішнього редактора “Рілля”, яка дише на ладан через страшенну дорожнечу паперу, друку і через байдужість селянства, для якого вона й видавалась скільки років. До війни “Рілля” стояла добре, тобто не давала дефіциту і це була єдина на всю Україну часопись, що стояла на своїх ногах. Не знаю, чи пощастить Терниченка увільнити від призива у військо, як бувшого прапорщика, бо В. М. ще не знає порядків, а його теперішні товариші – Брунет та Бурлаков, як росіяне, будуть всякими способами ставати на перешкоді, аби Терниченка не допустити на посаду урядовця для доручень в міністерстві, що йому дало б змогу увільнитись від військової служби.

29 жовтня

Вчора на понеділку у мене знов було дуже багато народу, всякому хочеться довідатись, почути, як себе почувають українські міністри в новому кабінеті, але якраз жодного міністра не було, бо у їх по понеділках засідання Ради міністрів. Вчора А. Г. Вязлов просив мене перенести, з цієї причини, мої понеділки на другий день, бо нашим міністрам хотілося б прислухатись до голосу українського громадянства. Але я одповів, що це для мене незручно, бо в цей день у мене збираються віддавна і всі вже звикли до цього дня, а ще невідомо – чи наші міністри довго посидять в цьому кабінеті. І справді, вчора всі розмови крутились коло похорону Української Держави. Приїхав з Конотопу один військовий і оповідав дуже сумні речі. Єдине було у нас – цілком надійне військо в 6 тис. полонених з Австрії, так званих сірожупанників, яке складалось з цілком свідомих людей, але Рогоза всіх заходів вжив, щоб його дезорганізувати. Перше всього, він увільнив всіх офіцерів, що повиходили з прапорщиків, і замінив їх офіцерами, які служили ще до війни, а це елемент зовсім російський і нічого спільного з українством не має і вороже ставиться до свідомості козаків; забороняє їм гуртуватись навіть для співу і порозміщав їх поодинці по всьому Конотопові, щоб вони поза службою і не бачились один з одним. Всіх старіших за 25 років розпустили по домах, хоч вони й не хотіли, бо сподівались передати свідомість новобранцям. Через такі заходи з 6 тисяч полонених лишилось не більше двох, трьох сот, яким обіцяна плата як інструкторам по 150 карб. в місяць, а тепер зменшена до 15. Але вони настільки настроєні патріотично, що все-таки лишаються на службі, аби діждатись і вивчити новобранців, а тим часом хто знає, коли той набір буде.

Російські офіцери мобілізуються в “Особую армію” для боротьби з большевиками, але їх збирають не на границі з “Совдепією”, а в Києві, з якого вони ніякої охоти не мають виходити на війну з большевиками московськими, кажучи, що вони потрібні будуть тут проти місцевих большевиків, але певніше всього, що вони мають на думці виступ проти Української Держави. Я певний в тім, що як тільки Антанта наблизиться до України і німецькі війська поспішать виїхати, щоб не бути відрізнаними від Германії, то російська організація на чолі з “Протофісом” скинуть український уряд і проголосять “єдиную”, а Антанта, очевидно, признає це як факт. Одна надія на те, що діло дійде до миру ще поки Антанта не дійде до України, і долю нашу рішатиме мирова конференція. Тепер вже на часі питання про те, кого Україна пошле на ту конференцію, якщо допустять туди нашу делегацію. Очевидно, на мирову конференцію лагодиться їхати, як я й предрікав, Палтов, бо недавно, коли зайшла мова про посилку Левитського з якимсь посольством, то Палтов сказав: “Нет, он, как творец Берестейского мира, нужен будет мне в Гааге...” Хоч він, кажуть, твердо стоїть на укр. самостійності, бо в Росії кар’єра його вже скінчена, але скандально буде виглядати наша делегація, якщо на чолі її

стоятиме особа, яку навіть цар мусів позбавити двірського звання за хабарництво і шахрайства. Але кого виставити нам? Я вважаю, що у нас є така особа – це М. С. Грушевський, якого я вважаю найрозумнішим чоловіком в Україні, хоч він і наробив масу непростимих помилок. Коли я висловив цю думку, то Скоропис розказав про ще одну помилку Грушевського, яка, можна сказати, зіграла найбільшу роль в його долі чи кар'єрі. Коли в Київ вернулася з Житомира Ц. Рада з урядом, то Грушевському зробив візиту Гренер, начальник штаба, який власне керував всією німецькою політикою на Україні. Певне, Грушевський не знав, хто такий Гренер і яку він роль грає, бо не прийняв його, сказавши, що він зайнятий і його прийме товариш голови Ц. Ради. Почувши це, Гренер повернувся і вийшов, але він так був цим обурений, що коли розказував про це Скорописові в кінці червня, тобто через три місяці після того, то так розхвилювався, що у його вирвалось: “Старий дурень думав собі, що так можна поводитись з німецьким генералом!” Якби Грушевський не зробив був тієї помилки і був би в контакті з Гренером, то напевно не трапилось би і розгону Ц. Ради і тієї обрусительної політики, яку провадили весь час німці на Україні. Гренер переконав би Грушевського про потребу змінити аграрну політику Ц. Ради, яка не відповідала інтересам Германії, попередив би, що німці вживуть рішучих мір, аби не допустити до соціалізації землі, і, певне, Грушевський прийняв би це на увагу, а не віднісся так легковажно, як він поставився до моїх порад і до попереджень Скорописа, які той робив йому за скільки день до перевороту. Тоді Грушевський не писав би, що “повороту назад на буде” в політиці Ц. Ради і не казав би, що він “вірить в германський державний розум”, а вжив би всіх заходів, щоб переконати своїх “младенців” не зариватись так, а вони після повороту з Житомира вже не були такими завзятими і готові були йти на компроміси, як це видно вже з того, що Голубович мені, буржую, пропонував через Петруся портфель земельних справ, аби я згодився zostавити землевласникам тільки по 40 десятин, а решту роздав трудовому селянству у власність.

Тепер, коли Гренера назначено начальником штабу Гінденбурга³⁸³ замість Людендорфа³⁸⁴, німецьке командування на Україні, може, й нічого не мало б проти посилки Грушевського на мирову конференцію, але ні гетьманський уряд, ні Національний союз не виставлять його кандидатури. Проти його кандидатури буде і сам гетьман, боячись популярності Грушевського в народних масах, з тої самої причини проти нього буде і голова Н. союзу Винниченко. Але треба потрохи підготовляти громадянство до цієї кандидатури, і може, громадська думка переможе.

31 жовтня

Сьогодні в гімназії оповідав один учень Левкові, що на Соломенці пішла чутка, що “Україну вже знищено” і це страшенно перелякало і стурбувало людей. – Чого ж це так? – спитав здивований Левко.

– Бо в людей є багато українських грошей і вони пропадуть, коли Україну буде “знищено”.

Виходить, що єсть спосіб зовсім легкий врятування України, треба тільки побільше друкувати та розпускати українських грошей. Спосіб не дорогий і доступний гетьманському урядові.

1 листопада

Несподівано пан гетьман, викликавши мене до себе, запропонував мені поїхати послом у Львів. А коли я відмовився, то він почав дорікати мені, кажучи, що українці ремствують на його, що він їх не запрошує в уряд, а коли їм пропонують посади, то вони зрікаються.

– От, наприклад, Ви; я давно чую про Вас і охоче зробив Вам пропозицію зайняти пост міністра земельних справ, бо на Вашій кандидатурі сходяться майже всі круги, а Ви одмовились. Я одповів на це:

– Я буду говорити, пане гетьмане, по щирості. Виразну аграрну реформу може зробити тільки міцний уряд, який спирається або на широкі маси народу, або на сильну армію і якому не доводиться оглядатись ні наліво, ні направо. Міністерство Лизогуба все зробило, аби одвернути народні маси від Вас, пане гетьмане, і від України...

– Народні маси незадоволені тим, що у їх одняли заграбовані землі і що німці забирають хліб, – перебиває мене гетьман. ---

– Масам, справді, до України байдуже, аби земля, але серед народу єсть сільська інтелігенція, яка на кооперативних та військових з'їздах виголосила українську державу і якій до України не байдуже і яка побивається не так за землею, як на своєю державою, а уряд Лизогуба через своїх старост цю інтелігенцію, під видом большевиків, посадив в тюрми...

– Це все наробив Кістяківський, а тепер поступово арештованих визволяють, а старости, що робили беззаконія, будуть увільнені. І Ви забуваєте, що ми зробили для України більше, ніж Центральна Рада: ми заснували два університети, гімназії, а Центральна Рада тільки вивіски міняла...

– Так, університети велике діло, але для інтелігенції, а народ про їх і не знає.

– Для народу ми зробили аграрну реформу...

– Для цього при сучасних обставинах потрібна міцна армія, а п. Рогоза все зробив, щоб її зруйнувати...

– Ну, це не так, – незадоволено завважив гетьман, – Ви з цим не знайомі...

– Може, й так, але я знаю, що дивізію полонених розпустив Рогоза, скинувши українців-офіцерів і посадивши на їх місце росіян, бувших кадрових.

– Але це треба було зробити, щоб завести дисципліну, бо офіцери з прапорщиків зовсім з нею незнайомі...

– А кадрові офіцери всі миколаєвські росіяни, які не визнають України і, як тільки німці вийдуть звідсіля, то скинуть і Вас, пане гетьмане, і Українську Державу.

– Які Ви, українці, всі полохливі, а я не боюсь ні цього, ні большевиків, мене лякає тільки розстройство транспорту; коли ми його не наладим, то пропаде наша держава. Але я отримав звістку, що Грозний взято добровольцями і можна буде тепер отримати нафти, взамін за патрони, – замнявся гетьман.

– Отсей союз з добровольцями найбільше, – кажу, – небезпечний для нас...

– Це мені всі українці кажуть, а я думаю, що нам треба заключити союз з Доном і з Кубанню, щоб допомогти Великоросії визволитись від большевиків.

– А я певен, що поки большевики будуть правити Московщиною, доти й Україна буде існувати, бо тепер нема до чого нас прилучати, а коли буде скинуто большевиків, тоді візьмуться і за нас.

– До того часу нашу державу признають всі держави і вона буде самостійною. Побачивши, що гетьман вже відповідає мені якимось в'яло, наче заучений урок, я встав, він теж встав і, вже стаючи і дивлячись в землю, спитав наче не до мене звертаючись:

– Кого ж послать у Львів?

– Там же у Відні єсть, – кажу, – Липінський, людина солідна, розумна.

– Да, я його знаю і ціню, але його я думаю взяти сюди...

– Ну, то зверніться до Шемета, його знає Галичина і він добре знайомий з Галичиною...

– Ах, Шемет, а значить і Міхновський... хоч я й дуже люблю Міхновського, але мені здається, що він і обидва Шемети до мене не добре односяться...

– Навпаки, коли всі українці спочатку поставились до вас з недовір'ям, то обидва Шемети і всі ми буржуазні елементи одразу віднеслись до Вас з довір'ям.

– Про Вас я чув, але Шемети, мені здається, не люблять і не вірять мені.

– Завірю Вас, пане гетьмане, що Шемети ставляться до Вас зовсім щиро.

– Треба буде порадитись завтра про Шемета.

На тому наша розмова й скінчилась.

Я уклонився; гетьман подякував мені за пораду, і провів мене до самих дверей в залю, де його дожидала якась чорнява худа пані, як кажуть, то була пані гетьманша, якій я, до речі сказавши, не догадався вклонитись.

Всі ці дні мені нездужалось і я був в кепському наст-рої. Та й не диво, бо справи наші немудрі.

Австрія розпалась і Галичина об'явила себе самостійною українською державою³⁸⁵, чого поляки не можуть допустити і вже там почались бої між українцями і поляками. Галицький укр. національний³⁸⁶ союз шле до нашого союзу телеграфні прохання про поміч, а чим може допомогти Україна, коли у неї самої нема війська, а якби й було, то чи схотів би гетьманський уряд встрявати у війну з Польщею? Австрійське військо вийшло з окупованої нею Холмщини і її тепер займають польські легіонери. Скоропис умовляє гетьмана послати туди хоч чорноморський кіш, що стоїть на Волині, щоб не допустити поляків до заняття тої частини Холмщини, а гетьман посилає Скорописа в Ковно до Гофмана, щоб він заборонив полякам порушати Берестейську умову і займати Холмщину. А чи тепер німцям до наших справ, коли у них вже доходить до краю, коли союзники їхні всі здались на капітуляцію і вони самі одні лишились проти Антанти. Правда, німецький народ дужий і може продержатись довго, тим паче, що тепер в Германії вже вся влада перейшла до Парламенту і не сьогодні-завтра Германія стане республікою. Можливо, як кажуть, що у німців підніметься таке патріотичне почуття, що вони не капітулюють перед Антантою і будуть ще довго битись, але можливо, що й у їх почнеться щось подібне до большевизму, який вже охопив Болгарію та всю Австрію. Якщо цей большевизм раніше розів'ється в Італії, Франції та Англії, то Германія ще може й виграти, принаймні закінчить війну на вигідних умовах та ще приєднає до себе й німецькі провінції бувшої Австрії. Але це трудно припустити, бо у Антанти саме тепер піднявся патріотичний побідницький дух, а в Германії, навпаки, дух упав, а росте страшенне незадоволення урядом кайзера і ним самим, а це, коли й не приведе до большевизму, то у всякім разі може ослабити відпорну силу Германії.

Заколотився світ так, як ще ніколи! Щось подібне було у нас, а почасти і по всій Європі в половині XVII століття, коли розвалилась Польща і Україна приєдналась до Московщини; тоді розвалювався в Європі феодальний устрій і його заміняв буржуазний, тепер наче валиться вже й буржуазний, або принаймні щезає до решти феодальний, бо надії на соціалістичний устрій, якого сподіваються большевики, ще передчасні, і большевицький лад в Московщині нікого не привабить, а швидше одверне від проби зараз заводити соціалістичний лад в Європі. В Росії, Австрії та Англії він неможливий, перше всього через національну боротьбу народів, що входять в склад їх, яка вже виникла і у них, а "національний момент затемняє соціальні протиріччя"; Італія, Румунія та Болгарія хоч і однонаціональні, але занадто темні, хіба тільки у Франції та Германії дійде до повної демократизації установ та значних соціально-економічних придбань для широких мас. А що стосується до України, то мені не віриться в довговічність Укр. Держави; не доросли ми ще до неї: народ абсолютно несвідомий національно, а інтелігенції занадто у нас мало; це не те, що

в поляків, або у галицьких українців. Нам треба ще довго повчитись в наших школах, гімназіях, університетах, щоб досягти тої свідомості. Коли після всього нам лишиться хоч освіта на своїй мові і якесь демократичне самоурядування, то й то буде величезне придбання, яке нам, дякуючи большевикам, з неба впало, бо ми його не вибороли свідомо; а що до держави, то її ще треба буде довго виборювати.

Кортить мене записати старобюрократичний курйоз, який отсе сьогодні трапився. Торік, в марті місяці, коли почалась в Петрограді революція, ми з Єфремовим та Ніковським рішили знов видавати "Раду", яку закрито було 20 юля 1914 года на початку війни начальником Юго-Западного фронту і я подав командуючому військової округи заяву, що буду знов випускати "Раду". Минуло півтора роки, за яких ми пережили стільки урядів, стільки форм правління, що й за півтора століття люди в інші часи не переживають, і раптом сьогодні приносять мені з Либедського району (участку) для підпису папірець, в якому написано, що командуючий військовою округою дозволяє мені випускати "Раду"! Як собі хочете, а я в сьому бачу признаки того, що незабаром має вернутись старий самодержавно-бюрократичний лад, за яким так побиваються, крім большевиків, всі чисто російські партії, не виключаючи й соціалістів.

6 листопада

Ох, сумно на душі! Чим день, тим гірше насуплюється на всіх горизонтах. В Галичині, очевидно, не дуже добре стоять справи, бо галицька Національна рада прислала делегацію просити у гетьмана помочі; гетьман, кажуть, обіцяв дати зброю, амуніцію та харчів і дозволити набирати добровольців.

9 листопада

Австрійські солдати тікають з України так само, як наші тікали з фронту. Розпродають селянам гвинтівки, патрони, навіть кулемети; дорогою грабують станції і товарні склади; до них приєднуються з околиць селяни і починається така сама анархія, як за большевицьких часів. Цим становищем, очевидно, хочать скористуватись наші есери і підняти повстання проти гетьмана і його уряду. Кажуть, що есери заражали цим настроєм і намірами навіть Національний союз, принаймні самостійників та групу есдеків з Володимиром Кириловичем на чолі, а через те ес-ефи заявили, що коли Н. союз піде по цій стежці, то вони демонстративно вийдуть з союзу. Коли правда тому, що Н. союз вступив на цей путь і зробить якийсь виступ, то це розвалить до краю нашу державність.

Організованих сил у його нема, а можуть бути тільки анархістичні большевицькі банди, виступом яких скористується організоване російське

офіцерство і захопить всю владу в свої руки, скине гетьмана і оголосить “єдиную, неделимую”.

Коли Скоропис почув про цю течію в Н. союзі, то висловив жаль, що союз не добився, щоб його назначено було товаришем міністра. “Тоді, – каже Скоропис, – я в першу голову арештував би Пуришкевича, Мілюкова, а разом з ними і членів Національного союзу, які агітують за повстання і всіх цих як ворогів Української Держави, вислав би за межі України”. І напевне Скорописа не спинило б ніяке прославлене ім’я українського діяча, бо він людина рішуча і що вважає потрібним зробити для зміцнення української державності, то те зробить, не вагаючись.

11 листопада

Сьогодні на понеділку після обміну думок про зречення Вільгельма та про драконівські мирові умови, прийняті Германією, почалась розмова про те, що гетьман увільнив Палтова, переказавши йому, щоб він зробив останню послугу Україні і пішов собі геть з посади товариша міністра закордонних справ, а на його місце назначив галичанина Галіпа³⁸⁷, що досі був старшим радником. Саме на цю розмову наспів Винниченко і, посміхаючись, завважив, що у нас якісь давні, давні відомості, після яких вже єсть свіжіші новини і почав оповідати, що вчора вернувся з Ясс³⁸⁸ посланець Національного союзу, який там вів розмови з представниками Антанти. З оповідання Винниченка виявилось, що начебто Антанта не схотіла розмовляти з посланцями гетьмана Дашкевичем³⁸⁹ та Коростовцем³⁹⁰, а посланця Н. союзу прийняла і, вислухавши уважно, порадила сформувати демократичний уряд, скликати парламент і коли він висловиться за самостійну Україну, то проти цього рішення Антанта нічого не матиме, так само вона й проти гетьмана нічого не матиме, коли Н. союз його не скине, а лишить на чолі держави.

Коли гетьман почув про це, то переполошився і переказав Н. союзіві, що краще йти разом одним фронтом і не розбивати сил, а, побачившись з Винниченком, спитав його – чи не краще йому зовсім зректись гетьманства, на що Винниченко одповів, що це видно буде по обставинах. Ці події внесли повну дезорганізацію в кабінет міністрів і Лизогуб, Ржепечький та Рогоза начебто вже вийшли з уряду, а решта міністрів теж має податись в одставку.

Володимир Кирилович висловив думку, що Н. союз повинен одкликати міністрів українців і примусити гетьмана зректись гетьманства, хоч для збільшення свого авторитету треба б скинути “сього огидного, нікчемного кретина, який не має своєї думки, свого розуму, а слухається “Протофіса”, що німці тепер держатимуть нейтралітет і не будуть вмішуватись, коли військові сили Н. союзу зроблять переворот. Я, Б. Кістяківський та Піснячевський почали гаряче доводити, що коли скинути гетьмана, то піде розвал Укр. Держави: почнеться скрізь анархія, большевицькі виступи, грабежі і т. д., що

цілі країни, як Харківщина, Одеська округа відпадуть від України і загине наша держава. Винниченко та інші ще гарячіше доводили, що коли не скинуть гетьмана, а залишити його на чолі оновленої держави, то підніметься ще гірший більшовизм, бо ім'я гетьмана ненависне всьому народові, бо з ним зв'язане катування офіцерських отрядів, реквізиції, контрибуції, які накладались на селянство і т. д. і т. д.

Ми настоювали на своєму, кажучи, що гетьман має опору в хліборобах і в Сердюцькій дивізії, складеній з хліборобських синів, а найбільше в офіцерських дружинах, які в одну ніч можуть поарештовувати видатніших українців, а може й порозстрілювати, бо Н. союз не має ніякої організованої сили. В. К. запевняв, що за союз стоятимуть і сердюки, і галицькі стрільці, і бердичевський та конотопський коші та дивізії Болбочана та Натієва. Я згадав йому, що так само він перебільшував силу Ц. Ради перед більшевицьким наступом, а в результаті довелося самому тікати в Бердянськ; так само буде й тепер, бо сердюки, коли не стануть на бік гетьмана, то порозбігаються по домах, стрільці вже виїхали в Галичину, бердичівський кіш йде в Холмщину, а армія Болбочана і Натієва здержують більшевицькі банди на границі з Совдепією, яка під час заколоту у нас напевне пошле сюди красноармійську силу і в результаті загине Укр. Держава. Ми напосідалися, що треба триматися з гетьманом, але зорганізувати свій національний уряд і скликати сейм, який вирішить – чи має бути гетьман, чи ні. Але В. К. і його однодумці в один голос почали гукати, що в той час, коли по всій Європі бере гору демократія, коли вже в берлінському парламенті засідає совіт робочих і солдатських депутатів, нема чого й думати, щоб у нас зостався на чолі держави кретин, який самовладно робить, що хоче.

Я доводив, що такий самий кретин Миколай II-й сидів на чолі могутньої Росії, а коли не стало його, то розпалась і Росія; отак буде і у нас: коли не стане гетьмана, то не стане і України, і я боюся, що разом з нею загине і наша інтелігенція, а більше всього, кажу, я боюся, що можуть розстріляти і Вас, Володимире Кириловичу.

Тут Винниченко підпустив мені гадючку, кажучи, що я волю сидіти під гетьманським крилом, аби не було нищення поміщицьких усадеб. На це я одповів, що він сам ще недавно кликав допомогти гетьманові будувати державу і не раз ходив на розмови до гетьмана і мені докоряв, що я зрікся портфеля; нарешті я завважив, що лучче було б, якби він сидів в кабінеті й писав, ніж вести отаку політику, бо це скінчиться тим, що може загинути і він і багато нашої інтелігенції, але Винниченко вийшов не переконаний мною, тим більше, що більшість присутніх підтримували його. Не вирости ми ще з часів абсолютизму і єдиновластия: в Н. союзі В. К. своїм запалом, своєю силою подавляє, гнітить всіх і ніхто не має сміливості йому перечити; недавно один есдек висловив своє здивування, що навіть есефи, люди солідні, розумні не можуть збити його з стежки, на яку він веде всіх в Н. союзі. А натура у В. К. цілком авторитарна, яка не переносить інакомислія, а особливо конкуренції собі. Коли

сьогодні я висловив думку, що в майбутньому сеймі напевне Грушевського виберуть президентом, або й гетьманом, то се дуже не сподобалось йому і він почав доводити, що Грушевського народ не любить і не вірить йому. А коли я розказав, що вчора на Лисенківськiм концерті публіка зробила величезну овацію випущеному з тюрми Петляурі, бо він придбав велику популярність, будши військовим міністром, то Винниченко зауважив: “Так, він зробив собі популярність своїми циркулярами, а не ділом”. На жаль, отся його величезна тщеславність може багато наробити лиха Українській Державі і погубить його самого. Справді, краще було б, якби він був тільки письменником, а не ліз в політику! Очевидно, в гетьманськiм штабі відомо про настрої Н. союзу, бо сьогодні вже вся Україна оголошена на військовiм стані, але гетьман не рiшається арештувати президіум Н. союзу, боячись, що за ним стоїть вся організована Україна і що це може викликати завірюху.

14 листопада

Позавчора міністр внут. справ Рейнбот, викликавши голову Н. союзу Винниченка та бувшого голову Ніковського, сказав їм, що уряд не дозволить Національного конгресу³⁹¹, який скликав Н. союз на 17 листопада і просив оповістити провінцію, щоб делегати не зїздились на конгрес. Чому “Протофісові” та хліборобам можна було зїздитись, а українцям – ні, Рейнбот одповів, що конгрес тепер може внести заколот, а через місяць, через два уряд нічого не матиме проти скликання конгресу. На це Винниченко та Ніковський завважили, що вже пізно оповіщати делегатів, але Рейнбот сказав: “Правительственный телеграф к Вашим услугам”. Йому подякували за це і одповіли, що уряд може собі робити з конгресом, що находить потрібним, а президія відкладать конгресу не буде; тоді Рейнбот сказав, що він про це докладе Раді міністрів, а тим часом Стебницький і Леонтович кажуть, що він про це не докладав; а він напевне свою заборону пояснив гетьманові та протофісній частині кабінету тим, що конгрес складеться з укр. большевиків. Після заборони конгресу українські міністри, порадившись вкупі з Винниченком, заявили вчора гетьманові, що вони при такій політиці міністра внут. справ не можуть зоставитись в кабінеті і повинні будуть подати в одставку, але на гетьмана це не зробило ніякого враження, очевидно, він вже був до цього приготовлений. Він одповів, що конгрес тепер не час збирати, бо він гостро поставить питання про самостійність України, а тим часом Антанта рішуче заявила, що вона стоїть за федеративну Росію і українцям не слід виступати проти цього, бо на боці Антанти сила. На скаргу про те, що Рейнбот не випускає арештованих без суду українців, не хоче переглянути справи вивезених німцями в Бялу українців, порадив підняти це питання на Раді міністрів. Сьогодні перед засіданням Ради міністрів наші міністри мають порадитись – чи їм подаватись в одставку, чи ні. Сьогодні ж Ніковський, Мацієвич, Прокопович від ес-ефів і делегати від хліборобів-демо-

кратів підуть до гетьмана в останній раз умовляти його, щоб він виразно став на українську орієнтацію, бо подвійна політика нікого не задовольняє і приведе до повстання та розвалу Укр. Держави. Завтра почуємо про результати. Думається мені, що гетьман, як людина безвольна, без українських традицій і виховання, не рішиться взяти виразний український напрям, а в результаті буде вихід наших міністрів з кабінету, захват всього уряду протофісцями і кінець української самостійності. А коли Національний союз зробить якийсь активний виступ проти гетьмана, то росіяни цим скористаються для розгрому української інтелігенції та останків державності.

І так, з надрукованої гетьманської відповіді (грамоти*) ** ясно видно, що Українська Держава скінчила своє самостійне існування!

15 листопада

“Перемир’я між Німеччиною і державами згоди заключено. Найкривавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин многострадалної Росії на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля. При дружній допомозі Осередніх Держав вона заховала спокій аж до нинішнього дня. Ставлячись з великим почуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одно з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені і пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії. Від неї ж вийшла дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славним Кубанським і Терським Козацтвами. На цих принципах, які, я вірю, поділяють і всі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але і всього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити

.....
* Подаю вирізку з “Киевской мысли”, бо в українських газетах тільки завтра буде це, бо у них нема ротаціанки. – Є. Ч.

** Текст “грамоти” подаємо за виданням: Д. Дорошенко. Історія України. – К., Темпора, 2002. – С. 286

в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії.

В осягнення цієї мети лежить запорука добробуту як всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною і щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України і Росії. Я вірю, що в цій святій патріотичній справі ви, громадяни і козаки України, а також і решта людности, дасте сердечну і могутню підтримку.

Новосформованому нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання.

Павло Скоропадський”.

Правда, фактично вона скінчила своє існування ще 29/IV, бо з цього числа вона існувала тільки формально, а по суті протофісний гетьманський уряд, під захистом німецької сили, вів систематичну боротьбу з українством, але все-таки я й досі думаю, що гетьман був щирим самостійником, а тільки служив несвідомо куклою в руках “Протофіса”, яку вони виставили вкупі з Гренером і К^о, щоб обманути берлінський уряд, який додержувався Берестейської умови, про що я не раз писав в цих записках. Але я гадаю, що коли б українці були мудріші, то можна було б за цей час багато зробити для українізації нашого життя; на мою думку, не треба було і вчора подаватись нашим міністрам в одставку, краще було б зоставатись, поки їх не викинули б з кабінету, на що, певне, протофісяни і не рішилися б; тоді Антанта застала б у нас хоч наполовину кабінет українським, а тепер українці самі здали позиції.

Гетьман, очевидно, побачив вже нарешті, що його одурено, що всякі російські офіцерські організації захоплять владу і думав урятувати своє становище організацією козацтва, аграрною реформою і буквально щодня підганяв Леонтовича швидше опублікувати якомога демократичнішу реформу, але вже все це було “zu spät”, як казали німці українцям. Я гадаю, що становище гетьмана тепер зовсім непевне. Досі він держався тільки німецькою силою, його не підтримували ні землевласники, що його посадили на гетьманство, ні навіть і “Протофіс”, вважаючи його за “українського шовініста”, як я це на власні вуха чув від одного пана; і росіяни його тільки терпіли поки що і використовували для себе; про українські круги й говорити нічого – майже всі партії були проти гетьмана головним чином за його невиразну чи подвійну політику. Якщо Антанта тепер натякне тільки, що вона не признає цього “німецького ставленика”, то його моментально скинуть, а з ним щезне з політичного лексикону і слово “Україна”.

Тепер ще говорять, що Україна повинна увійти в федеративну зв'язь з іншими частинами бувшої Росії і помагати скласти “великую Россию, но на федеративных началах”, а коли скинуть гетьмана, то не буде й цієї формальної

України, а буде “Юго-Западный Край”, “Новороссия”, “малороссийские губернии” (Полтавська, Чернігівська та Харківська), які просто складають частини “Великой России”. Коли б хоч не скинули гетьмана до Мірової конференції, щоб там все-таки фігурувала “Україна”, щоб вона зосталась, як одноцільна територія, хоч з російським урядом; а потім, згодом, український народ таки увіллє в цю форму український зміст. А коли не буде і цієї формальної України, то довго, довго доведеться боротись, працювати, щоб її придбати. Згадаймо Польщу в часи останнього поділу. Меси тоді були такі ж байдужі до своєї держави, як і наші тепер, а пануючі класи так само, як і у нас тепер, за незначними виключеннями, не мали ніякого патріотизму і продавали свою державу сусідам за шмат гнилої ковбаси. І скільки треба було полякам потратити праці, пролляти крові, щоб придбати загальну свідомість і нарешті діждатись своєї держави. Коли у нас зостанеться Україна хоч в формі територіальної автономії, то ми не через 125 років, як поляки, а може через 25 з територіальної України зробимо національну, треба тільки всі сили направити на народну просвіту, щоб з неграмотної маси зробити свідомих, зрчих людей.

Тільки що приходив один Левків товариш і розповів, що президія Національного союзу виїхала в Білу Церкву, де ще єсть галицькі стрільці і зідтіля має піднімати повстання по всій Україні, і певне цими днями Київ буде одрізано звідусіль, бо почнеться залізнодорожний страйк.

Коли цьому правда, то в Україні знов розгориться пожар большевизму, можливо, що сюди посунуть і з Московщини большевики, бо німецьке військо, певне, держатиме нейтралітет, тоді Україну повернуть в повну руїну... Знов доведеться переживати оті страхіття, що ми вже переживали в січні, бо на скорий прихід антантського війська щось мало надії; кажуть, що й у них вже починається большевицький рух. А коли й прийде антантське військо, то весь укр. рух воно вважатиме за большевицький і це, очевидно, буде не на користь українській державності, в інтересах якої Н. союз піднімає повстання.

Щоб довідатись про те, що діється, ходив я ввечері в Укр. клуб, але ніяких певних відомостей не добув. Кажуть, що молодь їде в Білу Церкву, де організується військова сила, що має виступити проти уряду; кажуть, що залізнодорожники готуються до страйку і збройного виступу, але це все “кажуть”, а певне тільки те, що “добровольческа” армія дружно виступила проти сходки в університеті студентів-росіян і без попередження почала стрільбу, в результаті якої 9 душ студентів убито на смерть і багато ранено, а тим часом студенти теж виступали в інтересах “единой”, але тільки не монархічної, а демократичної Росії. Певне й те, що отряд “добровольців” приходив вдень в Укр. клуб шукати президію Н. союзу, але, нікого не найшовши, пішов собі. Сьогодні вранці варта зривала наклеєні вночі прокламації від Директорії Укр. Народ. Республіки³⁹²,

16 листопада

підписані головою Винниченком і членами: с-деком Петлюрою, с-ером Шве-
цем та Андрієвським (самостійником).

ГРОМАДЯНИ

Генерал російської служби П. Скоропадський, порозумівшись в квітні 1918 року з німецькими генералами, штиками німецьких, тоді ще невілних підлеглих їм солдатів, назвавшись гетьманом, захопив владу на Україні й скасував Українську Народну Республіку.

З того моменту зачалось нищення всіх народних прав та нечуваних знущань над демократією України бувших жандармів і поліцаїв царського ладу. Класова помста поміщиків та буржуазії дійшла до такої міри, якої не знав і царський режим.

І що більше панування генерала-гетьмана насувало Україну до єдиної неділимої Росії, то лютіше, відвертіше й цинічніше ставало попирання прав народу й глузування пануючих класів над всіма здобутками революції, як політично-соціальними, так і національними.

Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української Держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції і на цілковите національне поневолення. Сформований новий уряд із представників реакційних класів, які мають творити єдину, неділиму Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він не встане рішуче й до останнього чоловіка в оборону свого життя.

Український Національний Союз, яко найвище представництво організованої української демократії, вживав до останнього дня всіх заходів, щоб мирно без пролиття крові і дезорганізації громадського життя захистити й одстояти права народу. Але всі мирні заходи української демократії весь час зустрічали лютий опір з боку поміщиків, бюрократії та буржуазії.

Отже настав час залишити мирні заходи.

Од імені організованої української демократії, від всього активного народного громадянства, яке обрало нас, ми, **ДИРЕКТОРІЯ САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ**, сим оповіщаємо:

Генерал Павло Скоропадський є насильником і узурпатором народної влади. Все правительство його, як протинародне, протинаціональне оповіщаємо недейсним.

Пропонуємо генералу П. Скоропадському і його міністрам, залишити обманом і насильством захоплені ними урядові посади.

Во ім'я спокою, порядку в Республіці пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові.

Офіцерським руським організаціям пропонуємо мирно скласти зброю і виїхати з меж України, куди хто схоче. В противному разі місце висилки їх буде призначено Урядом Української Народної Республіки.

Застерігаємо генерала Скоропадського, його міністрів, руських офіцерів і всіх, хто з ними, що всякі насильства, утиски, образи і пошкоджен-

ня українцям, або їхнім організаціям, а також демократичним особам і організаціям якої-будь національності викличуть помсту, вибух якої ніхто не зможе спинити. В інтересах цих груп і осіб пропонуємо утриматись від агресивних заходів проти демократії.

Німецьке воєцтво демократичної Германської Республіки оповіщаємо, що українська демократія більш не може терпіти насильств, знущання і злочинного до всього краю панування монархічно-поміщицької реакції і зброєю в руках буде одстоювати права поневоленого народу. Ми вірим, що солдати германського визволеного народу поставляться до боротьби пригніченого українського народу відповідно до своєї гідності.

Всім громадянам заявляємо: хто стоїть за утиск, експлуатацію селянства та робітництва, хто хоче панування жандармів і охренок, хто може спокійно дивитися на розстріл мирних студентів озвірілими руськими офіцерами, той нехай виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неділиму гетьмансько-монархічну Росію проти волі демократії Української Народної Республіки. Всі ж останні чесні громадяни, як українці, так і неукраїнці, повинні разом з нами стати збройною дружньою силою проти ворогів і злочинців народу і тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній українській землі.

Разом з тим Директорія Української Народної Республіки закликає всіх, всіх борців стежити за порядком і рішуче та безпощадно припиняти грабїж. Українські народно-республіканські війська підходять до Києва. Для ворогів народу вони несуть заслужену ними кару, для демократії всіх націй України визволення.

До зброї, громадяни і до порядку.

Голова Директорії Української Народної Республіки:

В. ВИННИЧЕНКО

Члени директорії: С. ПЕТЛЮРА, Ф. ШВЕЦЬ, П. АНДРІЄВСЬКИЙ.

У Києві,

15 листопада 1918 р.

Але по вулицях все спокійно, ніяких страйків та демонстрацій нема, хоч всі чогось сподіваються. Кажуть, що з Білої Церкви мають прийти січові стрільці, а з Чернігівщини болбочанівці і т. д. Отак люди дурять і себе, і других, а крім большевицької анархії, Директорія нічого зробити не зможе.

17 листопада
«Киевская мысль»

“Выступление Винниченко и Петлюры.

Центральный уряд украинской народной громады обращается к населению Украины со следующим воззванием: “Громадяне, украинская народная громада, имеющая отделы по всем повитам украинской державы, в ответ на воззвание самочинной директории Украинской народной республики объявляет:

Под властью Грушевского, Винниченко, Петлюры и других Украинская держава пришла в состояние анархии и разложения. Народ настолько не сочувствовал этому правительству, что оно должно было бежать из пределов Украины под напором кучки большевиков и восстановило свою власть лишь при помощи австро-германцев. Этих австро-германцев привели те же Грушевский, Винниченко, Петлюра и их единомышленники, совершенно не считаясь с волею народа. Доведя затем Украину до страшного кризиса, правительство Грушевского было свергнуто народом, требовавшим твердой власти и порядка. Народ выбрал Гетмана и Украинская держава начала свое мирное строительство. Были изданы законы, способствовавшие улучшению жизни крестьянства, приобретению ими земли и другие, устраивающие жизнь трудового люда Украины. Независимая Украина вздохнула свободною грудью. Сестра наша Великороссия в руках большевиков превращается в пустыню. Восемьсот лет тому назад из Киева шли наши люди на север и создали совместно с нами величайшее государство в мире. Ныне разбойники уничтожают все на севере и к нам спасаются потомки тех, кто когда-то ушел от нас. Они – наши братья и мы дали им кров и пищу. Мы не можем быть равнодушными к их судьбе, как они не были равнодушными к нам, когда мы были порабощены и наши спасались на севере. И не должны забывать, что Москва была освящена благословением владыки, уроженца Украины. Ныне настал час принять решительные меры к свержению ига большевиков в Великороссии. Мы установили порядок у себя и должны помнить, что наши улицы и поля залиты кровью великороссов, по первому зову пришедших к нам на помощь. Винниченко, Петлюра, Швец и Андриевский остались этим недовольны. Воспользовавшись уходом австрийцев и государственным переворотом в Германии, они призывают нас к восстанию. Громадяне, 4 года льется наша кровь и последние два года в междоусобной войне.

Вас призывают безумцы к нарушению порядка.

Мы, ваш братья по крови и вере, призываем вас к сохранению полного спокойствия и повиновению пану Гетману и властям. Не забудьте, что благополучие достигается не насилием и убийством, а трудом в спокойной жизни. Суд не наш даже, а германский дал отзыв правительству Грушевского, Винниченко и К^о. Суд этот установил, что

министр Ковалевский увез с собою миллионы народных денег. Эти люди вновь стремятся возвратиться к власти. Ми в праве сказать этим людям: руки прочь. Напрасно смутьяны, возглавляемые предателями Винниченко и Петлюрой, надеются на помощь немцев, охваченных будто бы большевистскими стремлениями. Мы глубоко убеждены, что немцы, нашедшие приют в гостеприимной Украине, честно выполняют свой долг до конца перед паном Гетманом и Украинской Державой. Братья, громадяне, на вас лежит долг, завещанный традициями доблестного запорожского козачества – всем стать на защиту святой православной веры, первого народного Гетмана родной матери Украины.

Центральный уряд української народної громади.
(УГА)."

Вчора по вулицях розклеювали контрпрокламації на двох мовах від організації хліборобів-власників з М. М. Устимовичем на чолі, які в свій час посадили гетьмана.

18 листопада

На улицях тихо, спокійно; говорять про арешти серед рос. меншовиків, серед Бунду³⁹³; поки що українців не займають, а коли почнеться повстання, то, певне, тоді українців будуть арештовувати без розбору.

Вчора я стрів О. Я. Шульгіна, болгарського посла, який мені розказав, що коли він розповів гетьманові про свої переговори з антантськими агентами в Болгарії і що Антанта нічого не має проти самостійної України з гетьманом на чолі, то він, опустивши голову, сумно одповів: "Якби я про це знав чотири дні тому назад!" і став докоряти Шульгіну, що той не подавав ніяких вістей з Болгарії, а Шульгін виправдувався тим, що він нічого не знав про те, що тут діється і навіть тільки в Одесі довідався про революцію в Германії. Нарешті гетьман сказав Шульгіну: "Ви історик і коли будете писати історію сього моменту, то завважте собі, що зрадником я не був".

І я цілком вірю йому. Будучи людиною честолюбивою, він охоче згодився бути гетьманом, коли землевласники, порозумівшись з Гренером, посадили його на гетьманство, але на заклики Устимовича та Василенка українці не схотіли признати його, а укр. есери навіть почали підбурювати народ на повстання проти нього. Гетьман мусів спиратись на німецьку силу та на ті кола, що його вибрали, і вести якусь подвійну політику; але все-таки він не губив надії, що українська інтелігенція примириться з гетьманством і піде до нього працювати. Він закликав до себе в генер. секретарі Міхновського, умовляв есерів брати портфелі міністерські, але Національний союз з самого свого народження поставився вороже до гетьмана, а коли головою союзу вибрано Винниченка, то всі помірковані елементи предрікали, що Н. союз буде новим виданням Ц. Ради і наробить багато шкоди. І справді, коли гетьманський уряд йшов на уступки, давав по одному, по два портфелі українцям, то союз ставився вороже

до тих українців, що висловлювали бажання прийняти їх, а Д. І. Дорошенка, який взяв портфель, Винниченко називав не інакше, як “мерзавцем”, “зрадником” і т. д. Нарешті, коли германська влада ослабла і міністри-кадети виступили з відомою запискою, то гетьман запропонував українцям п’ять портфелів, і вже з’явилась була певна надія, що уряд візьме виразний національний курс, але група лівих елементів Н. союзу – під проводом Винниченка так розпалась, що рішила скинути гетьмана і вжити заходів, аби зараз вся влада перейшла в їх руки. Гетьман, не маючи вже піддержки в німецькій силі і бачучи, що Н. союз рішуче настроївся скинути його з гетьманства, всеціло кинувся в обійми “Протофіса” та добровольців, які вимагали виразної об’єдинительної політики, якої по їх словам вимагає і Антанта. Отакою дорогою, на мою думку, гетьман від самостійності дійшов до федералізму, а згодом, певне, дійде й до командуючого якоюсь російською армією, коли його добровільно скинуть з гетьманства. А все це наробила безглузда політика Грушевського, потім Гренера, та Кістяківського, а нарешті і Винниченка.

Тільки що почув, що арештовано П. І. Зайцева, який ні до якої політики не має відношення, а вся його вина в тому, що він літом жив на одній дачі з Винниченком. Кажуть, що арештовано А. Сергієвну, сестру М. С. Грушевського; коли цьому правда, то значить і М. С. мусів тікати, хоч він нічого спільного після перевороту 29/IV з політикою не мав, а сидів собі над історією, нікуди не показуючись. У А. В. Ніковського був трус, але його не арештовано, бо він дома не ночує. От, постраждає чоловік за чужі гріхи: він, не згоджуючись з політикою президії Н. союзу, перестав ходити туди; але взагалі есефи зробили помилку, що офіційно не вийшли з союзу, як це радив їм зробити С. О. Єфремов. Кажуть, що багато арештовано офіцерів-українців. В городі тихо, порожньо, але у всіх настрій нервовий.

19 листопада

Вчора на понеділку у мене було всього три душі, та й ті неодноразово. Перше всього прибіг В. Костянтинович (Королів. – Ред.) і розповів, що добровольці реквізували укр. клуб і просвіту, грубо повигонивши публіку, поперед усього передивившись паспортів, а в кого не було документів, тих затримали; він їздив до Науменка просити заступитись, але того не застав дома. Потім прийшов Б. О. Кістяківський, який розказував, що в минулий вівторок, почувши, що приїхав Ігор, він пішов до нього. Ігор йому розказав, що він, довідавшись від Наталії Геркем про намір Винниченка скинути гетьмана, з’єднавшись з большевиками, повідомив про це гетьмана, але той спочатку не вірив, кажучи, що він вважає Винниченка за чесну людину і коли справді були б такі наміри у союзу, то Винниченко сказав би одверто.

Б. Олександрович каже, що він і слова не сказав Ігореві про те, що Винниченко говорив в минулий понеділок у мене. Може, й так, а може й не так.

У всякім разі Ігор, очевидно, переконав гетьмана, що треба попередити повстання Н. союзу і самому зробити переворот, не ждучи, поки з'їдуться делегати Н. союзу на конгрес і об'являть гетьмана скинутим. Очевидно, гетьманські кола сподівались небезпеки від конгресу, а через те й рішучо його заборонили. А коли наші міністри уперто добивались дозволу його, то запідозрили і їх в контакті з Н. союзом. Вийшло величезне непорозуміння, і я дивуюсь, як наші міністри не бачили всієї небезпеки, яку мав внести конгрес і питання про нього зробили міністерським. Очевидно, на нараді з Винниченком він завірив їх, що конгрес не виступить різко проти гетьмана і вони піддалися його красномовності, запалові і згодилися податись в одставку, коли буде заборонено конгрес; а тим часом, вони, як есефи, чули, що Винниченко, під впливом Микити Шаповала, готується до повстання проти гетьмана, але Винниченко запевнив їх, що вони вже залишили думку про повстання. До речі про Шаповала. Цей сумбурний, але талановитий і гарячий демагог весь час кричав про потребу повстання і своєю гарячністю і вірою в успіх заразив і Винниченка, а коли його вибрали від есерів в Директорію, то перелякавшись, зрікся і на його місце вибрали проф. Швеця, якого тепер всім шкода, бо він, кажуть, дуже цінна людина як професор Укр. університету. Петлюра вискочив несподівано. У вівторок, коли я стрівся з ним і розказав про безглузді заміри Винниченка, то Петлюра наче зовсім щиро висловився, що Винниченко сталої думки не має, що він захоплюється моментами, що він ще недавно щиро готов був разом з гетьманом будувати Україну, а тепер під впливом Шаповала вже йде проти гетьмана і готов для цього навіть з большевиками єднатись. Що це повстання і його, Петлюру, поставить в таке становище, що йому доведеться тікати, бо коли щось підніметься, то всі будуть казати, що то підняв Петлюра. І дійсно тепер всі так говорять. Але як Петлюра опинився в Директорії, мені не зрозуміло. Очевидно, що й його як природженого авантюриста заразили вірою в успіх, бо всі вони певні були, що моментально розправляться з добровольцями, бо німці будуть держати нейтралітет, або ще й помагатимуть повстанцям. А тим часом, кажуть, що німці одержали радіотелеграму не допустити ніякого повстання проти існуючої влади і вже роззброїли січовиків, тобто єдину надію повстанців. Тепер повстанці розійдуться по всій Україні і будуть підбурювати народ, в надії на поміч з большевістії і в результаті повернуть Україну в руїну. Тепер надія тільки на антантське військо, яке внесе спокій, як весною німці. А що буде з Україною? В самостійність я давно перестав вірити, коли б хоч якась автономія збереглась, а коли і її не дадуть, то одна надія на школу і взагалі на культурну працю, про що я раз у раз кажу; тільки це єсть певний спосіб витворити Україну, а всякі повстання ведуть тільки до деморалізації, до руїни та анархії, але таким честолюбцям, як Винниченко, Петлюра до цього байдуже, їм аби їх ім'я скрізь лунало, аби йшла про їх слава; до такої категорії людей належить і Грушевський, хоч він на цілу голову вищий за всіх сучасних українців, про що я не раз вже казав. А якби їм пощастило допасти до влади, то вони моментально почнуть один проти одного інтригувати, підкопуватись,

щоб кожному бути найпершим, як ми це бачили за часів Ц. Ради; дивно, як ще Порш не пристав до їх в компанію; або він не вірить в успіх, або через те, що репутація його підмочилась, коли він був в міністерстві Голубовича і тепер йому мало хто вірить. Третім вчора прийшов В. К. Прокопович, на якого я напустився, обвинувачуючи у всьому есерів, які знали про наміри Винниченка і не протестували голосно, через що погине багато народу і справа укр. державності одкладається на десятки років. Прокопович виправдувався тим, що вони намагались здержати Винниченка і К^о, загрозували вийти з союзу, або нехай вони роблять не од імені союзу, і тим заслужили від Шаповала репутацію зрадників. Шаповал багатьом розказував, що він виробив чудовий план, по якому можна було б в одну ніч захопити гетьмана зо всім його урядом, а зрадники есефи стали на перешкоді цьому, а тому есери, еседеки та самостійники помімо союзу підуть на повстання. Таким чином, чутки про повстання давно ходили по Києву і нарешті дійшли до уряду, що й викликало переворот 15/ХІ листопада. Взагалі не доросли ми ще до своєї держави; ще треба поповчитись в своїй школі, щоб зробити народ свідомим; ще треба перейти через стадію шовінізму, як поляки, або українці в Галичині; очевидно, ще доведеться і багато крові проляти, бо молодь по своїй гарячості не витерпить довгого еволюційного шляху.

20 листопада

Сьогодні скрізь по городу одні з великою радістю, інші з сумом оповідають, що Петлюра вже зайняв Жуляни, або навіть і Пост-Волинський, тобто, що він вже за 12 верст від Києва. Але не бажаючи вуличного бою і вважаючи на те, що німецький солдатський комітет постановив не допустити бою на вулицях Києва, Петлюрине військо оточує кругом город для облоги. Кажуть, що, крім січових стрільців, до нього позбігалась маса народу. Ім'я Петлюри було чомусь дуже популярне, а тепер стало просто якимсь легендарним. Під час боротьби з московськими большевиками, вони самі в своїх газетах розголосили це ім'я, називаючи його буржуазним генералом, що був на чолі всього укр. війська і вважаючи його найбільшим своїм ворогом. Коли вони заволоділи Києвом, то скількох були розстріляні під іменем Петлюри, що дало основу для легенди, що Петлюру "й куля не бере". Тепер розповідають, що коли "буржуки з гетьманцями посадили Петлюру в тюрму, то він сидів, аж поки не прийшла йому пора, а тоді стіни перед ним розвалились і він вийшов, і тепер всіх скликає до повстання" і люди озброюються чим попало і спішають до "батька Петлюри", якого вже наділили й велетенською фізичною силою. А в дійсності Петлюра маленький, худенький, білявенький, з баб'ячим досить приємним, безусим лицем, тільки голос у нього симпатичний і язик добре почеплений, як то кажуть. Теперішній уряд і російська преса теж наділяють Петлюру якоюсь надзвичайною моральною силою і вважають його організатором повстання, тим часом, в дійсності, ор-

ганізатори тільки скористувались його популярним іменем, душею ж повстання досі був Микита Шаповал, який вдохновив і Винниченка, але в останню рішучу хвилину перелякався і десь заховався в Києві.

Кажуть, що до Петлюри ще йдуть з Галичини сім тисяч стрільців та з Чернігівщини – Болбочан, якого Петлюра повернув на Харківщину, щоб не допустити донців та добровольців з Кубані на поміч гетьманові. Розказують як факт, що Палтов бачився в ресторані “Континенталь” з Ніковським і від імені гетьмана пропонував йому стати посередником між ним і Директорією і згоджувався вже на більшість українців в кабінеті міністрів і на виразний національний курс, але Ніковський одмовився, кажучи, що хоч він і не має зв’язку з Директорією, але думає, що тільки тоді українці заспокоються, коли гетьман та добровольці вийдуть собі з Києва. Дійсно, добровольці страшенно обурили проти себе всіх українців реквізицією Клуба та “Просвіти”. Але ще не відомо, чим це все скінчиться. Можливо, що прийдуть донці, можливо, що румунська армія скоро дійде сюди, бо вона вже перейшла Дністер і по наказу Антанти почне утихомирювати большевиків, якими всі вважають повстанців. І дійсно, народ, визволившись від гетьманської варти та німців, почне вирізати всіх заможніх людей, вважаючи їх за прихильників старого ладу, які посадили гетьмана і розстрілювали і грабували народ. І дійсно, з боку панів це був той самий большевизм, тільки справа, яким захоплено було минулої зими селянство. Характерно, що майже скрізь, після приходу весною німців, безробітні большевики вступали на службу у варту та в приватні панські карні отряди, які знущались, катували і здирали з народу вдесьятеро більше, ніж в дійсності зроблено шкоди, а тепер народ буде мститись на винуватих і невинуватих і підніметься по селах страшенна різанина, тим охотніше піде народ на це, бо Петлюра в прокламаціях кличе до повстання проти поміщиків.

Вчора був у мене член Пирятинської управи, котрий казав, що селяни не розбирають хліборобів-демократів від хліборобів-собственников і будуть різати та палити і тих, і тих. А це ж руїна всього краю! А вже так було, здавалось, близько до повної згоди між укр. громадянством та гетьманом, але крайні праві та крайні ліві розбили цю згоду і вкинули Україну знов в пожарище, в гайдамаччину. Тепер хто б не виграв справи, а українська державність програла. Коли виграють праві, то буде “единая самодержавная чорносотенная Россия”, а коли подолають повстанці, то буде “единая большевистская теж самодержавная Россия”, а Української держави вже не буде на багато літ. Федеративною Росія не може бути, бо московський народ звик бути, “хазяїном землі руской”, і чи чорносотенець, чи кадет, чи большевик – кожний з них схоче по-колишньому панувати над “іногородцями”, до яких ще Столипін приєднав і нас. Росія може бути тільки або під Романовим, або під Леніним, іншої я собі не уявляю!

21 листопада

В газетах є відомості, що Петлюрині “банди” вночі доходили до Демієвки і там розкидали прокламації, але їх відігнали, справді вночі чути було далеку стрілянину. В городі тихо, спокійно, на перехрестях вулиць стоять патрулі по три чоловіки з призначених офіцерів в цивільній одежі з гвинтівками. Хтось ширить чутки, що Петлюра погодився з німцями і йому дозволено увійти сьогодні в Київ, але тільки без гармат, щоб не наробити шкоди містові; але минув день, а нічого не чути. Гетьманський уряд точнісінько так, як в січні Ц. Рада, не має ніякого війська, і набирає добровольців з студентів та гімназистів, а вся надія у нього на те, що німці не пустять Петлюри, а тим часом підійде Антанта, або донці, або добровольці з Кубані. А тим часом поза Києвом, кажуть, вже почалась анархія: Харків оголосив свою республіку, в Катеринославі та Одесі влада перейшла до демократичних дум; по селах почалась різанина... Ох, не втікла таки Україна від большевизму! Кажуть, що місцеві большевики та укр. ліві есери в прокламаціях пишуть, що коли “буржуазний” укр. Національний союз та гетьман з’їдять один одного в боротьбі, тоді настане “соціалістична республіка”, тобто влада перейде “советам” чи “радам” робітничих депутатів. Тоді й у нас настане такий “рай”, як в Московщині...

22 листопада

Сьогодні цілий день чути гарматні постріли в напрямку до Жулян. Одні кажуть, що Петлюру оточують зо всіх боків добровольці: одеський, житомирський отряди напірають ззаду, а київські добровольці розстрілюють його з гармат. Інші розказують, що у Петлюри до 6-ти тисяч стрільців та чорноморців (Бердичівський кіш) і більше 40-ка тисяч селян і що у його більше 20-ти великих гармат і він оточує зо всіх боків Київ. Німецькому делегатові начебто Петлюра сказав, що він не подивиться на німців, і коли оточить Київ, то почне бомбардировку, а коли німці не хотять постраждати, то нехай роззброять добровольців і вивезуть їх з Києва. На цю пропозицію Петлюри начебто німці одповіли, що коли Петлюра забере Пост-Волинський і ясно буде, що добровольці нездатні оборонити Києва, то щоб не дати руйнувати города, вони роззброюють добровольців. Не дуже я довіряю цим чуткам, а тим часом поживем – побачим. Боюсь я, що коли ці чутки й правдиві, то Петлюра не зможе вдержати черні від анархії і почнеться різанина скрізь по Україні, а в Києві, може, стрільці та німці і не допустять до руйнації. Якщо ж Петлюру розіб’ють до приходу Антанти, то тоді добровольці виріжуть укр. інтелігенцію в Києві. Вся надія тоді на Антанту, яка не повинна допустити, щоб знущались з мирної публіки.

23 листопада

Сьогоднішні газети повідомляють, що Петлюра не тільки не взяв Поста-Волинського, а що його одбито аж за Жуляни, і дійсно тепер вже канонади не чути. В городі оповідають, що німецький совдеп продав добровольцям за скілька мільйонів артилерію, якою і одбито Петлюру. Розказують, що вночі гетьманська варта мала захопити гетьмана, але найшовся якийсь офіцер, який розказав все і вже розстріляно 12 душ змовців і багатьох арештовують. Коли я вертався з города, то почув, що на Подол нікого не пропускають, що туди везуть кулемети і 3-х дюймові гармати і що там йде бій, але невідомо, чи з прихожими повстанцями, чи з місцевими. Коли цьому правда, то певніше всього, що це якийсь загін селянський наступає на Київ, бо місцеві робітники вороже ставляться до Петлюри, який в січні бився з большевиками, та взагалі все населення Києва воліє єдиную Росію хоч чорносотенну, аби не Україну, в надії потім чорносотенну переробити на іншу – відповідно своїм поглядам: хто на федеративну, хто на автономну, а хто й на “советскую”.

Главкомандуючий добровольчеською армією на Україні, чи як всі кажуть “диктатор”, видав таке “Воззвание”, яке приводжу в оригіналі.

“Воззвание к населению

Выпущенный недавно из тюрьмы Петлюра поднял восстание, привел из Галиции каких-то людей, называющих себя сечевиками, набирает силой и обманом крестьян и уверяет их, что освобождает Украину от власти гетмана и хочет создать под своим начальством свободную независимую от России Украину.

Все в настоящее время захотели для себя власти, все хотят в мутной воде наловить для себя рыбки. Так и Петлюра мутит народ не для того, чтобы народу было лучше, а для того, чтобы самому захватить власть и нажиться. Ему не жаль тех, кто погибнет в смуте – было бы ему самому хорошо. Каждому человеку понятно, что есть только один русский народ и что если этот народ и говорит в разных губерниях на разных наречиях, то все же это один и тот же русский народ, который создал своей работой и кровью великую единую Россию.

Кому же выгодно разъединить и обессилить русский народ, – да только тому, кто хочет, чтобы не было сильного русского государства и тем, кто хочет обессилить русский народ и нажиться на его бессилии.

Крестьянину нужна земля, рабочему нужно обеспеченное существование и обеспеченную старость и тем и другим надо, чтобы их работа дала им возможность жить и содержать свою семью безбедно, а достичь эти цели можно лишь порядком, а не беспорядком.

Пока вся страна в смуте, фабрики не работают, на железных дорогах беспорядок, жизнь и имущество частных жителей ежедневно в опасности, то большевики поднимают восстание, то петлюровцы, –

до тех пор правительство не может приступить к спокойной работе по устройению крестьян и рабочих.

Приняв не по собственной воле, а после долгих уговоров всю власть на Украине, я принял на себя тяжелый труд и ответственность. Один человек не в силах справиться с той работой, которая легла на меня, вот почему я обращаюсь ко всему населению, какого бы толка и партий оно не было, с горячей просьбой и призывом помочь мне в достижении восстановления порядка и спокойствия.

Не притеснение и отнятие прав и вольностей я защищаю, не защищаю я и отдельных личностей, а стал я на защиту спокойствия и законности на Украине, как части великой нераздельной России, а потому призываю всех, кто любит нашу родину, помочь мне всеми своими силами и относиться ко мне с доверием как к человеку, который зла никому не желает, а хотел бы видеть всех счастливыми и довольными.

Главнокомандующий – Граф Келлер³⁹⁴.”

З цього “воззвання” видно, як “добровольці” дивляться на Україну і чого можна сподіватись, коли вони захоплять владу. Одна надія на Антанту, яка, певне, не думає, що “каждому человеку понятно, что есть только один русский народ”, а знає, що укр. народ хоче самоозначення по формулі Вільсона.

24 листопада

Вчора оповіщено “осадное положение” в Києві, і по городу можна ходити тільки від 6 ранку до 9 вечора.

Кажуть, що це викликано тим, що минулої ночі були на якийсь час захоплені невідомо ким деякі поліцейські участки та добровольчеські бюро, в яких забрано списки добровольців, але німці швидко возстановили порядок; так само одбито повстанців і на Подолі, але подробиць я ще не чув, а в газетах про це нічого нема. Сьогодні знов чуть гарматну стрілянину, як далекий грім, в напрямку Жулян. Очевидно, добровольці своїми силами не зможуть ліквідувати повстання і коли не діждуться антантських військ, то скористуються німецьким військом, бо німецький “совдеп”, кажуть, за гроші охоче їм допоможе. Як Гренер і К^о вважали весь укр. національний рух за соціалістичний, з яким треба боротись і не треба допускати українців до влади, так і “совдеп” вважає його за большевицький, який треба швидше ліквідувати. Взагалі доля німців в житті українського народу за цей рік буде на віки пам’ятна: не розуміючи укр. національного руху, вони свідомо, чи скоріше несвідомо, весь час свого перебування на Україні підтримували ворогів української державності, на шкоду українському народові.

25 листопада

Вчора В. К. Корольов, по власній ініціативі, поїхав до Б. О. Кістяківського і повів з ним приблизно таку розмову:

– Я не належу ні до якої укр. партії, але вважаю себе членом поміркованого укр. громадянства, якому неоднаково, чи буде існувати Україна, чи ні. Ваш брат Ігор О. не раз висловлювався як український самостійник, то певне йому не байдужі українські інтереси; він тепер повинен бачити, що перемога добровольців приведе на якийсь час до загибелі не тільки справи укр. державності, а навіть і культури, а через те дуже бажано було, щоб І. О. вжив заходів, аби довести до якоїсь згоди між гетьманським урядом та Директорією. Я не знаю, на яких саме умовах, бо не являюся якимсь і чиймсь посланцем, але мені думається, що коли гетьман піде на згоду, то, знаючи Петлюру, я вважаю можливим умовити його для блага України зупинити повстання, хоч, може, Винниченко, як людина гаряча, і не схоче цього зробити.

На це Богдан Олександрович одповів, що начебто Ігор О. сам дуже жалкує, що все склалось так нещасливо, що він переполошився замірів Винниченка скинути гетьмана, увійшовши в згоду з большевиками і повіривши, що Антанта висловилаь начебто рішуче проти самостійної України, умовив гетьмана з'єднатися з добровольцями, а тепер Келлер ні ві що ставить і його, і гетьмана, і безперечно, коли ліквідує справу повстання, то скине гетьмана і його, Кістяківського, бо й тепер вже його та Науменка вважають шкідливим елементом в кабінеті міністрів і незабаром викинуть. Богдан Олександрович вважає, що вже пізно і даремно робити якісь заходи, бо вже вся влада в руках добровольців, проте він поспробує говорити з Ігорем. Від Кістяківського Володимир Костянтинович, захопивши з собою В. Д. Петрушевського, поїхав до П. Я. Дорошенка і зробив йому таку ж саму пропозицію. Дорошенко дякував за довір'я і обіцяв зараз же поговорити з гетьманом, якого він вважає за людину безумовно чесну і щировіддану Україні, але теж вважає, що нічого з цього не вийде, бо військова влада, як скрізь, хоче довести справу до "победного кінця", якого сподівається досягти через день-два. Проте він зараз поїде до гетьмана і буде з ним говорити, бо знає, що гетьманові дорожче всього Україна, але очевидно, що Директорія повинна на скільки років виїхати з України, бо інакше не можна буде встановити ладу на Україні.

Ця розмова була коло 4-х годин, а в 7 г. В. О. Піснячевський приїздив до П. Я. Стебницького по дорученню П. Я. Дорошенка, чи не згодився б він організувати кабінет, якби між гетьманом та Петлюрою прийшло до якоїсь згоди, але з умовою, щоб з цього кабінету залишився хоч Науменко, тоді, як Корольов казав Дорошенкові, що з цього кабінету треба залишити безпреміно І. Кістяківського.

Не знаю, чи згодився І. Кістяківський говорити з гетьманом і чи говорив з ним Дорошенко, але відповіді нема ніякої. Для мене ясно, що гетьман, хоч і кається у всьому тому, що він зробив, але у його не хватить духу піти на

згоду з Директорією, бо тоді треба рішуче виступити проти добровольців, а значить, ризкувати своїм життям. Інші ж кажуть, що якби гетьман щиро схотів української держави, то він міг би зійтись з німецьким совдепом, а той, як колись німецькі ландкнехти, за гроші буде служити кожному, хто більше дасть. Служать же тепер німці у добровольців коло гармат, одбираючи по 100 карб. в день і якесь забезпечення для родини на випадок смерті. Так принаймні з слів німців розказував один земський лікар, що вчора переїздив через фронт в Київ. Цікаво, що коли в одному зовсім порожньому селі під Києвом він стрів одного селянина, свого пацієнта, то той йому пошепки пояснив, що “сам Грушевський з Петлюрою йде і веде за собою Центральну Раду, скидять гетьмана”. І так поряд з Петлюрою починає лунати і ім'я ні в чім неповинного Грушевського, а про Винниченка ніхто й в газетах не промовиться! Хоч це й обида йому величезна, але це добре на випадок ліквідації повстання: коли захоплять Директорію, то вся вина впаде на Петлюру і, може, хоч Винниченко зостанеться живий. Смерть такого талановитого письменника була б великою втратою для України, а Петлюра живий менше значення матиме, як мертвий, бо після смерті він стане нашим Костюшкою, героєм першого повстання за самостійну Україну.

Ні з газет, ні з розмов нічого нового не чути, крім того, що П. Я. Дорошенко, начебто вже після розмови з гетьманом, розмовляв з Л. М. Черняхівською і запитував її про настрої укр. громадянства і про те, як би воно поставилось, коли б гетьман запропонував Стебницькому скласти кабінет і доручив їй умовити П. Януаровича, щоб той не відмовлявся, але на яких умовах – невідомо. Вчора реквізували Укр. державн. університет³⁹⁵. І так, досі вже реквізували Академію наук, Клуб, “Просвіту”, кооперативну школу для дорослих, де мало не постріляли слухачів, реквізували університет, а незабаром, певне, реквізують і 1-шу гімназію під лазарет, бо він колись був у тому помешканні, а нові земства поскасовують школи. От які результати дало повстання в сфері просвіти, а в сфері економічній дасть повну руїну, бо тепер наче ураган проноситься по Україні, валячи й палячи все, що заможніше від середнього селянина! Селянство мстить панам за реквізиції та контрибуції, безбожно з нього здерті, а хліборобів вирізають за вибір гетьмана. Нещасна Україна, довелось їй знов пережити руїну, як в XVII столітті, а далі можливо, що й Польща пошле свої легіони рятувати польське землеволодіння на Правобережжі, і в результаті знов роздеруть Україну на шмаття. Все можливо, бо у нас нема державних голів, а все якісь шаповалівські...

26 листопада

Щілу ніч і цілий день страшенна канонада, аж шибки дзеленчать; кажуть, що то німці одбивають Петлюру від Києва.

27 листопада

В газетах є сенсаційний наказ гетьмана, яким увільняється головнокомандуючий Келлер і замість його призначено якогось генерала кн. Долгорукова³⁹⁶. Що це воно значить? Може, це наслідок відповіді Стебницького, який сказав, що нехай перше гетьман одставить од себе добровольців та увійде в Переговори з Петлюрою, тоді він згодиться скласти кабінет. Єсть чутка, що наче П. Я. Дорошенко має їхати до Петлюри, але мені якось не віриться, бо Директорія рішуче поставила гетьмана “поза законом” і не схоче з ним говорити, а послала Антанті відозву, яку мені обіцяли добути, в якій пояснює причину повстання і одмежовується від большевизму. В катеринославських газетах, що вже виходять без цензури, приведено наказ Петлюри про найгострішу заборону руйнування панських економік та різанини поміщиків.

Канонада трохи затихла, тільки чути, наче десь далеко гримить; кажуть, що німці одбили Петлюру од Києва і обіцяють в три дні ліквідувати повстання. Може, й розіб'ють вони військо Петлюрине, але не скоро ліквідується повстання, яке вже захопило всю Україну, і багато німців поляже, бо озлоблення проти них величезне, а страху вже нема такого, який був весною. Коли б хоч антантське військо швидше приходило, щоб російські добровольці не знущались над українським народом. Тяжкі часи переживає Україна: Буковину вже зайняли румуни; незабаром, певне, й поляки захоплять Галичину, бо у їх війська багато в крулевстві, а галичанам з України ніхто не допоможе.

28 листопада

Сьогодні в “Киевской мысли” надруковано звістку про перемир'я німців з Петлюрою.

29 листопада

“Договор о перемирии.

Сегодня вечером представителями германского штаба, германского совета солдатских депутатов и представителями войск Петлюры заключен и подписан следующий договор о перемирии:

Нижеподписавшиеся, собравшись 28 ноября 1918 г. в главной германской квартире киевской группы войск, уполномоченные представители украинской республиканской директории, верховного командования и главного совета солдатских депутатов в Киеве постановили следующее:

- 1) Заключается предварительное перемирие в районе Киева.

2) Українські республіканські війська відходять за лінію, отмеченную красной чертой на прилагаемой карте, которая в двух экземплярах вручается уполномоченным. Очищение линии должно быть произведено до 6 час. вечера 29-го ноября. Военный материал может быть вывезен и позже. На остальных фронтах у Киева украинские республиканские войска остаются на расстоянии 20 километров от центра города.

3) Германские войска киевского гарнизона обязуются не переходить линии, обозначенной голубой чертой на прилагаемой карте.

4) Пленные, взятые до сих пор украинскими республиканскими и германскими войсками, будут немедленно обменены.

5) Германское военное командование побудит правительственные войска отойти к Киеву.

6) Только по выполнении этого соглашения на основе этих установленных принципов, в отношении которых уже достигнуто частичное соглашение, в главной германской квартире киевской группы войск будут вестись дальнейшие переговоры.

7) Германские войска на дальнейшее время принимают на себя защиту украинского населения в Киеве.

Договор подписали:

Полковник Осмоловский³⁹⁷, доктор Назарук³⁹⁸, Линницкий.

Со стороны германцев: Ярош, Бронгсарт, фон-Шеллендорф, Бемэ. Представитель главного германского солдатского совета И. А. Ризенфельд.

(УГА)”

Кажуть, що бій під Білгородкою, в якому і німці, і Петлюра втратили багато народу, призвів обидві сторони до переговорів. Уявляю собі, в якому тепер становищі гетьман та добровольці, коли без них рішається справа та ще коли добровольці повинні сидіти в Києві, не виходячи з нього, а щоб вони не знущались з українців, німці по договору, взяли їх під свій захист від гетьманського уряду та добровольців. А цей пункт не зайвий, бо добровольці не зупиняться ні перед чим, щоб помститись над українцями за свій сором і можуть вирізати визначніших українців, як вирізали, як кажуть, все мужеське населення в с. Борщагівці за те, що тамошні селяне убили тридцять трьох добровольців, що понапивавшись лізли до дівчат, і яких вчора так урочисто ховали з вінками, повитими трьохкольоровими стьошками. Кажуть, що мало не всі укр. партії та професійні організації ходили до німецького “совдепа” з протестом проти участі їх в межиусобній боротьбі; протест “хліборобів – дрібних власників”, що одкололись від “хліборобів-собственников”, але ніщо на німців не впливало, поки їх не побили під Білгородкою, де вони, кажуть, втратили вбитими і раненими до тисячі душ.

Подаю з “Киевской мысли” відомості про заходи гетьманського уряду*.

30 листопада

Действия правительства

Назначения

Наказами Пана Гетьмана профессор Петроградского технологического института Соколов назначается на должность члена совета министерства торговли и промышленности. Устраняется от временного исполнения обязанностей директора горного департамента профессор Терпигоров.

Малый Совет министров

В последнем заседании малого совета министров был заслушан доклад о предоставлении офицерам, уволенным от службы, соответствующих должностей по гражданскому ведомству, в земском и городском самоуправлениях. По этому вопросу малым советом министров принято постановление просить председателя совета министров обратиться от имени совета министров ко всем ведомствам с циркуляром, в котором просить министров сделать распоряжение, чтобы подчиненные им учреждения по возможности предоставляли свободные места бывшим офицерам, которые потеряли здоровье на военной службе, и об учреждении при главноуполномоченном междуведомственной комиссии.

В министерстве иностранных дел

Бельгийский консул в Киеве Греттер вчера посетил министерство иностранных дел и имел продолжительную беседу с высшими чинами министерства.

Посетил министерство иностранных дел вчера также голландский федеральный консул в России Фонер.

К созыву федеративного конгресса

В состоявшемся 27 ноября под председательством А. К. Ржепецкого заседании совета министров был принят ряд решений в связи с созывом в Киеве конгресса представителей правительств частей России, ныне признающих принцип федеративного устройства российского государства. К возможным частям России отнесены Украина, Дон, Кубань и Крым. Совет министров постановил обратиться к правительствам этих частей России с телеграфным предложением, в котором указать на желательность созыва в Киеве конгресса во второй половине декабря. Помимо вопросов о способах федерирования, на конгрессе будет поставлен вопрос о создании общего представительства на конгрессе от объединенных частей России, признавших принцип федерации.

Затем совет министров постановил обратиться к правительству Белоруссии с предложением отказаться от самостоятельности и признать принцип

* Текст подаємо за газетою “Киевская мысль” від 30.11.1918 р. – Ред.

федерации. В случае признания принципа федерации правительству Белоруссии предлагается прислать своих представителей на конгресс. Белоруссия, таким образом, явится одной из федерирующих единиц предполагаемого объединения.

До созыва конгресса – в делах объединения и согласования военных действий, а также для разрешения общих международного характера вопросов, совет министров решил образовать при правительствах Дона, Кубани и Крыма – специальные комиссии – представительства украинского правительства. Главой каждой миссии будет лицо, избранное министерством иностранных дел. Кроме того, в состав миссии войдет военный атташе и коммерческий агент от министерства торговли и промышленности. Присутствие в миссии представителя министерства торговли и промышленности вызвано тем, что на миссию возложено также разрешение вопросов по товарообмену.

Очевидно, гетьман не має ніякої охоти миритись з Директорією, покладаючи всі надії на Антанту. Та коли б вона швидше приходила і помирила обидві сторони, бо коли ця війна продовжиться далі, то Україна чисто зруйнується. Але можливо, що Антанта скине і гетьмана, і тоді й про федерацію не буде мови, бо Антанті, як кажуть, потрібна єдина Росія, яка начебто їм гарантує їхні капітали, вкладені в “займи”, а єдина Росія, на мою думку, може бути тільки самодержавною.

1 грудня

Газети пишуть, що одеський франц. консул Енно³⁹⁹ по прямому проводу наказав германському командуванню обов'язково погасити укр. “большевицький” рух і начебто німці обіцяли ліквідувати петлюрівське повстання. Але в городі чомусь не вірять цьому і сподіваються, що Петлюра не сьогодні-завтра увійде в Київ. Я, грішний чоловік, цьому не вірю, я думаю, що німці побоятся не послухатись французів і не пустять в Київ повстанців. Найбільше мене непокоїть звістка в сьогоднішніх газетах, що на Україну їдуть з Константинополя польські легіони, що бились на французькому фронті; я все боюсь поляків. Хоч наші оптимісти кажуть, що “ми їх переріжемо, ми їх і т. д.”, оті оптимісти найбільше мене дратують; перше їх просто називали “хвальками та брехунами”, а тепер їх звать “оптимістами”; вони скрізь ходять, хваляться, розказують всякі нісенітниці, але йти помагати Петлюрі не дуже поспішають, хоч між ними єсть молоді військові люди.

Непокоїть мене доля Васильченка (Панасенка); він жив у Святошині і був у мене під час першої мобілізації та радів, що його, хоч і штабс-капітана, а не забрали, бо йому вже більше 35 років. А тепер, коли забирають всіх військових і навіть оповістили загальний набір, шкода буде, як Васильченко попаде у військо і пропаде такий талановитий письменник, а він по вдачі такий, що ховатись не буде, хіба випадком якось врятується.

Сьогодні Рада міністрів звеліла міністру освіти розпустити учнів двох останніх класів, щоб вони могли вступити в дружини "бойскаутів". Дивуюсь, як Науменко згодився на таку безглузду міру; принаймні, товариш, його П. І. Холодний⁴⁰⁰, обурений цим, пішов в одставку. Очевидно справа гетьмано-добровольців зовсім кепська, коли вони вже взялись і за хлопчаків. Кажуть, що німці послали поїзд з ешеленом проти Петлюри, але на містку, за Бояркою, петлюрівці його зірвали і німецький "совдеп" тепер вже не хоче виступати проти повстанців, а клопочеться про те, тільки якби йому швидше виїхати додому. З газет і оповідань видно, що вже вся Україна захоплена повстанням, але під гаслом большевизму, а не українства і тільки Київ з околицею вважається гетьманщиною; в Білгороді, кажуть, заснувавсь на чолі з Пятаковим⁴⁰¹ ще один укр. уряд, з знайомих осіб: Коцюбинського, Затонського⁴⁰², Медведя⁴⁰³, Сіверо-Одоєвського⁴⁰⁴ та інших большевиків, які були міністрами в Києві і в Харкові під час январського большевицького панування. Цей уряд закликає до повстання як проти гетьмана, так і проти "буржуазної" Директорії. Повторюється январська історія і можливо, що большевики місцеві за допомогою московських захоплять владу, але тепер вже не буде кому нас врятувати, як весною, бо антантське військо, кажуть, не хоче йти сюди, а рветься додому і, певне, заведе і в себе "совдепію", яка вже заводиться і в Германії.

2 грудня

Вчора на понеділку було у мене небагато народу; розмови крутились все коло звістки в газетах, що німці заключили з Петлюрою новий договір, але невідомо який. Одні казали, що на основі його Петлюра має сьогодні вступити в Київ, але тільки з січовиками, тобто з регулярним військом, щоб не допустити анархії; інші запевняли, що договір заключено тільки про те, що Петлюра не буде робити перешкод для виїзду німців з України і поки вони не виїдуть, не вступити в Київ. Мабуть, це певніше всього, бо з газет видно, що Петлюра, як одійшов від Києва на 20 верств, то так і досі не рушив з місця.

Сьогодні приїхав з Полтави І. Т. Малич, який розказує, що коли почався в Селещині під Полтавою бій добровольців з Болбочаном, то місцеві большевики організували революційний комітет на чолі з Шинкарем, укр. лівим есе-ром, і порозсилали по селах посланців скликати селян брати Полтаву і незабаром в город наїхала маса селян з заржавілими викопаними з землі гвинтівками і, обступивши казарму, в якій заперлась частина добровольців та державна варта, почали їх обстрілювати, а ті відповідали з кулеметів; інші селяни почали розстрілювати по квартирах своїх панів та управителів, які немилосердно поводились з ними після перевороту 29/IV. Через години три після наїзду селян, розбивши добровольців, вїхав в город Болбочан і, роззброївши селян, розігнав їх, а у добровольців одняв зброю і порадив їм якнайшвидше виїхати з України; після чого багато селян і добровольців пристали до війська Болбочана,

до якого з'їжджаються селяни зо всіх околиць і, записавшись у військо, муштруються на всіх площах Полтави. На місце старости назначив Болбочан губ. комісаром П. І. Чижевського⁴⁰⁵, бувшого помічника комісара за Ц. Ради, синь-ожупанного полковника. Скрізь порозліплював відозви до населення від імені Директорії, застерігаючи, щоб не грабували економію, не вбивали нікого, бо за те підуть під польовий суд, так само забороняється організовувати "советы" робочих та солдацьких депутатів і закликає молодих людей від 20 до 30 років до себе у військо, щоб одстояти самостійну Україну.

5 грудня

Вчора запросив мене В. М. Леонтович на розмову з особистими приятелями гетьмана М. М. Устимовичем та П. Я. Дорошенком. Вони почали мову свою з того, що не сьогодні-завтра прийде в Київ Антанта і коли вона застане по всій Україні анархію, а уряд в російських добровольческих руках, то вона напевне поставиться вороже до українського руху, і без всяких вагань візьметься за відбудування єдиної Росії. Щоб цьому запобігти, гетьман просить їх намітити людей, які стоячи на укр. самобутності, не ставляться рішуче проти федеративного устрою Росії, щоб в момент приходу Антанти можна було з цих людей скласти український національний кабінет, який виторгував би у Антанти максимум самостійності Україні; самі вони далеко стоять від українського громадянства, а через те звертаються до нас двох, аби ми, скликавши ширшу нараду, могли намітити список підходящих людей поміркованих переконань, які згодні б увійти в кабінет, але не зараз, бо тепер це неможливо, а в момент приходу Антанти. Характерно те, що вони цілком певні в тім, що Антанта ось-ось увійде в Київ, тоді, як противна сторона певна, що ось-ось увійде сюди Петлора, і я не знаю, кому вірити, а через те на пропозицію Дорошенка та Устимовича ми одповіли, що навряд чи можна з наших кругів найти українців, які згодні б працювати з гетьманом після того, як він, вигнавши наших міністрів, оголосив курс на єдину, хоч і федеративну Росію і тим викликав повстання, але в інтересах України визнаємо, що треба б знайти людей, які взялися б за організацію національного міністерства в момент приходу Антанти. Дорошенко та Устимович запевняють, що гетьман щиро стояв за самостійність, але наляканий з одного боку тим, що Національний союз готується до повстання, а з другого, що Антанта в згоді з Денікиним, головнокомандуючим всіх добровольців, має намір відбудувати єдиную Росію, рішився на компроміс з добровольцями, тобто на федерацію з Московщиною, а через те одставив від міністерства самостійників і оголосив відомий універсал І4/ХІ про федеративну Росію. Тепер він сам кається, бо добровольці забрали таку силу, що він вже не має ніякого значення і що добровольці його давно скинули б з гетьманства, якби не боялись німців. А на мою увагу, що найшлась же у його сила скинути Келлера, вони обидва одповіли, що він міг змінити Келлера тільки на Долгорукого, більш популярного

серед добровольців, а на іншого кого не зміг би. Коли ж сюди увійде Антанта, яка по їх словам, вже признала на Україні владу гетьмана, то тоді, спираючись на її силу, гетьман покличе до уряду українців, щоб взяти виразний національний курс і одстояти якомога в більшій мірі самостійність, чи незалежність України в федеративній Росії, за яку твердо держиться Антанта. На це Леонтович завважив, що з наших кіл не знайдеться людей, які взяли б вкупі з Антантою боротись з Директорією, яка зробила повстання в оборону самостійності України. Дорошенко одповів, що вони мають надію ліквідувати справу Петлюри мирною дорогою, що начальник стрільців Коновалець був у його і казав, що можна було б і зараз помиритись, якби гетьман тепер же покликав українців на всі портфелі, хоча б і не міняючи федеративного курсу, але гетьман, оточений добровольцями, не може цього зараз зробити, а коли вже тут буде Антанта, то він, опираючись на її військо, запросить в кабінет українців на всі портфелі. Устимович запевняв, що й Болбочан, якого він добре знає, теж згодиться на такі умови. Може, для переговорів з Болбочаном і виїхав сьогодні Устимович в Миргород, хоч я його лякав тим, що його там петлюрівці захоплять заложником. Розмова наша закінчилась таким висновком: коли в Київ увійде Петлюра, то Директорія і без нас складе уряд, а на випадок, що увійде Антанта, нам треба намітити, чи вишукати таких українців, які згодились би працювати разом з гетьманом в українському уряді, який з'єднає Україну з Росією на федеративних основах. На завтра знов назначена нарада, на яку ми намітили запрохати людей різних партійних поглядів: Стебницького, Славінського, Шелухина, Корольова, Синицького, Галіна, Матушевського та Богдана Кістяківського. Дорошенко дуже напосідався, щоб закликати Науменка та Василенка, але ми відповіли, що проти них укр. громадянство так обурене, що коли їх закликати, то ніхто не прийде на нараду. На запитання – чому так? ми одповіли, що на Науменка всі обурені за його згоду одпустити гімназистів в дружини, а на Василенка всі давно нарікають за його зрадливу політику, бо він, будши сенатором за Ц. Ради, увійшов в згоду з змовцями проти Ц. Ради і організував гетьманське міністерство, яке оголосило самостійну Україну з гетьманом на чолі, а потім увійшов в згоду з змовцями проти самостійної України і виступив з відомою запискою за федеративну Росію, тепер же навряд чи він схоче прийняти участь в нарадах, бо побоїться втратити тепленьке місце президента Сенату, яке він думає вдержати за собою при всяких урядах, але можна сміливо сказати, що коли увійде в Київ Петлюра, то напевне на цій посаді він не всидить.

7 грудня

Вчора в М. М. Устимовича зійшлися всі намічені нами особи і почалися безконечні розмови. Майже всі сподіваються скорого приходу Петлюри в Київ, а щоб уникнути кровопролиття, вважають необхідним, щоб гетьман пішов на згоду з Директорією і швидше впустив регулярне петлюрівське військо в Київ. Тільки Б. Кістяківський, я та почасти В. М. Леонтович з Шелухиним скептично ставились до військової сили Петлюри і завіряли, що швидше можна сподіватись приходу в Київ Антанти, ніж Петлюри, а через те й висловлювались про потребу намічення такого кабінету, який в момент приходу Антанти помирив би Директорію з гетьманом і таким чином Україна виступила б перед Антантою єдиним фронтом на боротьбу за своє існування. Устимович та П. Я. Дорошенко рішуче заявили, що гетьман ніяким чином не може тепер входити в які-небудь переговори з Директорією, а просить тільки намітити людей, що стоять виключно на національним ґрунті, з яких він міг би скласти кабінет в момент приходу Антанти. На тім і скінчилась наша нарада, а щоб довести її до яких-небудь практичних результатів, вибрали комісію з В. Леонтовича, Б. Кістяківського, Шелухина і мене, яка й повинна виробити якісь постанови.

Сьогодні у мене зійшлась комісія і прийшла до такого висновку. На прихід Петлюри нема надії, бо німці не пускають його. Буть посередниками між гетьманом і Директорією ми не беремся, бо вони так непримиримо настроєні одно проти одного, що ми не вважаєм тепер можливим їх помирити, а коли в Київ увійде Антанта, тоді, напевне, обидві сторони побажають миритись і для того треба, щоб гетьман тоді склав тимчасовий український кабінет з осіб, яких ми рекомендуєм, не називаючи поки що їх прізвищ. Партія демократично-федералістична (науменківська)⁴⁰⁶, по словам члена її Б. Кістяківського, охоче дасть душ п'ять своїх членів в такий кабінет; напевне, знайдеться і душ п'ять есефів, які персонально увійдуть в кабінет; дрібні хлібороби-власники та хлібороби-демократи (шметівські) теж дадуть чоловіка по два; крім того, знайдеться зо скілька осіб безпартійних; бажано було б, щоб увійшов хоч один чоловік з партії еседеків, аби кабінет мав вигляд коаліційного і таким чином мав би більше шансів на те, щоб Директорія пішла з ним на якісь переговори та згоду. Само собою розуміється, що було б чемністю і тактом з боку гетьмана в першу голову запропонувати увійти в кабінет українцям, яких гетьман одставив 14/XI, хоч, може, не всі з них і згодилися б тепер працювати з гетьманом.

10 грудня

Вчора на понеділку зібралось у мене скілька душ і знов всі завіряли, що от-от прийде Петлюра і після бомбардування візьме Київ. І знов тільки я один ставлюся до цього скептично; може, це вдача моя така, а може, і від хвороби, бо я знов хворий нервами. Коли мене питають про причину хвороби, то я сміючись кажу, що втомився, лазячи на дах стрічати з прапорцем Антанту і ховаючись в льох від Петлюриної бомбардировки. Але й в цю бомбардировку я не вірю, бо німці, коли вірити газетам, рішили перервати розмови з Петлюрою і оружно виступити проти нього, бо він не вертає в Київ порожніх поїздів і таким чином не дає змоги їм виїхати додому. Дивуюсь, чому це так? Адже і Петлюри, і німцям вигідніше було б, коли б германське військо швидше виїхало з України. Щось тут та не так. Якщо німці справді рішили збройно виступити проти Петлюри, то днів через два-три виясниться, чи Петлюра буде в Києві, чи ні. Коли подужають німці, то цим скористаються добровольці і тоді кінець і гетьманові, і Україні, а буде самодержавна Росія. Коли ж подужає Петлюра, то німців виріжуть селяне і настане теж кінець і гетьманові, і Україні, бо тоді тут запанують, як і в Московщині, большевицькі “советы”, а навіть не “ради”. Взагалі, як я й казав місяць тому назад, повстання принесе гибель Україні і добробутові всієї її людності. Ще могла б поправити ситуацію Антанта, якщо вона визнає Україну, але досі не відомо, як вона до цього питання ставиться та й чи прийде вона? Уперто кажуть, що французи самовільно демобілізуються і не хочуть далі воювати, а колоніальних, кольорових військ не досить, та й проти зими з ними не можна йти в холодну країну. Хіба вже аж весною вони прийдуть, якщо до того часу не наступить тут лад. А його, певне, не буде, бо наших “дядюшок”, як і московських, зможе заспокоїти тільки зовнішня сила, а своєї вони тепер не послухають.

11 грудня

Всякі чутки мені вже так обридли, що я вже рішив їх і не записувати, бо це все фантазії оптимістів з обох боків.

Був у мене сьогодні В. Дорошенко⁴⁰⁷, який прожив десять років емігрантом в Галичині і отсе недавно приїхав зі Львова. Оповідання його про захват українцями Львова і становище їх там нагадує мені становище українців в Києві під час большевицького наступу на Київ в січні. Львів зайняло всього 1050 душ українських стрільців, а у нас тут були газетні відомості про стотисячну укр. армію в Галичині, так само, як скрізь в січні місяці були чутки про 3-х мільйонну укр. армію, яка боронила Україну від большевиків. І там так, як і тут, як тільки солдати побачили, що начальство безсильне над ними, то почали тікати додому, а за Україну не хотіли й думати. А тим часом львівські поляки, як і київські большевики, стріляли в солдат з вікон, з дахів, з горищ і вбивали

багатьох; хоч в Галичині з провінції і прибували патріотично настроєні вояки, але приблизно стільки ж тікало з війська по домах, а з такою силою не було змоги позахоплювати всі інституції у Львові, склади інтендантські, вокзали, а через те й не вдалось вибити поляків з головного вокзалу і таким чином не вся комунікація була в руках українських, чим поляки й скористувались, щоб підвести своє військо, яке й вибило українців зі Львова. Тепер і уряд, певне, переїхав в Тернопіль, щоб в крайності можна було втекти в Україну, або дістати відділя підмогу; але саме в той час наші шаповалівські голови задумали підняти повстання проти гетьмана, опираючись на галицьких стрільців, що були організовані Коновальцем⁴⁰⁸ в Білій Церкві. Якби ці стрільці були в свій час поїхали до Львова, то полякам не вдалося б його захопити і тоді й тут не було б думки про повстання, бо не було б того ядра, круг котрого організувалась чи збралась республіканська армія, чи “петлюрівські банди”, як їх називають противники. А якби не було підготування до повстання, то не було б і повероту 14/ХІ, бо гетьманові не було б потреби кидатись в общеросійські обійми добровольців та протофісців і українська державність закріплювалася б еволюційним шляхом.

13 грудня

Вчора в 11 г. ночі гетьман викликав С. П. Шелухина і почав скаржитись йому, що його обмануто, обплутано і доведено до неможливого становища: німці ведуть непевну політику; Антанта, кажуть, признала в Одесі владу Директорії, і нарешті почав прохати Шелухина скласти національний кабінет; на це Шелухин одповів, що вже пізно, що він йому не раз казав про те, що добровольці і його скинуть і об'являть єдиную Росію. Тоді гетьман почав прохати Шелухина зівзвать впливових українців, які згодилися б бути посередниками між його урядом і Директорією, а коли Шелухин завважив на це, що треба знати про це думку главнокомандуючого добровольцями, то гетьман викликав кн. Долгорукова, який теж просив невоюючих українців виговорити у Директорії право всім військовим виїхати на Дон з повною зброєю, бо у їх одна мета – боротьба з більшовіками. Шелухин обіцяв порадитись з приятелями і попрохав написати умови, на яких уряд здасть Директорії Київ; тоді гетьман запросив Шелухина в залю, де засідала рада міністрів, яка й виробила вкупі з гетьманом та Долгоруким такі “Условія” (Петитом)*.

Сьогодні, коли ми десятеро, раніше бувших на нараді, зійшлись у К. Леонтовича й перечитали ці “Условія”, то порішили, що ніякого переходного кабінету організувати не треба, а з приїздом в Київ Директорії і по виробленню з нею умов здачі, теперішні міністри поздають діла комісарам, назначеним Директорією; ми згодні послать до Директорії посередників, коли

* На жаль, цей матеріал віднайти не вдалося. – Ред.

гетьман, Долгорукий та голова ради міністрів, Гербель, письменно їх попрохають про таке посередництво і коли Директорія згодиться з ними говорити; на тому ми й розійшлись, а вибрані посередники – Стебницький, Славінський, Шелухин та Корольов, пішли до гетьмана, який з нетерпінням ждав кінця нашої наради і двічі присилав сказати, що вже автомобілі готові для поїздки посередників. В п'ять годин Славінський вернувся від гетьмана з звісткою, що гетьман, Долгоруков та Гербель підписали доручення нашим посередникам, але ні по прямому дратові, ні по телефону не можна запитати Директорію про дозвіл прислати до неї посередників, а через те до неї на паровозі поїхали два добровольці, а завтра, коли Директорія згодиться на переговори, до неї поїдуть наші посередники.

Треба ще зауважити, що на нараді ми постановили, що добровольців можна випустити на Дон тільки без озброєння, а коли Долгорукий одповів, що це образа для військових людей, то ми доручили посередникам, шануючи військову гідність, згодиться відпустити їх тільки з шаблями, а в решті це остаточно рішить сама Директорія.

В вечірніх газетах з'явилися звістки, що Антанта признала в Одесі владу Директорії, а німці згодилися впустити в Київ регулярне військо Директорії, з умовою, що добровольців буде випущено на Дон, гетьмана – в Швейцарію, а німцям дадуть змогу якнайшвидше виїхати додому.

Вночі піднялась страшенна гарматна і кулеметна стрілянина.

14 грудня

Пізно ввечері пішла чутка, що добровольці не хочуть здавати зброї і німці послали до Петлюри Г. В. Гасенка просить залишити їм зброю, бо інакше не буде злагоди; добровольці порозставляли кулемети по дахах і гармати на вулицях і рішили битись до краю. Не знаю, чим воно рішиться, але в цей мент як я пишу ці рядки, в стороні Поста-Волинського чути страшенну гарматну стрілянину, а в ранішніх газетах єсть звістка про закриття підцензурних російських вечірніх газет за брехливу звістку, що Антанта признала владу Директорії; з українських газет зосталось тільки "Відродження", бо "Нову Раду" закрито "за восхваленіє Петлюри"; крім того, надруковано в сьогоднішніх газетах, що вчора Рада міністрів постановила не йти ні на які умови з Директорією, а боронитись до краю. Поживем, то побачимо, чим це все скінчиться, але втішного нічого з того не буде. Коли візьме гору Директорія, то напевно вона не зможе заспокоїти тих "духів", що викликала на повстання і нарешті і на Україні буде большевизм. Вчора я казав Костю Леонтовичу, що у всьому винна тутешня буржуазія, бо вона не задовольнилась тим, що німці їй вернули весною землю, а захотіла ще й єдиної Росії і, покладаючись на прихід Антанти, примусила й гетьмана взяти курс на "єдиную" і в результаті загубить землю, як її загубили поміщики в Московщині, і не з'єднає Росії. На мою думку, Бог би

з нею, з тою землею, проживем і без неї, аби збереглась Укр. Держава, але бо-язко, щоб вона не об'єдналась з совдепською Росією, бо це буде не краще для нас, як монархічна Росія; народ “хозяин земли русской” схоче бути “хозяином” при всякому устрою Росії.

Вранці Шелухин оповідав, що вночі скілька раз дзвонив до нього Долгорукий, і напосідався, щоб “посередники” їхали до Петлюри, аби прекоротить кровопролиття, але Шелухин одмовився, бо уряд не має відповіді – чи згодна Директорія на приїзд “посередників”. Вдень знов Долгорукий умовляв Шелухина їхати до Петлюри, з яким можна все-таки говорити, бо у його регулярне військо; а за Винниченком йдуть самі большевики, проти яких вороже ставиться і Петлюра. Долгорукий радив скористуватись цим антагонізмом і переконати Петлюру помиритись, аби не дати змоги розвинути большевизму. Ми доручили одповісти Долгорукому, що коли уряд рішив оборонятись до кінця, то ми зрікаємось від всякого посередництва. Дивні люди. Вони ніякого поняття не мають про своїх противників; вони навіть не знають про існування Директорії, яка складається з того самого Винниченка та Петлюри!

А гарматна та кулеметна стрілянина все ближчає та ближчає; кажуть, що цієї ночі петлюрівці через Демієвку увійшли на Печерськ і потроху посуваються до Липок. В годин 4 дня друга частина республіканського війська увійшла в Київ з Святошина, а в 5 годин стало відомо, що уряд здав владу міській Думі, а гетьман, зрікшись гетьманства, передав владу над Україною Директорії. Єсть чутка, що гетьман з деякими міністрами та Долгоруким виїхали під охороною німців в Швейцарію.

Вгороді тихо, спокійно, скрізь зайняло караули петлюрівське військо, яке все двигается та двигается з околиць на Софіївську площу, де був годин у дві парад, але ні Петлюри, ні Директорії ще нема; їх сподіваються на завтра.

15 грудня

Республіканське військо робить дуже гарне враження, воно дисципліноване, одягнуте в шинелі, кожушки, з доброю зброєю. Т. Н. Собачкин (агроном і знаменитий бандурист, значковий поручик), що служить в Запорізькому полку, який взяв Лису гору, каже, що у їх полку нема нахилу до большевизму і дисципліна дуже строга.

16 грудня

18 грудня

На сьогодні оголошено було про приїзд Петлюри. Всі укр. організації приготувались до бучної стрічі, але сьогодні вранці в газетах надруковано, що вся Директорія приїде разом завтра у 12 г. дня. Та воно так і краще, а то на Петлюру ремствував би Винниченко, що він гониться за популярністю, за славою; але щоб не казали, а слава сама гониться за Петлюрою і ім'я його стало найпопулярнішим; він став справжнім національним героєм, як про його пишуть газети. З рос. газет виходить тільки "Последние новости", бо видавець Брейтман має добрий нюх. Він не лаяв Петлюри, не взивав республіканського війська "бандами" і про "єдиную" говорив з обережністю, а інші газети весь час тільки й кричали про "петлюровские банды" та про "возрождение России", особливо гидко це було читати в меншовицькій "Киевской мысли", яку тимчасове командування припинило в перший же день. Досадно на наших мародерів: "Відродження" вже друкується в друкарні "Киевской мысли", а новонароджена "Трибуна"⁴⁰⁹ в друкарні "Голоса Києва", бувшого "Киевлянина". Проте в українських газетах особливої "кровожадності" нема, а "Нова Рада" навіть напосідається, щоб був здійснений закон Ц. Ради про скасування смертної кари; проте, кажуть, душ 30 офіцерів розстріляли, захопивши з зброєю, мабуть, через те, що вони стріляли в республіканське військо вже після капітуляції гетьмана, коли воно вступало на Хрещатик. У війська теж не видно озлоблення і тої кровожадності та нахальства, яке було в січні у московського большевицького. Наприклад, можна привести такий анекдотичний факт. Коли скільки молодих козаків прийшло арештувати М. П. Василенка і не заставши його та довідавшись, що він часто буває в нашому домі у М. М. Требінської, то прийшли сюди. Якраз на дворі стріли Марію Миколаєвну.

- Зрастуйте, – кажуть їй. – Чи ви хазяйка двору?
- Ні, я квартирантка.
- То вас нам і треба. Чи нема у вас Василенка?
- Ні, нема.
- А чи ви не обідитесь, як ми підемо подивимось?
- Ні.

У М. М. було тоді скільки молодих людей. Козаки, побачивши їх, питають:

- Це все ваші діти?

Вони, кажуть, товаришують з Василенком, то, може, знають, де його шукати?

З цієї сценки, очевидно, що наших козаків і порівняти не можна з кацапами-большевиками, форменними азіятами, дикарями, а це наївні, делікатні, сільські парубки, на яких Требінська і не розсердилась, хоч вона дуже лютує на петлюрівців за "розвал России" та за намір арештувати Василенка.

Я почуваю себе зовсім здоровим і спокійним. Слава Богу, мої мрії, мрії всього мого життя, здається, здійсняться: Україна буде жити та ще й як самостійна держава. Тепер я можу сказати "нині отпускаєши" і оселитись десь в Криму, в теплі доживати віку. Аби тільки не прийшла сюди зараза большевизму, бо тоді загине Україна у всеросійській совдепії!

19 грудня

Нарешті сьогодні приїхала Директорія, якій зроблено надзвичайно помпезну стрічу. Не дивлячись на хугу, по дорозі з вокзалу, по Безаківській, Володимирській до Софіївської площі стояла маса народу, демократична публіка в веселім настрою, а буржуазна з потайною злістю. На вокзалі Директорію стріли делегації всяких організацій, інституцій і все це двинулось з прапорами до Соф. площі; посередині їхали автомобілі з новим урядом, а ззаду і попереду йшло військо – піхота, кіннота, гармати, яке робило колосальне враження. Я стояв на ганку т-ва “Час” (Володимирська, 42) і добре бачив весь похід (“Последние Новости”, № 5348). Настрій мас, я б сказав, більше большевицький, ніж національний, моя шуба з бобровим коміром в скількох місцях викликала уїдливі уваги, а коло “Часу” один молодий добродій гукнув до другого: “Не пускай буржуя!” На це я одповів: “Таких демократів, як ви, в Україні скілька мільйонів, а таких буржуїв, як я, може, дві, три душі”. Вони мовчки зглянулись і дали мені дорогу. Саме в цю хвилину проїздив автомобіль, в якому сиділи Петрусь з Івашком⁴¹⁰ і хтось з знайомих гукнув мені – “Он, де Ваші сини їдуть”. Потім виявилось, що Петрусь, здавши діла по посольству Суковкіну⁴¹¹, приїхав з Цареграду в Одесу і далі не міг добитись до Києва, поки не дістав телеграми від Винниченка, щоб їхав до нього, в Вінницю, знову секретарювати. Петрусь розкажує, що у Володимира Кириловича настрої зовсім большевицький і не стільки у його, як у Розалії Яківни, а це значить, що й політика Директорії піде большевицькою дорожкою. Вона раз у раз казала, а за нею й В. К., що Ц. Рада зробила помилку, що не пішла лівіше за Леніна, Троцького, тоді не прийшли б до нас московські большевики і наші люди не вважали б Ц. Раду буржуазною і боронили б її від нападу чужих большевиків. Певно, тепер В. К. з Роз. Яків. будуть виправляти цю помилку Ц. Ради, а це очевидно до добра не доведе і скінчиться “единою Россиею”; чого доброго, нарешті ще й монархічною, якщо большевизм не обхопить всієї Європи і Антанта матиме силу “водворять порядок” в бувшій Росії. А можливо, що “евреям” суджено знов обновити мир. Весь культурний світ колись прийняв моральні закони Мойсея, потім Христа, а тепер “еврей” проведуть в життя економічні закони К. Маркса. В Московщині Бронштейн-Троцький з Нахимсонами⁴¹², в Германії Роза Люксембург⁴¹³, Клара Цеткін⁴¹⁴ є жінкою Лібкнехта,⁴¹⁵ а у нас Роза Ліфшиц, жінка Винниченка; можливо, що й у Франції та Англії найдуться свої “Рози”, але як у торжествуючих побідників, ці рози будуть з меншими щипами і тоді весь мир перебудується соціально-економічно. Можливо, що це оновлення не заб’є українського національного відродження і Україна буде жити, як самостійна держава в федеративному зв’язку зо всіма культурними державами світу. Хто живий діжде, то побачить!

21 грудня

Сьогодні єсть в газетах оповіщення, що на 12 січня 1919 року скликається “Конгрес трудового народу”⁴¹⁶ з селян, робітників та військових, тобто “совет рабочих, солдатских и крестьянских депутатов”, як і в Московщині, а значить, і у нас має бути “совдепія”. Хоч би вже не давали виборчих прав великоросам, щоб цей совдеп був український, коли вже його не уникнеш. Прикладаю з “Відродження” історію організації повстання, з якої видно, що мої міркування, які я висловлював щодо перевороту 14/XI, були цілком справедливі.

ІСТОРІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСТАННЯ*

Листопад–Грудень 1918 року.

З огляду на неправдиві, а часом цілком безглузді чутки, що ширяться серед громадянства з приводу повстання, Інформаційне бюро при Директорії вважає необхідним дати громадянству коротку, але засновану на фактах і авторитетних посвідченнях, історію підготовки революції Листопаду-Грудня 1918 року на Україні.

Ідея повстання серед різних груп української демократії не вгасала за весь час панування бувшого гетьмана. Найбільш активними в цьому напрямі з практичного боку були: полк січових стрільців у Білій Церкві та організація залізничників у Києві. Удаю, чи з себе прихильників гетьманського уряду, ці групи помалу, під руськими легальними приводами, підготовляли свою фізичну силу.

Серед інших українських військових частин найкращим агітатором і організатором ідеї революції була політика гетьманського уряду. Український національний Союз, як центральна організація соціалістичних і демократичних українських партій, з початку своєї діяльності до ідеї озброєного повстання ставився недовірливо, а почасти і вороже.

Тільки з приходом на пост голови Національного Союзу В. К. Винниченка ця ідея була ним поставлена серед деяких партійних кол цілком поважно і реально. Стоячи на тому ґрунті, що необхідно боротись всіма способами з поміщицько-буржуазним пануванням на Україні, В. Винниченко від імені Національного Союзу одночасно вів переговори з німецькою оберкомандою про формування національно-демократичного кабінету, а в той же час від самого себе разом з М. Ю. Шаповалом вів підготовку й організаторську роботу в напрямі озброєного повстання. Маючи на увазі ті умови, в яких доводилося провадити цю роботу, ініціатори повстання мусили бути обережними і з початку конспірувати навіть од найближчих собі людей по партії.

Коли підготовча робота дійшла до відповідного ступеня, В. Винниченко і М. Шаповал представили її на обговорення центральних комітетів своїх партій (с-д. с-р.). Обидві інституції принципіально погодилися як з самою

* Текст подається за газетою “Відродження” від 19.12.1918 р. – Ред.

ідеєю озброєного повстання, так і з планом ініціаторів, виробленим ними разом з представниками Січових стрільців, полковником Коновальцем, начальником штабу Січових стрільців Мельником, а також представниками залізничників А. Макаренком, генералом Осецьким і др.

Маючи за собою піддержку своїх партій, В. Винниченко і М. Шаповал зробили спробу перенести ідею повстання на обговорення всього Національного Союзу. Але з конспіративних мотивів постановлено було з початку обговорити її на приватному зібранні представників від трьох партій: с-д. с-р. і соц-фед. Коли б с-фед. погодилися, то тоді можна було б предложити це питання пленуму Національного Союзу і бути гарантованими за більшість голосів у ньому.

Одначе на приватному зібранні представники партії соц.-фед. поставились до ідеї повстання з такою гострою критикою і таким недовір'ям в можливість успіху його, що ініціатори повстання не одважились винести обговорення Національного Союзу цю ідею і на свою руку рішили продовжувати роботу.

Мало того. З огляду на те, що по Київу вже почали циркулювати чутки про повстання, що до В. Винниченка і М. Шаповала гетьманським урядом вже були приставлені шпиків і де скілька разів підписувались вже ордери про заарештування їх. З погляду на те, що на підставі всього цього гетьманський уряд міг розгромити весь Національний Союз, було вирішено, голосно на засіданні Національного Союзу заявити, що в Національному Союзі ніколи ніяких питань про повстання не здійсвалось і всі чутки з цього приводу є ніщо инше, як провокація з метою знищити Національний Союз. Це було заявлено і на якийсь час одведено занесену над союзом руку, але така ситуація ще більш утруднила роботу тих людей, що взяли на себе ініціативу цього руху. Бо план був такий: в останній момент підготовки піднести на пленумі Національного Союзу питання про повстання, прийняти певну постанову і всьому Національному Союзові в той же день виїхати в Білу Церкву, звідки мав розпочатися наступ на Київ. Рух, піднятий від імені усіх соціалістичних і демократичних партій, дав би велику політичну, соціальну і моральну піддержку людям, що стали б на чолі його.

Отже, настроїв серед більшості Національного Союзу і вся політична обстановка того моменту не дозволили знайти ту піддержку у всєї організації. Труднощі ще побільшувались абсолютним браком грошей (під той час в касі В. Винниченка і М. Шаповала було не більш 20–25 тисяч карбованців, а на перші часи військовий штаб повстання вимагав не менш 2 мільйонів), а також арештами, неодолимим шпіонажем гетьманського уряду, а найголовніше непов'язаність військових частин, що згодились взяти участь у повстанні.

Одначе постанови своєї ініціатори не міняли і було, навпаки, вирішено робити виступ якомога швидше, навіть без участі Національного Союзу. Для конспірації ж від імені президії Національного Союзу за підписами В. Винниченка і М. Шаповала було випущено заклик до запису в полк допомоги Галичині.

До остаточного виступу задержка була тільки за грошима. Але в цей час гетьманом було видано (14 листопада) акт про федерацію з Росією, повернено І. Кістяківського, яко символ лютої реакції, і це зразу дало організаторам повстання і піддержку всіх партій, і грошову допомогу. Днів за кілька перед цим з тюрми випущено було С. В. Петлюру. Але до остаточного вирішення виступу він через різні причини активної участі в підготовці його не брав. Тільки в останній день 15 листопада після засідання президії Національного Союзу було вирішено запропонувати йому взяти активну участь в повстанні. С. Петлюра дав свою згоду і того ж вечора виїхав в Білу Церкву, а В. Винниченко скликав на вечір президію Національного Союзу і востаннє поставив перед нею питання озброєного виступу. На засіданні президії брали участь представники всіх українських партій, а також представник од січових стрільців, повстанського революційного штабу і залізничників. Одноголосно було поставлено збройно виступити проти реакції та державного зрадництва генерала Скоропадського, обрати тимчасовий уряд Директорію і доручити їй провадження всієї справи.

Другого дня від імени обраної Директорії Української Народньої Республіки було випущено оповіщення до населення. Буржуазно-реакційні кола зустріли створення Республіканського уряду Директорії з цілком природною ворожістю і стали всякими способами зменшувати її значення, а також значіння і вагу всього народного руху, піднятого нею. Цим пояснюється тенденційні, усилені називання як в пресі, так і в урядових актах республіканських військ “петлюровцями”, “петлюровськими бандами”, а також надавання всьому рухові марки приватної ініціативи одної особи – С. Петлюри і уперте замовчування ідеї колективності республіки і певного соціального змісту всього руху.

Але ці заходи, як гетьманського уряду, так і буржуазної преси, зробили тільки те, що народні маси прийняли одну назву “петлюровців”, але в неї вклали свій зміст і через той зміст ані трішки не нагадували банд, зібраних одною людиною. Ентузіазм, високе соціальне і національне піднесення, розуміння всієї соціально-політичної ситуації та серйозности руху надали масам мобілізованих селян і робітників надзвичайну дисциплінованість.

За три дні мобілізації під Білою Церквою Директорія мала вже кілька полків, з якими могла виступити проти гетьманського війська, висланого на неї з Києва, і розбити його під Мотовиловкою дощенту.

Директорія могла уже тоді “на спинах” розбитих офіцерів вступити у Київ, але позиція германської оберкоманди та Київської ради нім. солдатських депутатів спинила рух республіканських військ і примусила Директорію та головну команду військ розвивати далі свій намічений ще в Києві план оточення Києва зо всіх боків і мобілізації народного війська для боротьби з самими німцями, коли б вони схотіли обороняти бувшого гетьмана.

Німці, дійсно, під впливом різних моментів, стали до такої оборони монархізму на Україні. Але наслідком того стала тільки ще більша сила

Директорії, яка накінці компанії виявилась уже в обеззброюванні німецьких полків і примушенню германської оберкоманди одмовитись від оборони генерала Скоропадського.

Намічений і розроблений ще в Києві ініціаторами повстання план справдився у всіх основних рисах. Розрахунок же на народ і на його колосальну динамічну силу дав можливість українській революції досягнути перших позитивних наслідків, з яких найголовнішими є вигнання з столиці республіки кода соціальної та національної реакції.

Центральне Інформаційне Бюро
при Директорії Української Народньої Республіки.

З оповіщеного в газетах списку майбутніх міністрів видно, що навіть ес-ефів не буде в кабінеті, очевидно, Директорія таки справді бере крайній лівий напрямок. В земельному питанні, кажуть, має здійснитись закон Центральної Ради, тільки без соціалізації, а парцеляція всіх земель у приватну власність. Ц. Рада копіювала рабськи Московщину, а Директорія робить маленьку одміну на користь індивідуальному землеволодінню укр. народу. Але коли вона не лишить за землевласниками бувшого земського цензу, а решти не викупить, то вона придбає собі стільки ворогів, дрібних власників всяких станів, що з певністю можна сказати, що незабаром знов треба буде сподіватись якогось перевороту, а в результаті може знов вернутись старий, дореволюційний лад, як це було вже за недавньої гетьманщини; тоді зроблено переворот за поміччю німецької сили, а тепер, певне, антантської, коли й у неї не розів'ється большевизм.

22 грудня

В чора знов стрів М. С. Грушевського; він явно робить вигляд, що не хоче зо мною розмовляти, бо стрівшись, торкнеться шапки і швидко біжить далі. Не розумію причини. Може, він розсердився на мене за те, що я після гетьманського перевороту 29/17, стрівшись з Марією Сильвестрівною, радив йому виїхати в Швейцарію і зайнятись наукою, бо політична кар'єра його, на мою думку, скінчена вже. А може, він вважає мене винниченківською стороною, яка не закликає його в Директорію і не поклікала навіть на нараду, яка цими днями відбулась зо всіма соціалістичними партіями. Кажуть, що Грушевський на нараді з есефами напосідався, щоб скликано було стару Ц. Раду і продовжувано її так, наче цих семи місяців гетьманського уряду і не було, але Директорія, власне Винниченко, боячись конкуренції, рішуче проти того, щоб пустити Грушевського

23 грудня

до уряду. Певне, він вже попаде в сейм, або в передпарламент від селян і тоді, може, його виберуть і президентом.

Вечері був у мене Л. Цегельський, державний секретар галицької Національної ради, яка тепер править Галичиною. Виявляється, що Львів та Перемишль таки зайняті поляками, які приїхали з західної Галичини панцирним поїздом через Сян; взяли Перемишль і допомогли львівським полякам вибити українців зі Львова. Цегельський приїхав просити допомоги проти поляків, бо тої тисячі душ, яку послали наші в Галичину, дуже мало. Тепер галичани зробили мобілізацію і зібрали до 60 тисяч війська, але його мало, бо поляки насовуються і з крулевства, а румуни зайняли всю Буковину і не думають добровільно віддавати її. Взагалі в Галичині не так добре, як нам здавалось здалека. Цегельському тут теж показалося не так добре, як видавалось з Галичини. Він боїться, що большевицька політика нашого уряду безпремінно викличе вмішання Антанти, яка прийде сюди на заклик буржуазії і з'єднає Росію, положивши край українській державності; це те, чого й я боюсь. Я казав Цегельському, щоб він безпремінно свої побоювання висловив Директорії, але не вірю, щоб це змінило її політику, бо Винниченко певен, що незабаром революція обхопить і Антанту. На мою думку, мало надій на революцію у побідників, бо у них і підвищений патріотичний настрій, і надія на те, що їхня продукція витіснить конкурентів зо всього світу, а це дасть великий прибуток буржуазії та заробіток робітникам.

24 грудня

Вчора у мене на понеділку, в день мого 57-ліття, зібралась повна хата гостей, але настрої у всіх був страшенно пригнічений большевицькою політикою Директорії, яка виявилась в її декларації та опублікованому списку кабінету міністрів; якби він складався з людей солідних, розумних, індивідуально чесних, то й большевицька політика була б не такою страшною, а тепер боязко, що Україна продержиться тільки до весни, а тоді безпремінно прийдуть союзники наводити порядок і утишувати ту анархію, яку заведуть наші міністри, чи, лучче сказати, не зможуть заспокоїти визваних повстанням духів. Тепер вже нема надії на те, що нам поставлять знов гетьмана і признають Україну, тепер, напевне, відновлять "єдиную", або може й поділять Україну між поляками та росіянами, чого я найбільше боюсь. Перекажу тут характеристику нових міністрів, яка вчора мало не одноголосно була дана кожному з них. 1) Прем'єр міністрів, він же міністр закордонних справ – В. М. Чеховський, духовний академік по освіті, людина дуже гарного, навіть імпазантного зверхнього вигляду, дуже хороший оратор і організатор молоді, але тупий і прямолінійний, недалекий, есдек, правда, безумовно чесний. 2) Внут. справ – Мицюк⁴¹⁷ (есер), лісний кондуктор по освіті, хоч і кажуть, що він недавно видержав іспит за юридичний факультет, товариш і приятель-фонограф М. Шаповала, людина дрібна і бруденька; хоч я його особисто ніколи

не бачив, але знаю його по співробітництву в “Раді”, яку він ганив і оббріхував після того, як не надрукували якоїсь його статті. 3) Військовий міністр – Греков, якого всі дуже вихваляють, але ставлять йому в вину те, що він не вивчився укр. мови. 4) Юстиції – Слабченко⁴¹⁸, в юності есдек, потім доцент Одес. університету, стипендіат Касо і член чорносотенного “Галицко-руського общества”, а тепер знов есдек, людина непевна, брудна в своїх заходах придбати кар’єру. 5) Просвіти – І. Огієнко⁴¹⁹, ректор Кам’янець-Подільського університету; знаю його по співробітництву в “Раді”; людина тупа, диявольськи самолюбива; під час реакції (1907–17 років), як і Слабченко, ховався з українством, бо це шкодило кар’єрі і займав посаду учителя в чорносотенній гімназії Стельмашенка, тепер вже записався в есери. 6) Харчових справ – Мартос, якого я зовсім не знаю, але чув, що цей есдек людина недалеко. 7) Торгу – невідомий і мені Остапенко⁴²⁰ (есер), одні кажуть, що він професор комерційного інституту, інші кажуть, що ні. 8) Фінансів – Супрун⁴²¹, теж невідомий нікому, очевидно, мартовський есдек. 9) Земельних справ – М. Шаповал (Сріблянський) колишній коректор “Ради”, давній есер, лісний кондуктор по освіті, потім офіцер; людина талановита, страстна, гаряча до ненормальності, з великим нахилом до манії величчя і прямолінійна до безглуздості. 10) Мистецтва – Антонович, син знаменитого Вол. Бон. Антоновича, есдек, вічно готується до професури по мистецтву; одні вважають його за людину дуже розумну, а інші кажуть, що це “форменный дурак”; я так мало його знаю, що не можу нічого сказати. 11) Шляхів – Сидоренко, есер, такої ж репутації, як і Антонович. 12) Народного здоров’я – Матюшенко⁴²², хороший лікар і порядна людина, в юності був есдеком. 13) Держ. контролю – якийсь Сімонов⁴²³. 14) Морський – якийсь Білінський, обидва називаються самостійниками. 15) Праці – якийсь російський есдек Мартинов⁴²⁴. 16) Почти – якийсь Косенко⁴²⁵, есер, і 17) Держ. секретар Гордієвський⁴²⁶, проф. Одеського університету, теж есер, невідомої репутації. Але коли есер, то вже непевний, бо до 1917 року таких у нас було всього два-три чоловіка, а після революції стало їх без числа; всякий, хто хоче зробити кар’єру і не має ніяких політичних переконань, спішить записатись в цю партію, що спирається на “беднейшее крестьянство” і яка не має ніяких логічних основ на Україні з індивідуальним землеволодінням, а копіює російську есерівську партію, яка прославилась боротьбою з самодержавним урядом і своїм лозунгом – “Земля і Воля”. Оцими есерами в кабінеті буде управляти Шаповал, а есдеки слухатимуться Винниченка, але я вже казав, що обидва вони, і Винниченко і Шаповал, більше люди темпераменту, настрою, ніж логіки розуму і обидва вони талановиті агітатори, пропагатори, але не державні мужі, а через те з певністю можна сказати, що їх політика доведе Україну до повної анархії, большевизму, а в результаті приведе до реакції, а може, й до всеросійської монархії, коли не до поділу, як в XVII віці.

25 грудня

В київських буржуазних російських та почасти і в українських колах паніка – бояться, що уряд цей заведе такі самі порядки, як в совдепській Московщині, а через те забирають з банків гроші і тікають в Крим. Щоб не повтікали добровольці та “фаховці”, що накрали грошей, сьогодні уряд заборонив виїзд з Києва. Очевидно, й уряд почуває себе не твердо, а так само, як і в січні перед наступом большевиків. І тепер, як і тоді, все російське громадянство гостро настроєно проти нього – буржуазні кола за большевизм, а робітничі за буржуазність, все ж вкупі за українське “самостійництво” і за неіснуючу “насильственну” українізацію. Українське інтелігентне громадянство теж пригнічене большевизмом уряду, а головне списком кабінету, який складається майже виключно з політичних шахраїв, або хворих на манію величчя. В армії, якою тільки й держиться уряд, теж починається незадоволення: найкраща її частина – галицькі січовики незадоволені большевизмом Директорії, а наші – дисципліною та заборонаю грабувати; поки що армія держиться легендарно-фантастичним іменем “народного героя” – Петлюри. Січовики, кажуть, прагнуть, щоб він захопив всю владу в свої руки і в інтересах Укр. Держави повів помірковану політику, але напевне Петлюра не рішиться одверто виступити проти Винниченка. Всіх тепер цікавить те, як поставиться Антанта до Директорії. В Одесі вона взяла під свій захист добровольців і республіканська армія по наказу Винниченка мусіла вийти з Одеси, щоб не виходило конфліктів з антантською армією і не довело до непризнання Антантою Директорії і української держави.

26 грудня

Очевидно, Директорія взяла на увагу критику громадянства, бо сьогодні єсть в газетах звістка, що міністром освіти буде Холодний, юстиції – Шелухин, а Петрусь каже, що Скорописа, можливо, покличуть з Холющини на посаду міністра внут. справ, але сумніваюсь, щоб він згодився піти, коли загальний курс політики буде большевицький. З цим курсом ніяк не може помириться галицька частина війська з Коновальцем на чолі і вже загрожує виїхати в Галичину; коли це станеться, то неминуче насунуть сюди московські большевики по виклику тутешніх, а наше військо, напевне, як і в січні, перейде на їхній бік, тоді повториться та сама картина, яка закінчиться приходом чужоземців, які не визнають України, а об'єднають Росію.

28 грудня

Сьогодні Петрусь прийшов радісний і розказав, що на решті Винниченко рішився одверто виступити проти большевиків. Сталось це ось з яких причин. Коли Директорія, бажаючи вступити в добросусідські відносини з большевиками, звернувшись з нотою до Совнаркома, то дістала відповідь, що з буржуазною Директорією, на чолі якої стоять давні вороги совдепії Винниченко та Петлюра, Совнарком ні в які відносини входити не хоче. З другого боку, Коновалець довів документально Винниченкові, що місцеві большевики агітують проти Директорії і наміряються поставити на чолі уряду Пятакова, Бош⁴²⁷ та інших большевиків, що склали уряд в січні. Після цього Винниченко не спав цілу ніч, а все ходив та курился, а вранці запропонував Петлюрі взяти в свої руки диктатуру, бо йому незручно раптом перемінити курс. Петлюра рішуче відмовився, кажучи, що "Ви починали повстання, а не я, то Ви й доводьте до краю". Тоді Винниченко склав відозву, в якій гостро докоряє большевикам, що вони пішли війною проти демократичної Центральної Ради, коли вона оголосила самостійність, а коли в Україні захопив владу російський генерал Скоропадський і вів її до з'єднання з Росією, то Совнарком вів з ним мирові переговори і взагалі входив у всякі умови, а тепер, коли знов влада перейшла до демократії, яка проголосила самостійну Україну, то Совнарком не хоче входити з нею в ніякі стосунки, бо вона, мов, буржуазна, але вся причина лежить в тому, що большевики не можуть помиритись з думкою про самостійну Україну, а через те Директорія всячески буде боротись з большевиками, як зовнішніми, так і внутрішніми. Побачим, чи не змінить Винниченко так само раптом і цього наміру. Я вже казав, що це людина не холодного розуму, а настроя, запала, який часто міняється, в залежності від оточення, від впливів і т. і.

30 грудня

Вчора у мене на понеділку оповідалися все сумні речі про становище України, безнадійне майбутнє, до якого її доведе Директорія. Але всіх потішив с-дек Бендзя⁴²⁸, який допіру прийшов з Берліну, куди виїхав від Націон. союзу ще перед повстанням, щоб прихилити німців. Він розказує, що коли він оповів Каутському⁴²⁹ про сумний стан України, то той одповів:

– Чого Ви сумуєте? Ви у порівнянні з нами надзвичайно щасливі: ви до революції нічого не мали, а тепер маєте щось, а ми мали найсильнішу і найкультурнішу державу, а тепер нічого не маємо, навіть не знаємо й границь своїх, бо на сході поляки забирають Познань, Сілезію, навіть Данціг, де зовсім нема поляків; на півдні, Баварія та Баден, мабуть, одійдуть від нас; принаймні про це дуже дбає Антанта, яка й західну границю встановить там, де схоче, бо ми не маєм сили спинити її, а ми були ще недавно наймогутнішою державою!" Справді так; коли Германія переживає таку катастрофу, то нам нема чого журитись, нам, як кажуть, так і Бог велів.

1919 РІК

1 січня 1919 року

Сьогодні один студент, що служить в вартовому відділі, оповідав про “Контрасти” Винниченка в житті. На варті в палаці вони голодні, холодні бачать, як Директорії готуються всякі розкішні страви, подаються вина в такій кількості, що член Директорії Андрієвський щодня такий п’яний, що ледве на ногах держиться, очевидно, такі “контрасти” не піднімають авторитету власті. Не дурно один жид казав в редакції “Нової Ради”: “Недавно за Петлюрою шел весь народ, а тепер и десяток душ гимназистов не пойдет!”

2 січня

Петрусь привіз сумні звістки: большевики зайняли Сарни, а на лівім березі вже дійшли до Харкова. Повторюється торішня історія; якраз в цей час большевики зайняли Харків, а Петлюра, будучи військовим міністром, все завіряв, що все йде добре, що незабаром послане військо оточить зо всіх боків Харків і захопить там большевиків, а вийшло так, що послане військо не схотіло битись з большевиками, а пороз’їждалось на святки по домах, а 25-го січня большевики вже вступили в Київ. Петрусь розказує, що вже Винниченко каже, що краще було б, щоб добровольці-гетьманці розбили були їх, щоб вони тікали з боєм в Кам’янець, потім в Галичину, тоді інтелігенція українська була б разом з народом нерозривна, а тепер знов народ піде з російськими большевиками проти української інтелігенції. Невеселі міркування, що й казати!

5 січня

Директорія підняла боротьбу зъ та ы: найгостріше наказано, щоб в три дні всі російські вивіски, написи, як державні, громадські, так і приватні, було знято, а через два тижні почеплено, з грамотно написаними українськими. Піднялась в городі суєта, повна комізму і драматизму: робочі і матеріал надзвичайно дорогі, люди не знають укр. мови, бігають, шукають знавців і всі кленуть, проклинають українську владу, бажаючи їй швидше згинуті. А життя її, справді, видно, не довге, бо анархія починає розростатись не тільки по селах, а й перед очима Директорії, серед війська в самому Києві. Вчора 2-га Дніпровська дивізія мало не перебила свою старшину, яка поховалась під захист німців, і з зброєю в руках вся розійшлась по домах; мабуть, на свята, як торік те військо, що послане було в Харків на большевиків. Військо, послане в Катеринослав, проти розбійника Махна, теж розїхалось додому. Очевидно, з такою дисциплінованою армією нема чого думати про війну з большевицькими бандами, що сунуться та й сунуться на Україну. Правда, московський Совнарком завіряє, що він проти України війська не посилає, а що це українці-тарашанці, які підняли весною повстання проти гетьмана і під напором німців вийшли з України у Совдепію, а тепер вертаються додому; але крім тарашанців, на чолі яких стоїть Директорія, що складається з Пятакова і К^о, на Україну сунуться і банди латишів, китайців та венгрів, бувших красноармійців, які начебто не поладили з Совнаркомом і тепер не служать йому. Врешті хто б там не був, але вони большевики, які грабують, нищать Україну і заводять в ній анархію, бо на їх гляючи, і наша голота робить те саме, а наш уряд не має сили спинити їх. Підняти повстання зуміли, а завести лад, зорганізувати державу – на те нема розуму. Замість того, щоб опертись хоч на земство, наш уряд пішов слідом московських большевиків і рішив будувати державу виключно на “трудящих массах”, тобто на самому некультурному, темному і анархічному елементі, який до державної творчості абсолютно нездатний. Тепер вся надія на галицьке військо, але його багато не зможе сюди прийти, бо наші, що пішли на заміні в Галичину, не хочать там битись з поляками, а тільки грабують, навіть селян. Мені вчора розказував д-р Морозовський⁴³⁰, що приїхав допіру з Галичини, що українське військо, послане звідціль, не схотіло битись з поляками, захопило самовільно поїзд і рушило додому, і галицький уряд вимагав, щоб вони хоч зброю віддали, але вони не схотіли, тоді на границі, при пересадці, їх оточили січові стрільці кулеметами, а коли вони відмовились покласти зброю, то стрільці почали стрілянину і забили 120 душ, тоді тільки наше військо віддало зброю. Тепер, замість того відділу, послали в Галичину якусь Козятинську дивізію, але й вона, як кажуть, поводитьсь там так само. Та вже видно, яка наша армія, коли вона з Києва самовільно розходиться. З такою армією держави не збудуєш! Хоч би як-небудь дотягнути до весни, поки, може, прийде Антанта. Але треба, щоб уряд наш увійшов в згоду з нею, щоб зберегти свою державу, бо коли вона прийде по заклику росіян, то тоді доведеться розпрощатись з своєю державою.

8 січня

Сумно проходять Різдвяні свята; всі певні, що незабаром сюди прийдуть московські большевики. Директорія, як і Ц. Рада торік, щоб врятуватись від чужих большевиків, намагається сама повести найяскравішу большевицьку політику і вже оголошено, що вся земля без викупу перейде селянам, фабрики і заводи будуть націоналізовані і т. д. Замість того, щоб опертись на дрібну буржуазію, яка в Україні самий надійний клас, Директорія, так як і Ц. Рада, хоче спертись на анархічну голоту, яка здатна тільки руйнувати державу, а не будувати. При такому курсі уряду, натурально, що голота скрізь бере гору над заможнішим селянством, залякує його, тероризує і примушує ховатись і труситись. А через те скрізь по селах і городах грабежі, розбої, повна анархія; армія не слухає своїх начальників; та й не диво, бо вона організується сама собі; по селах збираються ватаги головорізів, які єднаються з такими ж з другого села, висовується якийсь отаман, чи полковник, точнісінько так, як за часів Хмельниччини. Але що було добре в XVII столітті, то неможливе тепер. Вчора приїхала депутація з Кременчуга – городський голова, голова повітового земства з скаргою, що місцеве військо грабує і город, і села. З великими труднощами доїхала депутація до Києва і то тільки через те доїхала, що нагрузила собі вагон вугілля, щоб було чим топити паровика! Просто не віриться, щоб в наш вік була така кустарна організація залізнодорожного руху! Земський голова, мій товариш по Харківському університету д-р Шарий⁴³¹, розказував дива про свою подорож, наче вони, як Стенлі⁴³², їхали серед диких африканських народів. На кожній станції, де їх поїзд спинявся, доводилось силою одбивати станційних служащих, які з відрами, мішками кидались, щоб набрати собі вугілля, бо його нема по станціях і нема чим палити в грубах. Нарешті якось добились до Києва, але Директорія їх не прийняла, а відіслала до міністерства. Вчора приїздив на скільки годин з Холмщини і Скоропис, але й його не прийняли, бо страшенно зайняті були якимись неодкладними справами, але швидше всього не схотіли його прийняти. Треба сказати, що недавно з Холмщини приїхали якісь холмщаци з скаргою на Скорописа, що він не дозволяв друкувати відозв Директорії про повстання проти гетьманської влади, що він сам гетьманець, що запродав полякам Холмщину і т. д. Винниченко та Петлюра здавна в контрах з Скорописом, ще з часів партійних чвар РУП, а через те Директорія одразу рішила одставити Скорописа від посади, але після уваг Петруся та деяких тутешніх холмщан, які посвідчили, що донос на нього зробили євлогівці⁴³³, Директорія передала справу на розслід міністру внутр. справ Мицюку. Микола Шаповал⁴³⁴, що працював на Холмщині під проводом Скорописа ще під час війни і ставився з пієтизмом до Скорописа, пояснив Мицюку, з яким він в добрих відносинах, що то наклепи, а через те Скорописа і вдалось залишити на посаді. Коли йшло про його слідство тут, на Берестя напали польські легіони, які Скоропис з німцями одбив і поспішив сюди, щоб Директорія дала йому хоч трохи війська, бо німці незабаром відуть з Холмщини, тоді поляки її заберуть,

але Директорія не прийняла Скорописа. Хіба їй до Хоамщини тепер, коли тут вона сама в небезпеці від большевиків внутрішніх та зовнішніх. Військовий міністр обіцяв Скорописові поміч, але чи схоче військо йти битись з поляками? Можливо, що воно так само поведеться, як і в Галичині.

9 січня

Вчора приїхала з Полтави до Директорії депутація на чолі з П. І. Чижевським, яка просить якнайшвидше послати поміч Болбочанові, бо його вже большевики виперли з Харкова і тепер насовуються на Полтаву. Болбочан каже, що краще його військо вже перебите, а у большевиків добре організоване і озброєне військо, яким командують досвідчені царські генерали. Очевидно, щоб завойовувати Україну, охоче йдуть з большевиками і генерали. Не знаю, що вигадає Директорія і кого вона зможе послати. Єдине було наджене військо січовицьке, але тепер до нього добавили багато тутешніх козаків, які ненавидять галичан за дисципліну, то певне, і це військо вже ненадежене. Кажуть, досі було теж дуже добре військо з гетьманських сердюків, що складається з хазайських синів, які охоче пішли б проти большевиків, але через большевицький курс уряду, по селах їхні батьки попали в небезпеку і вони рвуться додому рятувати своїх рідних від місцевих хуліганів-большевиків. Крім того, як посять це військо з Києва, то й тут почнеться повстання з середини, бо мало не всі робітники в Києві большевики, які ворожо ставляться до Директорії, бо вона одною рукою, тобто декретами, сіє большевизм, а другою – січовиками – розстрілює тихцем окремих большевиків, що тягнуть за уряд Пятакова і К^о і таким чином ще більше обурює проти себе; та до большевиків охоче підуть на повстання проти Директорії і інші російські елементи, що обурені на неї за “насильственну українізацію”, яка справді почалась в Києві: вивіски вже примусили перемалювати, а тепер, кажуть, і всі учебні заклади мають разом повернути на українські.

Та взагалі українським урядом незадоволені в Києві всі шари людності: дума спочатку хотіла захопити в свої руки міську владу, але їй заборонили і обмірковувати політичні питання; пресу російську всю закрили; суд має бути скасований і організований український; поліцейської варти нема, бо гетьманська розбіглась, а нової ще не організували, а через те грабежі, розбої надзвичайні. Під видом трусів приходять грабіжники і забирають все, а то й вбивають на смерть. Кажуть, що це робить саме військо, та й не диво, бо воно склалось з головорізів; та й в більшості і начальство таке саме.

Наприклад отаман 2-ої Дніпровської дивізії, яка розбіглась, арештував в Дарниці М. М. Устимовича з сином. Я вже казав 5.XII, що М. М. поїхав на Полтавшину за кінями, а може й для переговорів з Болбочаном, і з того часу в Київ не вертався, аж цими днями попав в руки отаманові 2-ої Дніпровської дивізії, який, одібравши у нього 1,5 мільйона грошей, розстріляв його, сина ж купів з іншими добровольцями одіслав в Київ, де його й випустили. Досі, ка-

жуть, отаман той грошей не здав, та й самого його десь нема, хоч він з своєю дивізією не пішов з Києва. Всі ми обурювались, коли це робила гетьманська влада; я про це згадував, коли описував арешт Винниченка, а коли не робить і революційне військо та влада, то це вже просто жах! Так само застрелили і гр. Келлера, переводячи в тюрму, і забрали у його, кажуть, 700 тисяч руб. Якби у його не було грошей, то його судили б військовим судом і, певне, розстріляли б, але це не зробило б такого жахливого вражіння, як тепер. І такі вчинки, кажуть, трапляються щодня.

На Харків посилають весь осадний корпус, що брав Київ, а тут зостануться недавно прибувші буковинці та галичани. Побачим, що з того вийде, але паніка серед громадянства велика.

11 січня

Сьогодні я хотів продати городських облігацій на 10 тисяч, бо вже не стає грошей на життя; недавно курс на їх був 103 карбованці, а сьогодні мені од сили давали 80 карб., а це найміцніші папери і я гадав, що ще й вигадую щось на ссуді, взятій під дім, аж виходить, що доводиться терять та ще й не мало; скрізь по банках тільки й мови про те, що большевики прийдуть, як і то-рік, в 20-х числах по ст. стилю; а коли й не прийдуть, то Директорія буде сама запроваджувати большевицьку політику, а через те всі, хто може, тікають то в Одесу, то в Крим, то за кордон. Багато моїх приятелів примостилося в закордонні місії і рихтуються виїздити, а мені не хочеться розлучатись з дітьми, щоб раз у раз знати про їх – чи вони живі, чи здорові; якби було з чим, то поїхав би у Крим, бо це не так далеко, але там тепер страшенна дорожнеча; сидітиму вже тут і дождатиму, як віл обуха.

О Г. Лотоцькому запропонували посаду посла в Царєграді, замість Суковкіна, він сказав Петрусьві, коли він візьме у його посаду радника, то він згодиться їхати.

12 січня

Петрусь не вважає можливим їхати радником, а секретарем згодився, коли Винниченко його пустить. За сніданком Петрусь про це сказав Винниченкові, на що той з сумом одповів:

– Всі тікають і Ви хочете мене покинути!

На це Петрусь, набравшись сміливості, сказав:

– На мою думку, пора і Вам, Володимире Кириловичу, тікати, бо все чисто валиться, ніхто нікого не слухає, у Директорії виприсяє з рук влада.

Винниченко нічого на се не одповів і мовчки досидів до кінця сніданку; так само й Розалія Яківна. Петрусь боїться, що, може, Винниченко дасть розпорядження не брати його в місію, так само, як Директорія не дозволила взяти і В. М. Леонтовича. А коли Винниченко не буде перечити, то Петрусь поїде

і мене з собою кличе, але я на свій кошт їхати не можу, а в місію мене, буржуа і контрреволюціонера-гетьманця, теж не візьмуть. А тим часом, і тут скоро не буде чим жити, а коли прийдуть большевики, то певне, як кандидата в гетьманські міністри, ще й розстріляють. А тим часом хотілося б ще трохи пожити, щоб побачити, чим скінчиться доля України, про яку я весь свідомий вік свого життя клопотався і про яку дбав. Всі зайві гроші, що залишались від мого скромного життя, я віддавав на укр. справи, про які вже й позабував, а тільки пам'ятаю про більші суми, таким чином, не склав собі запасу на старість. Якщо минеться благополучно напад московських большевиків, то який би не був укр. уряд, а певне він мені видасть якусь пенсію до живоття, бо з домка свого я не маю ніякого прибутку, крім квартири, а землю наміряються забрати всю дурно. Але я боюсь, щоб не вийшло знов так, як весною. Дуже вже хапаються і по багато набирають в рот, так що й пережувати не можна, і неминуємо подавляться, то знов прийде хтось і битиме по шії, а тоді випаде з рота все, що набрали. А якби не хапались, а викупили б що вище земського цензу та порозпродавали селянам, то таке рішення аграрного питання більш-менш задовольнило б всіх, а тепер всі будуть незадоволені, окрім селянської голоди, яка все одно не дасть собі ради з землею, бо вона до того не має ні хисту, ні способу. Не дурно наші селяни про неї кажуть: "бідний дурному брат рідний".

Я скільки раз продавав землю в Перешорах та Кононівці найбільшим селянам, а через скільки років виходило, що більшість з них знов була безземельна, бо порозпродавала землю тим, що її люблять і вміють коло землі працювати. Наші революціонери-утопісти нічого то не знають і роблять експерименти, спираючись на теорію, принципи, а на практиці знов вийде пшик, але, на жаль, кривавий! Через отаке рішення за земельної справи вже нічого не варті й облігації земельного банку, що я дістав за продану землю і взяв у ссуду, коли не ставало грошей на "Раду", і під заставу яких я позичав в банку гроші. Як я тепер викручусь, і сам не знаю?!

Одним словом – "трепещи, буржуазія!"

14 січня

Сьогодні Скоропис прислав ковельського комісара з листом до мене, щоб я поклопотався у Директорії про аудієнцію для нього. Поляки вже в п'яти верстах від Бреста, вже й частину Волині захопили. Не знаю, чи зможе Директорія послати туди військо, бо його треба скрізь, а надійного тільки галичани. Большевики вже за 30 верств до Полтави, Чернігів теж зайнятий, донці захопили весь угольний басейн; румуни забрали всю Бессарабію з Хотинщиною; Антанта сидить в Одесі, в Севастополі і дивиться на це все. А найгірше лихо, що в середині повна анархія: Махно⁴³⁵ з своїми бандами був захопив Катеринослав і встановив большевицький уряд; в Трипіллі увільнений комісар Зелений⁴³⁶ збирає ватаги, щоб йти на Київ скидати Директорію; кажуть, що до нього перейшла мало

не вся 2-га Дніпровська дивізія, що розбіглась з-під Києва; в Таращі Грабенко, який організував весною повстання проти гетьмана, тепер збирає ватаги проти Директорії. Здається, Директорія все робить, щоб бути такою, як російська Совдепія, але не може задовольнити наших хуліганів; вже видали їй земельний закон, по якому вся земля вище 15 десятин одбирається дурно і передається селянам, але це може задовольнити селян-хазяїнів, а не голоту, розбишак, яким не землі треба, а грабунку. Вони в селах верховодять, хоч їх і значна меншість, бо користуються відсутністю влади на місцях та большевицьким курсом уряду, але їм хочеться захопити і города, щоб пограбувати багату городську буржуазію, через те вони й не задоволені Директорією, через те називають себе большевиками і з нетерпінням ждуть московське большевицьке військо, щоб разом з ним погромити буржуазію. А Директорія замість того, щоб опиратись на працьовитих селянських хазяїнів і втихомирити хуліганів, сама становиться большевицькою, думаючи цим задовольнити своїх большевиків, яких вважає за "революційний народ". Але вона помиляється, як і минулого року Ц. Рада. Хазяїни не піддержуть її, бо вони тероризовані хуліганями, яких підтримує уряд, а хулігани пристануть до большевиків і примусять Директорію тікати, що я й предікав Винниченкові, коли він задумав повстання проти гетьмана. Але горе в тім, що Винниченко, як спеціаліст по втіканню, втече собі, а українську інтелігенцію большевики перестріляють.

Через два дні має зібратись "Трудовий конгрес", який по всім даним, буде большевицьким по настрою. Кажуть, що військово командування наміряється, в такому разі, розігнати конгрес і оголосить військову диктатуру, але це, очевидно, не заспокоїть мас, а швидше прискорить прихід московських большевиків і січовикам доведеться з боєм одходити до Галичини. Треба було спочатку це зробити і не давати Винниченкові та Шаповалові з К^о розбольшевичувати народних мас; спочатку можна було заспокоїти народ, продавши йому більшість панських земель, а трудову інтелігенцію захопити національним курсом, тоді можна було б і проти московських большевиків устояти, а тепер діло скінчене – пропала українська державність, бо як прийде Антанта, то оголосить "єдиную" монархію, в яку вона вклала масу своїх грошей, а коли придуть большевики, то оголосять єдиную совдепію. Натурально не вік будуть большевики чи Антанта, і Україна знов оживе, бо після всього прожитого і пережитого українську свідомість не здолають ніякі централістичні сили.

17 січня

Ярішив їхати з Петрусем до Цареграду, бо тут зоставатись якось моторошно; мої нерви не видержуть другого нападу большевиків і большевицького режиму; я торік так од його страждав, що ввесь час большевицького навалу лежав хворий. Коли я сьогодні зайшов в міністерство закордонних справ за паспортом, то побачив там величезний натовп народу, який прийшов, щоб дістати змогу виїхати з Києва. Одні просяться взяти їх у яку-небудь дипломатичну місію, другі аби хоч фіктивно приписати їх, аби мати змогу виїхати за кордон, чи хоч до Одеси, яка в руках Антанти, а треті, щоб получить паспорт для виїзду, а вони вже самі якось найдуть змогу виїхати. Одним словом, почалась еміграція укр. інтелігенції за кордон, яка боїться бути розстріляною большевиками. Якби ці большевики були свої, то, певне, не емігрувало б стільки народу, а московських большевиків всі бояться, бо вони розстрілюватимуть не тільки буржуїв, а й українських діячів, обвинувачуючи їх в буржуазності.

18 січня

Винниченко же не діждеться конгресу, щоб передати йому всю владу, а самому втекти за кордон, він вже й паспорт собі виробив, бо большевики вже під самою Полтавою, а єсть чутки, що вони вже й Полтаву зайняли. В городі страшна паніка, кожний хоче кудись втекти, бо большевики, кажуть, дуже люті на українців за розстріли поодиноких большевиків, що роблять січовики. Вчора приїхав Левко з Кононівки з жінкою і дітьми в санітарному поїзді, бо поїзда припинено, щоб дати змогу швидше перевезти січовиків в Полтаву. В селі тихо, селяне сидять собі спокійно, тероризовані місцевими хуліганями, які тепер звать себе петлюрівцями, а незабаром зватимуться большевиками; інертна селянська маса цілком в руках отсих хуліганів, які самі себе і в конгрес вибирають і взагалі розпоряджаються по селах, як хочать.

20 січня

Прийшли вісті, що січовики вибили большевиків, які справді були зайняли Полтаву. Настрій у всіх кращий і Винниченко вже наче покинув намір тікати, а ще сподівається, що конгрес його вибере за президента. Горе, коли влада в руках людини насторою, хворої нервами, у якої все залежить від нервів. Галичани задумали було оголосити диктатуру Петлюри і з поміччю його популярного імені захопити всю владу в свої руки, взяти правіший курс і увійти в зносини а Антантою, щоб добути од неї допомоги проти большевиків. Тепер, коли наші вже загнали большевиків на 83-тю версту за Полтавою, вже знов позиція Винниченка укріпилась, але коли большевики будуть дужати, то знов виставлятиметься

21 січня

диктатура Петлюри, який каже, що краще вмерти, ніж втікати од большевиків. Конгрес одкладено на завтра, до роковин оголошення самостійної України Центральною Радою. Завтра ж буде урочисто оголошено з'єднання Галицької України з нашою на Софійській площі, в присутності 60 душ делегатів галичан, що спеціально для того приїхали, а потім відкриється в опернім театрі конгрес.

22 січня

Вчора виянилось, що большевики знов захопили Полтаву і вже сунуть на Миргород; так само вони вже доходять до Ніжина, а з Гомеля через Коростень теж сунуть на Київ. Очевидно, прийшов кінець укр. державності: большевики оголосять “єдиную со-вдепію”, а весною Антанта вижене большевиків і возстановить “єдиную монар-хию”. У мене є ще слабенька надія на сьогоднішній урочистий акт, який мають оголосити, що може ще врятувати українську державу. Діло в тім, що Антанта признає законність розчленення Австрії на ряд самостійних держав, а значить визнає право і галицьких українців на самовизначення і на свою делегацію на мировий конгрес. На конгресі галичани будуть доводити, що вони один народ з російськими українцями, що вони вже з'єднались в одну державу і таким способом може й мировий конгрес признає законним за російськими українцями право одділитись від Росії і скласти з австрійськими українцями одну держа-ву і допоможе їй одбитись від большевиків. Наш уряд з “Трудовим конгресом” напевне одступає з січовиками до Галичини і відтіля будуть видавати закони на всю Україну, захоплену большевиками. Повторюється те саме, що було з Ук-раїною в XIII віці. Коли насунули на Київ татари, то державне життя України пересунулось на захід, в Галичину, де Роман та Данило заснували Галицьке князівство. Але можливо, що Антанта не схоче признати і за австрійськими ук-раїнцями права на самоозначення, а приєднає їх до Польщі, а українців до Росії. Взагалі трагічне становище українського народу; і коли його поривання до ор-ганізації своєї держави не здійснять тепер, то доведеться, як і полякам, ще жда-ти на другу мирову війну, після якої вже напевне прийде черга і на українську державу. Як воно не складеться в близькім часі, а сьогоднішнє з'єднання України в одну державу після 700-літньої розлуки єсть величезної ваги річ.

24 січня

Сьогодні Петрусь сказав, що завтра Цареградська місія виїздить через Волочиськ, а там вже видно буде, якою дорогою їхати далі і чи їхати; певніше всього, що місія зос-танеться в Галичині. Через Одесу не пускає Антанта, через Румунію теж не пускають, бо всі бояться большевицької зарази. Та й яка рація їхати до Царе-граду, коли й сам уряд не сьогодні-завтра тікатиме з Києва. Військовий міністр сказав, що справи сьогодні стоять ліпше як вчора і єсть надія, що раніше як

через тиждень большевики не прийдуть до Києва, і за цей час можна буде евакуувати саме головне. Характерно, що одною з головніших інституцій, які мають рятувати, Винниченко вважає державний театр, що ставить його п'єсу. Київ рішено не здавати, а одбиватись в йому скільки мога, зібравши сюди всю тяжку артилерію, це значить, знов віддати столицю під обстріл большевикам і під розгром. Я не розумію – чи це ідіотизм, чи це несвідома провокація з боку Винниченка. Коли харківський комісар Тимошенко просив допомоги, щоб не дати захопити Харкова, то Винниченко сміявся, кажучи: “Ви самі бачили тих большевиків?” – “Ні, – каже Тимошенко, – я не бачив, але Болбочан мене послав просити негайної допомоги, бо через тиждень-півтора большевицька армія захопить Харків”. На це Винниченко одповів: “Ви і Болбочан нічого не знаєте, то зовсім не большевицька армія, а місцеві банди; у нас з большевиками умовлено, що вони воювати з нами не будуть, і я в цьому певний”. Він повірив, що Раковський та Мануїльський запевнили Розу Яковлевну, що коли Україна підніме повстання проти гетьмана, то вони заважать не будуть. Коли Тимошенко виїхав з Києва, то вже не міг в'їхати в Харків, бо він вже був зайнятий большевиками. Тоді тільки послали Болбочанові допомогу, яка складалась, по словам Болбочана, з “большевицького хламу”, який, захопивши коні, порозбігався дорогою по домах, а которі козаки й доїхали, то битись з большевиками не схотіли, а відділ галичан по невідомій причині опинився не на харківській дорозі, а на кременчузькій. Тимошенко висловлює підозру, що полтавські залізничники большевики перевели їх на ту лінію, щоб не допустити до Харкова. Тепер всю вину складають на Болбочана, навіть обвинувачують його в зраді, але певніше всього, що це результат большевицької інтриги, або старшинської зазисті, бо Болбочан придбав собі славу невтомного борця з большевиками, з якими він без перериву воював цілий рік і в подяку за це (а може, якраз за це) тепер і арештували його. І так, не послали в свій час під Білгород допомоги Болбочанові, то тепер мусить увесь уряд з Конгресом подаватись на захід і, певне, під напором большевиків, переїдуть і в Галичину, але й там пробування українського уряду не забезпечене надовго, бо поляки можуть захопити Галичину, як тільки дадуть собі якусь раду дома. В австрійській пресі, як пише Ліпінський, вже обмірковується поділ України в такий спосіб: Польща бере собі Галичину, Волинь, Поділля і частину Київщини, Румунія – Буковину й Бессарабію з Одесою; чехо-словаки – Угорську Русь та Лемківщину, а решта одходить до Москви.

В п. п. Редакторе! Дозвольте мені, людині хоч і далекій тепер від політики, але яка сорок років стояла близько коло справ відродження української нації, висловити в Вашому часописові свої думки з приводу сучасного становища України. Я не буду говорити про всі ті причини, що привели її до другої нашої Руїни. Я не згадуватиму ні про хибну діяльність незчисленних партій та гуртків, на які поділилась наша інтелігенція, ні про помилки та злочини окремих політичних діячів, бо це було б даремним і дразливим самообвинувачуванням, самоопльовуванням, які нарешті пора вже нам залишити. Взагалі, пора вже покинути оті партійні та особисті чвари, ворожнечу, інтриги та одностайно, “односердне й одностайне” взятися за справу виходу з того становища, в яке збігом обставин попала Україна, про що я й хочу тут висловитись, можливо, корочче.

Не вважаючи себе компетентним в справах Галичини і гадаючи, що ближча доля її піде окремою від Наддніпрянщини дорогою, я скажу тільки, що визволена з лабет Польщі і нейтралізована Галичина мала б для нас, наддніпрянців, величезне значіння в справі нашого визволення з братніх обіймів Московщини.

Щодо визволення Наддніпрянської України, то, здається, тепер всім ясно, що на якусь інтервенцію з Антантою нема нам чого сподіватися, а треба поклатися тільки на національну відпорність, енергію та завзяття народу нашого, який вже три роки кривавиться в боротьбі з московськими окупантами. Народ наш, після чотирьохлітнього досвіду нарешті переконався, що на Україні повинна бути тільки своя українська влада, бо всяка чужа – чи комуністична, чи чорносотенна, тільки пляндрує й грабує його. До цієї свідомості довели його самі ж оті московські окупанти, з якими він тепер і бореться так героїчно. Але боротьба та провадиться неорганізовано, непляномірно й несистематично, і її доконче необхідно організувати, одухотворити, щоб підняти всенародне повстання і, вигнавши большевиків, збудувати свою державу.

Розглянемося – як це зробити і хто має тепер найбільше шансів на це?

Там, на Україні, де весь народ об'єднався, принаймні думкою, під гаслом – “Геть чужинців!” і дійшов до такого шовінізму, що загрожує вирізати всіх, хто

говорить по-московському, з великого числа всяких отаманів та ватажків, що борються з окупантами, найбільше уславився очевидно найталановитіший з міже них – “батько” Махно, що по своїй вдачі нагадає одного з героїв Руїни XVII віку, Сірка, але й Махно, як і Сірко, людина без широких державнотворчих плянів, а тільки – дика, степова, руйнуюча сила, що несвідомо, інстинктивно обороняє свій край від чужинців, а тому й не можна сподіватись, щоб він зміг вигнати москалів і збудувати Українську Державу.

Тут, на еміграції, наші люде розбіглись думками, в них нема такого одностайного захоплення однією думкою, одним поривом, одним гаслом, як у народу на Україні, а тому й нема такої особи, на якій спинилися б очі. Тут люде поділились на гуртки, на групи і замість того, щоб збільшувати книжковий запас, цей культурний капітал для України, всю свою енергію, папір та гроші витрачають на гризню між собою, на полеміку-лайку в своїх органах, нікому на Україні не потрібних, а тут тільки скандалізуючих українську націю. Один гурток в своїм органі виступає проти боротьби з московською комуністичною владою і закликає до кооперації з нею. Другий – стоїть за будовання своєї комуністичної республіки, яка була б в федеративному зв'язку з такою ж московською і всіх інакомислящих лає ... “по-комуністичному”.

На чолі цих гуртків стоять, на жаль, наші найчільніші люде – видатний учений-історик М. Грушевський та талановитий белетрист В. Винниченко, які, правда, тепер вже не мають того політичного значіння, що ще недавно мали, бо як державні мужі не виправдали тих надій, що поклало на них громадянство. Їхнє абстрактне теоретизування після всяких манівців завело їх на стежку кооперації з московськими комуністами, яка йде врозріз з широким шляхом національної самоохорони, по якому інстинктивно пішов наш народ, а тому обидва вони й втратили свою таку голосну ще недавно популярність серед мас на Україні. Перший з них, хоч і учений-історик, не зрозумів нашого історичного моменту і перемудрував, переполітикував, ставши на чолі по суті великоруської есерівської партії і мусів вийти в тираж ще разом з есерівською Центральною Радою і зможе повернути своє політичне значіння хіба тільки з “евентуальним” відродженням тої Ц. Ради. Винниченко, гарячий сангвінік, чесний та щирий, але не реальний політик, зійшов з політичного кону добровільно, вийшовши з Директорії, і зможе вернутися на перше місце тільки тоді, коли Україна стане дійсно “Українською Комуністичною Республікою”...

Крім цих гуртків (я не кажу про чужих нам Моркотуна і КО), є багато окремих особ, що, як і більшість галичан, стоять за федеративний, або навіть автономний, зв'язок з будь-якою Росією, хоч би й з царською.

Галичане, розчарувавшись в державнотворчих здібностях наддніпрянців і загубивши всяку надію на можливість разом з ними збудувати Соборну Українську Державу, тепер за малим не всі прагнуть з'єднання з Росією, в надії, що вона їх врятує від Польщі. Дійсно, до 1917 року вся Московщина прагла приєднати до себе Галичину та Підкарпатську Україну; щоб, задушивши отой П'ємонт, яким була Галичина для України, закінчити об'єднання “русского

народа подь скипетром русскаго царя”, в чім наочно могли переконатися галичане, після заняття москалями Львова. Але тепер, після того, як воскресла Україна і полонені галичане відиграли таку значну роль в організації шкільництва на Україні та її державного апарату, всі москалі, починаючи з чорносо-тенців і кінчаючи большевиками, бояться приєднання Галичини до Росії, щоб не збільшити в ній українського сепаратистичного елемента і не довести її знов до розпаду.

І тепер з певністю можна сказати, що, поки не буде самостійної Української Держави над Дніпром, ніхто Галичини й не подумає відривати від Польщі. Був час, коли галичане, пішовши разом з Скоропадським, допомогли б йому збудувати дійсно Українську Державу, але вони воіли піти з наддніпрянськими соціалістами і розвалити ту, хоч напівукраїнську державу, яка згодом вирвала б їх з польського ярма. Тепер, намагаючись вирватися з того ярма, галицькі політики в розпуці кидаються на всі боки: пробують увійти в контакти й з Маклаковим, Гірсом, Струве і з Денікіним та намовляють наддніпрянців приставати на федерацію з Росією, яка, мовляв, вже не буде такою, як була царська. Але ми вже бачили й царську, і Росію Керенського, і большевицьку і знаємо, що москалі всі однакові централісти-імперіалісти, як і поляки. Очевидно, що й з цих федералістичних кіл нема чого сподіватися визволителя і будівничого Української Держави.

Але все -таки велика більшість емігрантів наших стоїть на принципі суверенності України. Одні з цих самостійників, переважно соціалісти всяких гатунків – і “настояні”, як еседеки та есери, і “фальсифіковані”, як соц.-самостійники та есефи, що тільки під час революції понадівали на себе киреї захисного соціалістичного кольору, стоять за самостійну Народню Республіку, устрій якої кожна з них груп, чи партій, уявляє собі по-своєму. Несоціалістичні Народня партія та Хлібороби-демократи якомсь невиразно говорять про форму будущої Української Держави і тільки Хлібороби-державники, на чолі з В. Липинським, твердо й виразно стали на точці погляду, що Українську Державу може збудувати, й оборонити від сусід тільки “дідичний” Гетьман-Монарх. До дуже логічних та переконуючих аргументів В. Липинського, (“Хліборобська Україна I–IV”), одного з найліпших знавців гетьмансько-козацького періоду нашої історії, можна хіба додати тільки те, що справді, не можна збудувати й оборонити держави з республіканською формою там, де нема своєї національної буржуазії і майже нема інтелігенції і де 80 % людності не може прочитати навіть виборчих списків; республіканська форма тепер вимагає більшого культурного рівня народу, ніж тепер на Україні чи взагалі в бувшій Росії, крім хіба Фінляндії та Прибалтики.

Але, на жаль, Хлібороби-державники зв'язують ідею монарха з особою П. Скоропадського, мотивуючи тим, що він гетьманського роду і вже раз довів свою здатність до будування держави, забуваючи, що на Україні не було гетьманів гетьманського роду, крім Юрася Хмельницького та Петра Дорошенка. Що ж до будівничої здібності П. Скоропадського; то сміливо можна сказати,

що він довів хіба те, – як не треба будувати держави. Своєю невиразною соціально-національною політикою він придбав собі у народу славу “панського гетьмана”, у панів – репутацію “демократа й сепаратиста”, а в української інтелігенції – опінію “Об’єдинителя Росії”, і через те, як він сам висловився, – “не поміг йому Господь збудувати Українську Державу”, хоч і спирався він на 500 тисяч німецьких штиків. Не допоможе йому Господь і тепер, якщо він рішиться з якоюсь військовою силою з’явитися на Україну; своїм вступом він тільки розіб’є український протибольшевицький фронт і внесе заколот в боротьбу повстанців з москалями, бо велика частина повстанців з’єднається проти нього з большевиками, як з’єдналась і проти Денікіна та Врангеля. Цілком можна припустити, що П. Скоропадський тепер вже не “малоросійський старшина”, яким був за часів свого гетьманування, що він став тепер зовсім свідомим самостійником і що помилкою було його скидати з гетьманства та ще саме тоді, коли в кабінеті вже мало не більшість міністрів були свідомі давні українські діячі, але ще більшою помилкою – виставляти його кандидатуру на Гетьмана-Монарха тепер, коли так попсована його репутація у всіх шарах та верствах української людності, що за ним може піти хіба якась невелика купка. А тому й кандидатуру П. Скоропадського на визволителя і будівничого України треба теж відкинути, як і попередні.

Але не можна відкидати самої ідеї Гетьмана-Монарха, яка тепер, як кажуть приїжджі з України люде різних світоглядів, набирає все більше й більше популярності. Народ на Україні, що за цих чотири роки бачив та перетерпів всякі влади і всяке безладдя, прагнучи ладу, при якому можна було б жити, не ризкуючи кожної хвилини своїм життям, спокійно орати-сіяти, інтуїтивно приходить до думки, що йому треба “тата”, “хазяїна”, “царя”, “хоч палиці з надітою короною”, хоч “гетьмана, за якого хоч і били шомполами, та не розстрілювали”, тобто до тієї ж думки, яку так блискучо обґрунтував історик В. Липинський. Есдек, що об’їздив Волинь як український комисар під час наступу Петлюри з Пінсудським, оповідав, що селяне радили йому для більшої поваги серед народу не називати себе комисаром, в ролях яких вони бачили всяких жидків, а губернатором, і жалкували, що Петлюра не оголошує себе царем, за яким, як вони казали, вже занудився народ. В цікавих споминах д. Ярополка в “У. Прапорі” згадується, з яким побожним зацікавленням селяне на Україні допитувалися у галицьких стрільців – чи правда тому, що міже ними переховується царевич? А коли ті запевняли, що ніякого у них царевича нема, то селяне тільки похваляли їх за таку конспірацію, упевнившись, що серед таких обережних людей царевич виховається від ворогів і таки заведе можливий для життя лад.

Дійсно, як слушно доводить Липинський, тепер тільки монарх зможе дати бажаний спокій, тільки монарх зможе збудувати українську державу та оборонити її від сусід, а тому треба спішити поставити свого монарха в своїй державі, поки ще не настав всеросійський цар, до якого неминуємо врешті приведе централістично-самодержавна комуністична влада, бо тоді Україна з московського комуністичного ярма знов попаде в московське царське, хоч,

може, трохи й легше за те, що було до революції. Зрозуміло, що українській інтелігенції, вихованій на демократизмі, на мріях про державу “без холопа і без пана”, з виборними гетьманами чи на соціалістичних принципах, нелегко позбутися мрій про республіканську форму держави. Ми не мали своїх царів, королів чи навіть і великих князів, бо російська школа привчила нас думати, що й Владимир Святий не наш; у нас не було отої сучасної мишури двірської та родовитої аристократії, бо вся вона стала чужою нам, а тому нам якось ніяково, навіть соромно й подумати про свого монарха, а тим часом, хто вдумается в наше минуле і тверезим оком гляне на сучасне, той побачить, що колись, до татарщини, ми мали свою державу, бо мали своїх монархів, а в новіші часи і досі не мали й не маємо, бо не мали й не маємо своїх монархів. – Але українським монархом не може бути ні Скоропадський, ні Петлюра, ні хтось інший *свій*, бо на *своєму* ми, по своїй недисциплінованості, не об’єднаємося, не помиримся, а знов тільки якийсь варяг, як в старовину; якийсь чужоземний королевич, що матиме за собою піддержку якоїсь держави, прийде з своєю гвардією, привезе своїх, а не московських, “фахівців” чи “спеців” і поведе політику понадкласову, понадпартійну і зорганізує державу з неграмотних хліборобів, як це зробили в наші часи чужоземні королевичі в Греції, Румунії, Болгарії, а приклади культурних народів, як фінляндці, прибалтійці, чехи та інші, що зорганізувались в республіки, до нашого неграмотного народу не підходять.

Як же здійснити ідею Української Монархії, без якої не може бути і нашої державности? Ту ідею, до якої інстинктивно дійшов наш народ і яку мав сміливість голосно піднести не мартовський, а давній, з гімназичних часів свідомий український діяч, один з найчільніших інтелектів наших, В. Липинський?

Найпростіше і найшвидше здійснити її можна було б тоді, коли б цією думкою перейнявся наш державний центр, тобто Рада Республіки та уряд на чолі з С. Петлюрою, до голосу якого прислухаються всі: одні – з надіями, другі – недовір’ям, треті з злістю й презирством, а дехто й з заздрістю до особи Петлюри. Але всі, навіть й особисті вороги його, мусять признати, що з українських імен ім’я Петлюри тепер найпопулярніше не тільки на Україні, а й по цілому світі, бо Україна так, чи інак, а всіма з’ясується тепер з ім’ям Петлюри. Ще в 17 році його знали менше, як Грушевського або Винниченка, а вже починаючи з повстання проти Скоропадського, хоч і не він його організував, ім’я його все росте й росте, завдяки перше всього тому, що він непохитно весь час держався ідеї самостійности України і стояв на чолі уряду й армії, що боролася з московськими окупантами. Інший на його місці давно махнув би рукою на все і, захопивши хоч небагато грошей, на які він має моральне право, поїхав би собі кудись в спокійне місце відпочивати, а він весь час переживає з урядом та армією всі фізичні й моральні злигодні подоланих та поневіряння, що спадають на голови людей, силою викинутих з рідної землі. Причём, ніхто не може закинути йому “своєкористія та любостяжання”, в яких обвинувачують немало наших найвидатніших політичних діячів. З другого боку, його ім’я спопуляризували москалі безмірно більше, як чорносотенці – ім’я Грушевського за

царських часів; тоді тільки глузували з “язика Грушевського”, а тепер карають за “язик петлюровській”, розстрілюють за “петлюровські повстанія”, садовлять по чрезвычайках за всякі прояви українства, називаючи їх “петлюровщиною” і тим тільки піднесли в очах народу ім’я Петлюри і українського уряду. Тепер народ, забувши ще недавно такі принадні соціалістичні лозунги та програми, виробив свою: найлучча, кажуть селяне, програма у Петлюри! Чому? Бо він і проти большевиків, і проти денікінців! Отсе й вся програма!

Все отсе вкупі привело до того, як оповідають приїжджі з України, що ім’я Петлюри тепер стало там гаслом в боротьбі з московськими гнобителями та символом самостійности України. Можна не визнавати Петлюри за великого чоловіка, не причисляти його до найздібніших наших людей, але не можна не признатись, що чи збіг обставин, чи його здібності піднесли ім’я його на таку височінь, що тепер він тільки один має хоч якісь шанси на об’єднання повстанських загонів та на визволення України. Тільки не треба йому заважати, вставляти паліччя в колеса, не треба в безсилій злобі плюгавити, ганьбити його, пам’ятаючи, що тут ходиться не про особу Петлюри, а про честь України, на чолі уряду якої стоїть Петлюра.

І коли цей уряд захопиться ідеєю Української Монархії і, зробивши відповідні заходи щодо кандидата на Гетьмана-Монарха, з цим гаслом піде на Україну, то вістка про свого царя, про близький наступ спокою й ладу піднесе дух народу, допоможе підняти всенародне повстання і вигнати москалів.

Противники Петлюри запевняють, що у нього так закрутилась голова на вершині влади, що він до смерти не зречеться її добровільно. Але з певністю можна сказати, що коли йому доля послужить і пощастить вигнати московських гнобителів, то він задовольниться славою Пожарського чи Гарібальді і складе владу перед тим, хто дійсно зможе збудувати Українську Державу. Коли він “во славі” повернувся з Житомира попереді німецького війська і був закиданий в Києві квітами, як “визволитель від большевиків”, то зрікся високих посад, які тоді міг би одержати, і вернувся до своєї давньої професії журналіста, прийнявши скромну посаду рецензента в “Книгарі”, поки його не обрано було на голову Київського земства, а потім і на голову Всеукраїнського Союзу Земств. Петлюра за цих чотири роки досвіду повинен переконатися в тім, що Української Держави ніхто *свій*, хоч би він був і геніальним організатором, збудувати й укріпити не зможе, як не зміг того зробити й великий Богдан і мусів піддатися Москві.

Географічне положення України над теплим морем, з найкращою в Європі чорноземлею, з незчисленними підземними багатствами, при незахищених природою границях, завжди приваблювало і буде вабити ненажерливих сусід. Разом з тим та ж родюча земля та лагідне сонце, що не вимагають тяжкої праці, як польський пісочок та московська глинка, не виробили у нашого народу систематичної працьовитості та енергії в боротьбі з природою, як у наших сусід. Кров перехожих, свободолюбних народів, що тече в жилах нашого народу, не дала витворитися в йому здатності до гуртування, дисциплінованості, до

державної організації, як у москалів. Всі оці фактори, що впливали на протязі тисяч років, не дали змоги виробитися у нашого народу відпорности проти сусід, під яких він мусів завжди підпадати; він мав свою державність тільки тоді, коли її організували варяги, аж поки кров їх не змішалась з українською і вони не почали, українським звичаєм, відділяти всіх жонатих синів на своє власне господарство і тим, розпоротивши державу, не піддали її під владу, сусідам. Тепер, коли розпалась сила сусідова, що гнітив український народ на протязі двох з половиною століть, настав час, коли можна знов збудувати свою державу, але для того треба знов покликати варяга, перед яким скоряться всі наші інтелігентні сили: і амбітники, і славолюбці, і егоцентрики та анархісти і, покинувши боротьбу між собою за перші ролі, всі візьмуться за працю організації держави і хіба тільки уперто-прямолинійні з соціалістів будуть в мовчазній опозиції, бо народ за цих чотири роки досить вже наслухався їхніх лозунгів про поглиблення революції і так натерпівся, що не скоро стане знов до них прислухатися. Вже тепер, як оповідають приїжджі навіть есери, народ наш не тільки про соціалізацію землі, а взагалі про землю і не згадує, бо не тільки панської, а й своєї нема чим обробити – все большевики реквізували і вивезли в Московщину і одбирають навіть і той хліб, що вродив на копаних грядках!

Ще висловлю скільки думок про внутрішнє впорядкування в майбутній державі нашій. Державний устрій нашої країни повинно будувати не на парламентаризмі та централізмі, а на федерації окремих земель, округів чи губерній, тобто на широкому самоурядованні, але не на цензовім дореволюційнім земстві і не на пролетарських советах, а на земствах-радах, вибраних тільки в першій інстанції по загальному демократичному виборчому праву, але не по виборчих списках, а з місцевих людей, відомих кожному в своїй околиці. Делегати цієї першої земської одиниці вибирають гласних до повітової Ради, а ті – вибирають послів до губернської Ради, що разом з тим будуть послами і до Центральної Державної Ради, чи Союму, перед яким повинно бути відповідальне міністерство.

Найважче в такій хліборобській країні, як наша, впорядкувати земельне питання, на якому зломиле собі шию немало людей, починаючи з славних братів Ґракхів. Не можна його zostавити в дореволюційнім стані, не можна по-лишити його на полюбовне розрішення землевласників та селян між собою, як думають Хлібороби-державники, але й не можна рішати його по принципу – “вся земля трудовому народові”, чи, як каже сільська голота, – “всім по сім”. Бо, перше всього, як каже статистика, всім по сім десятин не стане, та при такому розпорощенню землі, з примітивною хліборобською культурою, не стане продуктів для апровізації міст, фабрично-промислового робітництва, на виробку цукру, спирту та всякого технічного промислу. А на кооперацію в хліборобській продукції, про яку дехто марить, не можна покладати ніяких надій, бо масових прикладів такої продукції ще світ не знає і нема підстав думати, що наш народ покаже світові приклади такого способу господарювання; досвід на хліборобських артілях-спілках М. Лівичького у нас вже показав

це. Кооперація, дійсно, має місце в сільському господарстві по багатьох краях, але тільки в спільному збуті та закупі продуктів, а не в гуртовій продукції, бо сільське господарство не те, що фабрично-промислове, воно по своїй природі вимагає особистої ініціативи, творчості кожного господаря.

Коли тепер, при сучасній прагматичній с.-господарській культурі, передавати всю землю трудовому народові, то він на ній ледве виробить продуктів для себе, як справедливо народ і характеризує таке дрібне господарство приказкою – що Іван зробив, те Іван і з'їв, а для міст та фабрик хліб хоч привозь з якоїсь Аргентини. Та й робітників тоді для фабричної промисловості треба буде знов спроваджувати з Московщини та Білорусі, бо наші люде волітимуть сидіти на чистому повітрі своїх смужок землі, ніж коптитися по фабриках та бруднитися по копальнях, що у нас мало місце і до революції. Відомо, що большевики на основі принципу самовизначення не хотіли признати Україні Донецько-Катеринославського промислового району, бо там майже всі робітники москалі; та й все майже фабрично-промислове робітництво на Україні складається з неукраїнських елементів. Чи й надалі всі українці повинні zostаватися тільки хліборобами? Чи й будуча українська держава повинна бути без свого фабрично-промислового пролетаріату, без цього, як кажуть соціалісти, “авангарду визвольної боротьби та будівничого майбутньої нової суспільності”?

Натурально – ні! Але натурально, що й наш майбутній пролетаріат повинно забезпечити такими умовами життя та законодавством, яких прагнуть робітники культурних країв, тобто 8-ми годинного робочого дня, забезпечення в каліцтві, старості, участі в прибутках і т. д.

А земельну реформу треба улаштувати на скасування латифундій, бо вони не вигідні для держави, процентово даючи менше продуктів, як середні господарства, та на встановленню максимуму землеволодіння, в розмірах, признаних агрономічною наукою найпродуктивнішими в даній місцевості. Таким розміром треба признати приблизно той земельний ценз, що його було прийнято в дореволюційній Росії для безпосередньої участі в земських та державно-думських виборах, в різних повітах – ріжний, в залежності від цінності та продуктивності землі, від 50 десятин – в центральній Україні і до 250 дес. – в болотяно-лісовій та степовій.

Згодом, коли згуститься населення, коли підніметься інтенсивність культури, цей максимум можна буде понизити, але все-таки тільки до таких розмірів, щоб освіченому агрономічно землевласникові вигідніше було б працювати на своїй землі, аніж десь служити. Таким чином, отся полишена власникам середня земельна власність буде тим земельним фондом, яким держава буде при потребі розпоряжатися. Всі землі вище означеного максимуму, здатні до хліборобства, держава, видавши за них власникам процентіві папери, розпарцельовує, розпродує у власність по довголітній розстрочці хліборобам, але виплату процентів по паперах треба розкласти на всіх платящих податковий податок, а не тільки на самих хліборобів, що купили землю, щоб не обтяжити їх неоплатними боргами.

Грошову валюту, як кажуть спеціалісти, треба організувати на забезпеченні її зерном, якого для цього зовсім не треба збирати по елеваторах, а тільки реєструвати.

Отсе в коротких словах схема державного та земельного впорядкування, які майбутня держава наша розрішить так, як їй покаже саме життя.

А згодом, коли держава наша одіб'ється від Москви, устоїться, окріпне під монархом і коли весь народ навчиться читати виборчі списки, як по інших державах, привчиться за конституційної монархії, як наприклад в Англії, до виборчого права, призвичаїться до громадського самоврядування, тоді внуки наші чи правнуки, може, й схотять подумати і за Українську Народню Республіку, а нам поки що треба подбати за монархію, без якої ми не матимем своєї держави і не об'єднаємо всіх українських земель в Соборну Україну.

Коли ж наш державний центр на чолі з Петлюрою не перейметься цією думкою і не візьметься за її здійснення, а сидітиме на чужій території, то морально вб'є себе. А Україна, знесилена, обезкровлена в героїчній, але неорганізованій боротьбі з гнобителями, як і за Руїни XVII-го століття, знов підпаде на довгі роки під владу більш здисциплінованих та зорганізованих сусід наших, аж поки знов не настане світова завірюха, що знов "в огні її окраденую збудить", на той раз вже остаточно, до вільного, самостійного життя.

Baden bei Wien,
1921, 15. IV.

ПРИМІТКИ

1. Родзянко Михайло Володимирович (1859–1924) – російський політичний і державний діяч. Великий землевласник з Катеринославщини, голова Катеринославської губернської земської управи (1900–1906). Один із засновників і лідерів партії октябристів, входив до її ЦК. Голова III та IV Державних Дум, член Державної ради (1906–1917). Влітку 1917 р. разом з О. Гучковим заснував Ліберально-республіканську партію. У жовтні 1917 р. виїхав на Південь до генералів Л. Корнілова й А. Денікіна. 1920 р. емігрував до Югославії.
2. Йдеться про Миколу II Олександровича Романова (1868–1918) – останнього російського імператора (1894–1917). Після розстрілу царськими військами мирної демонстрації петербурзьких робітників 9.01.1905 р. Миколу II прозвали «Кривавим». Продовжував реакційну політику свого батька, яка зрештою і привела до краху самодержавства. На хвилі революційного руху 1905 р. оголосив «Маніфест» (17.10.1905), яким проголошувалися конституційні свободи і скликання Державної Думи. Його правління характеризувалося невдалою зовнішньою політикою: поразкою у російсько-японській війні (1904–1905) та невдачами російської армії в Першій світовій війні. Під тиском революційних подій 2(15).03.1917 р. зрікся престолу, був засланий до Тобольська, після більшовицького перевороту – до Єкатеринбурга, де був розстріляний з усією родиною.
3. Хабалов Сергій Семенович (1858–1924) російський військовий діяч, генерал-лейтенант. У 1914–1916 рр. – військовий губернатор Уральської області й наказний отаман Уральського козачого війська. З 13.06.1916 р. – начальник Петроградської військової округи, якому 24.02.1917 р. була передана вся повнота влади в Петрограді. Заарештований за розпорядженням Тимчасового уряду. Звільнений з-під варті під час більшовицького заколоту. З 1919 р. жив в еміграції.
4. Чхеїдзе Микола Семенович (1864–1926) – російський і грузинський політичний діяч. Навчався в Харківському ветеринарному інституті, з якого виключений за революційну діяльність. Належав до РСДРП, з 1903 р. – меншовик. Брав участь у революційних подіях 1905–1907 рр. Депутат III і IV Державних Дум, голова фракції меншовиків. 27.02 (12.03)1917 р. обраний членом Тимчасового виконкому Петроградської ради робітничих депутатів. Брав участь у переговорах про створення Тимчасового уряду, але відмовився увійти до його складу. Гостро критикував поведінку більшовиків у Петроградській раді робітничих депутатів. У вересні виїхав до Грузії і до Росії більше не повернувся. У 1921 р. після окупації більшовиками Грузії емігрував до Франції, де вкоротив собі віку.

5. Скобелев Матвій Іванович (1885–1938) – російський політичний діяч. Родом із Баку. З 1903 р. – член РСДРП, меншовик. Депутат III і IV Державних Дум від Закавказзя, один з лідерів соціал-демократичної фракції. 27.02 (12.03)1917 р. обраний тов. голови Тимчасового виконкому Петроградської ради робітничих депутатів, у травні–серпні 1917 р. – міністр праці Тимчасового уряду, тов. голови ВЦВК 1-го скликання. Після більшовицького перевороту відійшов від партії. У 1918 р. виїхав до Закавказзя. 1920 р. емігрував до Франції, сприяв встановленню торговельних контактів між Францією і СРСР. У 1922 р. вступив до лав РКП(б). З 1924 р. працював у системі зовнішньої торгівлі СРСР. Репресований.
6. Керенський Олександр Федорович (1881–1970) – російський політичний і державний діяч, за фахом – правник. Присяжний повірений, член Російської трудової партії. Депутат IV Державної Думи. 1917 р. – заступник голови Петроградської ради. 2.03.1917 р. увійшов до складу Тимчасового уряду як міністр юстиції, у травні–вересні 1917 р. – військовий і морський міністр, з 8.07. до 30.10.1917 р. – міністр-голова Тимчасового уряду, з вересня одночасно – верховний головнокомандувач. Після більшовицького заколоту в Росії – організатор військового наступу 3-го кінного корпусу генерала П. Краснова на Петроград. З 1918 р. в еміграції.
7. Державна Дума – законодавчий орган Російської імперії (1906–1917), який з'явився в результаті революції 1905–1907 рр., перший представницький орган влади в Росії за всю її історію, нижня палата парламенту – верхньою палатою була Державна рада. Всього було 4 скликання Державної Думи.
8. Щегловітов Іван Григорович (1861–1918) – російський державний діяч, правознавець. Походить з чернігівських поміщиків. З 1890 р. на керівних посадах у Сенаті та міністерстві юстиції. У 1906–1915 рр. – міністр юстиції і генерал-прокурор Російської імперії. З 1911 р. – статс-секретар його імператорської величності, сенатор. Заарештований Тимчасовим урядом, а 1918 р. – розстріляний за вироком ревтрибуналу. Автор наукових праць із кримінальної юриспруденції.
9. Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів – після Лютневої революції 1917 р. виборні політичні організації робітників, солдатів і селян. Поряд з органами Тимчасового уряду здійснювали владні функції в Росії. Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. – формально органи державної влади РСФФР. Через систему рад більшовики прагнули реалізувати свою політичну диктатуру.
10. Століпін Петро Аркадійович (1862–1911) – російський державний діяч. З 1906 р. – міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів Російської імперії. З метою боротьби з революційними проявами здійснив т. зв. Третьочервневий переворот, під час якого була розігнана II Державна Дума і заарештовано депутатів соціал-демократичної фракції. Одночасно вводилися обмеження виборчих прав та створювалися військово-польові суди для боротьби з революційним рухом. Увів значні обмеження в українському національно-культурному житті, заборонивши видання української преси та діяльність «Просвіти» і освітніх закладів. Цей період його діяльності (1907–1910) одержав назву стоіпінської реакції. Прагнув поглибити соціально-економічні перетворення в країні за допомогою аграрної реформи (1906), яка надавала право селянам одержати земельний наділ у приватну власність. Ці заходи поглибили соціальне розшарування і сприяли зміцненню середнього класу на селі. Складовою реформи стало переселення селян із внутрішніх губерній Росії до Сибіру і Середньої Азії. Протягом 1906–1912 рр. з України виїхало близько 2 млн. селян з метою освоєння нових земель. Убитий у Києві есером, агентом охранки Д. Богровим.

11. Распутін Григорій Юхимович (1872–1916) – фаворит Миколи II і цариці Олександри Федорівни. Мав необмежену довіру царської родини. Придворні кола, що його підтримували, використовували гіпнотичні можливості Г. Распутіна для впливу на імператора і реалізації власних інтересів. Убитий групою монархістів, які намагалися врятувати престиж монархії.
12. Кадети – члени Конституційно-демократичної партії (партії народної свободи), заснованої у жовтні 1905 р. лівим крилом російського ліберального руху. Основу її складала інтелектуальна еліта Росії. Партія парламентського типу, до 1917 р. була опозиційною царському уряду. Програмні вимоги: запровадження в країні парламентської системи та правового ладу, 8-годинного робочого дня, свободи профспілок, розподіл серед селян за викуп частини поміщицьких земель. Підтримувала національно-культурні вимоги українців, проте питання надання Україні автономії відкладала до Установчих зборів. Лідери: П. Мілюков (голова), В. Набоков, П. Струве, О. Шингарьов. У 1917 р. нараховувалося близько 50 тис. членів партії, з них 10 тис. – в Україні. Мала своє представництво в Українській Центральній Раді, проте після проголошення III Універсалу її члени вийшли зі складу УЦР. У травні 1918 р. у Києві відбувся з'їзд представників партії, на якому була утворена місцева головна управа, незалежна від загальноросійського головного комітету. Представники партії у 1918 р. входили до складу урядів Української Держави, а М. Василенко і С. Гербель деякий час очолювали кабінети міністрів. Після завершення громадянської війни в Росії партія фактично припинила своє існування.
13. Прогресивний блок – об'єднання депутатських фракцій IV Державної Думи і Держради Російської імперії під час Першої світової війни 1914–1918 рр. Створений у серпні 1915 р., коли патріотичне піднесення перших місяців війни змінилося на розчарування, викликане весняно-літнім відступом російських військ. Блок утворили представники парламентських партій прогресистів, кадетів та октябристів. Після Лютневої революції 1917 р. лідери блоку увійшли до Тимчасового уряду – т. зв. «уряд народної довіри».
14. Велика французька революція (1789–1799) – одна з найважливіших подій в історії Франції, у ході якої було повалено абсолютну монархію і проголошено республіку. Спричинила радикальні зміни у французькому суспільстві. Французька революція вважається головним зламним моментом в історії західної демократії – як епоха переходу від віку абсолютизму й аристократії до віку демократії та участі широких верств населення в житті країни.
15. Тимчасовий уряд Росії – центральний орган державної влади, заснований після Лютневої революції 2(15).03.1917 р. Діяв до 25.10(7.11)1917 р. Як вищий виконавчо-розпорядчий орган, виконував і законодавчі функції. При уряді діяла «Мала рада міністрів» – постійні збори тов. міністрів. Місцевими органами Тимчасового уряду були губернські та повітові комісари. З березня по 24.07.(6.08) уряд очолював кадет князь Г. Львов, з липня – есер О. Керенський. Після більшовицького перевороту в Петрограді члени Тимчасового уряду були заарештовані (крім О. Керенського) і деякий час перебували в ув'язненні.
16. Йдеться про Всеросійські Установчі збори, вибори до яких відбулися 12.11.1917 р. Згідно з першою декларацією Тимчасового уряду від 2.03.1917 р. і «Положенням про вибори про Установчі збори», вони проводилися на основі прямого, рівного і таємного голосування. Через політичну ситуацію, викликану більшовицьким переворотом, вибори відбулися лише в 46 з 81 округів. Етапи довиборів були здійснені 15 і 26.12.1917 р. та в січні 1918 р. Більшовики одержали 24% голосів, інші соціалістичні партії – 59%, праві сили – 17%. Засідання Установчих зборів відбулися 5–6.01.1918 р. В ніч з 6 на 7.01.1918 р. Всеросійський централь-

ний виконавчий комітет (ВЦВК) Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів прийняв декрет про розпуск зборів.

17. Львов Георгій Євгенович (1861–1925), князь – російський політичний і державний діяч, за освітою – правник. Член партії кадетів і І Державної Думи. У 1914 р. очолив щойно створений у Москві «Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим військовим». 2.03–7.07.1917 р. – прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ Тимчасового уряду. Указ Миколи II про його призначення головою Ради міністрів було підписано імператором за годину до зречення. Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. оселився в Тюмені, взимку 1918 р. – арештований, але невдовзі випущений на свободу з підпискою про невийзд. Емігрував до Франції.
18. Товариство українських поступовців (ТУП) – нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація, що діяла у Великій Україні у 1908–1917 рр. Об'єднувала українських діячів на платформі автономії України та конституційно-демократичного ладу. Є. Чикаленко був одним з ініціаторів заснування ТУП і входив до його керівного органу – Ради, яка працювала в Києві (Є. Чикаленко, С. Єфремов, Д. Дорошенко, Ф. Матушевський, А. Старицька-Черняхівська та ін.). Він також був фактичним неофіційним головою організації. В Україні, Петербурзі й Москві діяло близько 60 громад ТУП. Неофіційні друковані органи: газета «Рада» і журнал «Украинская жизнь». На з'їзді ТУП (25–26.03.1917) товариство трансформувалося у Союз українських автономістів-федералістів. Від цієї організації на Всеукраїнському національному конгресі (6–8.04.1917) Є. Чикаленко було делеговано до Української Центральної Ради.
19. Йдеться про декларацію ТУП «Наша позиція», розповсюджену в грудні 1916 р. У ній висловлювалося негативне ставлення до світової війни, висувалося гасло демократичної автономії України, забезпечення «культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу».
20. Йдеться про Виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій Києва – виконавчий орган нової громадсько-політичної організації, утвореної 1 березня 1917 р. До об'єднання увійшли представники понад 40 громадських, культурних, просвітніх, національних організацій та партій. До обраного 4 березня 1917 р. виконкому від українських організацій були делеговані Ф. Штейнгель, С. Єфремов, А. Ніковський, М. Порш, М. Паламарчук. Виконком, якому належали функції дорадчого органу при Київському міському комісарі Тимчасового уряду, очолив заступник міського голови кадет М. Страдомський.
21. Український клуб у Києві – літературно-художня організація, що об'єднувала українських громадських діячів, літераторів, митців, науковців. На момент заснування (27.04.1908 р.) налічувала понад 90 членів. У клубі влаштовували літературно-мистецькі свята, читання лекцій. Щоп'ятниці відбувались літературні, щосуботи й неділі – музично-хорові вечори. У жовтні 1912 р. діяльність клубу була заборонена владою, проте невдовзі він продовжив свою роботу під іншою назвою – «Родина». З початком Першої світової війни у помешканні клубу було відкрито лазарет. Серед поранених, а це здебільшого були українці, провадилась культурно-освітня та агітаційна робота. Члени клубу також опікувалися інтернованими в Україні галичанами. З початком революції 1917 р. клуб «Родина» став осередком українського національного життя. У його приміщенні відбувалися перші засідання новоствореної Української Центральної Ради.
22. Синицький (Сініцький) Максим Стратонович (1882–1922) – український громадський і освітній діяч, за фахом – правник. Один із засновників і голова Українського клубу й товариства

- «Просвіта» у Києві (1905–1906). Близький знайомий і колега Є. Чикаленка по видавничій справі. Завідував канцелярією редакції «Громадська думка» (1906), адміністратор і співредактор газети «Рада», разом із В. Королівим (Старим) і В. Петрушевським – фундатор і очільник видавництва «Час» (Київ, 1908).
23. Королів (псевд. Старий) Василь Костянтинович (1878–1941) – український громадський діяч, письменник, видавець і маляр. Відомий своєю видавничою і літературною працею. У 1908 р. став засновником і співвласником видавництва «Час» у Києві. Співробітничав у багатьох українських періодичних виданнях, у тому числі в газеті «Рада», і був одним із близьких приятелів Є. Чикаленка. Доклав чималих зусиль до налагодження роботи видавництв «День», «Нашим дітям», «Друкар», «Сіач». Член ТУП, українського клубу «Родина». Один із засновників і член Центральної Ради. Був фундатором та головою Товариства шкільної освіти (1917), входив до керівництва київської «Просвіти». У 1917–1920 рр. редагував бібліографічний журнал «Книгар». У 1919 р. входив до складу української дипломатичної місії у Празі. На еміграції жив у Чехословаччині. Знаний також своїми малярськими творами, зокрема іконами, написаними у церквах Закарпаття.
24. В'язлов Андрій Григорович (1862–1919) – український громадсько-політичний і державний діяч. Юрист за фахом, мировий суддя, депутат I Державної Думи і Українського парламентського клубу. Один із близьких приятелів Є. Чикаленка, з яким тісно співпрацював у ТУП, входив до Ради ТУП. До революції належав до партії кадетів, але фактично стояв на партійних позиціях УРАП і виступав за автономію України у федеративній Росії. З червня 1917 р. – член УПСФ. У 1917 р. – губернський комісар Тимчасового уряду на Волині. В Українській Державі – генеральний суддя, сенатор Адміністраційного Генерального суду Державного сенату, міністр юстиції в уряді Ф. Лизогуба. У 1919 р. очолював відділення Міжнародного Червоного Хреста. Помер у Кам'янці-Подільському.
25. Вілінський Олександр Валер'янович (1872–1928) – український громадсько-політичний діяч і вчений, інженер за фахом. Походив з родини української шляхти. Освіту здобув у Харківському університеті та Шарлоттенбурзькому політехнічному інституті, у якому після закінчення деякий час викладав. Його інженерні проекти були реалізовані у Давосі, Цюріху, Берліні, Каїрі та ін. містах. Від 1907 р. мешкав у Києві. Мав тісні стосунки з Є. Чикаленком, з яким співпрацював у раді ТУП. Член Українського наукового товариства у Києві й фундатор Товариства поширення середньої технічної освіти, яке опікувалося талановитою, але незаможною молоддю. З цієї ж метою заснував приватну школу. Фінансово підтримував видання часопису «Сяйво», культурно-освітню діяльність Українського клубу в Києві, товариств «Просвіта», «Юг», яке опікувалося біженцями і виселенцями з Галичини. Обраний до Української Центральної Ради від наукового товариства «Праця», очолював департамент міністерства освіти (1918). З 15.10.1918 р. – генеральний консул у Цюріху. З 1920 р. – в еміграції у Відні, згодом ЧСР. Професор і проректор Української господарської академії в Подебрадах.
26. Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – український громадсько-політичний і державний діяч консервативного напрямку, відомий історик і журналіст. Походив зі старовинного козацько-гетьманського роду Чернігівщини. Освіту здобув у Варшавському, Петербурзькому і Київському університетах. Організатор товариств «Просвіта», чільний діяч ТУП, УРАП, а з червня 1917 р. – УПСФ. Один із засновників Української Центральної Ради. У 1917 р. – крайовий комісар (з правами генерал-губернатора) Тимчасового уряду в Галичині та Буковині,

- згодом – губернський комісар УЦР на Чернігівщині. Після гетьманського перевороту і проголошення Української Держави – міністр закордонних справ. З 1919 р. в еміграції – один із провідників українського гетьманського руху. Професор українських вищих шкіл у ЧСР, Німеччині, Австрії та Польщі, перший президент Вільної української академії наук, автор близько 1000 наукових праць.
27. Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч, історик літератури, літературний критик і публіцист. Один з найближчих друзів і соратників Є. Чикаленка. Редактор і співробітник «Громадської думки» та «Ради». Один із провідних діячів Української демократичної партії (1904) та засновників Української радикальної партії (1905), член Української радикально-демократичної партії, активний діяч ТУП, з 1917 р. – голова УПСФ та ЦК Союзу автономістів-федералістів. Один із засновників Української Центральної Ради (тов. голови), член Малої ради. У червні–серпні 1917 р. – генеральний секретар міжнародних справ. Після гетьманського перевороту 29.04.1918 р. відійшов від активної політичної діяльності. За радянської влади – академік, віце-президент ВУАН. 1930 р. засуджений у т. зв. «справі СВУ», помер на засланні.
28. Матушевський Федір Павлович (1869–1919) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, за фахом – правник. Один із засновників видавництва «Вік» у Києві (1895), головний редактор газет «Громадська думка» (1906), «Рада», журналів «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник» («ЛНВ»), «Украинская жизнь». Близький товариш і однодумець Є. Чикаленка, з яким тісно співпрацював упродовж близько 20 років. Активний діяч ТУП і УРАП (з червня 1917 р. – УПСФ). У 1915 р. – один з організаторів Українського комітету допомоги жертвам російської окупації Галичини. Член Центральної і Малої рад. У 1919 р. – посол УНР у Греції, де й помер.
29. Прокопович В'ячеслав Костянтинович (1881–1942) – український громадсько-політичний і державний діяч, педагог, публіцист, історик. Походив із старовинного козацького роду Чигиринського пов. Київщини. Викладач історії у київських гімназіях, редактор педагогічного журналу «Світло», один із співробітників газети «Рада». Член УРАП (з червня 1917 р. – УПСФ, входив до ЦК партії) й один із провідних діячів ТУП. Один із засновників Української Центральної Ради. У січні–квітні 1918 р. – міністр народної освіти УНР. Після гетьманського перевороту повернувся до педагогічної діяльності. У травні–жовтні 1918 р. входив до складу політичної комісії Української мирної делегації на переговорах з РСФРР. У 1920 р. – міністр освіти та голова Ради Міністрів УНР за часів Директорії. В еміграції – один із близьких соратників С. Петлюри, займав ключові посади в уряді УНР в екзилі.
30. Ніковський Андрій Васильович (псевд. А. Яринович, А. Ганаскович, А. Василько, 1885–1942) – український громадсько-політичний і державний діяч, літературознавець, журналіст. Редактор газет «Рада» (1910–1914) і «Нова Рада» (1917–1919), журналів «Літературно-науковий вісник» (1914–1915) та «Основа» (1915). Член ТУП та УРАП (з 1917 р. – УПСФ). Член Української Центральної (тов. голови) та Малої рад. 21.06.–18.09.1918 р. очолював опозиційний до гетьманської влади Український національно-державний союз, надалі – член його президії. Наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р. – співробітник Української академії наук (УАН). З 26.05.1920 р. – міністр закордонних справ УНР в уряді В. Прокоповича. Очолював комісію для розроблення конституції УНР (1920–1923). У 1924 р. повернувся в Україну, керував правописно-термінологічною комісією Всеукраїнської академії наук (ВУАН). У 1930 р.

засуджений у т. зв. «справі Спілки визволення України» (СВУ) до 10 років ув'язнення, які відбув на Соловках. Після звільнення мешкав у Ленінграді. Помер під час блокади. Листування Є. Чикаленка з А. Ніковським опубліковано у збірнику «Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки» (К.: Темпора, 2010).

31. Йдеться про Старицьку-Черняхівську Людмилу Михайлівну (1868–1941) – українську письменницю, громадського діяча, доньку українського театрального і громадського діяча, письменника М. Старицького. Брала участь у роботі літературного гуртка «Плеяда», після смерті М. Лисенка очолювала український літературно-мистецький клуб «Родина». Була близько знайома з Є. Чикаленком. Входила до ТУПІ, УПСФ, Української Центральної Ради. У 1919 р. стала співзасновником Національної ради українських жінок у Кам'янці-Подільському. Автор поезій, драматичних, прозових і публіцистичних творів. Залишилась у радянській Україні, репресована в т. зв. «справі СВУ». 19.05.1918 р. як голова Українського клубу «Родина» Л. Старицька-Черняхівська привітала гетьмана П. Скоропадського і висловила надію, що він «укріпить самостійність України, спираючись на українських патріотів».
32. Андрієвський Опанас Михайлович (1878–1955) – український громадсько-політичний і державний діяч, правник за фахом. Родом з Київщини. Після закінчення 1906 р. юридичного ліцею в Ярославлі займався адвокатською практикою у Києві. Один з лідерів УПСС. 13.11.1918 р. як представник партії увійшов до складу Директорії УНР. Виступав з гострою критикою дій уряду Б. Мартоса, спрямованих на порозуміння з радянською Росією. 29.04.1919 р. разом з провідними членами УПСС і Української народно-республіканської партії підтримав спробу державного перевороту, який очолив отаман В. Оскілко. Після ліквідації цього антидержавного виступу 4 травня 1919 р. вийшов зі складу Директорії УНР. В еміграції жив у Чехословаччині та Австрії, входив до складу впливових політичних організацій – Всеукраїнської національної ради, Українського національного комітету та ін. У 1928–1929 р. разом з О. Макаренком і Ф. Швецем організував Українську національну раду за кордоном, яка за задумом її організаторів мала об'єднати наддніпрянських українців в еміграції. Був професором Українського вільного університету у Празі. Помер в Австрії.
33. Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – відомий український історик, організатор української науки, громадсько-політичний і державний діяч. Професор Львівського університету (1894–1914), голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ, 1897–1913). Редактор «Записок НТШ» і «Літературно-наукового вісника», засновник і голова Українського наукового товариства (з 1908 р.). Наліжав до Української національно-демократичної партії, один з лідерів Товариства українських поступовців (ТУП). Голова Української Центральної Ради, лідер Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР, вступив формально 1919 р.). Після гетьманського перевороту відійшов від політичного життя. З 1919 р. перебував в еміграції. 1924 р. повернувся до радянської України, очолював історичну секцію ВУАН. Академік ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). Зазнавав утисків та переслідувань з боку радянської влади, з 1931 р. був змушений жити в Москві. Автор багатьох наукових праць, головними з яких є 10-томна «Історія України-Руси», 5-томна «Історія української літератури», «Ілюстрована історія України» та ін.
34. Всеукраїнський національний конгрес – з'їзд представників українських громадських, кооперативних, військових, економічних, культурно-освітніх організацій, українських громад поза межами України. Відбувся 6–8.04.1917 р. у Києві за участю 1500 делегатів. Головною метою

скликання було поширення діяльності Української Центральної Ради на територію всієї України, основним питанням обговорення – автономія України у складі федеративної Російської республіки. Конгрес обрав новий склад Української Центральної Ради та її виконавчого органу – Комітету УЦР.

35. Стешенко Іван Матвійович (псевд.: Ів. Сердешний, Ів. Степура, Ів. Січовик, Світленко, 1873–1918) – український громадсько-політичний і державний діяч, педагог, літературознавець і письменник. Зять М. Старицького. Член таємної організації «Молода Україна», київської Старої Громади, ТУП. Був одним із засновників РУП. Разом із Лесею Українкою заснував одну з перших українських соціал-демократичних організацій. Викладав у середніх і вищих школах Києва, директор Тетянинської гімназії для біженців (1915). У 1917 р. очолив справу національної освіти, був головою Товариства шкільної освіти, фундатором Всеукраїнської учительської спілки. Один із засновників Української Центральної Ради. Належав до УСДРП, яку репрезентував у Малій раді. У першому складі Генерального Секретаріату обіймав посаду генерального секретаря освіти. Після відставки кабінету В. Винниченка працював інструктором у Міністерстві освіти УНР, на тій же посаді залишався і за часів Української Держави. Трагічно загинув у Полтаві 29.07.1918 р. Є. Чикаленко був знайомий з І. Стешенком з 1900 р., з часу вступу до київської Громади і близько співпрацював з ним у громадсько-політичних організаціях та у видавничій справі.
36. Антонович Дмитро Володимирович (псевд. Муха, 1877–1945) – український громадсько-політичний, державний і культурний діяч, історик мистецтва. Син видатного українського історика В. Б. Антоновича. Зі студентських років активний діяч українського руху, один із засновників і лідерів РУП (1900–1905), УСДРП (1905). Редактор революційних видань «Гасло», «Селянин» (Чернівці, 1902–1903); «Воля» (Харків, 1905). З 1912 р. – викладач історії мистецтв у приватних драматичних школах Києва. У добу Першої світової війни – уповноважений Всеросійського земського союзу. Стояв біля витоків Української Центральної Ради (тов. голови). У вересні 1917 р. обраний тов. голови Київської міської думи. Одночасно не припиняв діяльності в за фахом – співголова Комітету українського національного театру, належав до фундаторів Української академії мистецтв. У січні 1918 р. – міністр морських справ УНР. У липні 1918 р. призначений генеральним консулом Української Держави в Швеції. У листопаді 1918 р. входив до складу делегації Українського національного союзу на переговорах із країнами Антанти (Ясси, 17–23.11.1918). У 1919 р. – дипломатичний представник УНР в Італії. У 1921 р. – один із засновників, а в 1928–1930, 1937–1938 рр. – ректор Українського вільного університету у Відні та Празі. Директор Музею визвольної боротьби України у Празі.
37. Степаненко Олександр (?–1924) – український громадсько-політичний діяч, кооператор. У 1909–1911 рр. – редактор газети «Село». Член РУП, у 1902 р. разом із М. Міхновським та братами Шеметами став засновником Української народної партії, один із провідних діячів українського самостійницького руху. Співпрацював з Є. Чикаленком в українських громадських організаціях. За спогадами сучасників, відзначався винятковою енергією. У 1917 р. – член Київського виконкому, Української Центральної Ради і УПСС. За Директорії – радник з економічних питань дипломатичної місії УНР у Відні. У 1922 р. повернувся з еміграції в УСРР, висланий радянськими органами до Росії, де й помер.
38. Педагогічний музей був заснований 1901 р. у Києві. Будівництво будинку для музею на вул. Володимирській, 57 розпочалося 30.07.1910 р. у день народження престолонаслідника

цесаревича Олексія Миколайовича, тому й музей офіційно називався Педагогічний музей імені Цесаревича Олексія. Будівництво за проектом архітектора П. Альошина тривало протягом 1910–1912 рр. Урочисте освячення відбулося 28.08.1911 р. за участі прем'єр-міністра Росії П. Столипіна. Після Лютневої революції музей було ліквідовано, а в його будівлі розміщувалася Українська Центральна Рада (1917–1918) і Директорія УНР (1918–1919).

39. Українська Центральна Рада (УЦР) – громадсько-політична організація, утворена 3–7.03.1917 р. у Києві українськими національними партіями та організаціями для координації та керівництва національно-визвольним рухом. На Всеукраїнському національному конгресі (4–6.04.1917) була перетворена на національну представницьку організацію. Після II Універсалу (10.06.1917 р.) до її складу було введено представників національних меншин, які становили 25% загальної кількості членів. До УЦР входили представники 19 партій. Провідну роль відігравали українські партії УПСР, УСДРП та УПСФ. Загальна кількість членів УЦР становила 639 осіб, які збиралися під час Загальних зборів Ради. Від початку УЦР очолював М. Грушевський. Після IV Універсалу (11.01.1918) стала найвищою законодавчою владою УНР. Припинила існування в результаті державного перевороту 29.04.1918 р.
40. «Рада» – єдина в дореволюційний час щоденна українська громадсько-політична газета ліберального напрямку. Виходила з 15(28).10.1906 р. по 20.07(2.08).1914 р. Видавалася на кошти Є. Чикаленка за фінансової підтримки В. Смиренка та Л. Жебуньова. Редагували газету Ф. Матушевський, М. Павловський (1907–1913), А. Ніковський (1913–1914). Секретарі редакції: С. Петлюра, В. Королів (Старий), П. Сабалдир. До складу редакції входили: М. Вороний, М. Гехтер, П. Гай, Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Кузьминський, О. Олесь, О. Панасенко, О. Пахаревський, Л. Старицька-Черняхівська. У ній друкувалися М. Коцюбинський, О. Маковей, П. Мирний, А. Тесленко, співпрацювали Б. Грінченко, М. Грушевський, П. Тичина, С. Васильченко та ін. На початку Першої світової війни газета була заборонена царським урядом.
41. Смиренко Василь Федорович (1835–1915) – відомий український меценат, великий підприємець, власник цукроварень. 10% своїх прибутків віддавав на розвиток української культури. Діяльність відомих українських наукових та громадських інституцій і видавництв була можливою лише завдяки його підтримки (НТШ, видавництво «Вік»). Видавав значні фінансові кошти на видання «Киевской старины», «ЛНВ», «України», «Громадської думки», «Ради», творів М. Драгоманова, О. Кістяківського, М. Коцюбинського, Б. Грінченка тощо. Заповів свій маєток та ін. нерухомість і цінні папери вартістю близько 10 млн. крб. заснованому за його участі «Товариству допомоги літературі, науці і штуці» на розвиток української справи.
42. «Товариство підмоги науці і штуці» – назва, яку вживає у своїх «Спогадах» і «Щоденниках» Є. Чикаленко для означення «Товариства прихильників української науки, літератури і штуки». Діяло у Львові в 1904–1914 рр. Було засновано з ініціативи М. Грушевського й І. Труша для популяризації українських наукових та літературно-художніх творів. Об'єднувало науковців, письменників та митців з усіх українських земель. У 1905 р. організувало Всеукраїнську виставку штуки і промислу у Львові. Видавало популярні книжки й часописи. У Галичині його очолювали М. Грушевський, І. Труш та М. Мочульський, у Великій Україні – Є. Чикаленко, В. Леонтович та М. Смиренко.
43. Леонтович Володимир Миколайович (псевд.: В. Левенко, Давній та ін., 1866–1933) – український громадсько-політичний діяч, письменник і меценат, за фахом – правник. Один із близьких приятелів і однодумців Є. Чикаленка, з яким познайомився у 1895 р. Належав до лібе-

рального крила українського руху. Член київської Громади й ТУП. З 1906 р. – один з видавців (разом із В. Смирненком та Є. Чикаленком) першої щоденної української газети «Громадська думка», згодом – «Рада». У 1917 р. – член ЦК УПСФ, від якої був делегований до Центральної Ради. Проте помітної ролі в її діяльності не відіграв. Як поміщик і власник цукроварні, не мав довіри з боку соціалістично налаштованої більшості діячів УЦР. Наприкінці 1917 р. спільно з С. Єфремовим склав і видав російсько-український юридичний словник. У 1918 р. – міністр земельних справ Української Держави, разом з Є. Чикаленком працював у комісії для розробки проекту земельної реформи. У жовтні 1918 р. як кандидат Українського національного союзу увійшов до складу уряду на посаді міністра земельних справ. Підготовлений ним при найближчому співробітництві з Є. Чикаленком земельний закон, який був підписаний гетьманом П. Скоропадським напередодні повстання Директорії, високо оцінювався вітчизняними економістами і прирівнювався до земельних законів найдемократичніших країн світу. В еміграції жив у Болгарії та ЧСР.

44. Шраг Ілля Людвігович (1847–1919) – український громадсько-політичний діяч, адвокат. Голова Чернігівського окружного суду. Депутат І Державної Думи, очолював українську фракцію (40 чол.). Член УРДП, згодом – УПСФ. Разом з Є. Чикаленком брав активну участь у створенні ТУП, був заступником голови організації. У 1917–1918 рр. входив до Української Центральної Ради та виконавчого комітету Чернігівської губерніяльної ради. За часів Української Держави йому пропонувалася посада прем'єр-міністра, але через стан здоров'я він не погодився. Помер у Чернігові, перебуваючи під домашнім арештом більшовиків.
45. Стебницький Петро Януарійович (псевд.: П. Смуток, А. Ірпенський, Малоросіянин, Малорос, П. Хмара та ін., 1862–1923) – український громадсько-політичний і державний діяч, письменник, публіцист. Близький приятель і однодумець Є. Чикаленка. Співробітник газети «Рада», журналів «Киевская старина», «Украинская жизнь», «ЛНВ». Спільно з О. Лотоцьким створив «Доброчинне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книжок», сприяв публікації українських видань. Один із провідників української Громади в Петербурзі, член ТУП, УРДП, згодом – УПСФ. У 1917 р. – голова Української національної ради Петрограда, комісар Тимчасового уряду у справах України. Як і Є. Чикаленко, був одним з найтипівіших представників ліберально-демократичного напрямку в українському русі. Добре розуміючи вади УЦР, зазначав у листі до Є. Чикаленка, що вона являє собою «організоване представництво трьох політичних напрямків: соціалісти, белетристи та гімназисти». Був міністром освіти Української Держави в уряді Ф. Лизогуба (жовтень–листопад 1918). Йому належить важлива роль у створенні Української академії наук, із якою пов'язані його останні роки життя. Помер у Києві.
46. Міхновський Микола Іванович (1873–1924) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – правник. Один із засновників самостійницького руху в Україні. Лідер Братства тарасівців, належав до організаторів РУП, очолював Українську народну партію. Автор політичного трактату «Самостійна Україна». Член громадсько-політичних організацій «Молода Україна», «Стара Громада». Редактор революційних видань «Самостійна Україна» (Львів, 1905), «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Запоріжжя» (Катеринослав, 1906), «Сніп» (Харків, 1912–1913). У 1917 р. – один із організаторів і голова товариства «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка», який репрезентував в Українській Центральній Раді. Член УГВК. Засновник «Союзу української державності» (1917). З його ініціативи товариство

ім. П. Полуботка сформувало 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького. Ініціатор повстання полуботківців 5.07.1917 р., що мало за мету проголошення самостійності України. Після провалу повстання за особистим розпорядженням О. Керенського відправлений на Румунський фронт. У 1918 р. підтримав гетьмана П. Скоропадського. У 1919 р. був заарештований більшовиками, згодом виїхав на Кубань. Працював в установах народної освіти, кооперації. Повернувся до Києва. Покінчив життя самогубством.

47. Згідно із заповітом В. Симиренка, його нерухомість і цінні папери вартістю близько 10 млн. крб. перейшли «Товариству допомоги літературі, науці і штуці» на розвиток української справи. У свою чергу, товариство купило велику друкарню Барського на Хрещатику, будинок відійшов Українському науковому товариству, у маєтку В. Симиренка в Сидорівці Канівського пов. мала бути заснована сільськогосподарсько-садівнича школа його імені, решту грошей передбачалося використати на заснування народного університету.
48. Видавниче товариство «Час» – одне з найбільших українських видавничих об'єднань, яке існувало у 1908–1920 рр. у Києві. Засновники: В. Королів (Старий), М. Синицький, В. Петрушевський. Видавало шкільні підручники, твори українських класиків, серії популярних творів і малих видань, а також кольорових листівок А. Ждахи. У 1917–1920 рр. товариство видавало критико-бібліографічний місячник «Книгар». Мало власну друкарню й книгарню.
49. «Нова Рада» – українська щоденна політична, економічна і літературна газета, виходила в Києві з 25.03.1917 р. до січня 1919 р. Є. Чикаленко доклав чималих зусиль для видання цього часопису, який вважав наступником закритої 1914 р. «Ради»: клопотався про дозвіл у влади, шукав друкарню, кошти, підбирав редакцію. За його задумом, газета мусила мати позапартійний характер, щоб на її сторінках висловлювалися представники різних партій, які поділяли гасла федеративного устрою Росії та автономії України. Є. Чикаленко бажав, щоб то «була газета в першу голову українська національна, щоб вона об'єднувала всіх українців, які домагаються автономії, свого сейму». Спочатку видавцем газети було «Товариство допомоги літературі, науці і штуці», згодом часопис перетворився на офіційний орган УПСФ. Редактори – А. Ніковський, С. Єфремов.
50. Йдеться про Левка Євгеновича Чикаленка (1888–1965), старшого сина Є. Чикаленка, – українського громадсько-політичного діяча, археолога. Народився 18 лютого 1888 р. у с. Перешори Ананівського пов. Херсонської губ. Навчався у Лозаннському та Петербурзькому університетах. Освіту здобув у Лозаннському та Петербурзькому університетах. Учень відомого українського антрополога та етнографа Ф. Вовка. Член УЦР від української Громади Петрограда, секретар Центральної і Малої рад. Належав до УСДРП. Разом із С. Вікулом, В. Садовським і М. Єремїєвим 23.03.1918 р. подав заяву про вихід із складу УЦР, яка не зважала на політичну ситуацію, що склалася в Україні. Є. Чикаленко згадує, що неодноразові звертання сина до керівництва УЦР і Ради народних міністрів УНР з попередженнями про можливість політичного перевороту через незадоволення німецької військової влади соціалістичним курсом їхньої політики залишалися поза увагою тогочасного проводу УНР. У 1917–1919 рр. викладав в українській гімназії та Українському державному університеті в Києві, працював в УАН. З 7.04.1920 р. – радник МВС УНР. В еміграції жив спочатку в Польщі і Чехословаччині, згодом у США. Викладав антропологію та історію географії України в університетах Франції, Німеччини, США. Автор наукових праць з археології та антропології.
51. Йдеться про Кооперативний з'їзд Київщини, який відбувся 14–16 березня 1917 р. у Києві. Зібрання стало однією з перших публічних демонстрацій українського національного руху.

- Головував на з'їзді Х. Барановський. М. Грушевський, який виступив на з'їзді з першою публічною після повернення із заслання промовою, був обраний почесним головою. З'їзд ухвалив резолюцію про територіальну автономію України у складі Російської федеративної республіки, постанови про публічне вживання української мови та про звільнення полонених-галичан.
52. Йдеться про Перший Український Охочекомонний (добровільний) ім. Гетьмана Богдана Хмельницького полк, який був заснований з ініціативи М. Міхновського рішенням наради українців – військовослужбовців Київської військової округи 29.03.1917 р. у Києві. Першим командиром полку було обрано штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка. 1-й Всеукраїнський військовий з'їзд виніс резолюцію про створення 1-го українського козацького ім. Б. Хмельницького полку, зарахувавши до його складу 3400 чоловік і призначивши його командиром підполковника Ю. Капкана. 26.07.1917 р. за наказом УЦР полк виїхав на Південно-Західний фронт. У січні 1918 р. брав участь у боях із червоногвардійськими загонами в Києві. З квітня 1918 р. перебував у складі Запорізького корпусу як 3-й Запорізький ім. Гетьмана Б. Хмельницького піхотний полк, за Директорії – у складі Армії УНР.
53. Йдеться про членів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) – політичної організації національно-демократичної орієнтації. Утворилась у 1905 р. після розколу Револьційної української партії (РУП). За доби революції домагалась автономії України, демократичних свобод, націоналізації землі. Лідери: В. Винниченко (голова), Д. Антонович, Б. Мартос, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко. Члени УСДРП брали активну участь у роботі Української Центральної Ради, створенні та діяльності уряду УНР. У грудні 1917 р. від неї відкололись т. зв. ліві українські соціал-демократи, які підтримували радянську владу. Більшість членів УСДРП підтримала IV Універсал Української Центральної Ради. За часів Української Держави УСДРП перебувала в опозиції до уряду П. Скоропадського, входила до Українського національного союзу, брала участь у створенні Директорії. У січні 1919 р. з партії виділились т. зв. незалежні, які в серпні 1919 р. разом із лівими українськими есерами заснували УКП (боротьбистів). Після поразки українських національно-визвольних змагань керівники УСДРП емігрували до Львова, згодом – до Праги. У 1938 р. партія припинила своє існування.
54. Лесевич Володимир Вікторович (1838–1905) – український та російський громадський діяч, філософ, літературознавець і фольклорист. Походив з дворянської родини. Закінчив гімназію в Києві, Військово-інженерне училище та Академію Генерального штабу в Петербурзі. Брав участь у бойових діях на Кавказі. 1862 р., залишивши військову службу, оселився в рідному селі, де заснував школу з українською мовою навчання. На вимогу імперської адміністрації заклад було закрито, що викликало широкий резонанс, зокрема у «Колоколі» Герцена. 1875 р. заснував у Петербурзі Літературний фонд ім. Т. Шевченка та Українське видавниче товариство, в якому мав намір надрукувати низку українських книжок. Його наміри були перекреслені Емським указом (1876). У 1879 р. без суду засланий на 3 роки до Сибіру. Від 1901 р. жив в Україні, підтримував зв'язки з М. Драгомановим, І. Франком, М. Грушевським.
55. 19 березня 1917 р. у Києві відбулася українська маніфестація громадсько-політичних сил, в якій взяло участь близько 100 тис. чоловік. Маніфестанти, які зібралися на Софійській площі, висловився за територіальну автономію України.
56. I Всеукраїнський селянський з'їзд відбувся 28.05–03.06.1917 р. у Києві. В його роботі взяли участь 2200 делегатів, в основному від селянських спілок, які представляли неможливе селянство. З'їзд розглянув питання: звіт делегації УЦР про переговори з Тимчасовим урядом,

доповідь про ставлення до центрального уряду й до війни, про автономію України, організацію селянства, земельне питання. Було обрано Всеукраїнську раду селянських депутатів і ухвалено резолюцію про входження її до складу УЦР як представництва селянства України. Від повітів, представлених делегатами, було обрано 134 депутати і кооптовано до складу УЦР. Усього в її складі відводилось 212 місць для Всеукраїнської ради селянських депутатів, решта з яких добиралась на місцях. На з'їзді було обрано виконавчий орган Всеукраїнської ради селянських депутатів – ЦК Селянської спілки: М. Ковалевський (голова), П. Христюк, А. Стєпаненко, І. Пугач, В. Винниченко, М. Стасюк, Б. Мартос, Т. Осадчий, А. Левицький, І. Діденко, А. Заливчий, Б. Матюшенко, Б. Бабач, З. Висоцький, М. Гаркуша.

57. Очевидно, Є. Чикаленко мав на увазі межу осілості (повна назва – межа постійної єврейської осілості) у Російській імперії 1791–1917 рр. – кордон території, за межами якої євреям заборонялося постійне проживання. Виняток становили кілька категорій, до яких у різний час належали купці I-ї гільдії, особи з вищою освітою, ремісники, які належали до ремісничих цехів, караїми. Уперше територія, на якій євреям дозволялося селитися і торгувати, визначена указом Катерини II 1791 р. Охоплювала значну частину Королівства Польського, Литви, Білорусії – землі, які відійшли до Російської імперії після Другого поділу Речі Посполитої, а також південні губернії України.
58. Очевидно, йдеться про Обласний селянський з'їзд селянських депутатів Бессарабської, Подільської, Таврійської і Херсонської губерній, якій відбувся в Одесі 5–8.05.1917 р. З'їзд обрав Селянський союз на чолі з більшовиком А. Трофіловим.
59. 4 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові», обмежуючи компетенцію його дій територіально (в межах Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній).
60. Йдеться про члена «Союза русского народа» – російської монархічної та ультранационалістичної (чорносотенної) організації, створеної у жовтні 1905 р. у Петербурзі. Відстоювала принципи «единой и неделимой» Росії, охорони самодержавства й войовничого православ'я, поборювала демократичні настрої в суспільстві, революційні рухи і прагнення народів до національно-культурного розвитку. Союз мав підтримку царської адміністрації і працював у тісному контакті з таємною поліцією – «охранкою», що забезпечувала існування бойових «дружин» – т. зв. чорних сотень. Голова союзу – А. Дубровін, один із провідних діячів – член II та IV Державних Дум В. Пуришкевич. В Україні союз мав свої відділи в Києві, Одесі, Єлисаветграді, на Волині (Почаївська лавра), Криму, Чернігові. Був інспіратором єврейських погромів та антипольських виступів в Україні, натхненником процесу М. Бейліса (1913) у Києві, вів шовіністичну антиукраїнську пропаганду в Україні, подекуди вдаючись до терористичних актів. У Києві чорносотенці у своїй антиукраїнській пропаганді використовували часопис «Киевлянин». У 1908 р. союз розпався на декілька організацій, серед яких особливо відзначився «Союз Михаїла Архангела» на чолі з В. Пуришкевичем. Чорносотенна організація «Российский (Белый) Двухглавый Орел», що у 1907–1908 рр. діяла в Одесі під проводом В. Беліковича, спільно з іншими чорносотенними організаціями опанувала міську управу в Одесі.
61. «Киевлянин» – російськомовна газета, яка видавалася в Києві з 1869 р. У січні 1918 р. заборонена більшовицьким урядом. За часів денікінської окупації у вересні–грудні 1919 р. видання було поновлено. З 1911 р. видавцем і редактором часопису був В. Шульгін, син засновника. Газета мала виразний великодержавний і антиукраїнський характер.

62. Йдеться про земельний закон, прийнятий Українською Центральною радою 18.01.1918 р. Передбачав соціалізацію землі – перетворення приватновласницьких земель на загальнонародну власність. Уся земля без викупу мала перейти в розпорядження земельних комітетів для розподілу її за трудовою або споживчою нормою. Закон реалізував на практиці основне положення аграрної програми УПСР та Російської партії есерів. Скасований гетьманом П. Скоропадським, був поновлений Декларацією Директорії УНР від 26.12.1918 р. Є.Чикаленко не погоджувався з ідеєю соціалізації землі, яку проводила Центральна Рада. Він розумів, що українського селянина в революції найбільше цікавило розв'язання аграрної проблеми, тому постійно наголошував на найтіснішому поєднанні національного відродження із земельним питанням.
63. Йдеться про Петра Євгеновича Чикаленка (1892–1928) – українського громадсько-політичного діяча, середнього сина Є. Чикаленка. Як і старший брат Левко, народився у с. Перешори. За гімназійних років разом з М. Єремїєвим та Є. Нероновичем заснував перший національний гімназійний часопис «Відродження». Належав до УСДРП. 1913 р. призваний до армії, брав участь у Першій світовій війні. Наприкінці 1914 р. поранений потрапив у полон. Перебував у таборі в Зальцведелі (Австро-Угорщина), де вів національно-просвітню роботу. Навесні 1917 р. через Швейцарію повернувся в Україну. Був організатором та учасником низки загальнонаціональних заходів, у т. ч. й українських маніфестацій. У червні 1917 – січні 1918 рр. керував канцелярією Генерального Секретаріату. Був одним з найближчих співробітників В. Винниченка. З січня 1919 р. – секретар українського посольства у Туреччині. У 1920 р. повернувся до Києва, працював у системі Держвидаву України. В кінці 1927 р. був заарештований, помер 9.07.1928 р. в Курській в'язниці під час етапу на Соловки.
64. У містах Зальцведель (Австро-Угорщина) та Вецляр (земля Гессен) і Раштат (земля Баден) у Німеччині, під час Першої світової війни були розташовані табори для військовополонених російської армії. Завдяки діяльності СВУ в цих таборах перебували виключно українці, серед яких провадилась культурно-освітня та політико-виховна робота. В таборах існували православні церкви, школи, бібліотеки, театри, видавалися часописи.
65. «Союз визволення України» (СВУ) – українська політична організація самостійницького спрямування. Утворена в серпні 1914 р. у Львові політичними емігрантами, переважно членами УСДРП (Д. Донцов, В. Дорошенко, Л. Цегельський) і Української соціал-демократичної «Спілки» (М. Меленевський (Басок), О. Скоропис-Йолтуховський, П. Бендзя). Діяла в 1914–1918 рр. у Відні. До складу президії входили: Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Меленевський (Басок), О. Скоропис-Йолтуховський. Ставила метою відокремлення України від Росії і створення конституційної монархічної української держави під протекторатом Австро-Угорщини та Німеччини. Реалізацію своєї мети «Союз» пов'язував з поразкою Росії у Першій світовій війні. СВУ займався пропагандою української державності в країнах Північного союзу, опікувався українцями-військовополоненими в австрійських та німецьких таборах. За ініціативи СВУ з військовополонених були утворені Сірожупанна та Синьожупанна дивізії. Друкований орган СВУ – газета «Вісник Союзу визволення України» видавалася у Відні й розповсюджувалася в Києві, Катеринославі, Одесі та ін. містах України.
66. Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – український політичний і державний діяч, відомий письменник. Член РУП, організатор і лідер УСДРП. Один із промоторів Української революції і керівників Української Центральної Ради, автор її універсалів. Голова першого

українського уряду – Генерального Секретаріату (червень 1917 – січень 1918). Перебував в опозиції до гетьманського режиму, був організатором і керівником протигетьманського повстання, очолював Директорію УНР (листопад 1918 – лютий 1919). Коли 9.02.1919 р. ЦК УСДРП ухвалив відкапати своїх членів з Директорії, В. Винниченко скористався цим рішенням, пішов у відставку та в березні 1919 р. виїхав за кордон. Продовжував політичну діяльність в Австрії. 1920 р. після невдалої спроби співробітництва з радянською Україною знову виїхав в еміграцію. З середини 1920-х років відійшов від політики, займався літературною і публіцистичною діяльністю. Листування Є. Чикаленка з В. Винниченком опубліковано у збірці: Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки (К.: Темпора, 2010).

- В. Винниченко вважав Є. Чикаленка своїм літературним хрещеним батьком. До революції Є. Чикаленко всіляко підтримував В. Винниченка як письменника, у т. ч. і матеріально, сприяв виданню його творів. Багато років їх зв'язували тісні дружні стосунки.
67. Генеральний Секретаріат – виконавчий орган Української Центральної Ради, створений за рішенням Малої ради 15 червня 1917 р. Діяв по 11 січня 1918 р. На нього було покладене завдання створити систему виконавчої влади в Україні. 11.01.1918 р. IV Універсалом був перетворений на Раду Народних Міністрів УНР.
68. Очевидно, йдеться про земельні комітети – установи, в розпорядження яких згідно з законом Центральної Ради від 18.01.1918 р. мали перейти всі приватновласницькі землі для розподілу за трудовою або споживчою нормою. (Див. прим. 62).
69. Йдеться про членів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) – політичної організації, що виступала від імені українського селянства та солдатських мас. Створена у квітні 1917 р. на основі гуртків і груп українських соціал-революціонерів, які діяли в Україні з 1905 р. Лідери: М. Грушевський, М. Ковалевський, Л. Ковалів, В. Залізник, П. Христюк, О. Севрюк та ін. Друковані органи – газети «Народня воля», «Боротьба». У 1917–1918 рр. УПСР виступала за національно-територіальну автономію України у складі демократичної федеративної Росії, республікансько-демократичні форми правління, соціалізацію землі. Мала значне представництво в Українській Центральній Раді та урядових структурах УНР. З відновленням республіканської форми правління за Директорії УНР її представники входили до складу урядів В. Чехівського, Б. Мартоса, І. Мазепи. У серпні 1919 р. ліва частина партії, яка співпрацювала з радянською владою в Україні, об'єдналася з лівою частиною УСДРП (незалежних), створивши Українську комуністичну партію (боротьбистів). Права частина УПСР у січні 1919 р. оформилась в УПСР (центральної течії). Наприкінці 1919 р. частина членів виїхала в еміграцію, де відстоювала принцип «диктатури трудових мас» (М. Шаповал, Н. Григоріїв). У 1920 р. у Відні була створена «Закордонна делегація» УПСР (М. Грушевський, М. Шраг, П. Христюк, М. Чечель та ін.), друкованим органом якої став часопис «Борітеся – поборете» (1920–1922). У 1920 р. в Україні після низки розколів УПСР фактично перестала існувати. 1921 р. у Києві відбувся судовий процес над членами її ЦК. 1924 р. більшість членів «Закордонної делегації» повернулись до УСДРП, де у 30-х роках були репресовані. 1934 р. есерівські організації за кордоном об'єдналися і створили у Празі спільний ЦК УПСР, який видавав неперіодичний друкований орган «Трудова Україна» (1932–1939). 1950 р. УПСР разом з іншими партіями соціалістичної орієнтації створили Українську соціалістичну партію.
70. Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – відомий український мистецтвознавець та музеєзнавець, громадсько-політичний діяч. Депутат I Державної Думи, належав до Україн-

ського парламентського клубу. В 1902–1923 рр. – директор Київського міського художньо-промислового музею. Під час Першої світової війни був уповноваженим Російської академії наук з охорони пам'яток на Галичині та Буковині. За спогадами сучасників, не лише намагався врятувати пам'ятки, але доклав чимало зусиль для допомоги українському населенню на окупованій російською армією території. Склав каталог пам'яток, в якому також описав наслідки російської окупації для українців Галичини і Буковини. Член Української Центральної Ради. У 1917–1918 рр. – голова Комітету охорони пам'яток історії та культури, керував реставрацією Андріївської церкви і Софійського собору, що постраждали під час обстрілу Києва військами М. Муравйова в січні 1918 р. З 1919 р. – академік УАН.

71. Йдеться про Левитського Миколу Васильовича (1859–1936) – українського громадсько-го діяча, засновника хліборобських спілок і ремісницьких артілей («артільний батько»), присяжного повіреного, поета. Організатор Московського союзу споживчих товариств, Московського народного банку, один із засновників Дніпросоюзу, Українського кооперативного банку, Центрального кооперативного комітету. У 1917 р. входив до Української Центральної і Малої рад, член УПСР. З листопада 1917 р. працював на керівних посадах у Генеральному Секретарстві й міністерстві земельних справ. Автор низки статей з кооперативних питань в українських часописах, а також збірок віршів. За радянської влади працював у кооперації, викладав у київських вузах.
72. Шраг Микола Ілліч (1894–1970) – український громадсько-політичний діяч, історик права, економіст. Син відомого українського громадсько-політичного діяча Іллі Шрага. У 1917 р. – студент Московського університету, член української Громади у Москві. Один із провідних діячів українських соціал-революціонерів, член ЦК УПСР, тов. голови Української Центральної Ради. Соратник і політичний однодумець М. Грушевського. У 1919 р. – радник посольства УНР в Угорщині. Після розколу в УПСР належав до «центральної течії», був одним з організаторів Закордонної делегації УПСР, співредактором газети «Борітеся – поборете!». Разом з М. Грушевським повернувся до СРСР. Працював економістом у наркоматі зовнішньої торгівлі й заступником начальника промислово-економічного управління ВДНГ. У 1931 р. засуджений у т. зв. «справі Українського національного центру». Відбувши ув'язнення, мешкав у Харкові та Львові, займався педагогічною діяльністю.
73. Севрюк Олександр Олександрович (1893–1941) – український громадсько-політичний діяч, дипломат. Член Центральної Ради від студентства, входив до ЦК УПСР. Член української делегації на мирних переговорах у Брест-Литовську. Посол УНР у Німеччині. На цій посаді припустився прикрої помилки, яка призвела до відмови Австро-Угорщини виконати взяті на себе зобов'язання згідно з таємною угодою – утворення зі Східної Галичини та Буковини окремого Коронного краю. У лютому 1919 р. очолив дипломатичну місію в Італії, яка мала займатися справою повернення на батьківщину полонених українців. Не виконав покладених на нього обов'язків і в липні 1919 р. був усунутий з посади. На еміграції жив у Франції і Німеччині. Перейшов на прорадянські позиції, 1928 р. відвідав УСРР. Загинув під час залізничної катастрофи в Берліні.
74. Ковалевський Микола Миколайович (1892–1957) – український громадсько-політичний і державний діяч, кооператор, публіцист. Голова студентських громад у Москві (1912) та Києві (1915). Один із засновників УПСР, голова її ЦК; член ЦК Селянської спілки, редактор її друкованого органу – газети «Народня воля». Член Центральної та Малої рад, лідер

фракції УПСР. З листопада 1917 р. – генеральний секретар продовольчих справ, з кінця березня 1918 р. – міністр земельних і продовольчих справ. У січні 1919 р. – делегат Українського трудового конгресу. Міністр земельних справ в урядах С. Остапенка, Б. Мартоса та І. Мазепи (1919). В еміграції займався публіцистичною діяльністю.

75. Христюк Павло Оникійович (1890–1940) – український громадсько-політичний діяч, публіцист. Народився у Краснодарському краї. Навчався в Київському політехнічному інституті. У 1917 р. – один з ініціаторів створення УПСР, належав до ЦК партії та ЦК Селянської спілки. Член УЦР і Малої ради. Генеральний писар Генерального Секретаріату, з 18.01.1918 р. – міністр внутрішніх справ, з лютого того ж року – державний секретар РНМ УНР. За часів Директорії УНР – тов. міністра внутрішніх справ в урядах Б. Мартоса та І. Мазепи. Наприкінці 1919 р. емігрував до Відня, де активно працював як член закордонної делегації УПСР, належав до її лівого крила. У 1923 р. повернувся на Україну, працював в Українбанку, Держвидавї України та Наркомфінї УСРР. У 1931 р. засуджений у т. зв. «справі Українського національного центру». Загинув у «Севвостлаге».
76. Порш Микола Володимирович (1879–1944) – український громадсько-політичний діяч, економіст. Походив з німецько-єврейської родини. Член РУП і УСДРП. Один із лідерів української соціал-демократії. У 1917–1918 рр. – член Української Центральної Ради, з листопада 1917 р. – генеральний секретар праці УНР, у січні – березні 1918 р. – міністр праці і військових справ УНР. За Директорії – посол УНР у Німеччині, де й залишився на еміграції. Автор праць зі статистики, економіки, проблем автономії, зокрема «Про автономію України» (1907), «Автономія України і соціал-демократія» (1917).
77. Оберучев Костянтин Михайлович (1865–1929) – полковник російської армії, командир гарматної бригади. За революційну діяльність у 1905–1907 рр. був звільнений з військової служби, емігрував до Швейцарії. Співробітничав у журналі «Киевская старина». Повернувся до Києва на початку 1917 р. Комісар Київської військової округи. Член російської партії есерів. З травня 1917 р. – командував Київської військової округи. Звільнений з посади у вересні 1917 р. урядом УНР.
78. Олесницький Євген (1860–1917) – український галицький громадсько-політичний діяч, адвокат, економіст і публіцист. Один з лідерів Української національно-демократичної партії. У 1907–1917 рр. – депутат австрійського парламенту, у 1900–1910 рр. – галицького сейму. Активно відстоював політику консолідації всіх українських політичних сил. Від 1915 р. – член Загальної української ради. Член редакції газети «Діло», організатор кооперативного руху в Галичині, співзасновник низки економічних організацій. Автор спогадів «Сторінки з мого життя» (1935).
79. Йдеться про Франца-Фердинанда Габсбурга (1863–1914) – ерцгерцога, сина ерцгерцога Карла-Людвіка, племінника австрійського імператора Франца-Йосифа I. 1889 р. оголошений престолонаслідником. З 1898 р. – заступник головнокомандувача, мав великий вплив на державні справи й поступово перебрав керівництво збройними силами імперії. Намагався зменшити угорський вплив у державі та виступав за перетворення Австро-Угорщини на триєдину австро-угорсько-південнослов'янську державу (триалізм). 28.06.1914 р. вбитий разом із дружиною графинєю Софією Хотек (герцогинею Гогенберзькою) у м. Сараєво (Боснія) членами сербської терористичної організації. Це вбивство стало безпосереднім приводом до початку Першої світової війни.

80. Зарубін Олександр Миколайович (1884–1931) – український державний діяч. У 1917 р. – асистент фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира. Спочатку комісар, згодом – начальник Київської поштово-телеграфної округи. Член російської партії есерів, яку репрезентував в Українській Центральній і Малій радах. З липня 1917 р. – генеральний секретар пошт і телеграфу. З вересня призначений генеральним контролером Генерального Секретаріату. 12.11.1917 р. знову обійняв посаду генерального секретаря пошт і телеграфу. Не погоджуючись зі змістом III Універсалу, подав у відставку.
81. Корнілов Лавр Георгійович (1870–1918) – російський військовий і політичний діяч, генерал від інфантерії російської армії. Під час Першої світової війни командував 48-ї піхотної дивізії, 25-го армійського корпусу, 28.02–19.07.1917 р. – почергово головнокомандувач військ Петроградського військового округу, 8-ї армії, військ Південно-Західного фронту. 19.07–27.08.1917 р. – Верховний головнокомандувач військ російської армії. Наприкінці серпня 1917 р. зробив спробу встановити в Росії військову диктатуру. Після придушення заколоту перебував в ув'язненні у Биховській тюрмі. 19.11.1917 р. разом із своїми прихильниками втік до Новочеркаська, де спільно з генералом М. Алексєєвим створив і деякий час очолював Добровольчу армію. Загинув у бою.
82. Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – визначний український вчений-історик, археолог і етнограф, член-кореспондент Російської академії наук (1901). Один із засновників та ідеологів руху хлопоманів (від польського терміну, який прибрали прихильники «простого українського народу»). Рух зародився серед представників спольщених шляхетських родин, які усвідомили необхідність «полюбити народ, серед якого живеш, жити його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої предками і активно працювати для народу, щоб спокутувати гріхи своїх батьків перед цим народом» (Антонович В. «Моя исповедь»). Відійшовши від польських організації, став одним із засновників київської Громади. З 1878 р. професор російської історії Київського університету, голова Історичного товариства Нестора Літописця (з 1881 р.), організатор археологічних з'їздів в Україні. Автор значної кількості наукових праць, серед яких: «Останні часи козацтва на правому березі Дніпра», «Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті в. кн. Ольгерда», «Про походження шляхетських родів Південно-Західної Росії», «Про міста в Південно-Західній Росії за актами 1432–1798 років», «Про селян у Південно-Західній Росії за актами 1770–1798 років», «Про гайдамаччину» та ін.
83. У ході Галицької битви Першої світової війни (10.08 – 13.09.1914 р.) російською армією були захоплені території Галичини, Буковини і Посяння, на яких утворена тимчасова адміністративно-територіальна одиниця Галицько-Буковинське генерал-губернаторство (1914–1917 рр.). Російська окупаційна адміністрація вдалась до русифікації краю, нищення українства в усіх його проявах – політичному, релігійному і культурному. Були закриті українські школи, періодичні видання, друкарні. Вводилося обмеження на вживання української мови, запроваджувалося викладання у школах російською мовою. Зазнала переслідувань Українська греко-католицька церква. Відбувались масові депортації української інтелігенції та священників УГКЦ вглиб Росії. Після відступу у 1915 р. з частини захоплених територій російські війська взяли заручниками біля 700 українських, польських і єврейських діячів. Російський політик П. Мілюков, виступаючи в IV Державній думі, назвав політику Росії в Галичині «європейським скандалом». Після Лютневої революції Тимчасовий уряд скасував репресивні

заходи щодо Галичини. Крайовим комісаром Галицько-Буковинського губернаторства у квітні–серпні 1917 р. був Д. Дорошенко. Влітку 1917 р. російська армія зазнала поразки й відступила з західноукраїнських земель, які знову опинились під владою Австро-Угорщини.

84. Протягом 29–31 жовтня 1917 р. у Києві відбувся збройний виступ солдатів 3-го авіапарку, червоногвардійців заводу «Арсенал», Деміївського снарядного заводу, 147-ї та 148-ї Воронізької піхотних дружин, робітників Подолу і Печерська та ін. Повстання значною мірою було спровоковано тим, що 28.10.1917 р. військові частини штабу КВО заарештували членів більшовицького військово-революційного комітету. Штаб КВО викликав у Київ війська для придушення більшовицького виступу та відновлення влади Тимчасового уряду. 31.10.1917 р. у Києві відбулося засідання узгоджувальної ради, створеної з представників громадсько-політичних, державних і військових організацій, яка розробила умови припинення воєнних дій у місті, ухвалила вивести з Києва війська, закликані штабом КВО, розформувати офіцерські загони і передати владу Українській Центральній Раді. 31.10.1917 р. командувач КВО генерал-лейтенант М. Квезинський і комісар штабу І. Кириєнко залишили свої посади і переїхали до Миколаївського артилерійського училища, де були затримані українською військовою владою. Звільнені з-під арешту 8.11.1917 р. за рішенням Генерального Секретаріату.
85. Мова йде про збройне повстання у Києві 16–22.01.(29.01–04.02) 1918 р., організоване Київським комітетом більшовицької партії проти Української Центральної Ради під час наступу військ радянської Росії на Київ.
86. Йдеться про Леніна (власне ім'я – Ульянов) Володимира Ілліча (1870–1924) – організатора і лідера більшовицької партії, засновника радянської держави – РСФРР.
87. Кириєнко (Киреєнко) Іван Іванович (1879–1971) – український і російський громадсько-політичний діяч, за фахом – технолог. Депутат II Державної Думи. Член Української соціал-демократичної «Спілки», з 1910 р. – РСДРП (меншовик). За політичну діяльність неодноразово заарештовувався царською адміністрацією. У 1917 р. – військовий комісар Тимчасового уряду на Південно-Західному фронті.
88. Йдеться про Маріїнський палац у Києві, збудований у 1750–1755 рр. за зразком палацу, який проектував Б. Растреллі для гетьмана Розумовського. Місце для палацу було обране імператрицею Єлизаветою Петрівною під час відвідин Києва у 1744 р.
89. Є. Чикаленко мав на увазі братів П'ятакових: Леоніда Леонідовича (1888–1918) і Георгія Леонідовича (1890–1937) – більшовицьких діячів, організаторів червоногвардійських загонів під час більшовицьких заколотів в Україні у жовтні 1917 – січні 1918 рр. Члени Київського комітету РСДРП(б) та виконкому київської Ради робітничих депутатів. Леонід П'ятаков з листопада 1917 р. очолював Київський ВРК і був обраний членом Головного комітету РСДРП(б). У січні 1918 р. вбитий вояками Армії УНР. Георгій П'ятаков з листопада 1918 р. очолював Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. У 1937 р. репресований органами радянської влади.
90. Василенко Микола Прокопович (1866–1935) – український громадсько-політичний і державний діяч, учений, публіцист. Член київської Старої Громади, ТУП, співредактор журналу «Киевская старина». У 1917 р. – куратор Київської шкільної округи, товариш міністра освіти Тимчасового уряду. В Українській Державі – голова Ради міністрів, міністр освіти, голова Державного сенату. Один із фундаторів УАН, Київського та Кам'янець-Подільського українських державних університетів. Історик права, академік УАН (1920), обраний 1921 р. її президентом, але не затверджений радянським урядом. У 1920–1930-ті роки зазнав переслідувань від влади.

91. Інтерес країн Антанти до України почав виразно виявлятися влітку 1917 р. Генеральне секретарство міжнаціональних справ відвідували представники італійської, американської, сербської, румунської, японської військових місій. Однак найтісніші контакти склалися з французькими й американськими військовими представництвами. Чимало цьому сприяв французький генерал Табуї, відкомандирований шефом французької військової місії в Росії до штабу Південно-Західного фронту в Кам'янці-Подільському, та офіцер генерального штабу Фіцвільямс. Усвідомлюючи слабкість уряду О. Керенського, керівні кола Антанти всіляко намагалися забезпечити дальше ведення війни на Східному фронті. Після жовтневого перевороту і підписання Раднаркомом перемир'я на фронті союзні держави намагалися умовити український уряд продовжувати військові дії. 10 грудня 1917 р. була підписана англо-французька конвенція щодо діяльності на півдні Росії, яка скоригувала ці наміри Антанти й стала першим кроком до визнання УНР. Був запропонований військовий план, побудований на приєднанні до українських збройних сил румунського, польського, чехословацького легіонів, донських та кубанських козаків. Палким прихильником цього плану був генерал Табуї, призначений 03.01.1918 р. «високим комісаром» Французької Республіки при уряді УНР. Означились перші досягнення у міжнародному визнанні УНР *de facto* країнами Антанти. Так, напередодні цього призначення в грудні 1917 р. Франція запропонувала Україні фінансову і технічну допомогу. Інша учасниця Антанти – Румунія – через свого представника при Головному командуванні російської армії, генерала Коанда, заявила про можливість надання збройної допомоги для ліквідації більшовицького заклоту в Києві, але після початку переговорів у Брест-Литовську скасувала свою обіцянку. Негативне ставлення країн Антанти до переговорного процесу в Брест-Литовську відбулося зрештою і на ставленні до України, як їх учасниці. В ноті, переданій Генеральному Секретаріату французьким представником генералом Табуї запевнялося, що Франція вважає укладення УНР миру з Центральними державами за акт, ворожий Франції, і відкаличе зроблене раніше дипломатичне визнання України. Дипломатичні зносини з країнами Антанти були остаточно перервані після підписання Брестського миру, коли зовнішньополітичні обставини змусили Україну шукати реальної і швидкої допомоги в боротьбі з більшовицькою загрозою, що насувалася.
92. Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС) – українська політична організація. Виступала за повну державну самостійність України. Утворена в грудні 1917 р. членами Української народної партії. Лідери: О. Макаренко (голова), О. Андрієвський, І. Луценко, О. Степаненко, П. Макаренко. Мала фракцію в Українській Центральній Раді. За часів Української Держави входила до складу Українського національного союзу, приєдналася до антигетьманського повстання. Після відновлення УНР партія висловила протидію соціалістичного курсу та Трудового конгресу, наполягала на скликанні українського парламенту. Представник УПСС О. Андрієвський входив до складу Директорії. В уряді В. Чехівського мала 5, в уряді С. Остапенка – 4 міністерські посади. Бойкотувала уряд Б. Мартоса, який звинувачувала у «більшовизмі», брала участь в організації спроби державного перевороту отамана В. Оскілка. Після поразки визвольних змагань припинила свою діяльність в Україні.
93. Події, про які згадує Є. Чикаленко, розвивалися трохи інакше. Після проголошення УНР 20.11.1917 р. більшовики почали підготовку до захоплення України за допомогою збільшовизованих міських загонів та російських гарнізонів і прифронтових частин, що перебували під їхнім впливом. Підготоване на 11.12.1917 р. більшовицьке повстання в Києві вдалося зірвати

завдяки тому, що збільшовизовані відділи 2-го Гвардійського корпусу під проводом Є. Бош, які їхали з фронту до Києва, були роззброєні біля Жмеринки 1-м Українським корпусом під командуванням П. Скоропадського і відражені до Росії.

94. Шаповал Микита Юхимович (псевд.: М. Сріблянський, М. Бутенко, 1882–1932) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, учений-соціолог і поет. Засновник і видавець (разом з П. Богацьким) літературно-мистецького журналу «Українська хата» (1909–1911), який позначив цілу добу як у культурному, так і в політичному житті України – «хатянство». Один із провідників УПСР, якою був делегований до Центральної і Малої рад, Демократичної наради в Петрограді та Передпарламенту. Генеральний секретар пошт і телеграфу УНР. За доби Української Держави – провідний діяч Українського національного союзу. Прихильник радикальних революційних дій – разом з В. Винниченком безпосереднім організатором протигетьманського повстання. Міністр земельних справ в уряді В. Чехівського (грудень 1918 – лютий 1919 рр.). У 1919 р. перебував у Галичині, звідки за свої політичні погляди змушений був емігрувати. Входив до Закордонної делегації УПСР. В подальшому мешкав у Чехословаччині, займався науковою і видавничою діяльністю. Автор понад 350 літературних і науково-публіцистичних праць.
95. Вільне козацтво – добровільна військова організація українського селянства, яка почала створюватися у процесі розвалу царської армії весною 1917 р. з метою захисту сіл, а згодом і УНР, в умовах зростання громадського безладу й бандитизму. 16–20.10.1917 р. у Чигирині на Черкащині відбувся з'їзд Вільного козацтва, на якому були присутні 2 тисячі делегатів, що представляли 60 тисяч організованих вільних козаків Київщини, Херсонщини, Катеринославщини, Чернігівщини та Кубані. Делегати звернулися до населення із закликом озброюватися, рішуче боротися з ворогами народу, не допускати братовбивства, підтримувати республіканський демократичний федеративний устрій Росії на чолі з Тимчасовим урядом, створювати у селах сотні, у волостях – курені, у повітах – полки, у губерніях – коші на чолі з сотниками, курінними, полковниками, отаманами та іншою старшиною. На з'їзді було обрано Головну козацьку раду (Генеральну раду) Вільного козацтва у складі 12 осіб з місцем осідку у Білій Церкві. Почесним отаманом Вільного козацтва став командувач 1-го Українського корпусу генерал П. Скоропадський. Оскільки в той час він перебував на фронті, наказним військовим отаманом і генеральним писарем Вільного козацтва було обрано І. Полтавця-Острияницю.
96. Полтавець-Острияниця Іван Васильович (1890–1957) – український військовий і політичний діяч. Походив з давнього козацько-старшинського роду. Учасник Першої світової війни, офіцер російської армії. У жовтні 1917 р. був організатором Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва, на якому обраний наказним отаманом. За часів Української Держави – генеральний писар гетьмана України. З 1919 р. в еміграції у Німеччині. У 1926 р. проголосив себе «Гетьманом і національним вождем всієї України обох боків Дніпра та військ козацьких і запорозьких» і виступив як розкольник гетьманського руху, створивши декілька козацьких організацій, зокрема Українське вільнокозацьке товариство, Українське національне козацьке товариство (УНАКОР), статут якого базувався на програмових засадах Німецької націонал-соціалістичної партії.
97. Луценко Іван Митрофанович (1864–1919) – український громадсько-політичний і військовий діяч, за фахом – лікар. Народився на Одещині. Освіту здобув на природничому факультеті Петербурзького університету та Військовій академії. Служив в Одеській військовій окрузі

лікарем, значну частину заробітку жертвував на національні справи. Активний діяч одеської Громади і ТУП, товариств «Просвіта» й «Українська хата». Дружні стосунки з Є. Чикаленком зв'язували І. Луценка з 1895 р., коли той переїхав до Одеси. Дружини обох діячів були близькими подругами. У 1917 р. належав до лідерів Української партії соціалістів-самостійників, очолював Одеську українську військову раду, член Української Центральної Ради і УГВК. Служив в Армії УНР, загинув у бою в березні 1919 р на Волині.

98. Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – український державний і військовий діяч, гетьман України (1918 р.). Походив із старовинного козацько-шляхетського роду. Учасник російсько-японської (1904–1905) та Першої світової воєн; флігель-ад'ютант російського царя Миколи II, генерал-лейтенант. У 1917 р. – командир 34-го армійського корпусу Південно-Західного фронту, реорганізованого восени в 1-й Український корпус; почесний отаман українського Вільного козацтва. 29.04.1918 р. на Всеукраїнському хліборобському конгресі в Києві проголошений Гетьманом України. 14 грудня 1918 р. внаслідок протигетьманського повстання, організованого УНС, намагаючись уникнути кровопролиття, зрікся влади і виїхав до Німеччини. В еміграції – провідник українського гетьманського (монархічного) руху в Західній Європі, США і Канаді: член Ради присяжних Українського союзу хліборобів-державників (УСХД), з 1937 р. – голова Союзу гетьманців-державників. Помер від важкого поранення, одержаного під час бомбардування.
99. Петлюра Симон Васильович (1879–1926) – український державний, громадсько-політичний і військовий діяч, голова Директорії УНР, Головний отаман Армії УНР, публіцист. Народився на Полтавщині. Член Революційної української партії (РУП), з 1905 р. – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). До 1917 р. – співробітник і редактор багатьох українських видань у Києві, Львові, Москві та ін. У 1916–1917 рр. – заступник уповноваженого Союзу земств на Західному фронті. Член Української Центральної Ради (УЦР), голова Українського генерального військового комітету (УГВК). 15.06.1917 р. призначений генеральним секретарем військових справ, посаду офіційно обійняв лише 15.11.1917 р. Не погоджуючись з політикою голови Генерального Секретаріату В. Винниченка, 31.12.1917 р. вийшов з уряду. У січні 1918 р. виїхав на Лівобережжя, де створив Гайдамацький кіш Слобідської України. Після постанови Української Держави у травні 1918 р. очолив Всеукраїнську спілку земств, діяльність якої мала виразне антиурядове спрямування. 27.07.1918 р. заарештований за підозрою в підготовці антидержавного замаху. Одержавши волю, 14.11.1918 р. виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським виступом Директорії, членом якої був обраний заочно. Після виїзду В. Винниченка за кордон (11.02.1919 р.) став головою Директорії, одночасно переравав членство в УСДРП. Під час інтернування Армії УНР у Польщі разом з урядом деякий час перебував у Варшаві. Після вимог СРСР видати його радянській владі переїхав наприкінці 1923 р. до Будапешта, звідти до Відня і Женеві, а 1924 р. – до Парижа. Керував діяльністю уряду УНР в екзилі, редагував тижневик «Тризуб». Писав статті та брошури, присвячені боротьбі українського народу за державність, організації української політичної еміграції. Убитий 25 травня 1926 р. в Парижі агентом НКВС С. Шварцбартом.
100. Український народний університет – вищий навчальний заклад, відкритий на громадські кошти 5.10.1917 р. у Києві згідно з рішенням II Всеукраїнського педагогічного з'їзду. Ініціаторами створення університету виступили: Українське наукове товариство в Києві, Українське науково-технічне товариство «Праця», київське товариство «Просвіта» й кооперативні

установи. Ректором університету був обраний І. Ганицький, викладачами О. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Кравчук, О. Лук'яненко, І. Огієнко, Г. Павлуцький, М. Туган-Барановський, К. Широцький та ін. Заняття розпочалися 9.10.1917 р. Виш працював за програмою державних університетів і мав 3 факультети: історико-філологічний, природничо-математичний та правничий. Набір слухачів перевищив плановану кількість. Замість 500 студентів на кінець жовтня записалося 1370 осіб (частина були вільними слухачами). За законом уряду гетьмана П. Скоропадського 17.8.1918 р. університет було перетворено на Київський державний український університет. Зі встановленням у Києві більшовицької влади припинив існування як самостійний навчальний заклад (1920).

101. Наприкінці листопада 1917 р. М. Галаган і Є. Онацький за дорученням Генерального Секретаріату і голови Центральної Ради М. Грушевського виїхали до Катеринодара і Новочеркаська для проведення переговорів з регіональними урядами Кубані та Області Війська Донського про утворення загальноросійського федеративного уряду. В той час вони були об'єднані у Південно-Східний Союз, який стояв на позиції невизнання влади більшовиків. Разом з тим серед кубанців була певна кількість козаків-чорноморців та провідних політиків, які свідомо ще завдовго до революції 1917 р. стояли на ґрунті україно-кубанської єдності й соборності. Вони зверталися до делегації УЦР із пропозицією, що «Українська Центральна Рада повинна б була вважати Кубань за одну з частин цілої української землі і відповідно до того провадити свою акцію так, щоб Кубань стала під повний вплив України і йшла цілком по лінії її політики». На жаль, провід Української Центральної Ради залишився байдужим до цих звернень, як і звернень провідників Області Війська Донського творити єдиний антибільшовицький фронт.
102. 21 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада вирішила направити своїх представників для участі в переговорах про перемир'я з країнами Почвірного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина), а також «звернутися від імені УНР до всіх союзних і ворожих держав з пропозицією почати мирні переговори». Раднарком РСФРР, не зважаючи на повідомлення УЦР, 2(15).12.1917 р. підписав у Бресті-Литовському сепаратну угоду про перемир'я, і більшовицька делегація на чолі з Л. Троцьким розпочала переговорний процес. Це стало поштовхом для більш активних самостійних зовнішньополітичних кроків УНР. 11.12.1917 р. Генеральний Секретаріат у своїй ноті до учасників воєнних дій та нейтральних держав заявив про свій намір стати «на дорогу самостійних міжнародних відносин». У відповідь представники Почвірного союзу висловились, що вони «готові привітати участь представників УНР у мирних переговорах». 1.01.1918 р. до Брест-Литовська прибула делегація УНР на чолі з В. Голубовичем. До її складу входили також М. Любинський, О. Севрюк, М. Полоз, М. Левитський. Делегація мала своїм завданням домогтися включення до складу Української Народної Республіки Холмщини, Підляшшя, проведення плебісциту в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті. В. Голубович заявив, що в разі укладення країнами Почвірного союзу мирного договору з Росією його положення не матимуть обов'язкового характеру для України, оскільки Переяславська угода, яка обумовлювала зв'язок між обома країнами, втратила свою чинність після того, як династія Романових, один з учасників цього акту, позбулася влади і тим самим ліквідувала всі зобов'язання України щодо Росії. Така позиція зустріла розуміння німецької сторони. У свою чергу, Л. Троцький заявив, що не бачить жодної перешкоди для самостійної участі делегації Генерального Секретаріату в мирних переговорах. Однак перебіг подій в Україні та посилення наступу більшовиків змінили позицію російської

делегатії. Після кількадечної перерви в роботі й відновлення переговорів Л. Троцький заявив, що інтереси України мають репрезентувати представники т. зв. українського радянського уряду в особі Є. Медведєва і В. Шахрая. Проте ця спроба не знайшла підтримки у країн Почвірного союзу. Позиції української делегації були посилені проголошенням у IV Універсалі УЦР повної незалежності УНР. Глава делегації Австро-Угорщини граф О. Чернін від імені чотирьох союзних країн заявив, що вони мають усі підстави визнати УНР самостійною, вільною, суверенною державою, яка спроможна самостійно укладати міжнародні договори. 9.02.1918 р. між державами Почвірного союзу та Україною було підписано мирний договір. З української сторони його підписали: тогочасний голова української делегації О. Севрюк, члени делегації М. Любинський і М. Левитський.

103. Ткаченко Михайло Степанович (1879–1920) – український політичний діяч, правник. Навчався на юридичному факультеті Київського університету. Був членом української студентської громади, належав до РУП, згодом – до Української соціал-демократичної «Спілки», в березні 1917 р. вступив до УСДРП. У 1917 р. – член УЦР від УСДРП, входив до складу Малої ради. Займав посаду генерального секретаря судових справ у Генеральному Секретаріаті (з 2.11.1917 р.), з січня 1918 р. – міністр судових справ УНР в уряді В. Голубовича. Після розколу УСДРП – один з лідерів УСДРП (незалежних), після реорганізації УСДРП (незалежних) в Українську комуністичну партію обраний до складу її ЦК. У 1920 р. інтернований в Росії, помер у таборі в Москві.
104. Мартос Борис Миколайович (1879–1977) – український громадсько-політичний і державний діяч, учений-економіст. Родом з Полтавщини. Член РУП, згодом – активний діяч УСДРП. До 1917 р. – організатор кооперативних товариств, голова ради Дніпросоюзу. У 1917 р. – член Української Центральної і Малої рад, ЦК Селянської спілки. Перший генеральний секретар земельних справ, 8.09–26.12.1917 р. – тов. генерального секретаря земельних справ, один з авторів проекту земельного закону ЦР; у 1918 р. – голова управи Всеукраїнського кооперативного комітету; 26.12.1918–11.02.1919 р. – міністр фінансів в уряді В. Чехівського; 9.04–27.08.1919 р. – голова Ради народних міністрів і міністр фінансів УНР. З 1920 р. – в еміграції в Німеччині, потім – у Чехословаччині; один з організаторів і професор Української господарської академії в Подєбрадах, у 1936–1938 рр. – директор Українського технічно-господарського інституту; у 1945 р. переїхав до Мюнхена, де став засновником і ректором Української вищої школи економіки (1945–1949). Працював в Інституті вивчення СРСР. Від 1958 р. жив у США.
105. Йдеться про кризу уряду В. Винниченка, викликану намаганнями УПСР проводити більш лівий політичний курс з метою усунення більшовицької небезпеки. Ліва частина ЦК партії есерів вимагала не лише демісії кабінету В. Винниченка, але й негайного миру з більшовиками й організації в Україні форм радянської влади. Праве крило і центр ЦК УПСР, домаганючись демісії кабінету В. Винниченка, відстоювали, однак, необхідність коаліційного уряду есерів і соціал-демократів. У результаті тиску УПСР 17.01.1918 р. кабінет В. Винниченка подав у відставку. Наступного дня УЦР затвердила новий склад уряду на чолі зі Всеволодом Олександровичем Голубовичем (1885–1939) – українським громадсько-політичним і державним діячем, за фахом – інженером. Належав до одеської української Громади. Член Центральної і Малої рад, ЦК УПСР. У Генеральному Секретаріаті – секретар шляхів (з 27.07.1917 р.), секретар торгу і промисловості (з листопада 1917 р.). З 18.01.1918 р. – голова РНМ і міністр

закордонних справ УНР. Очолював українську делегацію на мирних переговорах у Бресті (28.12.1917–15.01.1918 рр.). Під час гетьманського перевороту 29.04.1918 р. був заарештований і засуджений німецьким військовим судом у справі банкіра А. Доброго. 1921 р. засуджений радянською владою у т. зв. «справі ЦК УПСР», після звільнення у 1920-х роках – завідувач відділу капітального будівництва ВРНГ УСРР. У 1931 р. засуджений у т. зв. «справі Українського національного центру». Помер в ув'язненні.

106. Під час наступу радянських військ на Київ для підтримки їх ззовні місцевим більшовицьким проводом розпочато загальний робітничий страйк, причому більшовицькою пропагандою було деморалізовано частину українського гарнізону. Бої на вулицях Києва між прорадянськими загонами та українськими частинами охопили центральні вулиці Києва. Український уряд видав відозву до населення про те, що найважливіші об'єкти міста (обидва вокзали, пошта, телеграф, банки й усі урядові установи) контролюються військами УНР. Повстання на деякий час вдалося локалізувати.
107. Очевидно, Є. Чикаленко має на увазі курінь чорних гайдамаків, який входив до складу Гайдамацького коша Слобідської України, організатор і командиром якого був С. Петлюра.
108. 20–21.01(1–2.02) 1918 р. загони червоних (у районі Купецького зібрання, нині – Європейська площа) та чорних (у районі Софійського майдану) гайдамаків з Гайдамацького коша Слобідської України, яким командував С. Петлюра, тримали оборону проти більшовицьких загонів на чолі з М. Муравйовим. Гайдамакам вдалося протягом двох днів стримувати просування радянських підрозділів у напрямку приміщення Центральної Ради. Після дводенних боїв гайдамаки змушені були відступити Хрещатиком. Очевидно, саме цей факт згадує Є. Чикаленко.
109. Троїцький народний дім – приміщення культурно-освітньої установи, збудоване в Києві у 1901–1902 рр. на кошти київської Старої Громади. У будинку розміщувався театр, бібліотека, проводилися концерти, лекції, музичні вечори тощо. У 1907–1916 рр. у Троїцькому народному домі виступав театр М. Садовського, навесні 1917 р. – Молодий театр Леся Курбаса, у 1918 р. – Український театр П. Саксаганського. Нині в приміщенні – Київський театр оперети.
110. 16(29).01.1918 р. на залізничній станції Крути під селищем Крути на північний схід від Києва відбувся бій між переважаючими більшовицькими радянськими частинами і студентським українським куренем, який захищав підступи до Києва. Внаслідок 5-годинного бою було взято в полон і розстріляно близько 300 українських бійців-студентів та гімназистів. У перебігу військових дій сутичка вирішальної ролі не відіграла, у свідомості українців особливого значення набув героїзм української молоді, яка загинула в нерівному бою біля Крутів. Загиблі були поховані в Києві біля Аскольдової могили.
111. Олесь (Кандиба) Олександр Іванович (1878–1944) – український громадський діяч, відомий поет. З 1911 р. жив у Києві, брав участь в українському громадсько-політичному та літературному житті. У 1917–1919 рр. редагував журнал «Літературно-науковий вісник», співпрацював у видавництві «Лан». У січні 1919 р. призначений радником української дипломатичної місії в Угорщині, невдовзі виїхав до Відня, де в 1920 р. був редактором журналу «На переломі» й головою Союзу українських журналістів, співробітничав у часопису «Нова Україна». З 1924 р. жив у Празі, де й помер.
112. Йдеться про графиню Парасковію Сергіївну Уварову (уроджену княжну Щербатову, 1840–1924) – російську вчену, історика й археолога. Дружина талановитого російського вченого

й організатора науки графа Олексія Сергійовича Уварова (1828–1884). Після смерті чоловіка очолила засноване ним Московське археологічне товариство.

113. Кримський Агатангел Юхимович (псевд. А. Хванько, 1871–1942) – український історик, сходознавець, письменник і перекладач. Походив з татарського роду. Знав шістдесят мов. Його палка любов до України сформувалася під впливом П. Житецького і М. Драгоманова під час навчання у Колегії П. Галагана. Освіту здобув у Лазаревському інституті східних мов та Московському університеті. З 1898 р. працював у Лазаревському інституті, з 1901 р. очолював кафедру арабської лінгвістики, професор арабської літератури та історії мусульманського Сходу. З 1918 р. жив у Києві, де став секретарем заснованої у 1918 р. УАН. Був творцем українського сходознавства. В Академії наук очолював історико-філологічний відділ, кабінет арабо-іранської філології, комісію «Словника живої мови», комісію історії української мови, діалектологічну та правописну комісії. З 1921 р. – директор Інституту української наукової мови. Брав участь у Першому Всеукраїнському Церковному Соборі (1921), який підтвердив автокефалію Української автокефальної православної церкви. У 1930-ті роки був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України. 1941 р. заарештований органами радянської влади.
114. Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович (1880–1946) – український громадсько-політичний і державний діяч. Чоловік доньки Є. Чикаленка Вікторії. Член Революційної української партії (РУП), один із засновників Української соціал-демократичної «Спілки». Під час Першої світової війни – провідний діяч Союзу визволення України (голова берлінського відділу), заступник голови Загальної української ради. У січні 1918 р. – уповноважений Української Центральної Ради для формування українських військових частин з українських військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині. За УНР – губернський комісар, за Української Держави – губернський староста Холмщини і Підляшшя. З початком окупації польськими військами цих земель у грудні 1918 р. був заарештований у Бресті та інтернований у таборі в Каліші. З 1920 р. жив у Берліні. Один із засновників і провідних діячів гетьманського руху – член Ради присяжних УСХД і Гетьманської управи. Співзасновник Українського наукового інституту в Берліні (УНІ-Б), член кураторії інституту. Автор трактатів, у яких відстоював самостійність України, та праць з політичних та економічних питань. 1945 р. заарештований радянською військовою контррозвідкою в Німеччині. Помер на засланні у Темниківському таборі (Мордовія).
115. Йдеться про – Синьо- та Сірожупанну дивізії – військові формації, утворені з українців – військовополонених російської армії після укладання Брестського миру. Синньожупанна дивізія формувалась у Німеччині та Австро-Угорщині в таборах у Раштаті, Вецлярі та Зальцведелі. Мала чотири піхотні полки (по 1200 вояків і старшин), один гарматний полк. Командир – генерал В. Зелінський. Остаточне формування здійснювалось у Ковелі. У середині березня прибула до Києва. Розформована на вимогу німецького військового командування наказом міністра військових справ УНР О. Жуковського напередодні гетьманського перевороту 29.04.1918 р.
- Сірожупанна дивізія (з липня 1918 р. – Перша стрілецько-козацька дивізія, з січня 1919 р. – Сіра дивізія) формувалася головним чином у таборах у Фрайштадті (козаки) і Йозефштадті (старшини), з березня 1918 р. – у Володимирі-Волинському під керівництвом австрійської військової місії на чолі з капітаном генерального штабу Кватерніком (його ад'ютант, сотник УСС І. Коссак). Складалася з 4 піших полків (разом у полку 13 сотень), 1 гарматного дивізіону,

1 кінної й 1 інженерної сотні та з допоміжних формацій (140 старшин і 6 000 козаків). Командувач – підполковник І. Перлик. 28.08.1918 р. передана австрійським військовим командуванням у розпорядження Української Держави. Дислокувалася у районі Конотопа. У жовтні демобілізована до величини близько 1 200 осіб, у тому числі 250 старшин; під час повстання проти гетьмана перейшла на бік Директорії. Воювала на протибільшовицькому фронті (командир – генерал А. Пузицький)

116. У своїй статті «Мої “злочини”», опублікованій у часопису «Хліборобська Україна» (Відень, 1920–1921, зб. II, III, IV) О. Скоропис-Йолтуховський спростовує всі звинувачення на свою адресу.
117. Зарудний Олександр Сергійович (1891–1918) – український політичний і державний діяч. Прапорщик російської армії. Член УЦР. Член Української партії есерів, належав до лівого крила партії, від якої був делегований на Демократичну нараду в Росії та обраний до ЦК УПСР. 21.12.1917 р. призначений генеральним секретарем земельних справ. Відстоював скасування права приватної власності на землю. Під час арешту 16.01.1918 р. у приміщенні УЦР групи лівих есерів і есдеків, які планували вчинити державний переворот, добровільно, на знак протесту, приєднався до заарештованих. Автор кількох відозв УЦР і міністерства земельних справ УНР до селянства про недопущення зловживань при розподілі земельної власності. Розстріляний більшовиками у Києві.
118. Пугач Ісаак Михайлович (?–1918) – український громадський діяч, письменник і журналіст. Член Української Центральної і Малої рад, ЦК Селянської спілки і ЦК УПСР. Друкував свої статті у часописах «Рада», «ЛНВ». Наприкінці 1917 – початку 1918 р. редагував есерівський друкований орган «Народна воля». Розстріляний більшовиками у Києві.
119. Коцюбинський Юрій Михайлович (1896–1937) – радянський політичний і державний діяч, один з лідерів КП(б)У. Син відомого українського письменника і громадського діяча Коцюбинського Михайла Михайловича (1864–1913). Учасник більшовицького жовтневого перевороту в Петрограді (1917). З грудня 1917 р. по січень 1918 р. – член радянського уряду в Україні – Народного Секретаріату, народний секретар військових справ. У січні 1918 р. – головкомандувач радянських військ, які здійснили більшовицьку окупацію Києва. У 1918 р. – член Всеукраїнського бюро для керівництва повстанською боротьбою проти військ Німеччини й Австро-Угорщини, ВЦВРК і Тимчасового робітничо-селянського уряду України. З серпня 1919 р. – член Зафронтового бюро ЦК КП(б)У. З 1920 р. – на дипломатичній роботі, представник УСРР в Австрії. З 1933 р. – голова Держплану України і заступник голови РНК УРСР. Страчений НКВС.
120. Рябцов Євген Петрович – київський міський голова у 1917–1918 рр. За фахом – адвокат. Член партії есерів, від якої на перших загальноміських виборах 23.07(05.08)1917 р. обраний до міської думи. Залишався на своїй посаді за часів гетьманування П. Скоропадського. Після розпуску думи в жовтні 1918 р. відійшов від політичної діяльності.
121. Законом про національно-персональну автономію, який був прийнятий в один день з IV Універсалом – 9(22).І 1918 р., російській, єврейській і польській націям надавалося право на самостійне творення свого національного життя. Будь-яка з них могла створювати на території України власний національний союз. До нього могли входити поіменно всі люди, прізвища яких включалися до «національного кадастру». Останній мав публікуватися для загальної відомості. Національному союзові належало виключне право представництва нації перед дер-

жавними і громадськими установами. Згідно з законом національні меншини дістали можливість свого представництва в Українській Центральній Раді та уряді.

122. Муравйов Михайло Артемович (1880–1918) – підполковник російської армії, лівий есер. Після більшовицького перевороту 1917 р. перейшов на бік радянської влади. У грудні 1917 р. – квітні 1918 р. командував більшовицькими загонами, які окупували Київ, згодом брали участь у боях за т. зв. Одеську радянську республіку. У липні 1918 р. – командував Східного фронту Червоної армії. Очолив лівоесерівський заклот. Убитий під час арешту.
123. «Киевская мысль» – щоденна газета ліберального напрямку. Видавалася в Києві 30.12.1906 – 26.01.1918 рр. Протягом Першої світової війни стояла на позиціях «оборонництва». Видавець Р. Лубковський. На різних етапах часопис редагували: М. Тарновський, О. Стрельбицький і Б. Чайковський.
124. 25 січня 1918 р. Центральна Рада та український уряд переїхали до Житомира, а 1 лютого виїхали в напрямку м. Сарни, наприкінці лютого повернулися до Житомира, а 9.03.1918 р. – до Києва.
125. Є. Чикаленко, очевидно, мав на увазі Січових Стрільців (СС) – військову формуцію часів Українських національно-визвольних змагань. Курінь СС був створений у листопаді 1917 р. у Києві з військовополонених австро-угорської армії – українців-галичан і буковинців – вояків і старшин легіону Українських Січових Стрільців. Перший командир – Г. Лисенко, згодом – Є. Коновалець. Курінь СС брав участь у боях з радянськими загонами у січні 1918 р. Після повернення на початку березня 1918 р. до Києва був розгорнутий у полк (3 тис. чол.). Забезпечував охорону УЦР та урядових установ. Роззброєний німцями після гетьманського перевороту, відродився напередодні протигетьманського повстання, у якому відіграв провідну роль. Стрілецькі формування (дивізії, Осадний корпус, група військ) були найбільш боєздатною, дисциплінованою і свідомою частиною Армії УНР. На початку грудня 1919 р. Стрілецька рада прийняла рішення про самодемобілізацію СС. Окремі підрозділи залишились у складі армії, яка вирушила у Зимовий похід, решта перейшла кордон і була інтернована поляками.
126. Маркович Дмитро Васильович (псевд.: Волиняк, Гайдабура, Марківчанин, Оленин та ін.: 1848–1920) – український громадсько-політичний і державний діяч, письменник, за фахом – правник. Народився в Полтаві. Походив з козацько-старшинського роду. Освіту здобув у Київському університеті (медичний факультет), Ніжинському правничому ліцеї та на правничому факультеті Новоросійського університету. Політичні й літературні погляди сформувалися під впливом О. Кониського та дядька – О. Марковича – відомого українського фольклориста й етнографа. Працював слідчим, тов. прокурора, суддею в м. Оргєєві (Бессарабія), Херсоні, Катеринодарі, Каліші (Польща) та ін. 1917 р. – редактор тижневика “Подільська воля” (Вінниця). Голова правління Подільського союзу позичково-заощаджувальних товариств. Член ТУП, з 1917 р. – Української трудової партії. За часів Центральної Ради – генеральний прокурор, генеральний суддя УНР, у добу Гетьманату – старший прокурор Генерального суду, сенатор Державного сенату Української Держави. Міністр юстиції УНР Директорії в уряді С. Остапенка (лютий–квітень 1919 р.). Помер від тифу у Вінниці.
127. Грінченко Борис Дмитрович (псевд.: Вартовий, В. Чайченко, Б. Вільхівський, Л. Яворенко та ін., 1863–1910) – український письменник, громадський і педагогічний діяч, публіцист, мовознавець і фольклорист. Народився на Харківщині. Походив із дворянського роду. Один із засновників “Братства тарасівців” (1892). Працював у Чернігівському земстві (1894), де

організував найбільше видавництво популярних українських книжок для народу. Упорядник “Словаря української мови” (1907–1909). У 1906 р. – співредактор газети “Громадська думка”, заснованої Є. Чикаленком, В. Симиренком і В. Леонтовичем. Один із чільних діячів київської Громади, голова товариства “Просвіта”. Засновник Української радикальної партії (1905), що в 1906 р. злилася з Українською демократичною партією в Українську демократично-радикальну партію, одним із провідників якої також був Є. Чикаленко.

128. Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) – науково-культурна громадська організація. До заснування ВУАН (1918) фактично виконувало функції української академії наук. Засноване в 1873 р. у Львові на добровільні кошти, ставило завданням розвиток науки й культури, збереження пам’яток старовини. Складалося з секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природничої. Видавало друковані органи: “Записки НТШ”, “Хроніка НТШ”, “Літературно-науковий вісник” та багато ін.
129. Як згадувала дочка Є. Чикаленка – Ганна Чикаленко-Келлер, С. Єфремов в архівах київського Охранного відділення знайшов донос галицьких москвофілів, згідно з яким кілька українців, серед них і Є. Чикаленко, нібито у змові з деякими видатними галицькими діячами, напередодні Першої світової війни були в Конопішті в австрійського архикнязя Фердинанда, якому пропонували зробити повстання на Україні та приєднати її до Австро-Угорщини (Див.: Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К.: Темпора, 2011).
130. Леонтович Іван Миколайович – український громадсько-політичний діяч, великий земельний власник. Один із членів “Української народної громади” – організації, яка привела до влади гетьмана П. Скоропадського. На еміграції – чільний діяч українського монархічного руху, голова виконавчого органу Українського союзу хліборобів-державників (УСХД) – Центральної управи об’єднаних хліборобських організацій, обраний на з’їзді представників хліборобських організацій у Райхенау (Австрія) 5 червня 1922 р.
131. На квартирі Є. Чикаленка у Києві в перші дні Лютневої революції 1917 р. відбувалися збори української інтелігенції, де обговорювалося питання її організації та була попередньо сформульована ідея утворення об’єднаного центру, трансформованого через декілька днів в Українську Центральну Раду. Проте, незважаючи на провідну роль Є. Чикаленка в ТУП та високий авторитет у національному русі, його кандидатуру 20.03.1917 р. було провалено на виборах до УЦР. Він увійшов до її складу лише в квітні 1917 р. на Українському національному конгресі. Однак участі в роботі конгресу, а згодом і Центральної Ради Є. Чикаленко фактично не брав, не сприймаючи радикального й соціалістичного курсу, який вона обрала під впливом українських есерів та соціал-демократів. Він залишив Київ і виїхав до Перешорів.
132. Мала рада – виконавчий орган Української Центральної ради, який діяв між сесіями (Загальними зборами) її пленуму. До 3.07.1917 р. – дня проголошення II Універсалу мав назву “Виконавчий комітет” (Комітет) Української Центральної Ради. В цей час він складався пропорційно з представників політичних фракцій і налічував 40 членів. У липні 1917 р. склад Малої ради було збільшено до 60 членів за рахунок національних меншин.
133. Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) – російський політичний діяч, один з організаторів і лідер Конституційно-демократичної партії народної свободи (кадетів), учений-історик, журналіст, публіцист. Член ЦК партії кадетів, редактор її друкованого органу – газети “Речь”. Депутат III та IV Державних Дум, у 1917 р. – міністр закордонних справ у першому складі Тимчасового уряду, у травні 1917 р. пішов у відставку. Підтримав корнілівський заколот. Від

партії кадетів увійшов до Передпарламенту. Після жовтневого перевороту 1917 р. – на Дону, член Донської громадянської ради. У 1918 р. в Києві очолював ЦК партії кадетів, планував за допомогою німецьких військ повалити радянську владу в Росії. Напередодні повстання Директорії виїхав за кордон. Редагував у Парижі партійний орган “Последние новости”.

134. Марков Микола Євгенович (1876–?) – російський політичний діяч правих поглядів, організатор партії “Народного порядку” (1905), яка в 1907 р. злилася з “Союзом русского народа”. Депутат III та IV Державних Дум, один з керівників чорносотенного “Союза Михаила Архангела”.
135. Садовський (справжнє прізвище – Тобілевич) Микола Карпович (1856–1933) – видатний український актор і режисер, корифей українського театру і громадський діяч. У 1906 р. заснував у Полтаві перший український стаціонарний театр, який діяв до 1919 р. Є. Чикаленко вчився разом з М. Садовським у Єлисаветградському реальному училищі, а також був добре знайомий з усією родиною Тобілевичів – батьком К. Тобілевичем, братами – І. Карпенком-Карим, П. Саксаганським та інш.
136. Ідеться про вояків Чехословацького корпусу, який був сформований у 1917 р. в Росії Тимчасовим урядом з ініціативи Чехословацької національної ради з колишніх військовополонених австро-угорської армії. Окремі підрозділи брали участь у революційних подіях кінця 1917 р. в Україні. З січня 1918 р. було досягнуто домовленості про евакуацію корпусу до Європи через Владивосток. Але радянська влада мала намір його роззброїти. 25 травня 1918 р. чехословацькі війська, які перебували в ешелонах на Транссибірській магістралі, повстали, захопивши значну частину Поволжя. В подальшому частина корпусу приєдналась до армії адмірала О. Колчака.
137. Брати Шемети – відомі діячі українського руху, з якими Є. Чикаленко був знайомий з початку 1900-х років. Шемет Сергій Михайлович (1875–1957) – український громадсько-політичний діяч, історик, публіцист. Один із засновників і провідних діячів Української народної партії (1902) та Української демократично-хліборобської партії (1917). З 1920 р. – один з чільних репрезентантів українського гетьманського руху, особистий секретар П. Скоропадського. Був у числі засновників УСХД, член Ради присяжних УСХД і голова (1924–1925) Центральної управи об'єднаних хліборобських організацій. Шемет Микола Михайлович (псевд. Михайленко; 1882–1917) – український політичний діяч. Брат Сергія та Володимира Шеметів. Один із найближчих політичних однодумців М. Міхновського, член-засновник Української народної партії (1902), яка стояла на державницьких позиціях і відстоювала ідею повної незалежності України. У 1903–1905 рр. перебував у Швейцарії, Австрії, Франції. Видавав і перевозив зі Львова заборонену літературу в підросійську Україну. У 1905 р. брав участь у виданні газети “Хлібороб” (Лубни). Покінчив життя самогубством. Шемет Володимир Михайлович (1873–1933) – український громадсько-політичний діяч. Член “Братства тарасівців”. У 1902 р. разом із М. Міхновським став засновником Української народної партії. У 1905 р. видавав першу в підросійській Україні українську газету “Хлібороб”. У 1905 р. був обраний до і Державної думи і входив до складу Українського парламентського клубу. У 1917 р. – член Української Центральної Ради. У червні 1917 р. був одним із засновників Української демократично-хліборобської партії. За часів Української Держави брав активну участь у різних депутаціях до П. Скоропадського з вимогами проведення більш послідовної національної політики. Залишався на території УСРР, у 1919–1923 рр. працював у ВУАН. Звинувачений у “націоналістичних ухилах”, змушений був залишити роботу в академії, працював, зокрема, в установах Цукротресту.

Утворена братами Шеметами у травні 1917 р. єдина несоціалістична українська партія – Українська демократично-хліборобська партія – об'єднувала земельних власників, у тому числі й селянство. Проте вона не одержала представництва в УЦР, хоч і вимагала цього. З метою залучення консервативних верств до національного державного будівництва В. та С. Шемети організували 25.03.1918 р. у м. Лубнах Полтавської губ. з'їзд хліборобів (дрібних землевласників), у якому взяло участь понад 2 тис. селян-хліборобів із шести повітів Полтавщини. У резолюціях, які прийняв з'їзд, політика Центральної Ради в аграрній справі визнавалась "руїнистською для держави і для загальнонаціонального господарства". Щоб передати вимоги хліборобів про необхідність "вирішувати важніші питання соціально-економічного життя, спеціально в земельній справі" з урахуванням інтересів дрібних землевласників і включення їхніх представників до українського парламенту, а також повернення дрібним землевласникам приватної власності на маетки та реманент, встановлення гарантованого мінімуму землі, що залишався за господарствами, та передачі решти землі в оренду малоземельним, 26.03.1918 р. до Центральної Ради прибула делегація з 200 селян-хліборобів на чолі з С.Шеметом.

138. Шелухін (Шелухин) Сергій Павлович (псевд.: С. Павленко, С. Просвітянин, С. Кондратенко; 1864–1938) – український громадсько-політичний і державний діяч, правознавець, історик, поет. Знайомий з Є. Чикаленком у зв'язку зі спільною діяльністю в Товаристві українських поступовців та Українському науковому товаристві, автор численних статей до газети "Рада". Член Української радикально-демократичної партії (з червня 1917 р. – УПСФ). У 1917 р. – голова Українського революційного керівничого комітету в Одесі, член Центральної Ради, очолював позапартійну фракцію самостійників. Автор концепції відновлення державної самостійності України в лютому 1917 р. на підставі історично-правових основ і зречення Миколи II. Генеральний суддя, міністр судових справ УНР в уряді В. Голубовича (1918), член Державного сенату Української Держави. Голова української мирної делегації на переговорах із більшовицькою Росією (23.05.–07.10.1918 р.). Міністр юстиції УНР Директорії в уряді В. Чехівського. Входив до української делегації на Паризькій та Ризькій мирних конференціях. В еміграції у Чехословаччині займався науковою і педагогічною діяльністю.
139. Українська селянська спілка (Селоспілка) – масова професійно-класова селянська організація, що об'єднувала незаможне селянство України. Перебувала під впливом УПСР. Заснована на З'їзді діячів українського села у квітні 1917 р. На I Всеукраїнському селянському з'їзді (28.06.–2.07.1917 р.) обрано ЦК Селоспілки: М. Ковалевський (голова), П. Христюк, А. Степаненко, І. Пугач, В. Винниченко, М. Стасюк та ін. У земельному питанні виступала за ліквідацію приватної власності на землю та її соціалізацію. У 1917 р. була найбільш масовою і впливовою політичною організацією українського селянства, мала осередки майже в усіх селах, волостях, повітах та губерніях. Селянська спілка негативно зустріла гетьманський переворот, закликала селянство до боротьби проти гетьманського режиму за відновлення УНР, підтримала протигетьманське повстання. Її представник Ф. Швець входив до Директорії УНР. Селянська спілка мала численне представництво на Трудовому конгресі. Припинила існування в 1919 р.
140. Ейхгорн (Айхгорн) Герман, фон (1848–1918) – німецький генерал-фельдмаршал. З кінця березня 1918 р. командував групи "Київ", що згідно з умовами Брестської угоди дислокувалась на території Південної Білорусії, України й Південної Росії. 6.04.1918 р. без порозуміння з урядом УНР видав наказ до населення України про обов'язковий засів полів,

а 25.04 – наказ про дію німецьких військово-польових судів. 30.07.1918 р. убитий у Києві лівим есером Б. Донським.

141. Мазепа Іван (1639–1709) – гетьман України (1687–1709). Прагнув об'єднати українські землі, насамперед Гетьманщини, Правобережжя, Запоріжжя, а також Слобожанщини й Ханської України і встановити міцну автократичну гетьманську владу у становій державі європейського типу, із збереженням традиційної системи козацького устрою. Незважаючи на те, що І. Мазепі вдалося створити нову, провідну старшинську верству, яка була тісно зв'язана з ним, його планам весь час перешкождала потужна опозиція, що виступала проти гетьманського абсолютизму. Велике невдоволення старшини викликала політика І. Мазепи, спрямована на порозуміння з Москвою, що прагнула обмеження політичної автономії України. Переконавшись у неспроможності автономістської політики, І. Мазепа намагався увійти до антимосковської коаліції під час Північної війни. До цього союзу 28.03.1709 р. приєднався кошовий отаман Запорозької Січі К. Гордієнко. Але українсько-російська війна 1708–1709 рр., яка розгорталася на території України, закінчилася поразкою союзників.
142. Гордієнко Кость (?–1733) – кошовий отаман Запорозької Січі. Як ворог Москви, був в опозиції до гетьмана І. Мазепи доти, доки той проводив лояльну щодо Росії політику. У березні 1709 р. привів до шведської головної квартири 8 тис. запорожців і за посередництвом І. Мазепи уклав угоду з королем Карлом XII, а після поразки в битві з російськими військами під Полтавою сприяв утечі І. Мазепи та Карла XII до Бендер. У 1711 р. на боці П. Орлика брав участь у спільному з татарами та військом Й. Потоцького поході на Правобережну Україну. Залишився на Січі під протекторатом кримського хана.
143. Климович Петро (1855–1919) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – правник. Член одеської Громади і ТУП. Належав до УРАП, з червня 1917 р. – УПСФ. 5.04.1918 р. призначений міністром фінансів в уряді В. Голубовича. Розстріляний більшовиками.
144. Піснячевський Віктор (1883–1933) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, лікар за фахом. Брав участь в організації української фракції у І Державній Думі, редагував її друкований орган “Рідна справа – Думські вісті” (1907). Був кореспондентом газети “Рада” в Петербурзі. 1917 р. видавав в Одесі власну щоденну газету “Одеський листок” та український щоденник російською мовою “Украина молодая”. З 1918 р. – на еміграції у Відні, у 1919–1921 рр. – видавець і редактор тижневика “Воля”, який підтримував республіканський уряд, згодом – закордонний центр УНР. Разом з тим досить критично оцінював його дії. Виступав проти радянофільської політики колишніх лідерів УНР. З 1923 р. жив у Братиславі, працював лікарем.
145. Йдеться про В. Голубовича. – Див. прим. 105.
146. Демченко В. – російський громадсько-політичний діяч українського походження, великий земельний власник, колишній член І Державної Думи. Належав до партії кадетів і Всеукраїнської спілки представників промислу, торгу, фінансів, сільського господарства – Протофісу, що відстоювала ідею відновлення федерації з Росією. Член делегації російських політичних діячів на переговорах у Яссах з представниками Антанти (17–23.11.1918 р.).
147. Добрий А. Ю. – директор Київського банку зовнішньої торгівлі, член фінансової комісії Української Центральної Ради. Вів переговори з німецьким командуванням про умови торговельного договору і разом з цим здійснював власні фінансові операції щодо цукрових заводів. За вказівкою міністра внутрішніх справ УНР М. Ткаченка його було таємно заарештовано

й вивезено з Києва. На його захист німецьке військове командування звернулося до Ради народних міністрів з офіційним протестом і розпочало слідство, заарештувавши ряд представників і урядовців, причетних до справи викрадення А. Доброго. Банкір був звільнений з в'язниці після приходу до влади П. Скоропадського.

148. Голіцин Олександр Дмитрович, князь – російський державно-політичний і земський діяч українського походження, великий земельний власник з Харківщини. Син відомого російсько-воєначальника, генерал-губернатора Москви Д. В. Голіцина і брат останнього голови уряду царської Росії М. Д. Голіцина. Депутат І Державної Думи. Делегат і член президії Всеукраїнського хліборобського конгресу 29.04.1918 р., на якому гетьманом України було проголошено П. Скоропадського. Голова Протофісу. З травня 1918 р. очолював комісію для перегляду закону про організацію земського самоврядування при Міністерстві внутрішніх справ Української Держави. Новий закон про вибори до земств, вироблений комісією, 5.09.1918 р. був затверджений гетьманом П. Скоропадським.
149. Кочубей Василь Васильович, князь – український військовий і політичний діяч. Походив з давнього козацько-старшинського роду, одна з гілок якого у ХІХ ст. дістала російський князівський титул. Брат Миколи та Михайла Кочубеїв – діяльних членів Української народної громади, яка ініціювала прихід до влади П. Скоропадського у 1918 р. Учасник Першої світової війни, офіцер російської армії. На Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва у жовтні 1917 р. обраний генеральним писарем (начальником штабу) цієї організації. Осаву (особистий ад'ютант) гетьмана П. Скоропадського в ранзі сотника.
150. Степанківський Володимир (1885–1957) – український громадсько-політичний діяч, журналіст. Член РУП та УСДРП, з 1907 р. жив в еміграції в Швейцарії, Франції, Англії, писав кореспонденції до “Ради”, “Діла”, видань УСДРП. Під час Першої світової війни заснував у Лозанні Українське інформаційне бюро, видавав тижневик “L'Ukraine” (1915–1920), ряд неперіодичних видань. У липні 1917 р. прибув до Стокгольма, де працював в Українському пресовому бюро, яке утримувалось на кошти Німеччини та Австрії. Для встановлення контактів з Українською Центральною Радою виїхав в Україну, але був заарештований у Петрограді як начебто німецький агент. Згодом був звільнений і в 1918 р. певний час перебував в Україні. Невдовзі емігрував до Швейцарії. У 1920 р. виїхав до США.
151. Гогенцоллерни – династія курфюрстів Бранденбургу (1415–1701), прусських королів (1701–1918), німецьких імператорів (1871–1918). Останнім представником династії був Вільгельм II (1888–1918) – імператор Німеччини і король Пруссії. Представники другої гілки Гогенцоллернів – Зігмарінгени (1866–1947) були королями Румунії.
152. Габсбурги – німецька династія, яка з 1278 р. правила Австрійським князівством (з 1282 – архикнязівством), з 1526 р. – Чеським і Угорським королівствами, в 1273–1308 і 1438–1806 рр. – Римсько-Німецьким цісарством, згодом (до 1918 р.) – Австрійською та Австро-Угорською (з 1867 р.) монархією. Після прилучення Галичини (1772) австрійські володарі прийняли титулатуру королів Галичини й Льодомерії (Володимирії), а в 1849 р. – і князів Буковини. Так, до династії Габсбургів, які володіли землями Галичини й Буковини, належали: Марія-Терезія (1740–80), Йосиф II (1780–90), Леопольд II (1790–92), Франц I (1792–1835), Фердинанд I (1835–48), Франц Йосиф I (1848–1916), Карл I (1916–18).
153. Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) – українська політична організація консервативного спрямування. Заснована в Лубнах у травні 1917 р. Члени-засновники: М. Бо-

ярський, І. Корнієнко, М. Макаренко, В. Чигрин, С. Шемет, В. Шкляр. Основні програмові за-сади: суверенність українського народу, приватна власність на землю, вирішення земельного питання Українським соймом шляхом парцеляції поміщицьких земель за викуп. Офіційна про-грама партії (видана у жовтні 1917 р.) була розроблена В. Липинським. Він значно розширив політичні й економічні засади її діяльності, наголосивши на необхідності формування про-відної верстви суспільства з державницькою свідомістю, співіснування орендної та приватно-власницької форм землеволодіння, встановлення державного контролю за національним гос-подарством і т. ін. Партія відстоювала ідею створення єдиного національного фронту в ім'я розбудови української держави. Підтримала гетьманський переворот 29.04.1918 р., однак уже в травні увійшла до складу Українського національно-державного союзу. У жовтні 1918 р. учас-ники II з'їзду УДХП виступи проти курсу гетьмана П. Скоропадського на федеративний союз із Росією. Внаслідок розколу в партії навесні 1920 р. частина її лідерів, зокрема В. Липинський та С. Шемет, заснували монархічну організацію – Український союз хліборобів-державників, інші увійшли до складу Ради Республіки й підтримали уряд УНР.

154. Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879–1940) – діяч російської соціал-демократії. З вересня 1917 р. – голова Петроградської ради робітничих депутатів, відіграв керівну роль у підготовці та проведенні більшовицького заколоту в Петрограді у жовтні 1917 р. Один із творців Червоної армії, голова Реввоенради. Висланий з РСФРР у 1927 р. після перемоги Й. В. Сталіна у внутріпартійній боротьбі, був убитий з його наказу в Мексиці.
155. Сніжний І. – член Української радикально-демократичної партії, з 1917 р. – УПСФ.
156. В. Королів-Старий “Товариством підмоги науці й штуці” був призначений комісаром для впорядкування могили Т. Шевченка в Каневі.
157. Стасюк Микола Михайлович – український громадсько-політичний і кооперативний діяч. Один з організаторів селянських спілок на Катеринославщині. Член УПСР Центральної і Ма-лої рад, тов. голови ЦК Селянської спілки. 15.06. – 1.08.1917 р. – генеральний секретар харчо-вих справ. Після гетьманського перевороту повернувся до кооперативної діяльності. За часів Директорії працював начальником постачання Армії УНР у Кам'янці-Подільському. Емігру-вав. У 1920-х роках. повернувся в Україну. Працював у ВУАН. У 1933 р. був репресований у справі т. зв. Українського національного центру. Подальша доля невідома.
158. Жуковський Олександр Тимофійович (1884–1925?) – український громадсько-політичний та військовий діяч, полковник російської армії і Армії УНР. Народився в Подільській губернії. Освіту здобув у Подільській духовній семінарії та Одеському піхотному училищі. У 1917 р. – член УГВК та УЦР. Належав до УПСР. 8.11.1917 р. призначений тов. генерального секретаря військових справ УНР. З 29.01.1918 р. виконував обов'язки військового міністра, 22.03.1918 р. затверджений на цій посаді. Під час гетьманського перевороту був заарештований німець-кою владою і засуджений до дворічного ув'язнення. За Директорії командував Окремим кордонним корпусом і на початку 1919 р. був призначений начальником залоги в Кам'янці-Подільському. 13.09.1919 р. призначений ревізором військових місій УНР у Празі, Берліні, Відні. У лютому 1920 р. репрезентував УПСР на конгресі Соцінтерну в Женеві. 1922 р. по-вернувся в Україну. Подальша доля невідома.
159. Йдеться про Скоропадського Івана (бл.1646–1722) – гетьмана України (1708–1722). Ро-дом з Умані, 1674 р. перейшов на Лівобережжя, де був військовим канцеляристом у гетьма-на І. Самойловича, чернігівським полковим писарем, генеральним бунчужним, генеральним

осавулом, полковником стародубським, а від 1708 р. – гетьманом. Обраний у Глухові з волі Петра І. Належав до тієї групи вищої старшини, що повністю підтримувала І. Мазепу, з яким був тісно пов'язаний особистою приязню. Відомий як прекрасний дипломат, розумний і тактовний воєначальник. І. Мазепа готував його на свого наступника. Тут ідеться про дружину І. Скоропадського – Настю з роду Маркевичів, яка мала сильний вплив на чоловіка, що знайшло відбиток у тогочасному крилатому виразі: “Іван носить плахту, а Настя – булаву”.

160. Всеросійський союз землевласників – консервативна організація, що об'єднувала як великих, так і середніх землевласників, у тому числі селян. Створена у травні 1917 р. як філія “Всеросійського союзу земельних собственников” з метою захисту прав приватної власності на землю. 29.04.1918 р., скликаний з ініціативи групи членів союзу, з'їзд землевласників проголосив П. Скоропадського гетьманом України. В союзі переважали антиукраїнські настрої й відверте намагання реставрувати російську монархію. Демократична частина союзу – середні та дрібні власники, інтелігенція перейшли в опозицію до гетьманського режиму. 20 жовтня 1918 р. відбувся фактичний розкол союзу. На протигагу проімперським настроям середні й дрібні власники утворили Всеукраїнський союз хліборобів-власників, який відстоював незалежність Української Держави з парламентським устроєм і приватною власністю на землю з обмеженням її розмірів шляхом примусового викупу надлишків землеволодіння. Виступав за негайну аграрну реформу в країні.
161. Сидоренко Григорій Микитович (1874–1924) – український політичний діяч, дипломат, за фахом – інженер шляхів. Працював на Транссибірській залізниці, очолював українську громаду в Томську. Входив до Центральної Ради, член УПСР. З 20.01.1919 р. очолював делегацію УНР на Паризькій мирній конференції. У липні 1919 р. відкликаний Директорією до Кам'янець-Подільського для звіту про діяльність делегації, після чого замінений на цій посаді М. Тишкевичем. У 1919–1920 рр. – посол УНР у Відні. На еміграції жив у Чехословаччині.
162. Мумм, фон Шварцентштайн Альфонс (1859–1924), барон – німецький дипломат. Після повернення уряду Центральної Ради до Києва в березні 1918 р. був призначений послом Німеччини в УНР. Залишався на цій посаді і за часів Української Держави.
163. 29.04.1918 р. разом із “Грамотою до всього українського народу” українські часописи опублікували також “Закони про тимчасовий державний устрій України”, якими скасовувалася Українська Народна Республіка, а вся законодавча й виконавча влада до обрання Всеукраїнського сейму передавалася гетьманові. П. Скоропадський одночасно оголошувався й верховним головнокомандувачем.
164. Гренер Вільгельм (1867–1939) – німецький військовий і державний діяч, генерал-лейтенант німецької служби. За доби Першої світової війни – начальник польового управління залізницями, керуючий військовою промисловістю, заступник військового міністра. З серпня 1917 р. – командир дивізії, корпусу на Західному фронті, згодом – на Східному фронті. З березня 1918 р. – начальник штабу групи армій “Київ”, що дислокувалися в Україні. Сприяв державному перевороту 29.04.1918 р. У жовтні 1918 р. замість Е. Людендорфа – перший генерал-квартирмейстер штабу Верховного командування. Керував відступом німецьких армій. Після Версальського миру – у відставці. У 1920–30-х роках. – міністр шляхів сполучення, згодом – міністр збройних сил Німеччини. Пізніше – один із засновників Українського наукового інституту в Берліні.
165. Йдеться про членів Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) – політичної організації ліберально-демократичного спрямування. Створена на базі ТУП і Української

радикально-демократичної партії в червні 1917 р. УПСФ обстоювала еволюційний шлях соціально-економічних перетворень і в деяких питаннях стояла фактично на позиціях консерватизму. Автономію України в складі федеративної Росії передбачала як світову форму міждержавних стосунків і децентралізованої адміністративної влади. Значну більшість членів партії становила творча інтелігенція. Лідери: С. Єфремов (голова), А. Вязлов, А. Ніковський, О. Лотоцький, І. Шраг та ін. Друкований орган УПСФ – газета “Нова Рада”. УПСФ була представлена в урядах УНР та Української Держави. Після поразки українських національно-визвольних змагань ЦК УПСФ емігрував спочатку до Львова, а згодом – до Праги. У 1923 р. лідери УПСФ повернулись до старої назви – УРДП і прийняла нову програму, відмовившись від декларації соціалістичних ідей. Провід партії на чолі з О. Лотоцьким співпрацював з Державним центром УНР в екзилі.

166. Салтан Микола Васильович – український громадсько-політичний діяч. Делегований до Української Центральної Ради від студентських організацій. Член ЦК УПСР і Малої ради. 18.04.1918 р. призначений Радою народних міністрів УНР членом дирекції Українського телеграфного агентства.
167. Макаренко Олександр Гаврилович (1882–?) – український громадсько-політичний діяч, брат члена Директорії УНР Андрія Макаренка. Народився на Полтавщині. За фахом інженер лісового господарства. Провідний діяч Української народної партії, з 1917 р. – Української партії соціалістів-самостійників. З грудня 1917 р. – голова УПСС. У 1918–1919 рр. – депутат Трудового конгресу України. У квітні 1919 р. підтримав виступ отамана В. Оскілка в Рівному. Згодом виїхав до Польщі.
168. Грушевська (Вояківська) Марія Сильвестрівна (1868–1948) – українська громадська діячка, педагог, перекладач; дружина М. Грушевського. Член Центральної Ради та Української трудової партії. Входила до складу комітету Українського національного театру та комісії для заснування Української академії мистецтв. Одна із засновниць та член президії Української національної жіночої ради (1919–1922). У 1919–1924 рр. була в еміграції, повернулася з родиною до Києва. Відійшла від політичної діяльності. Займалася перекладами творів світової літератури.
169. Всеукраїнські Установчі збори – представницька установа, створена на основі загально-виборчого права й призначена для встановлення форми правління та вироблення конституції. Вибори до зборів призначалися III Універсалом Центральної Ради (20.11.1917 р.) на 27.12.1917 / 9.01.1918 р., а скликання зборів – на 9/22.01. 1918 р., згодом перенесене на 2/15.02.1918 р. Через військово-політичну ситуацію в УНР вибори відбулися протягом січня-лютого 1918 р. в 7 округах із 13, в яких було обрано 172 депутати з 301 намічених. Дообрання кандидатів планувалося на 12.05.1918 р., проте гетьманський переворот завадив виборам.
170. “Народна воля” – щоденна українська газета, друкований орган Всеукраїнської селянської спілки і ЦК УПСР. Виходила в Києві з квітня 1917 р. по лютий 1919 р. Гол. редактор – М. Ковалевський, секретар редакції – П. Христюк, співробітники: М. Грушевський, М. Шраг, М. Туган-Барановський, М. Біляшівський, В. Самійленко, М. Зеров. Була дуже поширена в Україні (початковий наклад 200 тис. прим.).
171. Більш детальну інформацію про наради подає у своїй праці “Історія України” (т. II) та “Споминах про недавнє минуле” (ч. III) Д. Дорошенко, а також у статті “Як ми склали перший кабінет для Скоропадського (Спомини учасника)” О. Саліковський (газета “Діло”. – 1924. – 6 січня).

172. Гасенко Юрій (1894–1933) – український громадсько-політичний і військовий діяч, дипломат, винахідник, дитячий письменник. У 1917 р. – особистий ад'ютант генерального секретаря військових справ С. Петлюри. Член делегації УЦР на мирних переговорах у Бресті. За дорученням Центральної Ради займався організацією інформаційного бюро за кордоном. Посол УНР у Румунії (1919–1920).
173. Шульгін Олександр Якович (1889–1960) – український громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, учений-історик. Народився у дворянській родині, мати походила з козацько-старшинського роду Устимовичів. Разом із Левком Чикаленком навчався на природничому факультеті Петербурзького університету у відомого українського антрополога Ф. Вовка. Вхордив до петербурзької громади ТУП, співробітничав із газетою “Рада” й журналом “Украинская жизнь”. Член Центральної та Малої рад. Належав до УРАП, згодом – УПСФ. Ініціатор перейменування партії. Характеризуючи програму УПСФ, наголошував, що вона має бути “соціалістичною, але не революційною”, оскільки партія не сприймає ідеї класової боротьби. Генеральний секретар міжнаціональних (міжнародних) справ (1917). Дотримувався проантантівської орієнтації і прагнув домогтися визнання УНР країнами Антанти. У липні 1918 р.–січні 1919 р. – посол Української Держави й УНР у Болгарії. За часів Директорії – член делегацій УНР на Паризькій мирній конференції та Першій асамблеї Ліги націй у Женеві (1919–1920), голова місії УНР у Парижі. На еміграції жив у Чехо-Словаччині. Засновник Українського академічного комітету. Автор наукових праць українською та французькою мовами.
174. Устимович (Сахно-Устимович) Микола Миколайович (1863–1918) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – інженер-технолог. Походив зі старовинного шляхетського роду, який вів свій родовід від запорозького сотника Сахна-Устимовича й був споріднений з Кочубеями, Данилом Апостолом та князями Кудашевими. Дядько відомого українського діяча доби визвольних змагань Олександра Шульгіна. У дореволюційну добу – відомий український кіннозаводчик і землевласник. За часів Центральної Ради очолював департамент кіннозаводства Міністерства земельних справ. У 1918 р. – один із кандидатів у гетьмани України, діяльний член “Української народної громади”, але підтримав П. Скоропадського, визнаючи його більш легітимні права на гетьманство як нащадка гетьманського роду. 29–30.04.1918 р. – отаман (голова) Ради міністрів Української Держави, згодом повернувся до праці в департаменті Міністерства земельних справ Української Держави. Вбитий на Полтавщині військовиками Директорії.
175. Лизогуб Федір Андрійович (1862–1928) – український громадсько-політичний і державний діяч. Його батько, власник маєтку в Седневі на Чернігівщині, був приятелем Т. Шевченка. У 1901–1905 рр. – голова Полтавської губернської земської управи. Відзначився як меценат української культури і мистецтва. З 1915 р. – член Ради для заведення земського самоврядування при намісникові Кавказу. У 1917 р. – завідувач відділу закордонних підданих Міністерства закордонних справ Росії. З травня по 14.11.1918 р. – міністр-президент Ради міністрів Української Держави і до липня водночас – міністр внутрішніх справ. Сенатор Загального зібрання Державного сенату. Помер в еміграції у Белграді.
176. Чубинський Михайло Павлович (1872–1943) – український громадсько-політичний діяч, учений-правник. Походив з дворянської родини, син визначного українського етнографа й фольклориста П. П. Чубинського. Ординарний професор права Харківського університету. Відомий своїми науковими працями з криміналістики. Належав до партії кадетів.

Активно співпрацював з журналом “Украинская жизнь” (1912–1917). За часів Центральної Ради критикував Тимчасовий уряд за його антиукраїнську позицію, балотувався до Українських установчих зборів. 3.05.–8.07.1918 р. – міністр судових справ в уряді Ф. Лизогуба, 8.07.1918 р. – голова Державного сенату й Карного генерального суду. Прихильник поступової українізації і реформування судової справи. Прибійник федеративного союзу з Росією. Після повстання Директорії, розчарувавшись в українському визвольному русі, виїхав на Дон до А. Денікіна. Обіймав посаду обер-прокурора. У 1920–1930-х роках. – професор вищих навчальних закладів у Югославії.

177. Соколовський Юрій Юрійович (?–1922) – український державний діяч. До 1917 р. – завідувач агрономічного відділу Полтавського земства. Член партії кадетів. У травні–липні 1918 р. – міністр харчових справ і тимчасовий виконуючий обов'язки міністра хліборобства Української Держави. Наприкінці 1918 р. виїхав з дипломатичною місією до Румунії.
178. Гижицький (Гіжицький) М. – активний діяч “Української народної громади” – організації, яка привела до влади П. Скоропадського. Державний секретар у кабінеті Ф. Лизогуба. 1919 р. входив у крайній правий політичний блок в Одесі.
179. Кияницин – кандидатура “Української народної громади” на посаду міністра земельних справ в уряді М. Устимовича.
180. Фещенко-Чопівський Іван Андріанович (1884–1952) – український громадсько-політичний і державний діяч, учений-хімік, інженер-металург. Походив з давнього шляхетського роду. Член Українського наукового товариства, київського товариства “Просвіта”, ТУП, УРАДП, згодом – УПСФ. Очолював комісію для складання українського природно-технічного словника комісії для дослідження природних багатств і господарських можливостей України. Член Центральної і Малої рад, міністр торгу і промисловості УНР в уряді В. Голубовича (січень–квітень 1918 р.). 27.04.1918 р. разом з іншими членами УПСФ, які входили до уряду УНР (С. Шелухиним, О. Лотоцьким і В. Прокоповичем), заявив про вихід з кабінету В. Голубовича, який, на думку ЦК партії, був “нездатний стати на шлях реальної роботи і неспосібний до праці”. За доби Української Держави – радник Дніпросоюзу і співробітник “Нової Ради”. Заступник прем'єр-міністра та міністр господарства УНР Директорії в уряді С. Остапенка. В еміграції в Польщі займався науковою й педагогічною діяльністю. Член-кореспондент Польської академії наук (1933), дійсний член наукових металургійних товариств Англії, США, Німеччини. У березні 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами в Польщі. Загинув у таборі смертників у СРСР.
181. Українська радикально-демократична партія (УРАДП) – українська партія ліберально-демократичного спрямування. Утворена в 1905 р. шляхом об'єднання Української демократичної й Української радикальної партій. 30.12.1905 р. об'єднана комісія обох партій виробила програму та прийняла нову назву. Є. Чикаленко разом з Є. Тимошенком та І. Шрагом представляв у комісії Українську демократичну партію. До комісії від Української радикальної партії входили Б. Грінченко і М. Левицький. Спільно з Б. Грінченком, С. Єфремовим, Ф. Матушевським і М. Левицьким Є. Чикаленко був обраний до керівного органу УРАДП – Ради партії. Виступала за культурне самовизначення української нації та широку автономію України в складі федеративної Росії, де передбачалося існування загальнодержавного парламенту та крайових представницьких рад для націй, що мали бути наділені автономними правами. Програмові засади партії передбачали викуп землі селянами у великих землевласників; передачу фабрик,

заводів у загальнонародну власність; гармонізацію стосунків між підприємцями та робітниками; загальнодемократичну реформу соціально-політичного життя. Близькість позицій УРАДП і партії кадетів призвела до того, що більшість із членів УРАДП належали до обох партій. Аби уникнути небезпеки поглинання УРАДП більш міцною політичною силою, Рада УРАДП у жовтні 1906 р. заборонила подвійну політичну приналежність. У 1907–1917 рр. в основному займалася громадсько-просвітницькою діяльністю. Більшість членів партії входили також до позапартійної організації – Товариства українських поступовців (ТУП). У червні 1917 р. партійна конференція виступила за перейменування партії в Українську партію соціалістів-федералістів, віддаючи тим самим данину модним у той час гаслам побудови соціалізму.

182. Лотоцький Олександр Гнатович (псевд.: О. Білоусенко, О. Любенький; 1870–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч, учений, педагог, публіцист. Мав вищу духовну освіту, однак через політичну діяльність був позбавлений можливості зробити духовну кар'єру. Працював урядовцем державного контролю в Києві, згодом – у Петербурзі. Займаючи високу посаду в урядових структурах, доклав чимало зусиль для друку українських видань в умовах цензурних утисків українського слова. Був одним із засновників видавництва “Вік” (Київ), “Доброчинного товариства видання загальнокорисних і дешевих книжок” (Петербург). Разом з Є. Чикаленком належав до ліберального крила українського руху, входив до Всеукраїнської загальної організації, УРАДП, ТУП. Як політичний діяч брав участь у створенні українських фракцій у I та II Державних Думах і в підготовці меморандуму Російської академії наук царському уряду “Об отмене стеснений малороссийского печатного слова”. У 1917 р. очолював Українську національну раду в Петрограді, перебував на посаді губернського комісара Буковини й Покуття. Генеральний писар УЦР. Не погоджуючись з ідеєю примусової соціалізації землі, проголошеної III Універсалом Центральної Ради, подав у відставку. Державний контролер УНР в уряді В. Голубовича. У жовтні 1918 – січні 1919 рр. – міністр віросповідань Української Держави й УНР. Ініціатор проголошення автокефалії Української Церкви. У 1919–1920 рр. очолював посольство УНР у Туреччині, де першим секретарем у нього працював син Є. Чикаленка Петро. В еміграції – професор Українського вільного університету в Празі та Варшавського університету. Засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві (1930–1938).
183. Флейшман (Фляйшман) – майор австро-угорської армії, військовий аташе австро-угорського посольства в Києві (1918 р.).
184. Шульгін Василь Віталійович (1878–1976) – російський політичний діяч, письменник. Депутат III і IV Державних Дум. Один з лідерів правих – монархічної групи російських націоналістів-прогресистів. 1917 р. приймав акт зречення Миколи II та його брата Михайла. У 1911–1918 рр. – редактор газети “Киевлянин”. Активний противник українського національного руху. У жовтні 1917 р. переїхав до Києва, де створив “Русский национальный союз”. Діяч білого та білоеміграційного руху. 1945 р. перевезений радянською військовою контррозвідкою до СРСР, де до 1956 р. перебував в ув'язненні.
185. Короленко Володимир Галактіонович (1853–1921) – російський письменник українського походження. Родом з Волині. Освіту здобув у Петербурзькому технологічному інституті, Петровській академії землеробства в Москві. Активний діяч народницького руху, за свої політичні переконання неодноразово зазнавав арешту й перебував на засланні. З 1900 р. жив у Полтаві. Обстоював ідею широкого обласного самоврядування, повної свободи

- культурно-національного розвитку й виступав проти територіально-національної автономії України. Є. Чикаленко у своїх "Спогадах" наводить його як приклад обрусіння українців, які одержали "російську університетську освіту" й через те стали "російськими письменниками", а визнаючи себе "московськими демократами", не сприймали українського національно-визвольного руху (Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К.: Темпора, 2003. – с. 138, 164).
186. Шмідт Аксель (1870–1940) – німецький журналіст і публіцист. Родом з Дорпату (Естонія). У 1911 р. переселився до Берліна, де редагував журнали "Deutsche Politik" (1917–1921), "Der Deutsche Gedanke" (1925–1928). Прихильник незалежності України. Спільно з П. Рорбахом заснував у 1918 р. "Німецько-українське товариство", був його генеральним секретарем і редактором друкованого органу – журналу "Die Ukraine". Автор монографій і статей про Східну Європу, в т. ч. й про Україну, зокрема книги "Ukraine Land der Zukunft" (1939).
187. Рорбах Пауль (1869–1956) – німецький політичний діяч, історик, політолог, євангельський теолог, знавець Східної Європи, мандрівник. У своїх численних публікаціях уже на зламі ХІХ–ХХ ст. з'ясував загрозу експансії Росії й обґрунтував погляд на цілковиту національну та культурну самобутність України й далекосяжне значення українського питання для світової політики.
188. Липинський В'ячеслав Казимирович (1882–1931) – визначний український громадсько-політичний діяч, історик, філософ і публіцист. Народився на Волині. Освіту здобув у Ягеллонському університеті у Кракові та Женевському університеті. У 1912 р. виступив ініціатором створення Українського інформаційного комітету, завданням якого було пропагувати за кордоном ідею необхідності створення української незалежної держави. У червні 1917 р. – один з організаторів Української демократично-хліборобської партії та автор її програмових документів. У 1918 р. – посол Української Держави в Австрії. Залишився на посаді й за часів Директорії УНР. Подав у відставку одразу після розстрілу П. Болбочана, висловивши таким чином свій протест. В еміграції жив в Австрії та Німеччині. У 1920 р. став засновником Українського союзу хліборобів-державників. Головний ідеолог і лідер гетьманського руху. У 1920–1925 рр. редагував неперіодичний збірник "Хліборобська Україна". Помер неподалік Відня.
189. Союз українських партій (СУП) – умовно названий Є. Чикаленком координаційний осередок політичних партій, професійних та культурних організацій, опозиційних до гетьманського уряду П. Скоропадського. В історичній літературі більш відомий під назвою Український національний союз (УНС) (до серпня 1918 р. мав назву Український національно-державний союз (УНДС), який діяв у травні–липні 1918 р.). Утворився після виходу з УНДС Української демократично-хліборобської партії і вступу до нього УСДРП, УПСР та інших лівих організацій. У ніч з 13 на 14.11.1918 р. УНС утворив Директорію УНР, яка розпочала повстання проти гетьмана. Головами УНС були А. Ніковський, В. Винниченко, М. Шаповал.
190. Йдеться про серію з 5 популярних брошур для селянства ("Розмови про сільське господарство", "Чорний пар та плодозмін", "Як впорядкувати хазяйство в полі" та ін.), у яких Є. Чикаленко розповідав про раціональні методи господарювання. "Розмови" почали виходити друком у 1897 р. в Одесі, згодом і в Петербурзі півмільйонним накладом. Вони являли собою своєрідну енциклопедію сільського господарства і принесли автору широку популярність серед селян.
191. Вільгельм II (1859–1941) – імператор Німеччини і король Пруссії (1888–1918). Поглибленню двосторонніх контактів з Берліном, про які згадує Є. Чикаленко, сприяли візити до

Німеччини Ф. Лизогуба та П. Скоропадського. Візит міністра-президента відбувся в серпні 1918 р. Найголовніші питання, які обговорювалися під час візиту – ратифікація Брестського миру, прилучення до України Холмщини, Криму, Дону, Бессарабії. Гетьман П. Скоропадський відвідав Берлін з офіційним візитом 4–17 вересня. 6 вересня відбулася його зустріч з імператором Вільгельмом II. Подорож не лише сприяла піднесенню міжнародного авторитету України, але й мала позитивний вплив на вирішення проблем Чорноморського флоту, організації української армії, досягнення домовленостей відносно Холмщини й Криму.

192. “Відродження” – українська щоденна позапартійна газета, виходила в 1918 р. у Києві. Головний редактор – А. Певний.
193. Шишманов Іван Димитров (1862–1928) – болгарський громадсько-політичний діяч, літературознавець і фольклорист. Зять М. Драгоманова. Освіту здобув в Ієнському, Женевському й Лейпцизькому університетах. Доктор філософії. Завдяки М. Драгоманову мав тісні контакти з українськими культурними й громадськими діячами: І. Франком, М. Павликом, Лесею Українкою, В. Гнатюком, К. Студинським та ін. З 1894 р. – професор Софійського університету, одним із засновників якого був, дійсний член Болгарської АН, член-кореспондент Сербської АН та Югославської Академії наук і мистецтв. Автор наукових праць з історії українсько-болгарських стосунків. У 1903–1907 рр. – міністр освіти Болгарії. 1907 р. обраний професором Харківського університету, у 1914 – дійсним членом НТШ. У травні 1918 – січні 1919 р. – голова болгарського посольства в Українській Державі та УНР.
194. Принцінг, фон Гервальд – урядовець австро-угорського посольства в Києві (1918). До призначення послом Австро-Угорщини в Українській Державі Й. Форгача виконував функції посла.
195. Ханенко Михайло Михайлович – великий український землевласник. Брав участь у Хліборобському конгресі (1918). З 29 квітня по 14 грудня 1918 р. виконував обов’язки господаря гетьманської резиденції (ця посада за статусом відповідала придворному чину гофмаршала). На еміграції в Польщі – провідний діяч “Союзу хліборобів України” в Польщі, голова управи союзу.
196. Палтов Олександр Олександрович – український державний діяч. Камергер, директор канцелярії міністра шляхів сполучення, під час Першої світової війни – юрисконсульт управління Галицько-Буковинських залізниць. Активний діяч “Української народної громади”. Автор проекту “Грамоти до всього українського народу” і “Законів про тимчасовий державний устрій України”. Державний радник у кабінеті М. Василенка і Ф. Лизогуба, довірена особа гетьмана П. Скоропадського та керівник його канцелярії. Тов. міністра закордонних справ Української Держави у травні–жовтні 1918 р., брав участь у переговорах України з Доном, Кубанню, супроводжував гетьмана П. Скоропадського й міністра-президента Ф. Лизогуба в їхніх подорожах до Німеччини. У зв’язку з переорієнтацією зовнішньої політики Української Держави на Антанту був усунутий з посади.
197. Саксаганський (Тобілевич) Панас Карпович (1859–1940) – український актор, режисер. Брат М. Садовського і близький знайомий Є. Чикаленка. 1918 р. заснував Народний театр у Києві. Творець соціально-психологічної драми на українській сцені.
198. Йдеться про корпус, який було сформовано на основі Легіону Пулавського – добровольчого польського військового підрозділу, створеного наприкінці 1914 р. на протигагу Польським легіонам – польським добровольчим частинам, що воювали на боці Центральних держав. У жовтні 1915 р. Легіон Пулавський був включений до Бригади польських стрільців, цілковито залежної від російської влади. У лютому 1917 р. бригада була перетворена в Дивізію польсь-

ких стрільців. 29–30.04.1917 р. в Києві відбувся з'їзд делегатів Дивізії польських стрільців, який висловився за організацію окремих польських легіонів на території України. У квітні 1917 р. за погодженням з військовим міністром Тимчасового уряду була створена військова комісія для формування польських частин на чолі з генералом Білевським, яка займалася перетворенням дивізії в корпус у складі двох дивізій піхоти, артилерійської бригади, батареї гаубиць і полку уланів.

199. Штейнгель Федір (Теодор) Рудольфович, барон (1870–1946) – український громадсько-політичний і державний діяч, дипломат. Поміщик Рівненського повіту. Освіту здобув на природничому факультеті Київського університету. У своєму маєтку Городок заснував археологічно-етнографічний музей Волині. Член української парламентської фракції у І Державній Думі. Активний діяч ТУП. Член партії кадетів. 1915 р. – голова Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. У 1917 р. – голова виконавчого комітету в Києві. За часів Української Держави – посол у Німеччині.
200. Полторацький Іван (1872–1914) – український громадсько-політичний і кооперативний діяч. Член київської Громади і ТУП. Належав до партії кадетів. Організатор і голова “Товариства взаємного забезпечення життя” у Києві.
201. Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (1857–1947) – український громадський діяч, учений-епідеміолог. Є. Чикаленко був з ним знайомий ще зі студентських років під час навчання в Харківському університеті та спільній праці в студентській громаді, яку очолював О. Корчак-Чепурківський, і дуже поважав його за твердість національних переконань. Після закінчення Харківського університету Корчак-Чепурківський тривалий час працював земським санітарним лікарем, з 1899 р. – санітарним лікарем м. Києва. З 1903 р. – приват-доцент, згодом – професор Київського університету. З 1921 р. – академік УАН, у 1928–1934 рр. – її неодмінний секретар.
202. Уляницький Володимир В. (1855–?) – український громадський діяч, учений-правник, професор міжнародного права Томського університету. Член Товариства українських поступовців, у роки Першої світової війни близький співробітник Ф. Штейнгеля в Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст.
203. Лозинський Володимир (1855–1914) – український громадський діяч і меценат, за фахом – лісівник. У молоді роки належав до російської політичної організації “Народна воля”. Співробітничав з Є. Чикаленком в УРДП та ТУП. Одночасно належав до партії кадетів.
204. Ржепецький Антон Карлович – український громадський і державний діяч, фінансист. Був головою Товариства взаємного кредиту, радником Київської міської думи, очолював виборчу комісію по виборах до Державної Думи. Під час Першої світової війни – голова “Тетянинського комітету” допомоги біженцям. Член партії кадетів. З травня 1918 р. – міністр фінансів Української Держави. На цій посаді досяг стабільності української грошової системи з високим курсом національної валюти.
205. Гутник Сергій Михайлович – український державний діяч єврейського походження. Голова Одеського біржового комітету, член партії кадетів. З травня по 18.10.1918 р. – міністр торгівлі та промислу Української Держави. У своїх “Спогадах” гетьман П. Скоропадський писав про нього: “Він блискуче розумний, але дуже мало зробив для України... Фактично він нічого не зробив. В мене була низка проектів. Я неодноразово говорив про них Гутнику, він все обіцяв, але нічого не робив. А міг би зробити, оскільки і часу, і знань, і людей у нього

було достатньо” (Павло Скоропадський. Спогади, кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 170, 195).

206. Колокольцов Василь Васильович – український громадський і земський діяч, великий землевласник з Харківської губернії, за фахом – учений-агроном. Працював головою Вовчанського повітового земства, відомий як організатор земського управління в сільському господарстві, медицині, шкільництві і т. п. У травні–жовтні 1918 р. – міністр земельних справ Української Держави.
207. Як зазначає у своїй праці “Історія України 1917–1923 рр.” (К.: Темпора, 2002) Д. Дорошенко, 24 травня окрема делегація Українського національно-державного союзу подала гетьману П. Скоропадському меморіал, складений 21 травня, у якому “з’ясовано погляди Союзу на біжучий момент і висловлено його побажання” (Вказ. праця. – Т. II. – С. 73). Слід зазначити, що в травні до складу Українського Національно-Державного Союзу входила лише частина українських партій: Українська партія соціалістів-самостійників, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська трудова партія, Українська демократично-хліборобська партія, а також Об’єднана рада залізниць України та Поштово-телеграфна спілка. Д. Дорошенко підкреслює, що в меморіалі було “чимало фактичних неточностей, скороспілих висновків, голословних тверджень”. Документ було поширено в пресі й опубліковано брошурами. В останніх, за словами Д. Дорошенка, авторам “довелося робити самим фактичні поправки й виправляти допущені ними неточності” (Вказ. праця. – Т. II. – С. 75–76).
208. Воронович Михайло Михайлович (?–1918) – український громадсько-політичний і державний діяч, великий землевласник. За часів Російської імперії – губернатор Бессарабії. Діяльний член “Української народної громади”. Головував на Всеукраїнському хліборобському конгресі, що обрав П. Скоропадського гетьманом України. У кабінеті Ф. Лизогуба – тов. міністра внутрішніх справ, у кабінеті С. Гербея – міністр віросповідань. Під час виконання дипломатичного доручення розстріляний повстанцями Директорії УНР.
209. Габсбург-Лотрінген Вільгельм (1895–1948) – австрійський архикнязь, племінник Карла I – останнього імператора Австро-Угорщини. Відомий під ім’ям Василь Вишиваний. Виявив себе послідовним і палким прихильником українського національного відродження. Тісно співпрацював з галицьким політичним проводом у роки Першої світової війни. У 1918 р. очолив австрійську армійську групу в Україні, до якої був включений патронований ним легіон УСС. Висувався деякими опозиційними до П. Скоропадського українськими діячами як кандидат на голову Української Держави. У 1919 р. одержав звання полковника Армії УНР і був призначений начальником відділу закордонних зв’язків головного управління Генерального штабу. У 1921 р. очолив Тимчасову управу закладеного у Відні Українського національного вільнокозацького товариства. Деякий час підтримував контакти з П. Скоропадським і В. Липинським, який не відкидав можливості порозуміння гетьманців з В. Габсбургом. Під час Другої світової війни співпрацював з українським підпіллям і французьким рухом Опору. У серпні 1947 р. схоплений радянськими спецслужбами у Відні й засуджений до 25 років позбавлення волі. Помер 18.08.1948 р. в лікарні Лук’янівської в’язниці.
210. Болбочан Петро Федорович (1883–1919) – український військовий діяч, полковник Армії УНР. У 1918 р. – командир куреня Окремого Запорізького загону й заступник його командира К. Присовського. Згодом командував 2-м Запорізьким полком і 1-ю Запорізькою дивізією, яка здійснила успішний військовий рейд, звільнивши Крим від більшовицьких загонів, і забезпечи-

ла для України здобуття Чорноморського флоту. У листопаді 1918 р. – командир Запорізького корпусу – найбільш боєздатної й дисциплінованої частини української армії. У ході антигетьманського повстання – командувач Лівобережного фронту. Під час відступу Армії УНР 22 січня 1919 р. заарештований отаманом О. Волохом і звинувачений проводом Директорії у зраді. Тривалий час перебував під слідством, але обвинувачення проти нього не були офіційно висунутими. На відміну від більшості українських політичних діячів, які очікували від революції насамперед радикальних соціальних перетворень, П. Болбочан прагнув розбудови незалежної української держави з міцною професійною армією, яка мала захищати національні інтереси. Призначення його на посаду командувача Запорізького корпусу без погодження з С. Петлюрою було кваліфіковане як спроба державного перевороту. Проте справжньою причиною несприйняття його політичним проводом УНР стало заперечення П. Болбочаном вузькопартійних поглядів тогочасного керівництва на чолі з С. Петлюрою на військове й державне будівництво. Розстріляний 28.06.1919 р. за вироком надзвичайного військового суду.

211. Натієв Зураб (?–1919) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Осетин за національністю. У березні 1918 р. призначений командиром Запорізької дивізії, згодом – Запорізького корпусу. У березні–квітні 1918 р. на чолі групи корпусу здійснив низку військових операцій по звільненню від більшовицьких частин Донецького басейну. За деякими даними, згідно з наказом військового командування Української Держави в серпні 1918 р. разом із дивізією повинен був переправитися на Кубань і, звільнивши край від більшовиків, сприяти входженню до складу України. Проте здійсненню цього плану завадило антигетьманське повстання. Військові здібності та відданість справі незалежності України високо оцінював один з найближчих його соратників П. Болбочан і рекомендував його кандидатуру на посаду в Армії УНР Директорії. За деякими свідченнями, З. Натієв як “реакціонер” був заарештований і загинув під час вибуху в будинку Педагогічного музею в січні 1919 р.
212. Волошин (Волошинов) Олександр Федорович (1855–1933) – український громадський і земський діяч. Діяльний член київської Громади, ТУП, київського товариства “Просвіта” і голова його видавничого фонду. Один з організаторів Національного фонду у квітні 1917 р. Як і Є. Чикаленко, був одним із засновників Української Центральної Ради, однак участі в її роботі фактично не брав, не сприймаючи радикального й соціалістичного курсу, який вона обрала під впливом українських есерів та соціал-демократів.
213. Красицький Фотій Степанович (1873–1944) – український художник. Троюрідний небіж Т. Шевченка. Освіту здобув у Київській рисувальній школі М. Мурашка (1888–1892) у М. Пимоненка, Одеському художньому училищі (1892–1894) у К. Костанді та Петербурзькій Академії мистецтв (1894–1901) у І. Рєпіна. Київська Стара Громада фінансувала його навчання. Є. Чикаленко зі свого боку матеріально підтримував художника. Ф. Красицький вважався номінальним редактором “Літературно-наукового вісника”, за що неодноразово переслідувався російською владою. Автор політичної карикатури, зокрема в журналі “Шершень” (1906). У 1924–37 рр. – професор Київського художнього інституту. Автор сюжетних картин на українські теми з ретельним відтворенням етнографічних деталей, а також портретів Лесі Українки, Т. Шевченка, М. Грушевського та ін.
214. “Літературно-науковий вісник” (“ЛНВ”) – літературно-мистецький, науковий та громадсько-політичний щомісячний журнал, заснований 1898 р. як видання НТШ. Видавався у вигляді європейських “товстих журналів”. У 1898–1905 рр. виходив у Львові, у 1906–1914 рр. – у двох

редакціях: київській і львівській (редактор М. Грушевський). Видання було перерване Першою світовою війною, відновлене у 1917–1919 рр. в Києві (редактор О. Олесь). 1920 р. закритий радянською владою. У 1922–1932 рр. виходив у Львові.

215. Смоленський Леонід Анастасійович (1844–1905) – український громадський діяч, педагог. Під час навчання в Київському університеті товаришував з М. Драгомановим та В. Антоновичем. Викладав історію в навчальних закладах Одеси, був активним членом одеської Громади. Є. Чикаленко постійно згадує Л. Смоленського, який був його вчителем історії в англійському пансіоні. За його словами, це була людина беззастережно віддана національній справі, видатний промовець, який багатом своїм учням та слухачам прищепив любов до України.
216. Григорович-Барський Дмитро Миколайович (1871–1958) – київський адвокат, захищав М. Бейліса. Голова київського комітету партії кадетів. У 1917 р. очолював Київську судову палату, був тов. голови виконкому Ради об'єднаних громадських організацій. Голова російської секції перекладачів в ООН.
217. “Вільне життя” – українська щоденна газета, яка видавалася в Одесі 31.03.–10.09.1918 р. Друкований орган товариства “Соціалістична просвіта”. Відповідальні редактори: В. Мурський, Л. Бардин, М. Слабченко, В. Пономаренко.
218. “Одесский листок” – російськомовна щоденна газета, яка виходила 2.03.1917–17.12.1919 р. в Одесі. Редактор В. Навроцький.
219. Мацієвич Кость Андріанович (1873–1942) – український громадсько-політичний і державний діяч, учений-агроном. Працював у Полтавському й Харківському сільськогосподарських наукових товариствах (1899–1915). Член УПСФ, входив до Центральної та Малої рад. З 8.08.1917 р. – товариш генерального секретаря земельних справ. Залишив посаду 19.12.1917 р., не погоджуючись з есерівським проектом соціалізації землі. У 1918 р. входив до складу делегації Української Держави на переговорах з РСФФР. За Директорії – міністр закордонних справ УНР в уряді С. Остапенка (лютий–квітень 1919 р.). В еміграції у Чехословаччині займався науковою та педагогічною діяльністю.
220. Чикаленко-Келлер Ганна Євгенівна (Галя) – старша дочка Є. Чикаленка. Філолог, журналіст, діяч українського й міжнародного жіночого руху. Народилася 22.10.1884 р. в с. Перешори. Освіту здобула у вищих школах Одеси, Лозанни, Единбурга. Співробітничала в часописах “Рада” та “ЛНВ”. У 1918–1920 рр. працювала в українській дипломатичній місії у Швейцарії. Делегат Всеукраїнського жіночого з'їзду в Кам'янці-Подільському (1919), Міжнародного жіночого конгресу в Християнії (Осло) в 1920 р. У 1937 р. обрана до ради Всесвітнього союзу українок. Викладач української мови та працівник бібліотеки університету м. Тюбінген (Німеччина). Була представником бібліотеки С. Петлюри в Німеччині. Автор англійського перекладу “Історії України” Д. Дорошенка. Померла 19.10.1964 р. в Тюбінгені. Її чоловік Келлер Георг Зігмунд (1887–?) – німецький філолог, викладав в Українському науковому інституті в Берліні.
221. “Утро России” – російська газета, яка в 1907–1917 рр. видавалася на кошти П. Рябушинського. Він же керував редакційним комітетом.
222. Рябушинський Павло Павлович (1871–1924) – російський політичний діяч, фабрикант. З 1901 р. голова правління харківського Земського банку. У 1905 р. вступив до партії октябристів, проте, не погоджуючись із політикою лідера партії О. Гучкова, перейшов у партію “мирного оновлення”, а в 1912 р. ініціював створення партії прогресистів. Напередодні Першої світової війни був одним з організаторів блоку опозиційних партій і очолив групу т. зв. молодих капіталістів, які

виступали за утвердження в Росії конституційного ладу та передачу влади до рук ділової буржуазії. В добу Першої світової війни – організатор і лідер Московського військово-промислового комітету. Намагався шляхом демократизації знайти порозуміння з робітничими комітетами. Гостро критикував діяльність представників соціалістичних партій у Тимчасовому уряді й виступав за ліквідацію двовладдя в Росії. Після корніловського заклоту відійшов від політичної діяльності й виїхав у Крим, а в 1919 р. емігрував до Франції.

223. Бісмарк Отто, фон (1815–1898) – німецький політичний і державний діяч, міністр-президент та міністр закордонних справ Пруссії (1862–1871), рейхсканцлер Німецької імперії (1871–1890). З його ім'ям пов'язане об'єднання переважної більшості німецьких земель під зверхністю Пруссії та перетворення Німеччини на одну з наймогутніших європейських держав.
224. “Последние новости” – російськомовна щоденна газета, яка виходила в Києві 1.01.1917–4.02.1919 р. Видавці: Г. Брейман, Л. Хмільовський, редактори: Г. Брейман, О. Кузьминський.
225. Товариство “Агроном” – українське товариство, створене в 1913 р. Аристархом Терниченком (1883–1927), українським агрономом, економістом і громадським діячем, для популяризації сільськогосподарських знань серед українських селян. Видавав газету “Рілля”, “Календар-народник”, брошури й плакати з сільського господарства і співробітничав у тижневику “Село” (1909–1911), журнали “Трудове господарство” та ін. Член УПСР, у 1917–1918 рр. – товариш міністра землеробства УНР. Працював у народному комісаріаті землеробства УСРР (1919–1923) та Київському губернському земельному відділі. Викладав у вишах Києва. До товариства належали українські кооператори й земські діячі, які прагнули модернізувати землеробські господарства в Україні. Ідеї А. Терниченка були близькі Є. Чикаленку, який співпрацював з ним і також прагнув прищепити українському селянству раціональні методи господарювання.
226. “Рілля” – перший український популярний двотижневик із сільського господарства. Видавався в Києві у 1911–1914 і 1917–1918 рр. А. Терниченком.
227. Кушнір Макар Олександрович (псевд.: Якименко, Богуш, Я. Дуб; 1890–1951) – український громадсько-політичний діяч, журналіст. Належав до української Громади в Петрограді, місцевого осередку ТУП і Українського соціал-демократичного центру. Автор кореспонденцій у газеті “Рада” про життя українців у Росії. Член Центральної та Малої рад, ЦК УПСФ. Один з провідних публіцистів доби українських національно-визвольних змагань, автор численних статей у газеті “Нова Рада”, “Трибуна” та ін. У 1919–1920 рр. – член української делегації на Паризькій мирній конференції. З 1920 в еміграції, співредактор українського тижневіка “Воля” (Відень) та ряду закордонних видань. Один із засновників ОУН, у 1929–1938 рр. – член Проводу організації, виконував функції головного судді. Очолював українське пресове бюро в Женеві.
228. Ровенський Дмитро Демидович – український громадський і військовий діяч, солдат, член Української Центральної Ради й Українського генерального військового комітету, в якому очолював агітаційно-освітній і організаційний відділи.
229. 2-й Український Охочекомонний полк ім. гетьмана П. Полуботка було сформовано за прикладом 1-го Українського полку ім. гетьмана Б. Хмельницького в казармах на Брест-Литовському шосе, в Грушках. Під впливом звісток про липневі події в Петрограді та агітації частини членів Клубу ім. П. Полуботка – М. Міхновського, Г. Лук'янова і В. Павелка – полуботківці прагнули добитися визнання Тимчасовим урядом Центральної Ради верховною владою в Україні й одночас

визнання свого полку. У ніч 4(17) на 5(18).07.1917 р., захопивши арсенал та інтендантський склад, озброїлися й заарештували коменданта Києва та начальника міліції, виставили варту на державних установах. За рішенням Української Центральної Ради й окремих представників Українського генерального військового комітету полуботківці були локалізовані богданівцями в казармах і обеззброєні. З наказу командувача Київської військової округи частина полуботківців, яка продовжувала військовий спротив, була ув'язнена в Косому капонірі. Після залагодження конфлікту 14–16.07.1917 р. 2-й Український полк ім. гетьмана П. Полуботка чисельністю 2462 чол. відбув на фронт і влився у 621-й Немирівський полк 3-ї піхотної дивізії 6-го армійського корпусу. У листопаді 1917 р. прибув до Києва й увійшов до складу 1-ї Сердюцької дивізії М. Міхновський, якого і Центральна Рада, і Тимчасовий уряд вважали за ініціатора повстання, після його провалу за особистим розпорядженням О. Керенського був відправлений на Румунський фронт.

230. Богданівці – вояки 1-го Українського Охочекомонного полку ім. гетьмана Б. Хмельницького. Див. прим. 52.
231. 6 червня 1918 р. в Києві на Звіринці стався вибух на артилерійських складах. Це один з низки терористичних актів (поряд з вибухами на Подолі в Києві та передмісті Одеси, вбивствами німецького дипломата Мірбаха в Москві та німецького фельдмаршала Айхгорна в Києві), підготовлених і здійснених “Бойовою організацією” ЦК російської партії есерів (ПСР) у розумінні з ЦК українського відділення ПСР. За деякими даними, ця ж організація готувала замах на гетьмана П. Скоропадського. Внаслідок вибуху на Звіринці в Києві близько 200 чоловік було вбито й понад 1000 поранено, ще близько 10 тис. осіб залишились без притулку.
232. Ковенко Михайло Микитович (1888–?) – український військовий і політичний діяч, інженер за фахом. Член УСДРП, з 1917 р. – УПСР. Входив до складу Української Центральної Ради і Всеукраїнської ради робітничих депутатів, організатор 16 куренів “Вільних козаків” з робітничої молоді Києва, які брали участь у боях під час більшовицького повстання, а згодом влилися в Гайдамацький кіш Слобідської України. У січні 1918 р. – військовий комендант Києва, у березні 1918 р. – представник Міністерства закордонних справ УНР у Німеччині. За Директорії – голова слідчої комісії УНР для боротьби з контрреволюцією, редактор газети “Україна” (Кам’янець-Подільський). З 1920 р. в еміграції в Румунії.
233. Брікман – член німецької делегації на переговорах у Брест-Литовську, помічник генерала М. Гофмана.
234. Гофман Макс (1869–1927) – німецький військовий діяч і дипломат, генерал-майор німецької армії. У 1916 р. – шеф Генерального штабу групи армій “Схід”, у 1918 р. – член делегації Німеччини на переговорах у Брест-Литовську. Автор спогадів “Війна прогаяних можливостей”.
235. Микола Миколайович Романов (1856–1929) – великий князь російський, син великого князя Миколи Миколайовича й онук Миколи I. У 1905–1908 рр. – голова Ради державної оборони Російської імперії, 20.07.1914–23.08.1915 рр. – верховний головнокомандувач російської армії. Після зречення Миколи II 2(15)1917 р. знову призначений верховним головнокомандувачем російських військ, проте під тиском Тимчасового уряду відмовився від посади. Мешкав у Криму, у березні 1919 р. емігрував в Італію, згодом – у Францію, де й помер.
236. Андрусівський договір – угода про припинення війни, укладена між Росією та Польщею 1667 р. в Андрусові поблизу Смоленська. За свою поразку у війні з Польщею (1654–1667) Росія розплатилася територією України. Лівобережжя залишилось у складі Росії, Правобережжя, крім Києва, відійшло до Польщі.

237. Любинський Микола Михайлович (1891–?) – український політичний і державний діяч, за фахом – мовознавець. Лідер Української національно-революційної партії. Член Української Центральної і Малої рад. На початку грудня 1917 р. відряджений Малою радою на Румунський фронт із зверненням ЦР до воюючих держав укласти загальний демократичний мир. Вхід до складу української делегації на мирних переговорах у Брест-Литовську. 9.02.1918 р. брав участь у підписанні мирного договору УНР з державами Четверного союзу. 24.03.1918 р. призначений керуючим Міністерством закордонних справ. Напередодні гетьманського перевороту заарештований з наказу німецького військового командування. У 1920-х роках. – науковий співробітник Інституту наукової мови ВУАН. 1931 р. репресований у справі т. зв. Українського національного центру.
238. Залізник Микола Кіндратович (1888–1950) – український громадсько-політичний діяч, публіцист. Належав до УПСР. Організатор українських студентських громад у Києві та Львові, засновник і голова Українського студентського союзу (1909). Один із засновників Союзу визволення України (1914), однак невдовзі вийшов з його складу й очолив Закордонний комітет УПСР у Відні. У 1914–1918 рр. займався публіцистичною та видавничою діяльністю у Відні. Вхід до української делегації на переговорах у Брест-Литовську (1918). За Директорії УНР – посол у Фінляндії (1919–1920), згодом емігрував до Австрії. На еміграції в Празі займався педагогічною діяльністю. Заарештований 1945 р. радянськими спецслужбами, загинув в ув'язненні.
239. Чернін Оттокар, граф (1872–1932) – австрійський політичний діяч, міністр закордонних справ Австро-Угорщини (1916–1918). Очолював австро-угорську делегацію на мирних переговорах у Брест-Литовську, підписав Брестський мирний договір разом з таємною угодою щодо Галичини й Буковини. У квітні 1918 р. пішов у відставку.
240. Василько Микола (1868–1924) – український громадсько-політичний діяч, дипломат. Активний учасник суспільно-політичного життя Буковини, член УНДП, посол до Буковинського сейму й Австрійського парламенту (1898–1918). Один з організаторів Вільнодумного союзу в Буковинському сеймі (1903), за допомогою якого українцям вдалося чимало досягти в адміністративній і культурній ділянках. Організатор Гуцульсько-буковинського куреня (1915–1916) – добровольчої формації австро-угорської армії. У віденському парламенті займав посаду заст. голови Українського клубу. Співзасновник Загальної української ради у Відні (1915) та Української національної ради у Львові (1918). Прихильник т. зв. австро-угорської концепції: автономії Галицько-Волинської держави в складі Австро-Угорщини. Сприяв виробленню вигідних для України умов Брестського миру (1918). Як зазначає Д. Дорошенко, М. Василько серед членів української делегації, які здебільшого належали до УПСР та УСДРП, “не мав доброї марки, як правий і монархіст, до того ж його вважали за занадто лояльного австріяка”. Очевидно, що Є. Чикаленко був під враженням саме такої оцінки діяльності М. Василька. У 1918–1920 рр. М. Василько – дипломатичний представник ЗУНР в Австрії, у 1920–1924 рр. – посол УНР у Швейцарії та Німеччині.
241. Під час переговорів у Брест-Литовську між Австро-Угорщиною та УНР було укладено таємну угоду, за якою перша зобов'язувалася перевести поділ Галичини на українську й польську частини. Українська частина мала бути злучена з Буковиною в єдиний український коронний край. Скориставшись із того, що інформація про таємний договір була розголошена в українських дипломатичних колах, Австро-Угорщина під тиском польських антиукраїнських сил анулювала договір.

242. Йдеться про об'єднання українських депутатів, обраних у 1907 р. в Галичині та Буковині до Австрійського парламенту згідно з новим виборчим законом Австро-Угорської імперії, в єдину репрезентацію, т. зв. Український парламентський клуб в Австрійському-парламенті. Він налічував 30 депутатів, головою його було обрано Юліана Романчука. До складу репрезентації входили відомі українські галицькі та буковинські громадсько-політичні діячі: В. Будзиновський, М. Петрицький, Т. Старух, Л. Цегельський, Л. Бачинський, К. Трильовський, К. Левицький, М. Василюк та ін.
243. Ротмістров Григорій Григорович – український громадський і земський діяч. Брат відомого українського вченого-агронома, засновника сільськогосподарської дослідної справи в Росії й Україні Володимира Ротмістрова. Як діяч ТУП і член УРАДП, співпрацював з Є. Чикаленком. Завідувач Статистичного бюро Полтавського губернського земства. Статистичні праці, зокрема, були присвячені сільському господарству Полтавщини. Автор заміток до газет “Рідний край” і “Рада”.
244. Грабенко Андрій (псевд. Л. Конощенко, 1857–1918 ?) – український громадський і земський діяч, письменник та етнограф. Родом з Херсонщини. Діяч ТУП і член УРАДП; співпрацював з Є. Чикаленком. Зібрав і власним коштом видав збірку “Українські пісні з нотами”.
245. Страшкевич Володимир (псевд. В. Поточний, 1876–?) – український громадсько-політичний діяч, письменник і мовознавець. Працював у видавництві “Вік”, активно співробітничав із Є. Чикаленком у Старій Громаді, УРАДП, ТУП та газеті “Рада”. У 1918–1919 рр. – віце-директор департаменту Міністерства віросповідань Української Держави й УНР. З 1926 р. очолював Секцію ділової мови при Соціально-економічному відділі Інституту української наукової мови. Разом з М. Дорошенком і М. Станіславським уклав нормативний російсько-український “Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія”, який уніфікував українську ділову термінологію, поєднавши галицько-буковинські та східноукраїнські мовні надбання. Засуджений у “Справі СВУ”.
246. Чеховський (Чехівський) Володимир Мусійович (1876–1937) – український громадсько-політичний, державний і церковний діяч, історик. Активний учасник українського громадського життя в Одесі, голова місцевої “Просвіти” (1907–1917). Член РУП, УРАДП і ТУП, входив до кола політичних однодумців Є. Чикаленка. Згодом зблизився з В. Винниченком і перейшов до УСДРП. У 1917 р. – член Української Центральної Ради, голова одеської філії Всеукраїнської учительської спілки, головний редактор часопису “Українське слово” (Одеса). Був прихильником компромісу з більшовиками, домагався мирного врегулювання питання про владу в січні 1918 р. У добу Української Держави працював у Міністерстві віросповідань і церковної політики. Голова Ради міністрів і міністр закордонних справ УНР Директорії (26.12.1918 – 11.02.1919). Виступав як прихильник советської системи влади, але без більшовицьких диктаторських методів. З 1921 р. став дорадником митрополита В. Липківського, відіграв визначну роль у становленні, організаційному та ідеологічному оформленні УАПЦ. У 1929 р. заарештований і засуджений у “Справі СВУ”, загинув на Соловках.
247. Греков (Греків) Олександр Петрович (1875–1958) – український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Член УПСС. Командував 2-ю Сердюцькою дивізією в Києві у листопаді–грудні 1917 р., начальник штабу Київської військової округи. У серпні–листопаді 1918 р. очолював таємну організацію українських військових “Батьківщина”. У листопаді 1918 р. призначений начальником Головного штабу Армії Української Держави. У грудні

- 1918 р. – головнокомандувач групи військ УНР на Херсонщині, Катеринославщині й Таврії, у січні–квітні 1919 р. – військовий міністр в урядах В. Чехівського та С. Остапенка, Наказний отаман, у червні–липні 1919 р. – Начальний вождь Української галицької армії, генерал-поручник УГА. В еміграції жив в Австрії. 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами, відбував покарання (1945–1956), після чого повернувся до Відня, де й помер.
248. Шульга Федір Григорович – український громадський діяч, дипломат. Народився в козацькій родині на Лубенщині Полтавської губ. До 1917 р. – член одеської Громади й осередку ТУП. Належав до партії кадетів. У 1918 р. – радник посольства Української Держави у Болгарії, за Директорії – голова посольства УНР у Софії.
249. Галін Мартирій (1858–?) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – лікар-хірург. До 1917 р. – активний діяч української Громади й осередку ТУП у Петербурзі. Був одним із засновників політичної організації української молоді в Петербурзі на зразок “Братства тарасівців”. За доби Української Держави очолював термінологічну комісію з медицини Міністерства народного здоров'я. У 1920-х роках в еміграції в ЧСР. У 1926 р. видав “Медичний латинсько-український словник”. У 1930-х роках мешкав у Бессарабії. Автор наукових праць із медицини українською, німецькою та російською мовами.
250. Білінський (Белінський) Михайло (1882–1921) – український військовий діяч, капітан 3-го рангу Українського військового флоту. З 1917 р. належав до Української партії соціалістів-самостійників. Став одним з організаторів українського морського міністерства. У травні–жовтні 1918 р. входив до складу української делегації, яка вела переговори про умови підписання мирного договору з радянською Росією в Києві. З 26.12.1918 р. – морський міністр УНР в урядах В. Чехівського й С. Остапенка. 12.06.1919 р. заарештований у зв'язку із “справою” П. Болбочана. Просидів у в'язниці півтора місяця і звільнений з-під арешту 9.07.1919 р. У 1920–1921 рр. – міністр внутрішніх справ УНР, входив до складу Всеукраїнської національної ради. Учасник Першого Зимового походу Армії УНР. 17.11.1921 р. під час бою з червоноармійськими частинами потрапив в оточення в районі Базару. Не бачаючи здаватись у полон, застрелився.
251. Зіньківський Василь Васильович (1881–1962) – український громадсько-політичний і релігійний діяч, вчений-психолог, філософ. Походить з українського дворянського роду. Екстраординарний професор філософії Київського університету Св. Володимира, Українського державного університету у Києві (1918). Разом з С. М. Булгаковим заснував Київське релігійно-філософське товариство. Відомий поборник ідеї оновлення церковного життя на суто євангельських основах, невтручання влади у справи церкви, автокефалії української церкви. Виявляв особливу прихильність до прав і вживання української мови в релігійному житті, хоча і вважав себе “російським українцем”. У травні–жовтні 1918 р. – міністр культів Української Держави. 1919 р. емігрував до Югославії, ЧСР, згодом – до Парижа. Активний діяч російського християнського руху. У 1942 р. прийняв духовний сан (належав до Паризької Введенської церкви).
252. Токаржевський-Карашевич Іван Степанович (1885–1954) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, історик, князь. Нащадок старовинного роду литовських князів на Токарах і Керцові. У 1918–1919 рр. – радник посольства Української Держави і УНР у Відні, у 1919–1920 рр. – радник, 1920–1921 рр. – посол УНР у Туреччині. У 1922 р. – тов. міністра і міністр закордонних справ УНР. Автор численних публікацій в іноземній пресі з історії України.

253. Полетика Володимир Іванович (1886–?) – український громадсько-політичний діяч, нащадок старовинного козацько-старшинського роду. Миргородський маршалок. У 1918–1919 рр. – секретар посольства Української Держави і УНР в Австро-Угорщині й Австрії.
254. Біленький Михайло (?–1920) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – правник. Видавець часопису “Сніп” (Харків, 1912). Під час Першої світової війни організовував українські військові частини в Чернівцях. Член Української демократично-хліборобської партії. У 1918–1919 рр. – урядовець українського посольства у Відні. Несправедливо звинувачений у розтраті державних коштів, покінчив життя самогубством.
255. Йдеться про переговори між Українською Державою та радянською Росією, на яких українську делегацію очолював С. П. Шелухін.
256. Цегельський Лонгин Михайлович (1875–1950) – український громадсько-політичний і державний діяч, журналіст, дипломат. Один із засновників та провідних діячів Української національно-демократичної партії (Галичина). Редактор часописів “Діло” і “Свобода”. З 1907 р. – посол до Австро-Угорського парламенту, з 1913 р. – до Галицького сейму. У 1914 р. – один із засновників СВУ. Входив до УНРади ЗУНР, державний секретар внутрішніх справ ЗУНР. Брав участь у Трудовому конгресі. У 1919–1920 рр. за дорученням уряду Є. Петрушевича здійснив ряд дипломатичних поїздок до Австрії, Німеччини та Чехії. У 1920–1921 рр. – представник уряду ЗУНР у США, де згодом залишився в еміграції.
257. Кюльман Ріхара, фон – у 1918 р. – державний секретар уряду Німеччини, член німецької делегації на мирній конференції у Брест-Литовську.
258. “Чайка” – яхта на Дніпрі, що належала Є. Чикаленку. Використовувалася його близькими та друзями як будинок для відпочинку (“плавучий готель”).
259. Павленко Віктор Олексійович (1888–1932) – український військовий діяч, підполковник авіації російської армії. У 1917 р. – начальник протиповітряної оборони Ставки імператора Миколи II. Член УГВК й Української Центральної Ради, яку репрезентував у Ставці, домагаючись українізації трьох корпусів Південно-Західного фронту. У вересні 1917 р. на чолі делегації до головнокомандувача російської армії вів переговори про повернення українізованих частин в Україну. У листопаді 1917 р. – командувач Київської військової округи. Ініціатор створення 1-ї Сердюцької дивізії. У 1918–1920 рр. очолював авіаційну справу збройних сил Української Держави й УНР. До 1926 р. перебував в еміграції. Повернувся до УСРР. Помер під час голодомору на Кубані.
260. “Боротьба” – щоденна українська газета. Виходила 1.05.1917–4.04.1920 рр. У 1917–1918 рр. – друкований орган ЦК УПСР, 1919–1920 рр. – ЦК Української комуністичної партії (боротьбистів).
261. Грушевська (у шлюбі – Шамрай) Ганна Сергіївна (1880–1943) – українська громадська діячка, історик і перекладач; сестра М. Грушевського. З 1909 р. співробітничала в багатьох українських виданнях: “Село”, “Засів”, “Літературно-науковий вісник”, “Рада” та ін. З 1920 р. працювала редактором у “Книгоспілці”, згодом – “Вукоопспілці” й Держвидавї. З 1921 р. – науковий співробітник Комісії для складання історично-географічного словника УАН.
262. “Родина” – назва Українського клубу (Див. прим. 21).
263. Під час виборів до керівних органів НТШ на загальних зборах у Львові 1913 р. була зроблена спроба усунути М. С. Грушевського від головування в товаристві. Йому закидали авторитарні методи керівництва та використання чільного становища в особистих цілях,

про це йшлося у видрукуваній анонімній брошурі. Серед головних організаторів цієї акції були С. Томашівський, В. Шухевич, В. Щурат. Але більшість представників Наддніпрянської України й Галичини стали на бік М. С. Грушевського, підкреслюючи безпідставність звинувачень, однак М. С. Грушевський відмовився від головування в НТШ та редагування його видань.

264. Трепов Федір Федорович (1854–1938) – російський військовий і державний діяч, генерал від кавалерії, генерал-ад'ютант російської армії. У 1896 р. – волинський губернатор, з 1898 р. – київський губернатор, у 1908–1914 рр. – київський, волинський і подільський генерал-губернатор. Член Державної ради. У 1915 р. зі своренням на території окупованих російськими військами Східної Галичини і Буковини російської адміністрації – галицько-буковинський генерал-губернатор. З 1917 р. – в еміграції.
265. Кістяківський Ігор Олександрович (1876–1940) – український державний діяч, за фахом – правник. Син відомого українського вченого та громадського діяча О. Ф. Кістяківського, племінник П. П. Чубинського. Освіту здобув в університетах Києва й Німеччини. Доцент Київського та Московського університетів, відомий адвокат. З 1903 р. жив і працював у Москві, викладав в університеті, з якого звільнився на знак протесту проти втручання в автономні права навчального закладу з боку урядових чинників. Цікавився українським рухом, матеріально підтримував видання журналу “Украинская жизнь”. З травня 1918 р. – державний секретар в уряді Української Держави, з липня 1918 р. – міністр внутрішніх справ у кабінетах Ф. Лизогуба й С. Гербея. У травні–серпні 1918 р. – заст. голови української делегації на переговорах з РСФРР. Сенатор Загального зібрання Державного сенату Української Держави. Після антигетьманського повстання емігрував.
266. Стара Громада – осередок національно-культурної діяльності української інтелігенції у Києві. Не мала усталеної програми та організаційних засад. Найбільш активно діяла в 1870–90-х роках. До її складу, зокрема, входили відомі українські громадські діячі, науковці, письменники: М. Драгоманов, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Житецький, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, О. Русов, І. Левицький (Нечуй), В. Науменко та багато інших. У 1900 р. Є. Чикаленко, оселившись у Києві, прилучився до діяльності Громади. Саме в цей період до Старої Громади увійшла плеяда молодших діячів: С. Єфремов, М. Левицький, І. Стещенко, Л. Жебуньов та ін. Київська Громада тісно співпрацювала з особливо активною в той час одеською, згодом і петербурзькою Громадами. Є. Чикаленко детально описує діяльність цієї організації у своїх “Спогадах (1861–1907)” (К.: Темпора, 2011).
267. Кістяківський Богдан (Федір) Олександрович (псевд. Українець, 1868–1920) – український громадський діяч, учений-правник, соціолог і філософ. Син відомого українського вченого Олександра Кістяківського і брат Ігоря Кістяківського. Освіту здобув у Страсбурзькому університеті. Викладав державне право в Ярославському ліцеї, Московському комерційному інституті; професор Київського й Харківського університетів. Автор статей в українських і російських часописах, у т.ч. й газеті “Рада”. Великий прихильник ідей М. Драгоманова, редагував його твори. У 1918 р. – сенатор Адміністраційного Генерального суду Державного сенату Української Держави, член Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. Як учений присвятив свої праці теорії права та соціології. Автор статей з методології наук, у яких, спираючись на погляди модерного кантіанства, відстоював принципи “методологічного плюралізму”.

268. Романов Михайло Олександрович (1878–1918) – великий князь російський, син Олександра III й молодший брат Миколи II, який 2(15).03.1917 р. відрікся від престолу на його користь. Розстріляний більшовиками.
269. Шинкар Микола Ларіонович (?–1920) – військовий діяч, штабс-капітан російської армії. Належав до УПСР. У 1917 р. – член Всеукраїнської ради військових депутатів та Української Центральної Ради. З 18.12.1917 р. – начальник Київської військової округи, в січні 1918 р. – командувач протибільшовицького фронту. Влітку 1918 р. утворив і очолив 15-тисячний загін повстанців на Звенигородщині, який брав участь у протигетьманському повстанні. 1919 р. на Полтавщині підняв повстання проти Директорії й утворив пробільшовицький ревком. Загинув у бою проти Армії УНР під Уманню.
270. “Одесская мысль” – російськомовна щоденна газета, яка видавалася 1.07.–23.08.1918 р. в Одесі. Видавець – М. Хвост, редактор – І. Похиленко.
271. Лівшиц Розалія Яківна – дружина В. Винниченка, за фахом – лікар.
272. Йдеться про Антонович-Мельник Катерину (1859–1942) – археолога, історика та громадську діячку. Друга дружина відомого українського історика, археографа та громадського діяча Володимира Антоновича. Проводила археологічні розкопки на Волині, Поділлі, Запоріжжі й Слобожанщині. Була обрана до багатьох археологічних товариств, член Українського наукового товариства та НТШ. Організатор музею Київського університету й Катеринославського музею.
273. Муха – псевдонім Дмитра Володимировича Антоновича. – Див. прим. 36.
274. Краснов Петро Миколайович (1869–1947) – російський військовий і політичний діяч, один з керівників козацького білого руху, генерал-лейтенант російської армії. 1917 р. – учасник корнілівського заколоту. Був призначений О. Керенським командувати військами, направленими з фронту на Петроград для придушення жовтневого повстання. Після невдачі акції втік на Дон, де у травні 1918 р. обраний отаманом Донського козацтва. Створив козачу армію, яка локалізувала більшовицьку владу на Дону. У січні 1919 р. підпорядковувався А. Денікіну. З лютого 1919 р. – в еміграції. У період Другої світової війни створював козачі формування у складі вермахту. Схоплений радянськими спецслужбами й розстріляний.
275. Семенов Григорій Михайлович (1890–1946) – російський військовий і політичний діяч. З червня 1917 р. – комісар Тимчасового уряду в Забайкаллі для формування добровольчих частин. У серпні 1918 р. призначений “Тимчасовим сибірським урядом” командувачем корпусу зі штабом у Читі. Командувач військ Читинської військової округи армії О. Колчака. На початку 1919 р. – отаман Забайкальського козацтва. З грудня 1918 р. – головний командувач білої армії в запіллі. 4.01.1920 р. перебрав від О. Колчака всю повноту військової й політичної влади, з вересня 1920 р. – у підпорядкуванні “Уряду Півдня Росії”. З 1921 р. перебував в еміграції. 1945 р. захоплений радянськими спецслужбами та вивезений до СРСР, де й був страчений.
276. Савінков Борис Вікторович (літ. псевд. В. Ропшин, 1879–1925) – російський політичний діяч, один з лідерів партії соціалістів-революціонерів, письменник. До 1906 р. – керівник “Бойової організації” есерів, організатор терористичних актів. 1917 р. – комісар Тимчасового уряду в 7-й армії, на Південно-Західному фронті, при Ставці верховного головнокомандувача, керуючий військовим міністерством, військовий губернатор Петрограда. Підтримав корнілівський заколот, за що у вересні 1917 р. виключений з партії есерів. Непримиренний противник радянської влади, активний організатор боротьби проти неї. Засновник

- “Союзу захисту Батьківщини і свободи” (1917), організатор ряду антирадянських закатів. Політичний діяч білого руху, з 1919 р. перебував у Парижі як член “Русского политического совещания”. Під час радянсько-польської війни у 1920 р. Б. Савінков очолював Російсько-польський комітет у Варшаві, який заявив про визнання влади П. Врангеля та сформував на території Польщі т. зв. 3-тю російську армію та кінну козацьку дивізію з донських і кубанських козаків. Уряд УНР 5.11.1920 р. підписав воєнну конвенцію з Російсько-польським комітетом, за якою російські підрозділи діяли в листопаді 1920 р. проти більшовиків спільно з українською армією. 1924 р. заарештований ДПУ після нелегального переходу радянського кордону, заповдів собі смерть у в'язниці.
277. Винавер Максим Мойсейович (1863–1926) – російський політичний діяч, один із засновників партії кадетів і член її ЦК. Провідний діяч низки єврейських національних політичних організацій. Депутат І Державної Думи. У 1919 р. – міністр зовнішніх відносин кадетського “Крайового уряду” в Криму. З 1919 р. в еміграції в Парижі.
278. Меленевський (Басок) Маркіян (1878–1938?) – український політичний діяч. Учасник українського студентського руху. Входив до РУП, її Закордонного комітету. Один з ініціаторів створення й лідерів Української соціал-демократичної “Спілки” (УСДС), входив до складу Головного комітету “Спілки” та редакції газети “Правда”. Через поширення антиукраїнських настроїв в УСДС вийшов з її складу. Один із засновників і член президії СВУ (1914–1917), її представник у Туреччині. З травня 1915 р. входив до складу Загальної української ради у Відні. У 1920-ті роки повернувся до УСРР, подальша доля невідома.
279. Комірний Олександр – український громадсько-політичний діяч. У 1916 р. – російський повітовий начальник на окупованій території Галичини. У 1917 р. – Одеський окружний комісар Української Центральної Ради. 13.03.1918 р. призначений Радою народних міністрів УНР українським генеральним комісаром при німецькому головному штабі в Одесі. З його наказу в місті були заборонені більшовицькі періодичні видання (“Голос революції”, “Южный рабочий”, “Красное знамя”), а також під погрозою кари – будь-яка агітація проти УНР та військ союзних Україні держав. За часів Української Держави – річицький повітовий староста.
280. Аккерман Петро – генерал-майор російської армії. У 1917 р. – інспектор артилерії 34-го (1-го Українського) корпусу, яким командував П. Скоропадський. У 1918 р. – генеральний значковий Армії Української Держави, у серпні призначений на посаду начальника штабу гетьмана.
281. Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) – визначний український вчений-антрополог, етнограф і археограф, громадський діяч. Освіту здобув в Одеському (Новоросійському) та Київському університетах. Через переслідування за участь у революційному й національному рухах значну частину життя провів в еміграції (1879–1905). Працював у наукових і навчальних закладах Франції, Швейцарії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Болгарії, Італії. У 1903–1905 рр. проводив антропометричні та етнологічні дослідження населення Буковини, Закарпаття й Галичини, а в 1905–1915 рр. – усього населення Наддніпрянської України. З 1905 р. жив у Петербурзі й викладав на природничому факультеті Петербурзького університету; учитель Левка Чикаленка. Постійно підтримував зв'язки з українськими громадськими й науковими колами, брав участь у різноманітних наукових і культурних заходах української інтелігенції. Ініціював археологічні розкопки на Волині й Кубані, у яких брав участь і Левко Чикаленко. У 1918 р. був обраний академіком ВУАН, але по дорозі в Україну раптово помер.
282. Алешо Олександр – учень Ф. Вовка, навчався разом з Левком Чикаленком.

283. Алексєєв (Алексїєв) Михайло Васильович (1857–1918) – російський військовий і політичний діяч, генерал від інфантерії російської служби. Під час Першої світової війни – начальник штабу Південно-Західного фронту, головнокомандувач військ Північно-Західного фронту, у серпні 1915 р. – лютому 1917 р. – начальник Штабу Верховного головнокомандувача, згодом – військовий радник Тимчасового уряду. Після жовтневого перевороту в Петрограді створив “Алексєєвську організацію”, що стала ядром Добровольчої армії.
284. Дутов Олександр Ілліч (1879–1921) – російський військовий і політичний діяч, один з провідників білого руху. Учасник Першої світової війни – полковник російської армії. Після Лютневої революції обраний головою Союзу козачих військ, у червні очолював Всеросійський козацький з'їзд, підтримував тісний зв'язок з А. Корніловим. З жовтня – отаман Оренбурзького козацтва. У листопаді 1917–квітні 1918 рр. очолював збройну боротьбу проти радянської влади на Південному Уралі. У 1918–1919 рр. – командувач Оренбурзької армії у військах О. Колчака. З 1920 р. – в еміграції.
285. Колчак Олександр Васильович (1873–1919) – російський військовий і політичний діяч, один з головних лідерів білого руху, адмірал російської служби, відомий полярний дослідник. У 1916–1917 рр. – командувач Чорноморського флоту. У листопаді 1918 р. встановив у Сибіру, на Уралі й Далекому Сході військову диктатуру, оголосив себе “верховним правителем Російської Держави” та головнокомандувачем. У січні 1920 р. схоплений ВЧК і страчений.
286. Зайцев Павло Іванович (псевд.: Лука Гарбузов, Слободський, А. Гарбузов, Лука Грабузович; 1886–1965) – український громадсько-політичний і культурний діяч, учений-літературознавець. Після закінчення Петербурзького університету одержав також і юридичну освіту. Активний діяч петербурзьких осередків РУП і ТУП. У квітні–серпні 1917 р. – косівський повітовий комісар Тимчасового уряду. З 15.09.1917 р. очолював канцелярію, згодом – загальний департамент Генерального секретарства й Міністерства освіти в урядах УНР і Української Держави. У 1918–1919 рр. видавав часопис історії, літератури та культури “Наше минуле”, навколо якого об'єдналися українські науковці й митці (Г. Нарбут, О. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Модзалевський, Б. Кістяківський та ін.). Водночас працював у видавничому товаристві “Друкар”, у 1919 р. редагував “Записки історично-філологічного відділу ВУАН”. Є. Чикаленко був добре знайомий з П. Зацевим і цінував його як талановитого літературознавця, дослідника творчості Т. Шевченка. У 1919–1920 рр. – науковий співробітник ВУАН. У 1922–1924 рр. – секретар Українського ЦК у Варшаві. З 1921 р. – професор українських вишів у Варшаві та Мюнхені.
287. Садовський Валентин Васильович (1886–1947) – український громадсько-політичний і державний діяч, за фахом – правник. Закінчив правничий факультет Київського університету й економічний відділ Петербурзької політехніки. З 1904 р. член РУП, згодом – УСДРП. Товаришував з А. Чикаленком і разом з ним брав участь у багатьох студентських акціях у Петрограді. У 1917 р. – один із засновників і член Української Центральної і Малої рад. Автор проекту організаційних засад діяльності УЦР та її виконавчого органу, генеральний секретар судових справ у першому складі Генерального Секретаріату. У 1918 р. – член політичної комісії української делегації на переговорах з РСФРР. За часів Директорії – міністр праці УНР у 1920–22 рр. В еміграції – професор українських вищих шкіл у ЧСР. У 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами в Празі, помер у Лук'янівській в'язниці.
288. “Робітнича газета” – українська щоденна газета, офіційний орган УСДРП. Виходила у 1917–1919 рр. у Києві, Вінниці, Рівному та Кам'янці-Подільському.

289. Стешенко Ярослав Іванович (1904–1939) – український вчений-бібліограф. Син Івана Стешенка. У 1920-ті роки – науковий співробітник Українського наукового інституту книгознавства та журналу “Бібліологічні вісті”. Репресований органами радянської влади, загинув на засланні.
290. Бутенко Борис Аполлонович (?–1926) – український громадсько-політичний і державний діяч. За фахом – інженер шляхів сполучення. У 1917 р. – керуючий справами Подільської залізниці. Належав до Української народної громади, яка привела до влади П. Скоропадського. 3.05–14.11.1918 р. – міністр шляхів Української Держави. Незважаючи на всі інсинуації представників українських партій щодо його “ворожого” ставлення до української справи, виявив себе палким патріотом і прекрасним спеціалістом. Створив спеціальну комісію для розробки української технічної термінології. До середини 1918 р. йому вдалося повністю відновити нормальне функціонування шляхів сполучення. На еміграції деякий час співпрацював з І. Полтавцем-Острияницею, проте невдовзі відійшов від політичної діяльності.
291. Стеллецький – генерал російської армії. У липні–серпні 1918 р. – начальник особистого штабу гетьмана П. Скоропадського.
292. Військовий клуб “Батьківщина” – військово-патріотичний клуб у Києві, заснований українськими старшинами в 1918 р. Більшість його членів належала до Української партії соціалістів-самостійників. Очолював клуб О. Греків. Незважаючи на те, що деякі з них працювали в урядових структурах гетьманського уряду та Генеральному штабі (О. Греків, О. Осецький, В. Павленко, В. Петрів, В. Тютюнник), вони фактично знаходились в опозиції до гетьманської влади і в листопаді 1918 р. приєдналися до повстання Директорії.
293. Антоній (Храповицький Олексій, 1867–1936) – православний митрополит, російський церковний і громадський діяч. Архієпископ Волинський (1902), Київський (1914) і Харківський (1917–1918). Відомий гострими виступами проти українського руху, мови й культури. Антиукраїнська позиція митрополита в 1917 р. викликала обурення українського громадянства, і воно кілька разів виступало з вимогою усунення його з України. Проте Антоній, якого підтримував Московський патріархат, був обраний у травні 1918 р. митрополитом Київським і Галицьким. Вибори відбулися з порушенням церковних канонів і всупереч бажанню Гетьмана та його уряду. Активно боровся з прихильниками автокефалії української церкви. З 1920 р. в еміграції очолював Російську православну церкву.
294. Васильченко Степан Васильович (справжнє прізвище – Панасенко, 1878–1932) – український письменник, громадський діяч і педагог. Освіту здобув у Глухівському вчительському інституті. За революційну діяльність переслідувався й був заарештований. У 1910 р. переїхав до Києва, де зближився з Є. Чикаленком – очолював відділ театральної хроніки в редакції газети “Рада” (1910–1914). У цьому ж часопису надрукував значну частину своїх творів, які ввійшли у його збірки “Ескізи” (1911) та “Оповідання” (1915). Активно співробітничав у київському товаристві “Просвіта” й ТУП. У 1920-х роках працював вихователем та завідував дитячими будинками в Києві.
295. Вікул Сергій Павлович (1890–1937) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, за фахом – правник. Освіту здобув у Петербурзькому університеті. Спільно з Л. Чикаленком брав участь в українському студентському та соціал-демократичному рухах. З 1905 р. член УСДРП; редактор і співробітник партійного часопису “Наше життя” (Петроград, 1916–1917) і “Робітничої газети” (1917–1918). Член Української Центральної Ради. У 1919 р. був

урядовцем міністерства праці Директорії УНР. Розійшовся з лінією ЦК УСДРП у ставленні до більшовицької влади, виїхав до Німеччини, де створив українську комуністичну групу, був редактором її газети "Новий мир". Співробітничав з Наркоматом закордонних справ та посольством СРСР у Польщі, контактував з КПЗУ. 1928 р. повернувся до радянської України. Репресований та засуджений до страти органами радянської влади.

296. Ковальський Микола Миколайович (1885–1944) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – правник. Родом з Волині. Член РУП, згодом – УСДРП, скарбник партії. Член Української Центральної та Малої рад, завідувач відділу контролю УЦР. Разом з С. Вікулом, Й. Гермайзе, Левком Чикаленком та ін. 23.03.1918 р. подав заяву про вихід із складу УЦР, яка не зважала на політичну ситуацію, що склалася в Україні. У 1918–1920 рр. очолював департамент державного контролю Директорії УНР. В еміграції – голова Українського центрального комітету в Польщі – політичної організації, заснованої 1921 р. для всебічної опіки над емігрантами УНР. Під час Другої світової війни співпрацював з українським рухом опору, за що був заарештований. Загинув у концтаборі Дахау.
297. Гермайзе Осип (Самуїл-Йосиф) Юрійович (Георгійович) (1892–1958) – український громадсько-політичний діяч, учений-історик. З студентських років – активний діяч українського й соціал-демократичного руху. Наукові дослідження розпочав під час навчання в Київському університеті, активно співробітничав із Українським науковим товариством, "Літературно-науковим вісником", друкувався в газеті "Рада", звідки й почалося його знайомство з родиною Чикаленків. Член Української Центральної і Малої рад, з 1911 р. – УСДРП. Після виходу з Центральної Ради відійшов від політичної діяльності. Займався викладацькою та науковою роботою. Працював у комісіях ВУАН, очолював Археографічну комісію та Комісію Лівобережної України, з 1924 р. керував секцією соціального обґрунтування історії й методології. У 1929 р. засуджений у "Справі СВУ" до 5-річного ув'язнення, у 1937 й 1944 роках – до різних строків позбавлення волі. Помер на засланні.
298. Єремійв Михайло Михайлович (1888–1975) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, інженер за фахом. Народився в сім'ї шляхтича на Волині. Освіту здобув у київській гімназії. За гімназійних років разом з Петром Чикаленком заснував перший національний гімназійний часопис "Відродження". Належав до УСДРП. Був організатором та учасником низки студентських і загальнонаціональних заходів, у т.ч. й української маніфестації 19.03.1917 р. Член Української Центральної Ради (разом із Левком Чикаленком був секретарем УЦР), Всеукраїнської ради робітничих депутатів, головний редактор газети "Вісти з Української Центральної Ради". Разом із С. Вікулом, Й. Гермайзе, Левком Чикаленком та ін. 23.03.1918 р. подав заяву про вихід із складу УЦР. Він згадував про неодноразові звернення до керівництва УЦР і Ради народних міністрів УНР з попередженнями про можливість політичного перевороту через незадоволення німецької військової влади соціалістичним курсом їхньої політики. Після гетьманського перевороту 29.04.1918 р. – співробітник "Робітничої газети". За часів Директорії УНР – секретар української дипломатичної місії в Римі. Емігрував до Чехословаччини, згодом – до Швейцарії. Співробітничав у багатьох українських та іншомовних виданнях.
299. Мова йде про Левитського М. В. – Див. прим. 71.
300. Обнінський Віктор Петрович (1867–1916) – російський політичний діяч, публіцист. Член І Державної Думи, один із засновників Союзу автономістів-федералістів з депутатів Думи, до якого увійшла переважна більшість українських парламентарів. Сповідував ідею визволення

недержавних народів Росії. Засновник і голова товариства “Единение народностей”, редактор журналу “Народы и области”. Співчував українському національному руху, прихильник автономії України, співробітничав у журналі “Украинская жизнь”. У 1916 р. – один з організаторів таємної наради представників недержавних народів у Москві.

301. Валуєвський вислів – йдеться про головний принцип Валуєвського указу (1863), яким було заборонено видання навчальної та релігійної літератури українською мовою. У циркулярі від імені “більшості малоросіян” стверджувалося, що “ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може”. Автор циркуляру – Валуєв Петро Олександрович (1814–1890), російський державний діяч, міністр внутрішніх справ (1861–1868), стояв на позиціях агресивного російського великодержавного шовінізму й відзначився жорстоким придушенням національно-визвольних рухів народів Російської імперії.
302. Йдеться про Загальну українську безпартійну демократичну організацію (ЗУБДО) – українське громадсько-політичне об’єднання, засноване 1897 р. у Києві В. Антоновичем і О. Кониським. Організація ставила за мету згуртувати всіх українських діячів в одній структурі, об’єднала 20 громад, що існували по містах України. Діяльність мала головним чином національно-культурний характер. ЗУБДО у 1904 р. трансформувалася в Українську демократичну партію, а через рік – у 1905 р. – в Українську радикально-демократичну партію.
303. Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – український громадський і державний діяч, історик літератури, філолог і журналіст. Член київської Старої Громади, відомий педагог, директор власної гімназії в Києві. Відстоював права української мови й культури, працював у громадських національних організаціях і видавництвах. Редактор журналу “Киевская старина”, належав до фундаторів Українського наукового товариства у Києві, очолив його після заслання М. Грушевського (1915). У березні–квітні 1917 р. – заступник голови Української Центральної Ради, організатор національної системи освіти. Очолював Міністерство народної освіти Української Держави (1918). Влітку 1919 р., будучи науковим співробітником ВУАН, заарештований і страчений ВУЧК як колишній міністр гетьманського уряду. Є. Чикаленко був знайомий з В. Науменком з 1895 р. по співпраці у київській Громаді та “Киевской старине”, якій Є. Чикаленко виділив кошти для преміального фонду в конкурсі на кращу працю з загальної історії України.
304. Беренштам Вільям Людвігович (1839–1904) – український громадський і педагогічний діяч, єврей з походження. Один із засновників та провідних діячів української Громади в Петербурзі. У 1900 р., як і Є. Чикаленко, переїхав до Києва, де вони й познайомились. Є. Чикаленко у своїх “Спогадах (1861–1907)” з великою симпатією згадує про В. Беренштама та дружні стосунки з ним. Він же умовив В. Беренштама вступити до Загальної української безпартійної демократичної організації. Член київської Старої Громади, співробітничав у часописах “Киевский телеграф” і “Киевская старина”. Автор праці про Т. Шевченка та спогадів про М. Костомарова.
305. Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) – український композитор, диригент і громадський діяч, основоположник української класичної музики. Освіту здобув на природничому факультеті Київського університету, Лейпцизькій та Петербурзькій (учень М. Римського-Корсакова) консерваторіях. Організатор низки музичних товариств, збирач та популяризатор української народної пісні. Активний діяч київської Старої Громади й товариства “Просвіта”, голова правління Українського клубу. Викладач київських вищих шкіл. У 1904 р. заснував

у Києві музично-драматичну школу. Автор опер, оперет та інш. музично-драматичних творів. Основоположник інструментальних жанрів української музики.

306. Новицький І. О. – український громадський діяч, член київської Старої Громади. Фабричний інспектор. Приятель М. Лисенка, В. Науменка, М. Старицького та Є. Трегубова.
307. Оксана Михайлівна Стешенко (Старицька) (1875–1941) – українська громадська і педагогічна діячка, письменниця. Дочка письменника й театрального діяча Михайла Старицького, дружина І. Стешенка. Автор творів для дітей, підручників для середніх шкіл та статей з літературознавства. Разом із сестрою Л. Старицькою-Черняхівською розстріляна за вироком НКВС.
308. Старицькі Марія та Людмила (Старицька-Черняхівська), Старицький Юрій Михайлович – діти письменника й театрального діяча Михайла Старицького, сестри і брат дружини І. Стешенка – Оксани Стешенко. Є. Чикаленко розповідає, що після призначення І. Стешенка генеральним секретарем освіти у червні 1917 р. він залучив до роботи в секретарстві родичів дружини: Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (див. прим. 109) очолювала Театральний відділ у Генеральному секретарстві (Міністерстві) освіти (1917–1919); Марія Михайлівна Старицька (псевд. Яворська, 1865–1930; українська акторка, режисер і педагог) керувала репертуарною секцією Театрального відділу (1917–1919); Юрій Михайлович Старицький працював урядовцем Міністерства освіти УНР та Української Держави.
309. Йдеться про О. Вілінського. – Див. прим. 25.
Його дружина, О'Коннор-Вілінська Валерія Олександрівна (1866–1930) – українська громадська діячка, письменниця й перекладач. Народилася в сім'ї багатого землевласника Де-Коннора, ірландця з походження. Мати належала до роду Лисенків. З юнацьких років брала участь у різного роду культурних та загальнонаціональних заходах, які проводила київська інтелігенція. Товаришувала з Леонтовичами, Старицькими, Косачами, Стешенками та багатьма іншими українськими родинами, які мешкали в Києві й Харкові. Член Старої Громади, ТУП, Літературно-артистичного товариства, Українського клубу "Родина". Спільно з чоловіком фінансово підтримувала товариства "Просвіта", "Юг", брала участь у заснуванні притулків для дітей біженців і виселенців із Галичини тощо. Авторка популярних у дореволюційний час одноактних п'єс, які ставились аматорськими театрами. Член УЦР та Комітету українського національного театру. У Генеральному секретарстві й Міністерстві освіти УНР та Української Держави очолювала літературну секцію. На еміграції співробітничала з часописами "Воля" (Відень) та "Нова Україна" (Прага). Очолювала закордонну українську секцію "Ліги миру і свободи".
310. Йдеться про Український національно-державний союз. – Див. прим. 189.
311. Тіль, фон – генеральний консул Німеччини в Києві. В Українській Державі працювало також чотири консульства: у Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, які опікувалися правами німецьких підданих в Україні.
312. Йдеться про Всеросійський союз землевласників. – Див. прим. 160.
313. Мірбах Вільгельм, фон, граф (1871–1918) – німецький дипломат. Після підписання Мирного договору в Брест-Литовську – посол Німеччини в РСФРР. Трагічно загинув унаслідок терористичного акту лівих есерів у Москві 6.07.1918 р.
314. Український національний театр було засновано з ініціативи громадського об'єднання української творчої інтелігенції – Комітету Українського національного театру, створеного 12.03.1917 р. Комітет очолювали В. Винниченко, М. Старицька, Д. Антонович. 14.09.1917 р.

у приміщенні Троїцького народного будинку відбулося урочисте відкриття Українського національного театру.

315. Сердюцька дивізія – добровольче військове формування, організація якого розпочалася в червні 1918 р. Мала 4 піші полки, легкий гарматний полк, Сердюцький Лубенський кінний полк та інженерну сотню. Командир дивізії мав права командира корпусу. 14.08.1918 р. урядом було затверджено “Статут про комплектування війська Сердюків Української Держави й відбування служби в ньому”, згідно з яким старшинами могли служити особи лише з відповідною військовою освітою та стажем бойової служби, “належні до української нації” або такі, що відзначилися в боях. При комплектуванні дивізії перевага надавалася вихідцям із хліборобів, які мали земельну власність, або нащадкам хліборобів і до призову мешкали в родинях, а не перебували на заробітках у місті. Козаки мали бути православними й належати до української нації.
316. Саліковський Олександр Федорович (псевд.: О. Хоменко, О. Паський та ін., 1866–1925) – український громадсько-політичний і державний діяч, журналіст і публіцист. Народився в сім’ї священика. Освіту здобув у духовній семінарії. Працював у Подільській земській і міській управах, проте за політичну “неблагонадійність” був звільнений з посад. Є. Чикаленко добре знав О. Саліковського по діяльності в УРАП й ТУП і цінував його як видавця й редактора газет “Киевские отклики” та “Киевский голос”. З 1912 р. разом із С. Петлюрою видавав журнал “Украинская жизнь”. У 1917 р. – голова Української ради в Москві й комісар Центральної Ради в Київській губернії. У 1918–1919 рр. – український посол у Латвії. У травні 1920 р. – міністр внутрішніх справ в уряді В. Прокоповича, з 14.10.1920 р. – заст. Голови Ради міністрів УНР, з 11.02.1921 р. – член Вищої військової ради. На еміграції в Польщі видавав часописи “Українська трибуна”, “Українська справа”, “Трибуна України”.
317. Всеукраїнський союз земств утворено у квітні 1918 р. губернськими земськими управами для налагодження раціонального господарювання у головних галузях земського самоврядування: лікарсько-санітарній, дорожній, шкільній тощо. Управу союзу очолював С. Петлюра – голова Київської губерніяльної земської управи. Як зазначав Д. Дорошенко, провід союзу був в опозиції до уряду, а його голова звертався безпосередньо до німецького дипломатичного посланника Мумма, копії скарг на гетьманських урядовців надсилалися дипломатичним представникам інших країн, а до самого уряду він звертався в такому тоні, “наче він сам був головою другого українського правительства”. У результаті від початку діяльності С. Петлюри на посаді голови Всеукраїнського союзу земств уряд з недовірою ставився до цієї організації. 16.06.1918 р. в Києві відбувся з’їзд представників земств, який фактично виставив ультимативні вимоги гетьманському уряду. Останній у свою чергу вжив заходів, аби спрямувати діяльність земств на виконання їхніх безпосередніх завдань у місцевому самоврядуванні. 5.09.1918 р. було прийнято новий закон про вибори до земств.
318. Одрин Д. – військовий лікар, член Української Центральної Ради й Українського генерального військового комітету, у якому очолював санітарно-медичний відділ.
319. Ухтомський Еспер Есперович, князь (1861–?) – російський політичний діяч, поет і журналіст. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Друкувався в “Русском вестнике” та інших журналах. Директор російсько-китайського банку і член правління Манчжурської залізниці. У 1890–1891 рр. супроводжував Миколу II в подорожі на Схід. З того часу став одним з найближчих друзів російського імператора.

320. Сіпягин Дмитро Сергійович (1853–1902) – російський політичний і державний діяч, за фахом – правник. У 1886–1888 рр. – Харківський віце-губернатор. З 1900 р. – міністр внутрішніх справ Російської імперії. В умовах загострення внутрішньої ситуації в країні вживав жорстких заходів проти робітничого, селянського та студентського рухів, проводив русифікаторську політику щодо недержавних народів у складі імперії. Убитий есером С. Балмашевим.
321. “Украинская жизнь” – літературно-науковий і загальнополітичний місячник, виходив у 1912–1917 рр. у Москві російською мовою під фірмою видавця й адміністратора Я. Шереметінського. Часопис мав на меті ознайомлювати російських читачів з українськими культурними та національними надбаннями та пробуджувати національну свідомість російськомовних українців. Головні редактори: О. Саліковський і С. Петлюра, провідні автори: М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Єфремов, В. Липинський, М. Могилянський, А. Ніковський, О. та С. Русови та ін.
322. Муромцев Сергій Андрійович (1850–1910) – російський політичний діяч, один із засновників і лідерів кадетської партії, публіцист, за фахом – правник. Професор Московського університету, в якому працював разом з І. Кістяківським. Обидва спеціалізувалися на римському праві.
323. Павлюк А. – один із діячів Української партії соціалістів-самостійників, член Української Центральної Ради. Напередодні більшовицького повстання в Києві у листопаді 1917 р. організував із селян Київського повіту полк “Вільного козацтва”.
324. Зерінг Макс – німецький економіст, професор Берлінського університету, директор Інституту дослідження процесів колонізації. Визнаний авторитет із земельних питань узагалі й аграрних проблем та колонізаційних процесів зокрема.
325. Лукасевич Євмен Кирилович (1871–1929) – український громадський діяч, публіцист, лікар за фахом. Родом із Буковини. З 1905 р. мешкав у Києві. У 1917–1918 рр. був організатором Українського Червоного Хреста. У 1918 р. очолював українську дипломатичну місію в Швейцарії. З 1921 р. – в еміграції у Польщі. Видавець газети “Українська трибуна” (1921) і журналу “Українські медичні вісті” (1926).
326. Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) – український політичний діяч, публіцист і літературний критик, ідеолог українського інтегрального націоналізму. Освіту здобув у Петербурзькому, Віденському і Львівському університетах. Доктор права. З 1905 р. – член РУП і УСДРП, один із засновників Союзу визволення України (1914), член УДХП (1918). З 24.05.1918 р. – директор Бюро преси й Українського телеграфного агентства Української Держави. Член політичної комісії на переговорах з РСФРР. З 1919 р. за дорученням уряду УНР займався політично-інформаційною діяльністю в Австрії, Німеччині, Швеції, Швейцарії, брав участь у мировій конференції в Парижі. Редактор “Літературно-наукового вісника” (1922–1929) і “Вісника” (1932–1939). З 1939 р. – в еміграції.
327. Смаль-Стоцький Роман Степанович (1893–1969) – український громадсько-політичний діяч, учений. З 1919 р. був дипломатичним представником ЗУНР, пізніше – радником посольства та послом УНР у Берліні (1920–1921). На еміграції перебував у Польщі, після Другої світової війни – у США. Відомий український мовознавець, довголітній голова НТШ.
328. Рогоза Олександр Францович (1858–1919) – український військовий і державний діяч. Походив із старого українського шляхетського роду, який уславився також церковними діячами, зокрема митрополитом Київським і Галицьким Рогозою Михайлом – ініціатором Берестейсь-

кої унії (1596). Генерального штабу генерал-лейтенант російської служби. Під час Першої світової війни – командувач 25-го армійського корпусу, 4-ї армії на Західному й Румунському фронтах. У травні–жовтні 1918 р. – військовий міністр Української Держави. Після приходу до влади Директорії виїхав до Одеси. Після невдалих спроб емігрувати чи перебратися на Кубань був заарештований червоноармійцями і розстріляний.

329. Носенко Дмитро – до 1917 р. – сенатор російського Сенату. 8.07.1918 р. призначений сенатором Адміністративного Генерального суду Державного сенату Української Держави.
330. Протофіс – скорочена назва Всеукраїнської спілки представників промислу, торгу, фінансів, сільського господарства. 15–18.05.1918 р. в Києві за участю членів уряду Української Держави відбувся з'їзд промисловців, комерсантів, фінансистів та землевласників, який прийняв статут “Протофісу” й затвердив склад його ради. Головною метою організації було закріплення права приватної власності на землю, відкриття державних кредитів для підприємців на відновлення продуктивності поміщицьких маєтків, скасування свободи страйків, запобігання втручанню робітників у функції адміністрації і т. п. Орієнтувався на федерацію з небільшовицькою Росією, у чому вбачав гарантії подальшого економічного розвитку України.
331. 8.07.1917 р. гетьманом П. Скоропадським був затверджений закон про утворення Державного сенату. Сенат поділявся на Генеральні суди. Президентом Державного сенату призначено М. Василенка, головою Карного Генерального суду – М. Чубинського, Цивільного Генерального суду – П. Гусаківського, Адміністративного Генерального суду – Д. Носенка. Сенаторів Загального зібрання призначено 6 чоловік, сенаторів Генеральних судів – 46, прокурорів – 3.
332. “Голос Києва” – російськомовна щоденна газета, яка видавалась у Києві 14.04–14.12.1918 р. Редактор – М. Строев.
333. “Русский голос” – російськомовна щоденна газета, яка видавалась у Києві 7.08–21.11.1918 р. Видавці: М. Демидов і М. Жекулін. Редактор – А. Семенов.
334. “Новости дня” – російськомовна щоденна газета, яка видавалась у Києві 9.04.–30.11.1918 р. Видавець – А. Бібінов, редактори: Р. Нілостонський і В. Мисюревич.
335. “Наша Родина” – російськомовний тижневик, який видавався в Києві 3.09–26.11.1918 р. Видавець – М. Акацатов, редактор – А. Вихров.
336. Переговори Українського національного союзу про українізацію уряду розпочалися 5.10.1918 р. в кабінеті П. Скоропадського. Від Українського національного союзу на переговорах були присутні: В. Винниченко (голова союзу), А. Ніковський і Ф. Швець. В. Винниченко передав Гетьману список наміченого союзом складу нового кабінету. На кінцевому етапі переговори проходили безпосередньо між головою кабінету Ф. Лизогубом і В. Винниченком. 24.10.1918 р. на основі угоди з Українським національним союзом був сформований новий уряд, який очолив Ф. Лизогуб. Від союзу увійшли: О. Лотоцький (міністр віросповідань), П. Стебницький (міністр народної освіти), В. Леонтович (міністр земельних справ), А. Вязлов (міністр юстиції), М. Славинський (міністр праці). Незважаючи на те, що новий склад кабінету був затверджений Гетьманом за погодженням з Українським національним союзом, останній публічно заявив, що не бере на себе відповідальність за наслідки роботи уряду й буде стояти до нього в опозиції. Одночасно В. Винниченко разом із М. Шаповалом вели підготовку повстання проти режиму П. Скоропадського, а також переговори з представниками російської радянської делегації (Х. Раковським і Д. Мануїльським) про підтримку антигетьманської політичної акції.

337. Дідушок Петро (1889–?) – український політичний діяч. Член УСДРП, секретар Українсько-го національного союзу (1918). Член делегації УНР на Паризькій мирній конференції.
338. Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) – український громадський діяч, відомий вчений-історик. Учень В. Б. Антоновича. Професор (з 1887) і ректор (1906–1910) Харківського університету. Член Державної ради в Петербурзі від університетів (1906, 1910–1914). До 1917 р. – харківський міський голова, один із засновників Харківської громадської бібліотеки, Товариства грамотності, Харківського історично-філологічного товариства й Історичного архіву. У 1918 р. – член комісії із заснування ВУАН, академік і перший голова Історично-філологічного відділу. У 1920-х роках очолював Харківське наукове товариство при ВУАН, науково-дослідну кафедру історії України. Є. Чикаленко познайомився з ним 1881 р. у Києві в будинку В. Б. Антоновича.
339. Дорошенко Петро Якович (1858–1919) – український культурний діяч, знавець української старовини, педагог. Земський діяч, директор дворянського пансіону в Чернігові, за Центральної Ради – української гімназії. За гетьманату йому пропонувалася посада прем'єр-міністра. З липня 1918 р. очолював управління в справах мистецтва й національної культури Міністерства освіти та мистецтв, комісію для створення Київського державного українського університету. Згідно з “Тимчасовим законом про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України” від 1.08.1918 р. призначався верховним правителем. Евакуювався разом з урядом Директорії. У липні 1919 р. розстріляний в Одесі більшовиками “в порядку червоного терору”, нібито сплутаний зі своїм племінником Д. Дорошенком.
340. Туган-Барановський Михайло Іванович (1865–1919) – український громадсько-політичний діяч, учений-економіст. Народився в старій шляхетській родині на Харківщині. Освіту здобув в університетах Харкова й Москви, студіював економічні науки в Англії. Професор політичної економії Петербурзького університету, співробітник марксистських видань “Новое слово”, “Начало” та ін. У 1895 р. вступив до Вільного економічного товариства і брав активну участь у дискусіях народників і марксистів. У 1895–1907 рр. – легальний марксист, згодом – кадет, з 1917 р. – член УПСФ, автор програми партії. Активно співробітничав у ТУП, публікував статті в газеті “Рада”. Підтримував тісні зв'язки з Є. Чикаленком. Влітку 1917 р. повернувся в Україну, працював деканом юридичного факультету Українського народного університету в Києві. 8.09.–14.12.1917 р. – генеральний секретар фінансів і виконуючий обов'язки генерального секретаря торгу і промисловості УНР. Голова ради Українського центрального кооперативного комітету і Українського товариства економістів. 1918 р. – радник міністерства фінансів Української Держави, автор економічного проекту, який забезпечив стабільність української грошової системи з високим курсом національної валюти. Один із засновників ВУАН, голова соціально-економічного відділу. Помер у січні 1919 р. під час поїздки до Парижа в складі делегації УНР на мирову конференцію.
341. Корчинський Михайло Агафонович (1884–1937) – український громадсько-політичний і державний діяч, адвокат. Народився на Поділлі. Голова ТУП у Петрограді, згодом – член УПСФ. У 1917 р. – заступник голови Української національної ради в Петрограді, товмацький повітовий комісар Тимчасового уряду, згодом – заступник губернського комісара Буковини. Член Української Центральної Ради, юрисконсульт Генерального Секретаріату, директор канцелярії Генерального секретарства національних справ. Державний секретар УНР Директорії

- в-уряді С. Остапенка. 1920 р. очолював опозиційну до Директорії Українську національну раду, створену в листопаді 1919 р. в Кам'янці-Подільському. У 1920 р. ініціював створення Ради республіки у Тарнові. З 1922 р. мешкав у Львові.
342. Любинський Юрій Всеволодович – український державний діяч. Родом з Київщини. За фахом – лікар-фармаколог. Входив до складу Української народної громади, яка привела до влади П. Скоропадського. З травня 1918 р. – міністр народного здоров'я Української Держави. Як наголошував Д. Дорошенко, він “належав до групи міністрів, яка зорганізувалася приватно для піддержки і твердого проведення національного курсу”.
343. Черниш Іван Григорович – український громадський діяч, гласний Київської міської думи, економіст. У 1917 р. його кандидатура пропонувалася В. Винниченком на затвердження Центральною Радою на посаду генерального секретаря торгу і промисловості.
344. Кістяківський Олександр Олександрович – український громадський діяч, правник. Син відомого українського вченого та громадського діяча О. Ф. Кістяківського і брат Ігоря, Богдана та Юлія Кістяківських. У травні 1918 р. призначений послом Української Держави в Туреччині, проте через сімейні обставини не зміг виїхати на місце призначення. З 1919 р. – в еміграції у Сербії.
345. Жук Андрій Ілліч (1880–1968) – український громадсько-політичний діяч, кооператор і публіцист. Походив з давнього козацького роду з Полтавщини. З 1901 р. – член РУП, а з 1906 р. – ЦК УСДРП, у 1907–1914 рр. – у Львові, голова Закордонної групи наддніпрянської УСДРП. Редагував органи українського кооперативного руху в Галичині “Економіст” і “Самопоміч”. У 1912 р. заснував Український інформаційний комітет у Львові, який у 1914 р. став основою СВУ. З 1914 р. відійшов від УСДРП, перебував у Відні як член проводу СВУ і співредактор його часопису “Вісник”. У 1918–1919 рр. – співробітник українського посольства у Відні, за дорученням гетьманського уряду опікувався долею українських військовополонених в Австрії. У 1919 р. належав до УДХП і був співробітником її друкованого органу “Нове слово” (Зальцведель, Німеччина). У 1920–1930-х роках співпрацював із Закордонним центром ЗУНР. У 1930 р. переїхав до Львова, де завідував відділом Ревізійного союзу українських кооперативів. У 1940 р. повернувся до Відня.
346. Трохимович Борис – український громадський діяч. 21.06.1918 р. призначений старшим урядовцем канцелярії, 2.07.1918 р. – завідувачем господарської частини посольства Української Держави в Австро-Угорщині.
347. Троцький Микола (псевд.: М. Данько, М. Брадович, 1883–1971) – український галицький громадсько-політичний діяч і журналіст. Родом з Волині. Член РУП і УСДП, у 1914 р. – один із засновників Союзу визволення України, співредактор його видань. У 1918–1919 рр. – секретар посольства Української Держави та УНР у Відні. Співробітник газети “Діло” (Львів). У 1931 р. – редактор журналу “Die Völkerbrücke”, згодом у Женеві – співробітник Українського інформаційного бюро. З 1950 р. у США – співробітник численних українських періодичних видань.
348. Семенів Олександр – український громадський діяч. 21.06.1918 р. призначений кур'єром, 2.07.1918 р. – співробітником пресового бюро посольства Української Держави в Австро-Угорщині.
349. Охримович Осип (1886–1967) – український громадсько-політичний діяч, правник. Син відомого українського католицького священника Івана Охримовича. Член Союзу визволення

України, його представник у таборі Фрайштадт. За часів ЗУНР – комісар Богородчанщини, згодом працював адвокатом у Закарпатті в Мукачеві. З 1939 р. – в еміграції у ЧСР, де й помер.

350. Йдеться про Раду народних представників Криму, створену 20.11.1917 р. на з'їзді делегатів земств та міст Криму. До її складу ввійшло 48 чоловік, які здійснювали місцеве самоврядування. Серед них переважали ліберали та соціалісти (кадети, меншовики, есери). 10–13.12.1917 р. в Бахчисарай відбувся Установчий з'їзд кримськотатарського народу (курултай). 12.12.1917 р. він обрав національний уряд – Раду директорів, ухвалив конституцію Кримської Народної Республіки (КНР). Після захоплення Криму військами більшовицької Росії урядові структури КНР припинили своє існування. Після звільнення півострова українськими частинами під командуванням П. Болбочана діяльність уряду КНР була відновлена. Під тиском німецької військової влади, яка передала урядування генералу С. Сулькевичу (литовському татарину), новий уряд вів проросійську політику. Між Українською Державою та Кримом розпочалася митна війна. Внаслідок переговорів українських дипломатів з кримськими представниками (Київ, вересень 1918) було укладено прелімінарну угоду, на підставі якої Крим мав увійти до складу Української Держави.
351. Кістяківський Юлій Олександрович – український громадський і земський діяч, економіст. Син відомого українського вченого і громадського діяча О. Ф. Кістяківського та брат Ігоря й Богдана Кістяківських. Учасник Всеукраїнського хліборобського конгресу, на якому П. Скоропадського обрано гетьманом України. Виступав з доповіддю про земський закон. 14.06.1918 р. призначений головноуповноваженим управління ліквідації інституцій і організацій воєнного часу з правами тов. міністра фінансів Української Держави.
352. Синявський Антін Степанович (псевд.: Х. Скраглюк, А. Катран; 1866–1951) – український громадський і педагогічний діяч, учений-історик, фахівець з історичної географії та економіки. Учень В. Б. Антоновича. Походив із старого священницького роду, батько був протоієреєм. Освіту здобув на історично-філологічному факультеті Київського університету та юридичному факультеті Новоросійського університету. У 1898–1901 рр. викладав у Варшавському університеті, з 1901 р. – директор Катеринославського комерційного училища й одночасно з 1903 р. – заст. голови Катеринославської ученої архівної комісії. За участь у революційному русі неодноразово зазнавав переслідувань та арештів і відбував тюремне покарання. Член одеської Громади, ТУП і УРАП (з 1917 р. – УПСФ). У 1918 р. – директор департаменту середньої школи Міністерства народної освіти Української Держави. У 1919–1921 рр. викладав в Українському державному університеті у Кам'янці-Подільському. З 1921 р. працював на різних посадах в ВУАН. На початку 1930-х років, рятуючись від переслідувань радянської влади, виїхав на Далекий Схід. Викладав у вищих навчальних закладах Сталінграда, Нальчика, Ростова-на-Дону, Сімферополя та інш.
353. Ймовірно – Дерев'яно Микола (1885–?) – український громадський діяч, інженер-технолог, механік. Дійсний член НТШ. За Директорії – директор механічного департаменту Міністерства шляхів сполучення УНР. З 1920 р. – в еміграції у Польщі. Автор праць з проблем експлуатації паротягів.
354. Дурадуківський Володимир Федорович (псевд. Мировець; 1874–1937) – український громадський і педагогічний діяч, літературознавець. Один із засновників видавництва “Вік”. Автор статей на педагогічну тематику в часописах “Світло”, “Рада”, “Вільна українська школа” (1917–1919). Налезав до київської Старої Громади, товариства “Просвіта”, ТУП. З 1917 р. – директор першої в Києві української гімназії, згодом – трудової школи ім. Т. Шевченка. Голова

Науково-педагогічної комісії ВУАН. Засуджений у “Справі СВУ” до семи років ув’язнення. У 1937 р. засуджений вдруге і страчений.

355. Можливо, йдеться про Стороженка Миколу Володимировича (1862–1942) – російсько-го політичного діяча українського походження, дослідника історії України XVII–XVIII ст. Походив із старовинного козацько-старшинського роду Стороженків, відомого з XVII ст. З 1889 р. – інспектор народних училищ Чернігівської, згодом – Київської навчальних округ, директор київських гімназій. Член Київської археографічної комісії, Історичного товариства Нестора-Літописця, київського відділення Імператорського військово-історичного товариства, співробітник часописів “Киевская старина”, “Церковь и народ”, “Киевлянин” та ін. Був приятелем П. Куліша, В. Горленка, О. Левицького, братів Івана та Панаса Рудченків, інших відомих українських діячів. Поступово еволюціонував у напрямку російського шовінізму. Був членом чорносотенного “Союза русского народа” і Київського клубу російських націоналістів. Є. Чикаленко звертає увагу на його політичне перевтілення з колишнього симпатика українського культурницького руху в російського націоналіста.
356. Левицький Орест Іванович (1848–1922) – український громадський діяч, відомий історик, письменник. Секретар київської Археографічної комісії, член Українського наукового товариства, Історичного товариства Нестора Літописця, співробітник “Киевской старини”. У 1918 р. входив до складу політичної комісії української делегації на переговорах з РСФРР. Один із засновників ВУАН (1918), голова комісії при кафедрі українського звичаєвого права. У 1919–1921 рр. виконував обов’язки президента ВУАН.
357. Раковський Християн Георгійович (1873–1941) – радянський політичний і державний діяч, за освітою медик. Налезав до фундаторів соціал-демократичних партій Болгарії та Румунії. Звільнений з румунського ув’язнення російським гарнізоном у Яссах 1.05.1917 р., перебрався до Петрограда і вступив до РКП(б). У 1918 р. – голова Верховної автономної колегії для боротьби з контрреволюцією в Румунії та Україні, член Румчероду (виконкому Румунського фронту й Чорноморського флоту). Керував делегацією РСФРР на мирних переговорах з Українською Державою (1918). У січні–липні 1919 р. та 1920–1923 рр. очолював радянський уряд – Раду народних комісарів УСРР. Спочатку виявляв національний нігілізм, але з 1921 р. змінив погляди в національному питанні й навіть схилився до надання Україні більшої економічної та політичної самостійності. Як активний діяч т. зв. “троцькістсько-зінов’євського блоку”, був репресований і розстріляний.
358. Марголін Арнольд Давидович (1877–1956) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, за фахом правник. Народився в єврейській родині в Києві. У 1905–1917 рр. – генеральний секретар Південноросійського відділу Союзу боротьби за досягнення рівних прав євреїв, у 1906–1913 – засновник і президент Єврейської територіальної організації. Як слідчий і адвокат брав участь у “справі Бейліса”. З 1918 р. належав до УПСФ, член Генерального суду УНР та Української Держави. За Директорії УНР – товариш міністра закордонних справ в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. Входив до складу дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції (1919–1920), очолював надзвичайну дипломатичну місію УНР у Великобританії, відстоюючи право українського народу на державну самостійність. Неодноразово виступав у зарубіжній пресі із заявами про непричетність українського народу до організації антиєврейських насильств в Україні. З 1922 р. жив у США. Член-кореспондент Української вільної академії наук.

359. Славинський Максим Антонович (1868–1945) – український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист, поет і перекладач. За фахом – правник. Активний діяч української Громади в Петербурзі, у 1905 р. – депутат І Державної Думи. Як публіцист і редактор тісно співпрацював з Є. Чикаленком, з яким його також єднала діяльність у ТУП. Редагував газети “Свобода і право”, “Свободная мысль”, “Украинский вестник”. Видав енциклопедичний двотомник “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1914–1916). Автор значної кількості перекладів західноєвропейських авторів, у т. ч. Г. Гейне (дві книжки перекладені у співробітництві з Лесею Українкою), а також творів Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаніка російською та ін. мовами. У 1917 р. – член Української національної ради в Петрограді, представник Центральної Ради при Тимчасовому уряді. З травня 1918 р. – член ради Міністерства закордонних справ. Тимчасовий представник Української Держави на Дону. 24.10–11.11.1918 р. – міністр праці Української Держави. Голова дипломатичної місії УНР у Празі (1919). В еміграції жив у Чехо-Словаччині. Заарештований радянськими спецслужбами, помер у в’язниці.
360. Широцький Костянтин Віталійович (1886–1919) – український громадський діяч, історик мистецтва. Автор праць про художню спадщину Т. Шевченка, нарисів з історії українського декоративного мистецтва (1914), путівника “Київ” (1917).
361. Швець Федір Петрович (1882–1940) – український громадсько-політичний і державний діяч, учений-геолог. Народився в Черкаському повіті. З 1909 р. після закінчення природничого факультету Дерптського університету працював послідовно асистентом кафедри геології, викладачем Дерптської гімназії, доцентом кафедри палеонтології. У березні 1917 р. повернувся в Україну. Член Української Центральної Ради, ЦК Селянської спілки і ЦК УПСР. За доби Української Держави – член Українського національного союзу. 13.11.1918 р. як представник Селянської спілки увійшов до складу Директорії УНР. 15.11.1919 р. разом з А. Макаренком виїхав з дипломатичними повноваженнями за кордон, передавши всю повноту влади С. Петлюрі. 25.05.1920 р. постановою уряду УНР виведений зі складу Директорії УНР. В еміграції в ЧСР – викладач українських вищих шкіл. У 1928–1929 рр. разом з О. Андрієвським і А. Макаренком створили Українську національну раду, яка за задумом її організаторів мала об’єднати наддніпрянських українців в еміграції. Помер у Празі.
362. Тимошенко Сергій Прокопович (1881–1950) – український політичний і державний діяч, інженер-архітектор. Член РУП, згодом – УСДРП. У 1908–1909 рр. працював архітектором у Ковелі й на Південно-Західній залізниці. З 1909 р. мешкав у Харкові, де працював на будівництві Південно-Донецької залізниці. Автор архітектурних приватних і громадських будівель, а також проектів меблів та інтер’єру. Доклав чимало зусиль для популяризації українських традицій в архітектурі. З 1913 р. його проекти постійно експонувалися на міжнародних виставках. У 1917 р. – український губернський комісар Харківщини, член Української Центральної Ради. У жовтні 1918 р. обраний професором Українського державного університету в Києві. Міністр шляхів УНР Директорії в урядах І. Мазепи, В. Прокоповича та А. Ливицького (1919–1920). Учасник Другого Зимового походу Армії УНР. У подальшому перебував у Польщі, Чехословаччині, Німеччині, США. За його проектами були збудовані церкви й каплиці на Волині, лікарні, гімназії, електростанції тощо.
363. Бородаєвський Сергій Васильович (1870–1942) – відомий український кооперативний і громадський діяч. Родом з Полтавщини. До 1917 р. – директор департаменту Міністерства торгівлі в Петербурзі. У 1910–1917 рр. – член Централі ощадно-кредитних товариств. З 1917 р. –

організатор українських центральних кооперативних установ, голова Всеукраїнського союзу виробничих кооперативів “Трудосоюз”. З травня 1918 р. – тов. міністра торгу і промисловості Української Держави. Розробляв економічний договір з країнами Четверного союзу. З 1919 р. в еміграції, професор Міжнародної академії в Брюсселі (1919–1920), Сорбонні (Париж, 1921–1922), з 1923 р. – професор українських вищих навчальних закладів у ЧСР.

364. Йдеться про зятя князя Миколи Борисовича Юсупова (1827–1890) – останнього з роду Юсупових – графа Фелікса Феліксівича Сумарокова-Ельстона. Йому найвищою імператорською милістю був дарований титул князя Юсупова, щоб зберегти княжий рід Юсупових.
365. Глібовський Юрій Євграфович (1879–?) – український військовий і політичний діяч. Народився на Полтавщині. Військову освіту здобув у Петровському Полтавському кадетському корпусі та Єлисаветградському кавалерійському училищі (1899). Під час Першої світової війни – штаб-офіцер Івангородської фортеці, начальник пункту формування автомобільних частин у Петрограді. Полковник російської армії. У 1917 р. – член Української Центральної Ради й УГВК. У листопаді 1917 р. призначений помічником командувача Київської військової округи. Під час більшовицького наступу на Київ у січні 1918 р. – нач. штабу міського гарнізону, керував українськими частинами в обороні Києва та відходом їх до Житомира. У лютому подав у відставку. У жовтні 1918 р. згідно з універсалом гетьмана П. Скоропадського про відновлення козацтва був призначений отаманом на Київщині. За Директорії – генерал-поручник Армії УНР.
366. Баженов Борис Петрович – генерал російської служби та військовий аташе Росії у Швеції. Родом з Харківщини. У жовтні 1918 р. очолив надзвичайну дипломатичну місію Української Держави у скандинавських країнах.
367. Квасницький Є. О. – автор статей у “Громадській думці” та “Раді”.
368. Йдеться про Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР), створені 8.01.1919 р. До їх складу входили: Добровольча армія, Донська армія, Кавказька армія, Кубанська армія та ін. На кінець травня 1919 р. ЗСПР окупували Донбас, 25.06.1919 р. – Харків. Восени 1919 р. ЗСПР окупували майже всю територію України.
369. Петрушевський Віктор Дмитрович – український громадський і культурно-освітній діяч. Давній знайомий і приятель Є. Чикаленка. Засновник (разом з В. Королевим-Старим та В. Сидницьким) видавництва “Час”. Розстріляний більшовиками 18.06.1919 р. в Києві.
370. Меншовики – російська політична партія, опозиційна радянській владі. Складала праву частину Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). На відміну від лівої частини – більшовиків – орієнтувалась на європейську соціал-демократію. У 1917 р. мала 193 тис. членів (в Україні – 40 тис.). Меншовики вважали російську революцію буржуазно-демократичною, виступали за співробітництво суспільних верств та партій, входили до рад, Тимчасового уряду, були представлені в Центральній Раді. РСДРП(м) засудила жовтневий переворот, брала участь у боротьбі проти радянської влади. Радянський уряд виключив меншовиків з урядових установ та місцевих рад усіх рівнів, проте вони мали міцні позиції у профспілках. В СРСР та УСРР окремі організації меншовиків діяли до 1925 р. Більшість членів партії зазнала репресій.
371. Пуришкевич Володимир Митрофанович (1870–1920) – російський політичний і громадський діяч, депутат II, III та IV Державних Дум. Один із засновників і лідер чорносотенних організацій “Союз русского народа” та “Союз Михаила Архангела”. Правий реакційний

діяч, натхненник і активний учасник ряду політичних скандалів, антисемітських виступів. Прізвище В. Пуришкевича здебільшого ототожнювалося з проявами неприкритої реакції та чорносотенства.

372. Кривошеїн Олександр Володимирович (1857–1921) – російський політичний і державний діяч. З 1884 р. працював на керівних посадах у міністерствах внутрішніх справ і фінансів Російської імперії. Одночасно голова Дворянського й Селянського банків. У 1908–1915 рр. – міністр землеробства. Найближчий помічник П. Столипіна у проведенні аграрної реформи. Кадет. Після жовтневого перевороту в Росії – організатор білого руху. У 1920 р. очолював “Уряд Півдня Росії”. Згодом емігрував до Франції.
373. Вагнер Юлій Михайлович (1865–?) – український громадсько-політичний і державний діяч, відомий вчений-біолог. Професор Київського політехнічного інституту. У 1917 р. – голова секції праці в Київському військово-промисловому комітеті, член Київського виконкому. Належав до партії народних соціалістів. Відомий своїми працями й публічними виступами з всесвітньої історії. З травня 1918 р. – міністр праці Української Держави. У своїй роботі намагався досягти компромісу з профспілками.
374. Афанасьєв Георгій Омелянович (1848–1925) – український громадський діяч, учений-історик. Приват-доцент кафедри всесвітньої історії Одеського університету, проте через політичну діяльність змушений був залишити викладацьку працю. До 1917 р. – директор Товариства взаємного кредиту, керуючий Державним банком у Києві. З травня 1918 р. – державний контролер в уряді Української Держави, 14.11.1918 р. призначений міністром закордонних справ в уряді С. Гербеля. Після антигетьманського повстання емігрував до Югославії.
375. Гербель Сергій Миколайович – російський державний діяч, великий землевласник на Херсонщині, гофмейстер. У 1903–1904 рр. – Харківський губернатор, у 1904–1912 рр. – начальник Головного управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ Росії, член Державної ради. Під час Першої світової війни – головноуповноважений з постачання продовольством діючої армії, на цій посаді здобув значний авторитет як талановитий організатор. З 29.05.1918 р. – представник голови Ради міністрів Української Держави при Головній квартирі командування австро-угорських військ в Одесі. У липні 1918 р. призначений міністром продовольчих справ. 14.11.1918 р. за дорученням гетьмана сформував новий уряд, у якому обіймав посади прем'єра й міністра земельних справ.
376. Романов Олексій – український державний діяч, син української письменниці Дарини Романової. З липня 1918 р. – міністр юстиції Української Держави. На своїй посаді проводив курс на повільне введення в судочинстві української мови. Як зазначає Д. Дорошенко, він виходив з того переконання, що “російська культура пустила на Україні таке глибоке коріння, що радикальна українізація судівництва повела б до великої ломки, обнизила б рівень фахових діячів судової справи і викликала б опір та неохоту серед широких кругів зросійщеної інтелігенції на Україні”.
377. Завадський Сергій Владиславович – український державний діяч. Родом із Поділля, зі старого українсько-польського шляхетського роду. Відомий правник і судовий діяч. Генеральний суддя, з 3.08.1918 р. – сенатор Загального зібрання Державного сенату Української Держави. З травня 1918 р. – тов. міністра судових справ в уряді Української Держави, з липня 1918 р. – державний секретар у кабінетах Ф. Лизогуба та С. Гербеля. Згідно з “Тимчасовим законом про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза

- межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України” від 1.08.1918 р. призначався верховним правителем (другим після Петра Яковича Дорошенка). Під час роботи у міністерстві внутрішніх справ запроваджував вивчення української мови у відомстві та судовій системі. З 1922 р. – в еміграції у ЧСР, перейшов на антиукраїнські позиції.
378. Рейнбот Віктор – український державний діяч, за фахом – правник. До 1917 р. служив у Міністерстві юстиції та Петроградському окружному суді. У 1918 р. – тов. міністра внутрішніх справ Української Держави, з 24.10.1918 – тимчасово керуючий Міністерством внутрішніх справ, 14.11.–14.12.1918 р. – міністр юстиції Української Держави.
379. Мерінг Сергій Федорович (1862–1920) – український політичний і державний діяч, впливовий представник цукроварного промислу. З 24.10.1918 р. – міністр торгівлі й промисловості Української Держави.
380. Трегубов Єлисей (1849–1920) – український громадський і педагогічний діяч. Учитель Колегії П. Галагана у Києві, згодом інспектор Жіночого інституту в Керчі. Один з найвпливовіших діячів київської Старої Громади, співробітник журналу “Киевская старина”. З 1918 р. брав участь у роботі ВУАН.
381. Касимов – інженер, начальник робіт “Югостройки”.
382. Пешехонов Олексій Васильович (1867–1933) – російський політичний діяч народницького напрямку, економіст. У 1898 р. – статистик у Полтаві. З 1905 р. – активний діяч ліберальної опозиційної організації “Союз освобождения”, лідер його лівого крила. Один із засновників і лідерів Російської партії народних соціалістів, теоретик партії з аграрного питання. З червня 1917 р. член ЦК Трудової народно-соціалістичної партії. 5.05–31.08.1917 р. – міністр продовольства Тимчасового уряду. Після жовтневого перевороту увійшов до антибільшовицького Союзу відродження Росії та був його представником у Добровольчій армії. 1922 р. висланий з РСФРР.
383. Гінденбург Пауль, фон (1847–1934) – німецький військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал німецької армії. Під час Першої світової війни – командувач військ Східного фронту (1914–1916), з серпня 1916 р. – начальник Генерального штабу. 1925–1934 рр. – президент Веймарської республіки.
384. Людендорф Еріх (1865–1937) – німецький військовий і політичний діяч, генерал від інфантерії. Під час Першої світової війни начальник штабу Східного фронту (1914–1916), з серпня 1916 р. – перший генерал-квартирмейстер штабу Верховного командування німецької армії, фактично керував діями всіх збройних сил Німеччини.
385. Йдеться про створення 1 листопада 1918 р. ЗУНР. Після розпаду Австро-Угорщини на західноукраїнських землях була утворена українська держава – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Офіційно проголошена 13.11.1918 р. у складі Галичини, Буковини й Закарпаття. Вищим органом влади ЗУНР була Українська Національна Рада (УНРада), створена 18.10.1918 р. у Львові. Виконавча влада належала Державному Секретаріатові. До складу УНРади увійшли всі українські депутати обох палат австрійського парламенту, крайових сеймів Галичини й Буковини, по 3 представники від українських політичних партій цих земель (близько 150 осіб). Головою держави був Є. Петрушевич. Після захоплення польськими військами Львова УНРада в листопаді переїхала до Тернополя. У січні–квітні 1919 р. перебувала у Станіславі, де відбулись три сесії (2–4.01, 4–15.02, 25.03–15.04.1919). Після злуки (22.01.1919) ЗУНР вважалася Західною областю (ЗО) УНР. 9.06.1919 р. УНРада та

Державний Секретаріат спільною постановою передали свої повноваження Є. Петрушевичу, який став диктатором ЗО УНР. Місцем його перебування в липні–листопаді 1919 р. був Кам'янець-Подільський. 15.11.1919 р. урядові установи переїхали до Відня, де до 1923 р. діяв Державний центр ЗУНР в екзилі.

386. Йдеться про Українську Національну Раду (УНРада). – Див. прим. 385.
387. Галіп Артемій (1887–?) – український державний діяч, адвокат із Чернівців. Товариш міністра закордонних справ Української Держави (1918). Член делегації УНР на Паризькій мирній конференції.
388. Наприкінці жовтня 1918 р. у тимчасовій столиці Румунії – Яссах напередодні поразки Четверного союзу в Першій світовій війні зібралися дипломатичні представники всіх головних держав Антанти. Використовуючи можливість підготувати ґрунт для міжнародного визнання Антантою Української Держави та встановлення дипломатичних стосунків з альянтами, гетьман П. Скоропадський відрядив до Румунії одного з найбільш досвідчених дипломатів І. Коростовця, який виїхав з Києва 3.11.1918 р. У Румунії до нього приєднався голова надзвичайної місії Української Держави в цій країні В. Дашкевич-Горбацький. І. Коростовець одержав від українського уряду вербальну ноту, в якій наголошувалося, що Україна хоче зберегти суворий нейтралітет, але готова прийняти пропозицію співробітництва з країнами Антанти з метою охорони порядку й забезпечення спокою в Українській Державі. При цьому І. Коростовець одержав від П. Скоропадського інструкцію, що уразі виставлення альянтами вимоги його відставки як перешкоди на шляху визнання Української Держави він готовий зректися влади. У Ясси в цей час прибула й російська делегація, яка була відряджена правими силами російського політичного табору, що дислокувався в цей час у Києві (“Совет государственного объединения”, “Национальный центр”, “Союз возрождения России”: Н. Шебеко, В. Гурко, В. Рябушинський, В. Демченко, Н. фон Дітман, П. Мілюков, О. Кривошеїн), які добивалися військової допомоги Антанти в боротьбі з очікуваним наступом більшовиків, а також наполягали на тому, щоб альянти не визнавали Українську Державу, як “державне формування, утворене німцями задля розколу Росії”. Одночасно в Ясси прибула й делегація Українського національного союзу.
389. Дашкевич-Горбацький Володислав – український і російський військовий діяч, педагог і дипломат. Генерал-майор Генерального штабу російської армії. Викладав тактику в Пажеському корпусі. Під час Першої світової війни командував полком, згодом 24-ю піхотною дивізією. Активний учасник гетьманського перевороту 29.04.1918 р. та його фактичний керівник. У квітні–липні 1918 р. – начальник особистого штабу гетьмана П. Скоропадського. У жовтні 1918 р. призначений головою надзвичайної дипломатичної місії Української Держави в Румунії.
390. Коростовець Іван Якович (1862–?) – український громадсько-політичний діяч і дипломат. Належав до давнього шляхетського роду Хоростовецьких, які за часів Гетьманщини покинули Литву й пов'язали свою долю з Україною, нащадок генерального писаря при Іванові Мазепі – Тимофія Хоростовецького, родом з Чернігівщини. Освіту здобув у Київському та Петербурзькому університетах. Фахівець з міжнародного та економічного права. Російський посол у Китаї. З 1912 р. працював на високих посадах у Міністерстві закордонних справ Росії, був особистим секретарем міністрів С. Сазонова й П. Мілюкова. За часів гетьмана П. Скоропадського призначений українським дипломатичним представником у США. З 1919 р. – в еміграції:

працював в американській місії Червоного Хреста у Варшаві, згодом – помічником військового аташе США. У 1925 р. оселився в Німеччині, був одним із засновників Українського наукового інституту в Берліні та членом його кураторії. З 1930 р. репрезентував у Лондоні Гетьманську управу УСХД, у 1932 р. заснував в Англії англomовний місячник “The Investigator”.

391. Скликання Українського національного конгресу планувалося лідерами Українського національного союзу на 17.11.1918 р. Д. Дорошенко зазначав, що спочатку П. Скоропадський “поставився прихильно до ідеї такого конгресу, сподіваючись, що він приведе до консолідації національних течій серед українського громадянства і тим скріпить також і становище Держави, тому він хотів дозволити цей конгрес і збирався сам на йому повитися й привітати”. Однак, дізнавшись, що головними завданнями цього зібрання, за задумом його організаторів, мало стати вирішення питання внутрішнього устрою в Україні та міжнародної орієнтації, що фактично означало державний переворот, гетьман заборонив проведення конгресу.
392. Директорія УНР була створена 13.11.1918 р. як надзвичайний революційний орган для керівництва протигетьманським повстанням у складі: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, О. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець. Після перемоги повстання передбачалося перейти до демократичних форм державного управління. Але з огляду на загострення воєнно-політичної ситуації в Україні Трудовий конгрес визнав Директорію тимчасовим вищим органом влади в УНР, а її голову – головою держави. Після проголошення злуки до складу Директорії в січні–червні 1919 р. входив Є. Петрушевич, який займався виключно справами ЗУНР. З лютого 1919 р. Директорію очолював С. Петлюра. У травні 1919 р. її залишив О. Андрієвський, 15.11.1919 р. були припинені повноваження А. Макаренка та Ф. Швеця, які виїхали за кордон. Директорія УНР надалі існувала у складі однієї особи, її правовий статус було визначено в законі “Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці”, ухваленому 12.11.1920 р. урядом УНР.
393. Бунд (мовою їдиш – союз) – “Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі й Росії” – єврейська соціалістична організація. Створена в жовтні 1897 р. у Вільно. У 1898 р. на І з’їзді РСДРП у Мінську ввійшов до складу партії як автономна організація. Особливо активну діяльність виявляв у смузі осілости, насамперед в Україні. Після Лютневої революції підтримував автономію України в складі федеративної Росії. Бунд був представлений в Українській Центральній Раді. Наприкінці 1918 р. в Україні почали створюватися ліві групи Бунду, які підтримували більшовиків. На початку 1919 р. ліві крило організації оформилось в окрему партію – Комуністичний бунд, який у травні злився з Об’єднаною соціалістичною партією, утворивши Єврейську комуністичну спілку, окремі члени якої були прийняті до КП(б)У. В УСРР, як і РСФРР, Бунд самоліквідувався. В еміграції продовжував існувати в Польщі та США.
394. Келлер Федір Артурович (1857–1918) – російський військовий діяч, генерал. Виходець із дворянського роду. Військову освіту здобув у Миколаївському та Тверському кінному училищах, Миколаївській академії Генерального штабу. Учасник російсько-турецької війни. У Першу світову війну командував 3-м кінним корпусом на Південно-Західному фронті. В українському війську з листопада 1917 р. За гетьманату очолював інженерно-технічний загін, формував нові військові частини. У листопаді 1918 р. призначений командувачем Збройних сил Української Держави, після чого одразу ж здійснив ряд антиукраїнських акцій: скасував чинні організаційні статuti в армії й запровадив старі – царські, наказав заарештувати ряд відомих діячів, намагався встановити зв’язок з армією генерала А. Денікіна та готував замах

- на П. Скоропадського. 27.11.1918 р. усунений з посади, у грудні заарештований українськими республіканськими військами й страчений.
395. Український державний університет у Києві створено 1.07.1918 р. на базі Київського українського народного університету, заснованого в жовтні 1917 р. Університет складався з чотирьох факультетів: історично-філологічного, фізично-математичного, правничого й медичного. Урочисте відкриття, на якому був присутній гетьман П. Скоропадський, відбулося 06.10.1918 р. у приміщенні колишньої артилерійської школи. Ректором було призначено відомого українського вченого-літературознавця й історика літератури Т. Сушицького. Міністерство освіти Української Держави асигнувало близько 1,5 млн. крб. на потреби університету.
396. Долгоруков Олександр Миколайович, князь – російський військовий і політичний діяч, генерал від кавалерії російської армії. Під час Першої світової війни – командир Кавалергардського полку (1914–1915) у підпорядкуванні П. Скоропадському як командирі бригади. У 1917 р. – командир 1-го кавалерійського корпусу. У 1918 р. очолював військову монархічну організацію в Києві. 27.11.1918 р. призначений головнокомандувачем військ Української Держави в боротьбі з Директорією. Після зречення П. Скоропадського оголосив про капітуляцію своїх військ перед армією Директорії та виїхав до Одеси.
397. Осмоловський Віктор – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Родом з Бессарабії. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. У 1917 р. брав активну участь в українізації Одеського гарнізону. У грудні 1917 – січні 1918 р. – командир гайдамацького куреня, який обороняв Одесу під час наступу більшовицьких військ. У 1918–1919 рр. командував дивізією Запорізької групи, Волинською групою. У 1920 р. очолював Запорізьку запасну бригаду. У 1921 р. емігрував до Бессарабії. Подальша доля його невідома.
398. Назарук Осип Тадейович (1883–1940) – український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Учасник українського студентського руху в Галичині, член управи Української радикальної партії, керівник прес-служби УСС. З жовтня 1918 р. – член УНРади ЗУНР. У листопаді 1918 р. був відряджений УНРадою ЗУНР до гетьмана П. Скоропадського за військовою допомогою. Перейшов на бік Директорії, брав участь у протигетьманському повстанні, Акті злуки та Трудовому конгресі. Був державним секретарем в уряді В. Чехівського, керівником управління преси в уряді С. Остапенка. Свої враження виклав у спогадах “Рік на Великій Україні” (Відень, 1920). У 1920–1922 рр. перебував при уряді ЗУНР у Відні, співробітничав в урядових органах “Український прапор” та “Воля”.
399. Енно Еміль – французький дипломат. У 1918–1919 рр. – французький консул в Одесі. Дотримувався відверто проросійської орієнтації, заперечував існування окремої української нації, приписуючи появу “українського питання” лише польським і німецьким інтригам. Підтримував Добровольчу армію. Попри те, що його дипломатичні повноваження залишаються до кінця не з’ясованими, став для українських діячів головним речником союзних держав в Україні, погляди якого представляли позицію Антанти.
400. Холодний Петро Іванович (1876–1930) – український політичний і громадський діяч, видатний маляр, учений-хімік. Професор Київського політехнічного інституту. Член Українського наукового товариства, ТУП, київського товариства “Просвіта” й УРАП, згодом – УПСФ. У 1917 р. директор 1-ї Київської української гімназії, один з організаторів Товариства шкільної освіти та Всеукраїнської учительської спілки. Член Української Центральної і Малої рад. З 12.09.1917 р. – товариш генерального секретаря (міністра) освіти в урядах УНР

і Української Держави (1917–1920). З його ім'ям пов'язана реформа шкільної освіти, видавнича справа, розвиток мистецьких закладів в Україні. Член комісії для організації ВУАН. У його помешканні в Києві (Бібіковський бульвар (нині – бульвар Т. Шевченка), 46, пом. 8) відбувалися 30.04–1.05.1918 р. наради членів УСДРП, УПСР і УПСФ з приводу входження представників цих партій до кабінету міністрів Української Держави. З 1920 р. жив в еміграції у Польщі. Відомий як маляр-імпресіоніст, співзасновник гуртка діячів українського мистецтва у Львові. Як хімік, здійснював пошуки технічних засобів удосконалення малярської техніки.

401. П'ятаков Георгій (Юрій) Леонідович (1890–1937) – радянський політичний і державний діяч, один з лідерів КП(б)У. У 1917 р. – голова Київського комітету РСДРП(б), з вересня – голова Київської ради робітничих депутатів. Член Української Центральної і Малої рад, у яких очолював більшовицьку фракцію. У жовтні 1917 р. – голова ВРК першого складу. Наприкінці 1917 р. – помічник головного комісара Державного банку РСФРР, згодом – головний комісар. Один з організаторів КП(б)У й секретар ЦК. У листопаді 1918 р.–січні 1919 р. – голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. У подальшому на відповідальних посадах у Червоній армії та державному управлінні. Страчений НКВС.
402. Затонський Володимир Петрович (1888–1938) – радянський партійний і державний діяч, один з лідерів КП(б)У. У 1917 р. – член Української Центральної та Малої рад від більшовицької фракції, з листопада – голова Київського комітету РСДРП(б), організатор боротьби проти Української Центральної Ради (1917–1918). З грудня 1917 р. – член українського радянського уряду – Народного секретаріату, народний секретар освіти. У січні 1918 р. – представник українського радянського уряду при РНК РСФРР. У березні–квітні 1918 р. – голова ЦВК Рад України. У листопаді 1918 р. – червні 1919 р. – член Робітничо-селянського уряду України, нарком освіти УСРР. У подальшому – член Всеукраєвкому (1919–1920), голова Галревкому (1920), згодом – секретар ЦК КП(б)У, член Політбюро ЦК КП(б)У. Репресований органами радянської влади.
403. Медведь (Медведєв) Юхим Григорович (1886–1938) – радянський державний діяч. Налезав до УСДРП, з 1917 р. – член лівого крила партії. Один з організаторів більшовицького і Всеукраїнського з'їзду рад. У грудні 1917 р. – березні 1918 р. – голова президії ЦВК Рад України. Член української радянської делегації на мировій конференції у Брест-Литовську. З квітня 1918 р. – член Закордонного бюро лівих українських соціал-демократів у Москві. З липня 1918 р. – член КП(б)У. У 1919 р. приєднався до УКП (боротьбистів). У 1920-х роках відійшов від політичної діяльності. Репресований органами радянської влади.
404. Сіверо-Одоевський Опанас Семенович – член Української Центральної Ради. Налезав до УПСР, член ЦК, представник лівого крила партії, що прагнуло співробітництва з більшовиками. Входив до групи членів УЦР, яка підтримала український більшовицький уряд – Народний секретаріат і Раду народних комісарів РСФРР у Петрограді. Брав участь у підготовці акції лівих сил, спрямованої на розпуск УЦР і передачу влади в Україні радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Депутат Всеросійських Установчих зборів.
405. Чижевський Павло Іванович (1860–1925) – український громадсько-політичний і земський діяч, дипломат. Нашадок старовинного українського шляхетського роду. Родом з Полтавщини. Освіту здобув на фізико-математичному факультеті Київського університету, продовжив студії в університетах Швейцарії. Член Української радикально-демократичної партії та ТУП, де співпрацював з Є. Чикаленком. Депутат I і II Державних Дум, один із засновників у складі

П Думи Українського парламентського клубу. У 1917 р. – член Української Центральної Ради від Полтавської губернії. Належав до УПСФ і входив до ЦК партії. У 1918 р. – голова торговельної делегації Української Держави у Швейцарії. У січні 1919 р. призначений Полтавським губернським комісаром. В еміграції – голова Закордонного комітету УПСФ у Відні, член уряду УНР в екзилі (Тарнов).

406. Українська федеративно-демократична партія (УФДП) – українська політична організація, заснована в Києві В. Науменком, І. Лучицьким, Г. Квітковським, Є. Кивлицьким навесні 1918 р. Стояла на позиціях федерації України з Росією і виступала за пріоритет загальнолюдських цінностей над національними. Проіснувала нетривалий час і не встигла відіграти помітної ролі в суспільно-політичному житті України.
407. Дорошенко Володимир Вікторович (1879–1963) український громадсько-політичний діяч, бібліограф і літературознавець. Співзасновник української студентської громади в Москві. Член РУП, до 1911 р. – УСДРП. Автор статей і бібліографічних оглядів у газетах, які видавав Є. Чикаленко, – “Громадська думка”, “Рада”. У 1914–1918 рр. – співзасновник і член президії Союзу визволення України, головний редактор його видань. З 1908 р. мешкав у Львові, де до 1944 р. працював у бібліотеці НТШ (з 1937 р. – її директор). З 1944 р. – в еміграції, у 1949 р. оселився у США. Автор численних літературознавчих статей.
408. Коновалець Євген Михайлович (1891–1938) – один з лідерів українського національно-визвольного руху, засновників УВО й ОУН. Навчався у Львівському університеті, активний діяч українського студентського руху, представник студентської молоді в ЦК Української націонал-демократичної партії. Під час Першої світової війни – лейтенант австро-угорської армії, наприкінці квітня 1915 р. потрапив у російський полон. У 1917 р. таємно прибув з Царицина до Києва. Співорганізатор Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців, з січня 1918 р. – беззмінний командир формації Січових Стрільців. Під час антигетьманського повстання – начальник Осадного корпусу. В Армії УНР – командир дивізії, корпусу, армійської групи, полковник. Після саморозпуску Січових Стрільців 6.12.1919 р. – у польському таборі для інтернованих. У серпні 1920 р. створив УВО. З 29.01.1929 р. – голова Проводу ОУН. Убитий агентом НКВС СРСР у Роттердамі.
409. “Трибуна” – українська щоденна газета, яка видавалася в Києві 18.12.1918–5.02.1919 рр. Видавець – З. Бійський, редактор – О. Саліковський.
410. Чикаленко Іван Євгенович – наймолодший син Є. Чикаленка. Народився 14.09.1902 р. в Києві. Після від'їзду батька в 1919 р. залишився в Україні. Закінчив гімназію, кілька разів намагався вступити до вищих шкіл, але жодного разу не був зарахований через соціальне походження. На початку 1920-х років працював у книжковому магазині “Книгоспілки”, був одружений з Євдокією Марієнко. У травні 1929 р. заарештований, репресований. Працював на БАМі. 1946 р. повернувся до Києва, працював у будівельній галузі. Помер 19.10.1974 р. у Києві.
411. Суковкін Михайло Акінфійович – український громадський діяч, дипломат, великий землевласник. До 1917 р. – голова Київського губернського земства. 1917 р. – київський губернський комісар Тимчасового уряду. Під час переговорів представників Української Центральної Ради з урядом О. Керенського про автономію України його кандидатура висувалася на посаду українського намісника. У жовтні 1918 р. призначений послом Української Держави в Туреччині. До його приїзду на місце призначення у Царгород син Є. Чикаленка Петро як урядовець посольства спільно з М. Вовком-Вовченком вів поточні справи української репрезентації.

412. Нахимсон Семен Михайлович (1885–1918) – радянський політичний діяч. Член РСДРП(б) з 1912 р. Представник ЦК РСДРП(б) на Північному фронті. У листопаді 1917 р. – член ВЦВК. Організатор частин Червоної армії. З 2.07.1918 р. – голова Ярославського губвиконкому. Розстріляний добровольцями під час Ярославського заколоту.
413. Люксембург Роза (1871–1919) – відома діячка німецького й міжнародного марксистського руху. Убита під час революції в Німеччині.
414. Цеткін Клара – німецька політична діячка, соціал-демократка, згодом – комуністка, засновниця комуністичної групи “Спартак”. Член німецького рейхстагу.
415. Лібкнехт Карл (1871–1919) – відомий німецький політичний діяч, соціал-демократ, згодом – комуніст. З 1912 р. – депутат рейхстагу. За організацію акцій протесту проти війни, яку вела Німеччина, був ув’язнений. 1918 р. очолив комуністичну групу “Спартак”. Убитий під час революційних подій.
416. Конгрес трудового народу України (Трудовий конгрес України) – вищий тимчасовий законодавчий орган УНР періоду Директорії. Збирався 23–28.01.1919 р. в Києві. У ньому взяло участь понад 400 делегатів, у т. ч. делегація Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у складі 36 чол. На конгресі відбулося урочисте проголошення злуки ЗУНР із УНР, затверджено акт про утворення єдиної Соборної України, обговорено питання про форму влади в Україні, її внутрішню та зовнішню політику. У процесі дискусій більшість делегатів висловились проти встановлення в Україні радянської форми правління. Конгрес визнав владні повноваження Директорії, доручив їй верховну владу й оборону держави; ввів до складу Директорії УНР представника від ЗУНР Є. Петрушевича. Рішення конгресу були викладені в Універсалі “До трудового народу України”. Він також утворив 6 комісій з законодавчими та контрольними функціями для розробки законопроектів до наступної сесії. Після від’їзду з Києва комісії брали участь у спільних нарадах Директорії та Ради міністрів, але поступово втрачали вплив на державне життя УНР і з липня 1919 р. припинили роботу.
417. Мицюк Олександр Корнійович (1883–1943) – український громадсько-політичний і державний діяч, економіст і соціолог. Член РУП, згодом активний діяч УПСР. У червні 1917 р. призначений директором департаменту сучасних земельних справ Генерального секретарства земельних справ, брав безпосередню участь у підготовці земельного закону Української Центральної Ради. Після гетьманського перевороту 29.04.1918 р. – член правління Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу, організатор кооперативних спілок. Міністр внутрішніх справ УНР в уряді В. Чехівського (грудень 1918 – лютий 1919). У січні 1919 р. був делегатом Трудового конгресу. На еміграції в Чехословаччині займався кооперативною і педагогічною діяльністю.
418. Слабченко Михайло Єлисейович (1882–1952) – український громадський діяч, учений-історик. Родом з Одещини. Закінчив історично-філологічний факультет Новоросійського університету (Одеса) і юридичний Військово-юридичної академії в Петербурзі. Брав активну участь в українському національному русі як член студентських громад, Молодої Громади (Одеса) і ТУП. Член РУП, з 1906 – УСДРП. З 1918 р. викладав в українських державних університетах у Києві та Кам’янці-Подільському. У 1920–1929 рр. – професор вищих шкіл в Одесі й голова Соціально-історичної секції Одеського наукового товариства й керівник Одеської філії науково-дослідної кафедри історії України. З 1929 р. – академік ВУАН. У 1930 р. засуджений у “Справі СВУ”, вдруге засуджений у 1937 р. 1947 р. повернувся із заслання до Одеси.

419. Огієнко Іван Іванович (1882–1972) – український громадський, державний і церковний діяч, учений-мовознавець, історик церкви. Член УПСФ. Один із засновників Українського народного університету в Києві, засновник і перший ректор Кам'янець-Подільського державного університету. За Директорії – міністр освіти УНР в урядах В. Чехівського й С. Остапенка (1918–1919), міністр віросповідань в урядах І. Мазепи та В. Прокоповича (1919–1920). У жовтні 1920 р., коли Директорія залишила Кам'янець-Подільський, став головноуповноваженим уряду УНР. До 1924 р. – міністр віровизнання уряду УНР в екзилі. В еміграції у Польщі займався науковою та педагогічною діяльністю. З 1951 р. – голова Української греко-католицької церкви в Канаді (митрополит Іларіон).
420. Остапенко Сергій Степанович (1881–1937) – український політичний і державний діяч, економіст. Професор Київського комерційного інституту. Член Української Центральної Ради, входив до УПСР, згодом – безпартійний. Міністр торгівлі й промисловості УНР Директорії в уряді В. Чехівського. Голова Ради міністрів УНР (13.02.–9.04.1919). Професор Кам'янець-Подільського університету (1919–1920), згодом – харківських вишів. Репресований органами радянської влади.
421. Супрун Григорій – український політичний і державний діяч. За Центральної Ради – директор кредитної канцелярії Генерального секретарства фінансів. Член комісії з товарообігу з Центральними державами при уряді УНР (1918). За Директорії УНР перебував на дипломатичній роботі.
422. Матюшенко Борис Петрович (1883–1944) – український громадсько-політичний і державний діяч, за фахом – лікар. Член РУП і УСДРП. Товариш Левка Чикаленка, до якого, як згадував Є. Чикаленко, не раз приїздив у Кононівку. Під час українських визвольних змагань – організатор служби охорони здоров'я в Україні. Очоловав медико-санітарну управу Генерального Секретаріату, департамент Міністерства народного здоров'я, займав посаду тов. міністра народного здоров'я й опікування Української Держави. За Директорії – міністр здоров'я й опікування УНР в уряді В. Чехівського. З 1919 р. – член української делегації на мировій конференції в Парижі й голова Закордонного бюро Українського Червоного Хреста (до 1921 р.). З 1924 р. – професор Українського вільного університету в Празі.
423. Симонов (Симонів) Дмитро Львович (?–1919) – український політичний діяч, фінансист, один з провідних діячів Української партії соціалістів-самостійників. З 1.12.1917 р. – директор першого контрольного департаменту УНР. З 12.02.1918 р. – т. в. о. державного контролера уряду В. Голубовича. Директор департаменту державного контролю Української Держави, у грудні 1918 р. – квітні 1919 р. – державний контролер в урядах В. Чехівського та С. Остапенка.
424. Мартинов (Пікер) Олександр (1865–?) – російський і радянський політичний діяч, журналіст. Належав до РСДРП, меншовик. Член редакції “Южного рабочего”, редактор “Рабочего дела”. У 1920-х роках – член більшовицької партії.
425. Косенко Іларіон (1888–1950) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – інженер. Наприкінці 1918 р. – начальник Київської поштово-телеграфної округи. У січні 1919 р. – делегат Українського трудового конгресу. У 1920 р. – міністр пошт і телеграфу в уряді В. Прокоповича. В еміграції у Парижі – адміністратор тижневика “Тризуб” (1925–1940 рр.).
426. Гордієвський Михайло Іванович (1885–?) – український громадсько-політичний і педагогічний діяч, учений-філософ. Родом із Київщини. До 1917 р. – член одеського осередку ТУП

- і товариства “Українська хата”. З 1917 р. – член УПСР. Один з провідників процесу українізації в Одесі, голова Одеського наукового товариства при УАН (1926–1930). Репресований органами радянської влади.
427. Бош Євгенія Богданівна (Готлібівна) (1879–1925) – радянська політична діячка. Член РСДРП з 1900 р. У квітні 1917 р. – секретар окружного комітету РСДРП(б) Південно-Західного фронту, у липні – голова обласного комітету Південно-Західного краю. Відома як прекрасний агітатор, провадила енергійну діяльність у підготовці більшовицьких заколотів, у т. ч. і проти Центральної Ради. З грудня 1917 р. – член Головного комітету РСДРП(б) – соціал-демократії України. Член ЦВК рад України і першого радянського уряду (народний секретар внутрішніх справ).
428. Бендзя П. – український громадсько-політичний діяч, член Союзу визволення України (194–1918). Український соціал-демократ.
429. Каутський Карл (1854–1938) – один з лідерів і найбільш відомих теоретиків соціал-демократії в Німеччині та Європі, творець II Інтернаціоналу, який об’єднав майже всю європейську соціал-демократію. Його ідеологічна концепція передбачала світову революцію. Однак III Інтернаціонал, який був створений з метою реалізації його теоретичних розробок, невдовзі після свого заснування перетворився на агентурну мережу російської комуністичної партії.
430. Морозовський Ной (1892–1953) – український громадський діяч, учений-фтизіатр. Родом з Олександрії. Знайомий синів Є. Чикаленка.
431. Шарий – земський голова, товариш Є. Чикаленка по Харківському університету.
432. Стенлі Генрі (справжнє прізвище – Джеймс Ровленд, 1841–1904) – англійський мандрівник, дослідник Африканського континенту. У 1875–1877 рр. уперше перейшов Африку зі сходу до гирла річки Конго з метою дослідження її суходолу.
433. Євлогівці – послідовники архієпископа Євлогія – чернече ім’я Георгієвського (1868–1946) – російського церковного діяча. До 1914 р. – архієпископ люблінсько-холмський і волинський. Під час Першої світової війни насаджував православ’я в Галичині. Під його впливом Холмщини було виділено в окрему губернію.
434. Шаповал Микола Юхимович (1886–1948) – український військовий і громадсько-політичний діяч, брат Микити Шаповала. Під час Першої світової війни поранений потрапив у німецький полон. У таборі Раштат заснував національне освітнє товариство “Запорізька Січ”. Співробітничав із Союзом визволення України. Один із організаторів I-ї дивізії Синьожупаників. Налезав до УПСР. У 1919 р. – командир 7-ї піхотної дивізії й Подільської групи Армії УНР, згодом – 16-го загону, перейменованого на 3-тю Залізну дивізію. У таборах для інтернованих – начальник Юнацької школи. В еміграції у Франції – голова Української громади (1929–1948) і голова осередку УПСР у Франції. Був заарештований німецькою окупаційною владою (1940–1941). Редактор українських часописів у Парижі.
435. Махно Нестор Іванович (1888–1934) – український військовий і політичний діяч, керівник найбільшого за масштабами селянсько-повстанського руху в Україні. Брав участь в анархістському русі, за участь в акціях відбував покарання на каторзі. У 1918–1920 рр. зібрав під своєю командою величезну селянську армію (в окремі моменти до 100 тис. чол.), очолював боротьбу селян проти німецьких і гетьманських військових загонів, діяв проти Директорії УНР та денікінців на боці більшовиків. Не згодний з політикою “воєнного комунізму”, воював

проти радянської влади. Після розгрому П. Врангеля, коли Н. Махно виступав на боці Червоної армії, його військо було підступно знищене радянською владою.

436. Зелений (Терпило) Данило Львович (1883–1919) – отаман, керівник селянсько-повстанського руху. Під час протигетьманського повстання очолював Дніпровську дивізію, сформовану в Трипільлі. У січні 1919 р. перейшов на бік радянської влади, сприяв захопленню Києва частинами Червоної армії. Відмовився переформувати дивізію на зразок червоноармійських частин, у квітні 1919 р. підтримав загальне повстання проти радянської влади, оголошене “незалежниками”. Повстанські загони під його командуванням (до 12 тис. чол.) контролювали значну частину Київщини й Полтавщини. Загинув у бою з денікінцями.

437. Лист до віденського часопису “Воля” від 23 квітня 1921 р. під назвою “Де вихід?”, у якому Є. Чикаленко висуває тезу про українську монархію, вийшов окремою брошурою у видавництві “Наша воля” В. Піснячевського. Швидше за все, найбільш імовірною кандидатурою на престол Є. Чикаленко вважав ерцгерцога Вільгельма (“варяг”, перейнятий українською ідеєю). Працею визначного українського вченого й політика В’ячеслава Липинського “Покликання «варягів» чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка: «Де вихід?»” у друкованому органі УСХД “Хліборобська Україна” (1922/25 кн. 4–5) розпочато дискусію між ним та Є. Чикаленком. В. Липинський підкреслював, що “під прапором власне «варязького монархізму», піднятого Є. Чикаленком, мало місце повторення в карикатурних формах «повстання проти гетьмана і проти панів» – тільки вже не в старих привичних костюмах демократично-республіканських, а в зле допасованих і вульгарних костюмах «демократично-монархічних». Безперечно, В. Липинський мав рацію, коли наголошував, що концепція “«чужоземного королевича», не зв’язаного ані з землею, ані з традицією, ані місцевим правлячим чи правившим Родом, ані з історичною спадковістю” не дасть Україні “тої сталої твердої і непохитної точки опори, без якої ані консерватизму, ані монархізму українського помислити властиво не можна”. Крім того, справедливо зауважував В. Липинський, “кандидатура власне цього Роду (Габсбургів. – *Авт.*) (посідаючого історичні традиції і права історичної спадковості тільки в Галичині) викликала би дуже небезпечну для України релігійну та політичну реакцію”. Отже, теорія Є. Чикаленка, на думку В. Липинського, на практиці відкривала простір для появи все нових і нових претендентів на владу в Україні. Відсутність традиції та історичної спадкоємності, а також пов’язаного з ними легітимізму робили такий монархізм, за висловом вченого, “звичайною диктатурою, звичайним законом і правом узурпатора удачника”.

Не вдаючись до аналізу всього перебігу полеміки між обома групами українського консервативного табору, зазначимо, що В. Липинський зберігав при всьому тому шанобливе ставлення як до автора концепції “варязького монархізму” – Є. Чикаленка, так і до “чужоземного королевича” – В. Габсбурга.

ДОДАТОК

ЛЕВКО ЧИКАЛЕНКО

УРИВКИ ЗІ СПОГАДІВ. 3 РОКІВ 1919–1920

Київська катастрофа 1919 року
Галицька армія у Києві

Перебуваючи під советською владою, після відходу з Києва Директорії, ми дуже мало знали про те, що робилося поза межами цієї влади. Тільки коли-не-коли траплялося у тодішній пресі щось таке, що давало якийсь привід до міркувань та здогадів про Кам'янець та про польсько-український фронт.

Тим-то як громом нас приголомшила спочатку чутка, а потім і офіційне повідомлення про те, що галицький уряд звернувся з мировими пропозиціями до советського уряду і що от-от має виїхати десь під галицьку границю для цих переговорів Затонський. Виникла думка, що вже справді немає УНР, і галицький уряд мусить, сам про себе дбаючи, входити в переговори з червоною Москвою.

Але як нагло ці чутки та реляції з'явилися, так само нагло й зникли, а на томість нові чутки казали про якісь зміни на фронті, про те навіть, що більшовики от-от будуть втікати. Ще більшу ймовірність такому ходові подій давали відомості, що йшли з півдня, з доброармійського російського фронту. Російське громадянство в Києві було краще поінформоване про події на "їхньому" фронті, як ми на "нашому".

І справді, прийшов такий день, коли під далекий грім гармат із південного сходу і з заходу почали вчорашні наші господарі "ушиватиев". Треба віддати їм належне: жадна влада не була така організована і не провадила так ретельно евакуації! В її педантизмі доходило до смішного. Пам'ятаю, як повз Академію наук (Інститут Левашової), куди я часто ходив у справах Наукового товариства, ішла ціла валка возів, вантажених саньми. Але вивезти пощастило з того всього дуже мало. Чи то напірали так з заходу наші, чи то вже так перетинали шлях доброармійці, але більшість реквізованого майна, отих позрізаних

телефонів та конфіскованих друкарських машинок, так і зосталась складена купами на пристанях.

Вже смеркало 30 серпня, як увійшли в Київ з західного і з північно-західного напрямків українські частини. Ще того ж таки дня сповістив мене хтось, щоб на ранок прийти до міської думи, бо, мовляв, доведеться думі якось піклуватися ограбованим та переляканим містом.

Вибраний в “гласні” (радні) 1917 року за списком Української соціал-демократичної робітничої партії, що в ньому я значився одним з останніх, я, через вихід старших товаришів з думи для участі в уряді, скоро залишився там з дуже невеликою кількістю інших моїх партійних товаришів та представників інших партій. Був я там не так оборонцем інтересів української людности міста Києва, як якимсь закладником, на якого нападали всі меншості за найдрібніші невдалі заходи української влади. Під час же небезпеки для міста, коли одна влада тікала, а якась інша приходила і була така демократична, що визнавала органи самоврядування, я вже мусів неодмінно бути в думі, щоб представляти місто перед черговою владою. Довелось мені разом із Рефесом зустрічати свого часу українське військо після першого перебування більшовиків, довелося й тепер, знову, зустрічати його після другої більшовицької навали.

Другого дня, 31 серпня, о годині восьмій ранку, після тривожної ночі, в яку не спалося, а слухалося далеких пострілів гармат, пішов я до думи. Місто мало святковий вигляд. Сила люду на вулицях і все гуртками. Про щось дебатують, про щось сперечаються, хвилюються. Все здебільшого інтелігенція. Простолюдя не видно. Коло міської опери вперше побачив вояка. Був то солдат в австрійській уніформі, що стояв на варті коло входу до театру; там розташувалась якась галицька частина, а він був від неї вартовий. Чи він не балакучий був, чи йому, як вартовому, не годилося розмовляти з сторонніми, але справді з нього нічого видушити не могли ті, що його з усіх боків оточили та розпитували. Всіх дивувала австрійська уніформа, а декого з росіян – це просто кидало в лютю.

У думі я вже застав усіх своїх давніх знайомих, стурбованих та збентежених. Виявилось, що з-за Дніпра оце тільки що почало ввійходити в Київ, через Ланцюговий міст, російське добровольче військо. Обсадивши ще вчора Київ, українське командування не поставило на мостах міцних відділів, і от через Ланцюговий міст на Печерське просунулась з-за Дніпра величенька частина під командою полк. Стеселя. Не зважаючи на словесний протест, але не зустрічаючи жодного збройного спротиву, ця частина вийшла нагору і розташувалась на Печерському, захопивши під свій штаб будинок гімназії. Про все це в думі довідалися від якогось галицького старшини, який відтіля приїздив, шукаючи когось із вищої команди, що начебто мала бути вже в думі. Вже зразу видно було якусь плутанину, якусь розгубленість. Ніхто з тих військових, що були в думі, не знав, де і хто з старшин тепер перебуває і коли саме з'явиться.

Години так коло 10–11 нарешті приїхав до думи полковник Микитка з декількома старшинами, але на всі запитання, до нього звернені, відповідав, що він нічогосінько не знає, і що все не від нього залежить, а тільки від

коменданта групи, ген. Кравса, який має незабаром приїхати залізницею. Тим часом становище ставало дедалі неспокійніше: вже на Хрещатику та на Фундуклівській, аж до самого залізничного двірця почали їздити доброармійські верхівці, деякі в цивільному вбранні, у штанях навипуск, і їх квітами та вигуками зустрічало російське суспільство. З того, як нахабно вони їздили між розставленими по місті галицькими військовими відділами, як вони скрізь знаходили своїх знайомих і про щось з ними говорили, видно було добре, що щось таке робиться, що до добра не доведе. І це все на очах війська, що обсадило місто і начебто ставиться до цього поважно.

Українське громадянство захвилювалося. В українському клубі на Володимирській вулиці зібралась сила людей і всі безпорадно розмовляли, зітхали і чекали від нас, "батьків міста", якоїсь рішучої акції для з'ясування становища. У цих балачках уперше хтось, здається Стасюк, кинув у бік галицького командування страшне слово "зрада"...

У думі перед тим вирішили прохати від імені міста денікінське військо не виходити поза межі Печерського, щоб не викликати можливих збройних сутичок. До складу делегації вибрали міського голову Рябцова та мене. Я оповів про це в українському клубі, прохав заспокоїтись, запевнюючи, що все обійдеться добре. Розвідавши, які настрої у денікінців, я і Рябцов мали потім їхати на двірець зустрічати ген. Кравса і з ним з'ясувати ситуацію та відвернути можливий конфлікт.

Коли через якісь півгодини я й Рябцов під'їхали міським автомобілем до Микільських воріт Печерської фортеці, то побачили, що ще тривожніший настрої панує серед тутешньої людности. Скрізь, уже навіть поза межами самої твердині, у напрямку Олександрівської вулиці, повільно просувались вулицями й садами гуртки озброєних кулеметами доброармійців, очевидно, для того, щоб захопити місто. Скрізь нас зупиняли озброєні доброармійці, підозріло оглядали і тільки після наших пояснень, хто ми і чого їдемо, пускали далі. Нарешті доїхали ми до Печерської гімназії. У великому безладді розташувалося тут на майдані військо, яке здебільшого складалося з офіцерів, лише подекуди видно було солдатів, будь-як одягнених, очевидно, вже не добровольців, а силоміць мобілізованих. Коло брами гімназії зустріли ми величеньку купу молодих офіцерів, неголених, невмиваних і, як мені здалося, трохи напідпитку, що сперечалися з старшиною, сотником галицької армії, в австрійській уніформі, чистенько виголеним, що всім своїм виглядом дуже відрізнявся від них. Він, приїхавши сюди верхи, з доручення полк. Микитки, дав комусь з офіцерів підтримати свого коня. Але коли вийшов він зо штабу на вулицю, то ні коня, ні того, кому коня дав, не знайшов. Сотник, як видно було, просто не міг примиритись з крадіжкою, то сердячись, то благаючи умовляв їх повернути йому коня, а вони, нахабно сміючись, запевняли, що не знають, де кінь подівся. Наш приїзд припинив цю сцену. Я й Рябцов звернулися до офіцерів з проханням провести нас до коменданта частини, що обсадила Печерське, щоб із ним особисто переговорити. Поки хтось із офіцерів ходив повідомляти про наш

приїзду, у нас зав'язалася розмова з іншими про мету нашого приїзду. Що за людиці були ті офіцери, то видно було хоча б з того, що один із них не стерпів моєї української мови й порадив перейти на мову "общерусскую", бо, мовляв, досить уже йому в'їлася "ета собача мова". Я вже встиг з усього, що побачив та почув, та хоч би навіть з тієї крадіжки коня у посланця, в особи недоторканної, переконатися, з ким маю діло, і тому не дуже хвилювався. Я тільки, скільки міг, спокійним тоном зауважив йому, що з таким його вихованням та розумінням поваги до представників міста він далеко не піде. Але тут вони всі були однакові і, замість здержати свого товариша, всі вони різко напали на мене за начебто підвищення мого тону в розмові з ними, зовсім не звертаючи уваги на образливі слова їхнього колеги. Хоч який спокійний та стриманий був Рябцов, але цей факт вивів і його з рівноваги, і він, сам росіянин, родом з Москви, виступив на мою оборону, як патріот, що розуміє й інший патріотизм. Він зауважив, що некультурно в столиці України так ставитись до української мови.

Справді, йому це було прикро, і він не тільки дорогою назад до Думи, а й багато разів пізніше з обуренням згадував наші тодішні пригоди.

Незабаром вийшов до нас і командир частини, полк. Стесель, не стара ще людина. Мав він дуже мізерний вигляд якогось провінційного станового пристава (начальника районної поліції), а ще до того й п'яний був такий, що не міг і на ногах рівно стояти. Говорити в ним довго не довелося. У нього вже була вироблена лінія поведінки: "Австріякам тут нічого робити і ми з ними битися не будемо, коли вони підуть собі здоровенькі. Українці – це справа інша! Вони для нас гірші за більшовиків: вони більшовики, але тільки гіршого гатунку. Вони ідуть проти Росії! Більшовики ж роблять ту справу, що їй й доброармія поставила своєю метою. Правда, вони тепер червоні, але, дасть Бог, згодом вони побіліють".

Я переказую подробиці всієї нашої розмови, бо одно, – вона була якась безсистемна, як розмова з кожного п'яною людиною, а друге, що це не була і розмова власне, а п'яна, завчена ще затверезу якась декларация, до якої без жодної поваги ставились присутні тут денікінські старшини.

Нічого вже й говорити про той цілий натовп солдатів, який нас оточив. Отже, з нічим мусіли ми вертатись додому.

Коли ми сідали на наше авто, до нас підійшов галицький сотник і прохав нас взяти його з собою. Він переконався, що з конем нічого не з'ясується, за смучений їхав до свого штабу. Поки автомобіль рушив, ззаду підійшов якийсь солдат і стурбовано запитав нас, чи до чогось ми домовились. Я сказав, що ні. Солдат упевнено заявив, що між військом багато є, як і він, полтавців і харків'ян, і що вони проти українців битися не будуть. Нашу розмову грубою лайкою, зверненою до цього солдата, перервав якийсь денікінський старшина, їхали ми якнайшвидше і слухали всю дорогу нарікання сотника Стадника, як чемно він нам відрекомендувався. Оповідав дорогою про свої пригоди і на малоазійському фронті, і на Балканах, і порівнював з тим, що з ним трапилось оце на нашій Україні.

У думі ми довідалися, що ген. Кравса ще нема і що він, певне, незабаром приїде з залізничного двірця. Щоб заощадити час, ми відразу ж поїхали йому назустріч, і я ще раз мав нагоду бачити і на Фундукліївській і на Тимофіївській вулицях денікінських цивільних верхівців, які провадили якусь свою таємну роботу...

На Безаківській вулиці, коло самої Жилинської, наше авто стало; виявилось, що трапилось поважне пошкодження, і далі їхати не можна. Поки ми знайшли крамницю, де не був зрізаний телефон, поки ми зв'язались з думою, щоб викликати друге авто, повз нас до думи проїхав і ген. Кравс із своїм штабом.

Коли ми повернулись, то застали в думі багатенько військових-галичан; було ще багато думських радних та й так різної публіки. Усі чекали, очевидно, міського голову, щоб з'ясувати ситуацію. У кабінеті голови стояли великі столи, і за ними посідала штабова старшина та ми всі, "батьки міста". Ген. Кравс ледве міг зв'язати кілька слів ламаною українською мовою, а його начальник штабу, молодий ще старшина, ні одного слова не міг сказати та, здається, і не все розумів. Ситуація склалась трохи неприємна, бо не багато з нас уміло говорити по-німецькому та й навіть розуміти той віденський діалект, яким між собою розмовляли штабівці, Отже, говорив з нами офіційно, замість Кравса, полк. Микитка. Нічого про політику, а тільки про вимоги армії, що їх має задовольнити місто. Якраз після цих офіційних переговорів і прийшла до думи делегація від українського громадянства з клубу, яке тим часом встигло зібратися та організувати так зв. Громадський комітет, що потім досить довго відігравав ролю нелегального українського уряду, і впливи його сягали далеко поза межі Києва, майже на цілий район доброармійської окупації. Не пам'ятаю тепер складу цієї делегації. Пам'ятаю тільки, що й серед неї не було людини, яка могла б добалакатись з ген. Кравсом та начальником його штабу. На всі наші тривоги з боку Кравса була якась стереотипна заспокійлива фраза, яка нас не заспокоювала, а уривки швидких розмов генерала з його начальником штабу в усіх нас вселяли тяжкі неспокійні передчуття.

Хтось із делегатів в'їдливо і сумно, побачивши, що ми ні до чого не договоримося, кинув до інших, що, мовляв, очевидно "п. п. Стесель та Кравс самі швидше договоряться своєю рідною мовою..." Сіпали ми ще полк. Микитку, але нічого не почули від нього, хоч самі йому з обурення наговорили багато навіть і прикрого. До ген. Кравса прийшла тим часом делегація від російського громадянства з своїм прапором. Я не був при тому і не знаю, якою мовою і про що саме говорили вони, але внаслідок цієї розмови ген. Кравс дав наказ вивісити на балконі міської думи, де з учорашнього вечора маяв український прапор, ще й прапор російський.

І от тут-то й почалися всі наші нещастя. Вся площа перед думою була вже зранку заповнена людом, що в розмовах, малими гуртками наче чекав від думи відповіді на свої тривожні запитання. Увесь майдан являв собою розбурхане море і не можна було там спостерегти жодного певного настрою. Але як тільки з'явився на балконі думи московський прапор, то увесь майдан заворушився; з різних його кінців почалися рухи в двох напрямках. На сторону українського

прапора посунула українська маса людей, а на сторону московського – московська. Ті й ті під свої прапори. Було щось тривожне в цьому розміщенні під прапорами. Це всі відчули і в думі, і на думському майдані.

Я стояв на балконі між самими прапорами й придивлявся до моря голів, до сотень очей, скерованих на прапори. Усі щось гукали, давали знаки руками, але цілком протилежні вигуки, протилежні бажання. Почуття дійшли своєї кульмінаційної точки й видно було, що, поки там що буде, а тут ось, на майдані, люди поб'ються між собою. Праворуч від мене, в кутку балкону стояв галицький вояк з кулеметом на малих коліщатках і теж стурбовано поглядав на натовп. Я з ним і раніш уже обмінявся декількома словами, а тепер запитав:

– Чи не можна б трохи постріляти, може, якось заспокояться?

Замість відповіді жовнір нахилився недбало над кулеметом, і в ту ж мить машина затряслася, наче від сухого кашлю, випльовуючи клубочки диму в небо, в бік Царського саду та Печерського. Натовп на площі стрепенувся, а далі затих і наче справді трохи отямився.

Але тільки на хвилину. З боку Бесарабки почувися якісь вигуки, зчинилася метушня і через хвилину натовп на Хрещатику розступився, даючи дорогу мальовничо вбраним вершникам, що прочищали шлях кінному полкові Запорізького корпусу. За ним на майдан почала виходити й головна маса кінноти. Над'їхала й стала. Передові вершники повернулись назад, про щось поговорили з старшиною, а через хвилину миттю підскачили до балкону думи і стали вимагати, щоб скинути їм московський прапор. Почувши вимогу вершників, кулеметник кинувся відв'язувати цей прапор. Дуже швидко прапор був відв'язаний від кам'яних билець балкону і в мить опинився в руках вершників. Ті з театральною урочистістю підвезли його до свого полку і поклали під ноги коней старшин. За галасом висловів радості та обурення, що розітнувся на майдані, годі було щось розібрати. Я збентежено пішов з балкону в будинок і там побачив повну розгубленість на обличчях галицьких командирів.

З усіх, кого я спостерігав у будинкові міської думи, найліпше враження своїм спокоєм та розумінням своєї відповідальності в цю тривожну хвилину справив на мене галицький підстаршина з довгою гнучкою паличкою в руках, якою він весь час виляскував. Він діловито щось наказував окремим групам вояків, і з того, як це енергійно та швидко виконувалося, видно було, що дисципліна в галицькій армії була за тих обставин просто неймовірна. Я ще зранку декілька разів стрічався на коридорах думи з цим підстаршиною, декілька разів розмовляв із ним, а тепер, переходячи з якимсь пригніченим настроєм коридорами думи, я наче заспокоївся, коли побачив, як він переводив на бойове становище думський будинок, як він розставляв коло вікон кулемети, як наказував зносити з майдану, за думою, всю складену там в безладді зброю, – трофеї їхнього входу в нашу столицю.

“Через Київ веде шлях до Львова!” У цьому переконанні були всі галицькі вояки, як один...

Коли зморений нервовим напруженням та силою різних вражень, вивравшись, нарешті, з того виру, що кипів у думському будинкові, попрямував я додому, зразу нагору, а тоді ліворуч Володимирською вулицею, то спостеріг, що вже вечоріло. Людей скрізь було мало, особливо на далеких від думи вулицях. Переходячи Фундукліївську вулицю, я враз став вибитий зі своєї задуми далекими пострілами і кулеметів, і рушниць. Збентежено постоявши трохи, я вже Фундукліївською вулицею повернув наниз до Хрещатика. Здалеку видно було, як з Хрещатика панічно тікали люди і зразу ж заспокоювалися, вискочивши на Фундукліївську. Стрілянина не вгавала, набираючи інколи нерозривного шуму. Неначе десь далеко жаби скрекочуть або дрібний-дрібний дощ б'є по залізному дахові. На вулиці ніхто нічого не розумів, ніхто нічого не знав. Усі казали тільки, що наче бій якийсь відбувається на Царському майдані чи на Олександрівській вулиці. Але всі тікали, відчуваючи щось непевне...

Ідучи весь час проти хвилі переляканих людей, я дивувався і обурювався з того, що люди такі полохливі. Де ще ті постріли, а вони як ті вівці, що з дурної цікавості лізли до думи, а тепер з огидною полохливістю тікають у всі боки. Але на Хрещатику й мене охопило це безглузде почуття. Я став на розі коло крамниці бр. Брабеців і прислухався до далекого шуму пострілів та ще якихось незрозумілих вигуків. Аж ось по широкому порожньому брукові дзвінко забили, здалеку ще чутні, підкови коней; чвалом летіло шестеро чи восьмеро коней, як пір'їну, тягнучи за собою гармату. Людей при них не було. Нерівно якось, – то наближаючись до краю, до хідника, то до середини вулиці, де низкою стояли залізні трамваєві стовпи, понагинавши голови, на весь дух летять, несуться коні. На розі Фундукліївської гармата пішла в затоки й налетіла на залізний стовп. Стовп здригнувся і тихо-тихо похилився в протилежний бік, повисши на дротах натягнутих як струни. Гармата спинилась, якось чудно хряпнувши, а коні самі вже, обірвавши посторонки, понеслися далі, до Бесарабки. Якось млосно стало від цього стихійного лету дичавілих коней та від озвірілих облич людей, і почуття сорому залило мені обличчя. Тоді швидко-швидко, підбігаючи інколи, пішов я назустріч тривожним звукам в бік Царського майдану, до думи.

На розі Хрещатика й Прорізної вулиці наскочив на сумну сценку. Середнього віку козак, підстаршина, очевидно, зібрав коло себе, як квочка курчат, зовсім молоденьких дітей-козаків. Це була, якщо не помиляюсь, частина полку ім. Мазепи. Хлопчики, перелякані, як діти, і наче слухалися наказу, але нічого з того не виходило: тільки надходили до Хрещатика, як зразу ж подавалися назад, не відважуючись виставитись під кулі, що свистіли десь близько над головою... І знову сором охопив мене і гірке почуття образи за когось. Зло брало і жаль було переляканих дітей. Як блискавка майнула думка стати в їхні ряди й надалі вже з цим полком ділити долю й недолю. Схопив рушницю, що лежала на землі, але підстаршина порадив мені йти собі далі і не заважати йому. Лишив я рушницю і швидким кроком подався далі до думи.

Майдан спорожнів зовсім. Десь від Дніпра чулися розрізнені постріли, але середина міста мовчазна була, як пуста. Обійшовши думу, я з чорного ходу ввійшов у будинок. З цивільної публіки не було нікого, тільки коло кулеметів окремими групами стояли галицькі вояки і заклопотано ходив то в один, то в другий кінець будинку знайомий мені підстаршина. З'ясував мені, що з старшин нікого нема, і про те, що діється в місті, він знає не більше, ніж я. Вернувся я додому, на Благовіщенську вулицю, зовсім знищений і фізично, і морально. Уночі прокидався декілька разів від далеких гарматних пострілів. Уранці розбудив мене дзвінок. Прийшов це Петрів (братів) товариш, старшина-артилерист, Трипільський. Оповів, як він десь на Деміївці чи на Новому Строєнні залишився зі своєю частиною, без жадного зв'язку з командою, і разом з козаками вирішили вони розійтись хто куди. Оповідання його ще яскравіше змалювало картину тієї розгубленості, неорганізованості та безпорадності, яку проявило командування нашої армії в Києві у цей день. Коли він пішов собі, щоб якось пробиратись до своїх, я згодом теж пішов до міста, щоб з'ясувати ситуацію. На Хрещатику, коло самої думи, побачив сумну картину. З будинку думи виводили доброармійці роззброєних галицьких вояків на чолі зо знайомим мені підстаршиною, щоб вести їх кудись на Печерське. За думою знову лежали звалені на купу рушниця та кулемети. Коло лівого крила думи стояв натовп людей, що, позадиравши голови вгору, розглядали ушкоджений гарматним пострілом дах та частину стіни, – наслідок нічного обстрілу Києва, очевидно, спересердя, українською артилерією. Оце були всі наслідки перебування в столиці України українського війська в той історичний момент.

Подорож до Кам'янця

Після київської трагедії, коли галицько-наддніпрянське військо так несподівано відступило з Києва, віддавши його денікінцям, українське громадянство декілька день не могло заспокоїтись. Ходили по місті різні версії, інколи й кілька, про подробиці цієї події, а всі вони разом сіяли якийсь розпач, зневір'я і невимовну тугу. Вибух ненависти до всього російського суспільства засліпив і розум, і серце. Багато старих і молодих зірвалось зі своїх місць і пішло на той бік фронту, щоб стати там до діла, довідатися про дійсний стан справи чи хоч просто втекти від тієї нестерпної дійсності, яку розвела у Києві та на Лівобережжі денікінська армія.

Безпорадні були й керівні кола українського громадянства, як також і Комітет громадських організацій, що виник у день приходу українського війська.

Треба було комусь піти по той бік, дійти до самого центру, розвідати все, аж до настроїв і, переказавши по можливості об'єктивно всі плани й настрої Києва, вернутись якнайшвидше назад. Таких, що з Києва їхали, було багато, а таких, щоб потім вернутись назад хотіли, не було.

Випадало їхати мені, як наймолодшому з президії Громадського комітету, такому, якого менше, ніж інших, в'язали з Києвом різні особисті та родинні справи.

Кваліть молоді організації та велика розбитість громадянства не дали змоги обставити мою подорож так, як, здавалось, треба було. Довелося братися до цього самому і в дрібницях навіть робити все на свою власну руку, як цілком приватну справу. Була, правда, допомога від деяких людей, але швидше як особиста послуга, а не організаційні заходи громадянства.

Днів за два я, нарешті, вирушив у дорогу. Умовившись з одним давнім своїм знайомим лікарем П., що жив у селі за Пущею-Водицею, раненько вставши, першим трамваєм з Подолу доїхали ми до Пущі-Водиці. Відтіля пішки, верстов з вісім, до його села. На Ірпінському мості стояла кавалерійська застава денікінців. З того, що вона не звертала жадної уваги на перехожих, видно було, що в цьому місці передові частини денікінців пройшли вже давненько і, мабуть, зайшли вже далеко вперед. Це мене занепокоїло трохи, бо завжди краще переходити різні застави та сторожі близько від міста, де багато товчеться люду і де сторожа не так уважно ставиться до кожного перехожого. А план мій був такий: у місці, яке своїм положенням не викликало б жадної підозри в тому, що через нього можна прямувати до української армії, перейти лінію фронту, а потім круто взятися до залізниці, що веде на Козятин.

Під хатою, де жив приятель, на ганку застали ми величенький гурт людей, що весело чаював коло великого самовара. Здивувались ми чимало, коли довідались, що весь цей гурт мандрує “на той бік”; серед них половина була жінок та дітей. Обміркувавши стан речей, я оптимістичніше став дивитись на свою мандрівку. Жінки, діти, клунки, великий самовар, і все це на двох підводах, справляло враження подорожі не якихось ентузіастів політичного напрямку, а звичайних собі людей, що з якихось там невідомих причин мандрують з цілими сім'ями, кіньми та пішки сільськими дорогами, уникаючи небезпечних місць, де можна було сподіватись збройних сутичок. Та й причину нашої подорожі не треба було вигадувати. Більшість із нашого гурту за большевиків сиділа в “черезвичайці” і мали про це посвідчення. Показуючи ці посвідчення і оповідаючи до того, що, визволившись, ми тепер вертаємося додому, ми справді зустрічали дорогою з боку всіх безмежне співчуття і якнайщирішу охоту допомогти нам.

Умостивши на другий день вранці свої клунки на підводи, де сиділи жінки та діти, ми вирушили помаленьку пішки на містечко Макарів.

Переїхавши без жадних перешкод першу лінію денікінського війська, ми опинились на цілий день там, де не було на той час ніякої влади. Кожна стрічна людина, та навіть і не стрічна, а кожен, хто тільки бачив, що ми їдемо зі сходу, кидав свою роботу, біг нам навперейми і розпитував, аж доки ми не обривали розмов і не їхали далі. Чоловіки були стриманіші і не висловлювались так безпосередньо, як це робили жінки. Особливо вразила, пам'ятаю, одну бабу наша відповідь. На її запит, чи правда те, що люди кажуть, неначебто ідуть “яникінці”,

та ще й з золотими “пагонами”, ми підтвердили, що так. Почувши це і пильно подивившись нам в очі, баба заплакала щирими сльозами і затужила та заголосола так, як по мертвому.

Тільки в м. Макарові вже була влада, але нам ще невідома, – якісь повстанці. Було пізно; вже зовсім майже смеркало, і ми не зважились при таких обставинах увіходити в сферу цієї влади. Чути було в містечку постріли та якісь веселі вигуки. Краще переночуємо в селі Макарові, трошки лівіше від містечка, – постановили ми.

Дядько, до якого скерувала нас доля, був за селом, коли ми його догнали.

Догнали, розпитались і дуже легко упросились до нього на ніч.

Дивуюсь завжди я селянам, як вони, живучи в тісноті і в невеликих достатках, так легко ще тісніше стискаються, пускаючи до себе в хату зовсім сторонніх людей, і як охоче вони діляться тим, що є в хаті, з незнайомими людьми. Переночували ми на славу! Нагодували нас і звечора, і вранці. Правда, ми за їжу платили немало, на наші гроші, але це ніякого враження не справило на господарів. Вони грошам значення не надавали.

Далі їхати без того, щоб якось не легалізуватись, не можна було: кожна влада мусить знати, хто їде через її володіння і чого їде. Отже, ліпше зробити цю неминучу процедуру з своєї ініціативи, ніж з ініціативи влади.

Влада в цьому містечку, командир якогось повстанчого загону, охоче дав нам перепустки і навіть запросив був нас лишитись на обід. Хоч для багатьох перспектива й була принадна, але більшість, особливо жінки, відкинули її, і ми поїхали. Мотивів до цього було багато, але найголовнішими були ті обставини, серед яких ми застали цю владу і те загальне враження, під яким ми перебували в цьому містечку. По-перше, довідались, що командир загону одержав від командира денікінської військової частини, яка тоді саме увійшла в с. Гурівщину, листа, в якому той просив якнайшвидше відповісти, яке саме відношення у повстанців до представників Доброармії.

Це вже одно занепокоїло нас, бо нам зовсім не хотілось перебувати в тих місцях, де можуть виникнути якісь військові непорозуміння. По-друге, оточення, в якому ми опинились – містечко, половина хат – пустки з забитими вікнами. У містечку найактивніша частина мешканців – жида, покинувши свої хати, втекли, залишивши напризволяще свої маєтки, тільки нашвидку забивши вікна та двері дощечками. Хоч ніяких оповідань про погроми та душоубства ми не чули, але пустки і то на півмістечка – прикре справляли враження. Командатура була розміщена в одному з залишених будинків, очевидно, якогось лікаря, бо по полицях та столах багато різних медичних книжок лежало.

Дивно бачити, як господарять люди в хаті, де господаря немає. Все, що падає під руки, не має в їх очах жадної вартости. Кожну річ, до якої господар ставився дбайливо, тепер вживається зовсім не для того, для чого її призначено... Дивно було б, коли б ми згодні були довше залишатись, та ще й обідати!

Ні, ми їдемо і то швидше! Надворі вже було чути гомін: то з наказу коменданта козаки зупинили дві проїжджі підводи і умошують в них наші речі. Дядьки

протестують, але не дуже, бо, видно, знають, що з того може ви-йти... Щоб було нам м'якше, козаки вимощують вози подушками, які хтось із них зі щедрістю, але не їх власник, виніс із сусідньої хати. Брудні, полинялі, з плямами, подушки, без наволочок, зовсім не пасують до селянського воза. Я це доводжу ретельному козакові, але він не розуміє ні моїх слів, ні тієї невисловленої думки, яка за нами криється, і доброзичливо, але силоміць кладе під мене подушку. Умостились і поїхали, попрощавшись із комендантом та його помічником.

Дорогою наш поводитир-козак оповідає про те, як бились вони, тобто їхній загін, із комуністами.

Усі місця, якими ми їдемо, для нього повні споминів, ще зовсім свіжих та яскравих, як свіжа ще земля в нашвидку зроблених окопах то там, то там видних. Осьде висока могила, де стояв скоростріл комуністів і яку приступом мусіли брати козаки.

Млин стоїть розбитий гарматами: у ньому була, – каже козак, – у комуністів стежа...

Довго ми їхали. Власне їхати не весь час доводилося. Часом піскувати до роги примушували злазити з воза і йти обніжком, де трава росте. І коням легше, і тіло не так німіє, коли поволі собі йдеш, і на тебе не курить тим піском та пилом, який підіймається за колесами, що ріжуть, наче плуг, суху, сипку землю шляху... Минаємо так не одно село, і скрізь те саме. Цікаві до проїжджих і все з тими самими питаннями. Аж набридли вони...

Забиті вікна в жидівських хатах, спустошені садиби, в яких господарюють, як горобці в просі, сільські діти. Коло містечка Рожнова розляглася на верстув уздовж дороги, по обидва боки, жидівська колонія. Так само, як у містечку, покинуті хати із забитими вікнами та дверима. Нікого не видно на подвір'ях, усі господарські будівлі пошарпані, поруйновані, хоч, очевидно, не погромом, а часом, чи то природним закономірним ходом речей, з якими не дуже ретельно, мабуть, сперечались власники...

В одній садибі бачив старих-престарих жидівку та жида: не хотіли втікати з насидженого місця. Чи, може, не змогли. Буря пройшла, не зачепивши їх. І от сидять вони на призьбі проти сонця, самітні на всю колонію, та й на всю околицю, представники свого народу.

Не пам'ятаю вже, в якому саме селі чи містечку, перед самим Брусилівом, на краю його, так само простяглися по обидва боки вулиці жидівські хати. Ще здалека видно було, як з серед них простягалися до неба похилі стовпи диму. Хтось вогнем покрив свій злочин. Коли ми проїздили біля пожарища, то бачили, як серед нього товклася дітвора, збираючи обгорілі речі та розносячи їх в різні напрямки. Старі стояли поодаль і байдуже поглядали на працю молодшого покоління... Цікава їхня психологія! Самі не розбирають з покинутих хат майна, вороже, швидше з презирством ставляться до тих, хто, забувши сором, іде й "випускає пір'я з жидівських бебехів", – як казав козак нам у Макарові, але й на молодих ніхто не впливає і зовсім байдуже дивиться на ті перші практичні кроки в студіюванні нею права власності та

національного питання. Побачимо, які будуть “жнива” від того всього, що тепер засівається!

В Брусилові стояв повстанський загін отамана Мордалевича. Вїхавши в містечко, побачили ми на вулиці коло однієї хати дві фігури. Ще зовсім молодий хлопець, у синьому козакому жупані, в смушевій шапці з червоним верхом – “ворочком”, страшенно довгим, з рушницею в руках, з величезною шаблюкою при боці, залицявся до якоїсь дівчини, його помітно розбирав випитий самогон, і ноги йому не служили. Якби не товариш, теж не дуже твердий на ногах, то мабуть, він зовсім лежав би. Товариш його, не військовий, хлопець теж не старшого віку, весь час підтримував його і підбадьорював словами. Побачивши нас, козак рішучо кинувся в наш бік, бажаючи в очах селян-глядачів піднести свій авторитет влади. Хто знає, чим би кінчилася його відважна екскурсія до нашого воза, якби він трохи далі від нього був. Але він встиг вчасно обома руками схопитись за полудрабок і крикливим голосом почав гукати до нас, що ми за люди, звідкіля їдемо і чи часом не жиди! Наш поводитир, що сидів на передньому возі, дав йому належну відсіч, і ми поїхали далі до центру містечка.

На вулицях було дуже людно. Сьогодні мали виїздити з села повстанці, і все село вийшло їх проводити. Відношення було видимо не дуже погане, хоч, звичайно, всякий постій війська в селі неминуче викликає покривдження, нарікання та злість. Не знаючи, що далі нас у дорозі чекає, ми звернулись до влади, щоб уже з ходу переговорів вирішити, що нам далі робити. Тут стояв штаб великого загону з якимсь отаманом на чолі. І от до самого отамана на авдієнцію старались ми пробратись. Перед тим ми на пораду когось з місцевої сільської влади заїхали в один двір трохи причепурились і в досить порядному вигляді пішли до будинку, де містився “штаб”.

Було вже зовсім темно, коли ми прийшли туди. Було нас троє. Сила народу на вулиці, а ще більше на подвір'ї досить великої садиби якогось чи заможного селянина чи дрібного поміщика. У багатьох місцях подвір'я горять вогні, коло них гурти озброєних людей.

Стоять вози, деякі з скорострілами, похідні кухні, і все, як у будь-якої військової частини. Перейшовши подвір'я навскоси, увійшли ми в невеличкий садочок, що був перед ганком господи, і попрохали у козака, що стояв там, доповісти отаманові, що проїжджі люди хочуть його бачити. В цю хвилину вийшов з хати і сам отаман, оточений гуртком старшин. Було все готове до виїзду, бо в цей час пролунало три постріли, і весь натовп, що був на подвір'ї, заворушився, загомонів, і на це гасло почали виїздити з подвір'я на вулицю і вози, і кухні, і люди. Серед цього гамору трудно було говорити про щось, і ми увійшли на пропозицію отамана, в кімнату, де ще не все було складене для від'їзду і на столі ще стояли склянки та чайники чи то з кавою, чи то з чаєм.

Дуже цікаву групу людей являв собою штаб отамана, та й сам він був дуже цікавий! Високий на ріст, в якомусь темно-синьому жупані, в чорній киреї, наопах надітій, у величезній шапці з сарнячого хутра, він здавався

справжнім забутком якогось 17 століття, коли стояв перед нами на ганку господи. А тепер, сидячи в кімнаті на стільці, спершись руками на стіл і лагідно дивлячись на нас сірими очима, з кучерявим довгим волоссям, що спускалося йому на чоло, він справляв враження хорошого парубка-студента чи навіть гімназиста старшої класи, що на світ ще дивиться, як на щось ясне, хороше, який до всього йде із широю душею, без жадної захованої думки. Видно було з усього, що не всі вирушають з містечка, що наказові, згідно з яким треба було загонові відходити на північний захід, до Житомира, очевидно, не всі корилися. Видно, в цю хвилину відбувалася в цьому гурті ліквідація попередньої діяльності і початок нової.

Боротьба з комуністами скінчилася, а до нової боротьби з доброармією, що несподівано для більшості розпочиналась, не всі вчорашні приятелі ставились одностайно. Дехто кидав загін, ідучи додому. Кидав загін, між іншим, і один якийсь енергійного вигляду молодий старшина, що вважав себе не досить нагородженим за все те, що він дав загонові. Тепер, кидаючи його, вимагав від отамана якихось компенсацій. Всі мовчки, але уважно прислухались до того діалогу, що точився між ними. Романтична фігура отамана ще більше змальовувалась в цьому діалозі. Лагідним тоном, примирливо доводив він ображеному, що там, де провадиться гуртова справа, де іде національна робота, не можна так усе розцінювати. Усі ж знають добре, в яких умовах провадиться боротьба. Усі ж віддавали Батьківщині своє майно і навіть життя. Хіба тільки він витратився, хіба тільки він один може себе вважати за ображеного, коли щось там йому не вернули? Ну, так що ж із того! Якби республіка могла всім усе сплатити, хто б щось тут і казав? А коли ні, коли скрізь скрутно, то що ж робити! Не сваритись же через це товаришам! Можна б було державним майном нагородити того, що лишався, але що тоді станеться з цілою справою, коли один візьме коня, другий воза, а третій ще інше? Хіба це справу саму кудись посуне?..

Ми пізенько вернулися до садиби, де були розташувались і, як тільки виїхали з села повстанці, виїхали далі й ми.

Ще розкладаючи свої речі на возах, які дано було нам з наказу отамана, спостерегли ми на небі заграву якоїсь недалекої пожежі. А коли виїхали з двору, проїхали декілька вуличок, побачили й саму пожежу...

Горіла серед покинутої мешканцями жидівської частини містечка хата. Була тиха холодна ніч, з ясним, прозорим небом, засіяним зорями. Дорога нам була через велику ще частину містечка, через базарну площу, знову через брудні, то вузькі, то широкі вулиці, а потім, за містечком – догори й догори.

Далі їхали ми поволі. Сидячи на возі лицем назад і спершись на могутню спину співмандрівця кооператора Стасюка, я все дивився на містечко, серед якого вогонь завойовував дедалі все більші простори. Ніхто не гасив пожежі, навіть нікого не було видно коло вогню. Чого воно так, хто запалив і нащо запалив?.. Повстанці, щоб видніше було їхати? Чи, може, місцеві люди, щоб не дати господарям цих хат вернутися додому? Жадної відповіді не складалося

в мене в голові, та так і не склалося. Весь час тільки згадувалося: “Горить Сміла, Смілянщина кров’ю підпливає, горить Корсунь, горить Канів, Чигирин, Черкаси: Чорним Шляхом запалало і кров полилася...” І справді, щоб зрозуміти все до подробиць, треба вернутись до думок та переживань давніх минулих років. І війна, і революція загнали нас здорово в минувшину, і не з психікою людини двадцятого віку зрозуміти і “ворочок” на голові повстанця, і пір’я з жидівських бебехів на вулицях містечка, і саме містечко в огні...

На ранок ми вже були в Ходоркові.

Тихо, спокійно. Наче все те, що бачили ми досі, був тільки, сон, неприємний, що нарешті обірвався. Людне торгове містечко. Жодного розбитого вікна, жодних забитих дошками дверей. На вулиці, як в кожному містечку в суботу, наче на бульварі в місті, сила люду в святкових убраннях. Скоро все стало зрозумілим. Тут стоїть якась частина галицького корпусу.

Нарешті догнали ми наше регулярне військо. Були то галицькі частини, що відступали від Києва на захід, і на той час мали в Козятині свій штаб. У Козятині наш гурт упав в око військовикам, і нас побажали бачити навіть командири, щоб довідатись, що в Києві робиться. Я й Стасюк ходили й до штабу Кравса, бо від нього залежало дати дозвіл на подорожування військовими поїздами до Кам’янця. Розговорилися якось і пам’ятаю, що наша подорож наче не дуже була приємна як самому Кравсові, так і його молодому начальникові штабу, чи хто він там був, про якого я вже згадував, коли оповідав про самі київські події та розмови в Думі з галицькою командою. Але не дозволити не можна було, і ми, розпрощавшись з своїми співмандрівниками, першим же поїздом поїхали до Кам’янця.

Їхати було досить просторо і нічого особливого за всю дорогу ми не бачили й не чули.

Маючи намір зостатись при уряді чи на території УНР, Стасюк не дуже поспішав до Кам’янця і скрізь розшукував своїх знайомих кооператорів. Він вирішив на якийсь час зупинитись у Вінниці.

Приєднався до його думки й я, сподіваючись у Вінниці когось із цікавих та потрібних мені людей знайти. Тому й зупинились ми при самій станції, в якійсь кооперативній гостиниці чи заїзді.

Сподіванки мої не справдилися... У Вінниці я, крім Аполона Певного, колишнього члена Генерального військового комітету, не спіткав нікого. Від Певного довідався про те, що до Києва давненько вже поїхала військова комісія з ген. Омеляновичем-Павленком на чолі на переговори з денікінцями...

Записуючи ці рядки через багато років по подіях, відчуваю, як багато вивітрилося з голови вражень та спостережень, але з вінницьких вражень одно не вивітрилось, і це одно – постать мого співмандрівця. Як живого бачу перед очима Стасюка за їжею. У чорній сатиновій московській сорочці з вишиваним червоними нитками коміром, розстебнутим так, що видно волохаті, як шапка, чорні груди, сидить він низько опершись на стіл розставленими широко в боки ліктями і тримає в лівій руці величезний шматок сала, а в правій –

гострий-прегострий дешевий складаний ніжик. Перед ним на столі величезний буханець житнього хліба і кухоль холодної води. Весь спітнілий, запихає він лівою рукою шматок сала в рот і при самих зубах відрізує ніжиком, запихає житнім хлібом і, пережувавши та ковтнувши, запиває все водою. Не пам'ятаю вже, чи чув десь, чи читав, що так їдять дикі північно-східні зауральські народи. Блискає ця думка в голові, і я з якоюсь просто містичною насолодою дивлюся на нього і дивуюся стихійній потузі крови, що з людини з вищою освітою, будь-що-будь європейським миром мазаної, видобуває такі давні, з замерклих часів нашої історії, а може й передісторії жести. Не Стасюк сидить переді мною, а далекий-далекий його предок: чорне аж синє волосся, косі маленькі чорні очі блищать десь глибоко в очницях, грубі щоки спітнілі ворущаються повільно, горішня губа з рідкими чорними блискучими вусами кумедно якось вивертається, щоб вуса в рот не падали. Не так-то вже далекі предки, так само ївши, вуса над ротом вже підстригали; і Стасюкові б так зробити, так отже не додумається...

Кам'янець

Кам'янець вразив мене своєю красою. Але часу мало. Похапцем все роблю і все оглядаю.

Б. Мартос недавно перестав бути прем'єром. Особисто мені він найближче знайомий з усіх міністрів, і я найчастіше буваю в нього й розпитую його, і з ним раджуся. Він уже тільки міністр фінансів. Він заклопотаний недугою своєї жінки (тиф). Нетерпеливо жде з-за кордону аеропланів з друкованими грішми, – це, мабуть, єдиний тепер обов'язок міністрів фінансів – діждатись тих грошей і роздати. Оповідає мені про відносини уряду УНР з галицьким диктатором Є. Петрушевичем, але пояснити поведінки галичан у Києві не може. Оповідає про чутки і навіть певні дії, які дають право думати, що диктатор не від того, щоб розігнати своїм військом уряд Директорії і поширити свою диктатуру і на Великій Україні... Бачився з А. Лівіцьким не раз, і з І. Мазепою.

Бачу, що в умовах кам'янецького життя важко щось зробити. Урядування йде похапцем, не бачу системи, не всі володіють собою. Тільки Мазепа справляв на мене враження людини, що володіє своїми нервами. Що він там як міністр робить, тяжко сказати, але видно з усього, що не легковажить він того, що можна зробити. Він імпує середовищу, і в його міністерстві відчувається дисципліна. Чи не через ті риси свого характеру став він в ті часи прем'єром? Чи не відчували в його особі більшої серйозності, ніж в інших, самі ж його товариші-міністри?

В наївності своїй я сподівався, що з приводу мого прибуття та, будь-що-будь, важливості для уряду київських настроїв, він (уряд) подасть якусь свою думку, якісь певні інформації чи директиви.

Розмова з С. Петлюрою не заспокоїла мене, а тільки ще більше схвилювала. З його слів, як і з слів інших, я довідався про перебіг подій з часу відходу

Директорії з Києва. Довідався про катастрофальні дні перед з'єднанням нашої армії з галицькою і все про перипетії цього об'єднання: наради та переконування, благання та прокляття, якими пощастило тоді відхилити диктатора від договору з Москвою. Про київські події Петлюра нічого не може сказати і радить піти до самого диктатора.

Така порада мене вразила, бо я не був на це приготований, їхав до свого уряду, а тут доводилось говорити, очевидно, з зовсім чужими тепер і мені, і моему урядові людьми, з "диктатором"... Хто він, що за характер, що за людина, – я не мав уявлення.

У мальовничому турецькому замку над Смотричем біля мосту містився постій "диктатора". Пройшов я до диктатора досить легко, без жадних перепусток та рекомендацій. Розказав у почекальні, хто я і в якій справі при-йшов, і через хвилину після доповіді диктаторові був допущений до його кабінету. Він зустрів мене при самих дверях. Високого росту, худий, трохи похилий. Він лагідно привітався, попросив сісти, сам сів. З перших слів мені стало ясно, що прийняли мене так швидко через моє прізвище.

Диктатор розпитував про батька, висловив свою повагу і оповідав про якусь послугу, що він батькові десь недавно зробив. Де батько тепер, він не знає, не знав цього й я... Переходжу до справи. Ставлю питання руба: коротко і ясно. Чи з його відома склалися події в Києві так, як вони склалися?

– Так! З добровольчою армією битися не будемо.

– Чому? – питаю.

– Не маємо сил, за ними ціла Росія...

Зі стриманим обуренням доводжу, що то помилка. Подаю факти із свого досвіду. Запевнення мобілізованого солдата на Печерському під час відвідин Стесея, переляк селян на Київщині перед приходом "яникинців", "золотопогонників", подаю низку знаних вже фактів про прояви деморалізованості Добровольчої армії... Ніщо, очевидно, до свідомості диктатора не доходить. Нарешті чую інший "доказ" того, що проти доброармії неможливо галичанам воювати: "За Денікіним стоїть ціла Антанта, а на конфлікт з нею ми не підємо". Знову пробую ознайомити диктатора з нашим наддніпрянським досвідом. Згадую останні дні Скоропадського, згадую Одесу, Григорієва, що гнав ту "Антанту", як сам хотів... Нічого. Тільки меншає лагідність в обличчі диктатора та більшає сухість, утома чи нудьга...

Треба забиратись. Прощаюся і ледве розумію чи навіть чую слова якоїсь приязні та співчуття, які маю передати киянам...

Знову пішов до Петлюри. Переказав розмову з Петрушевичем. Поважна розмова, а згодом то просто й інструкція.

Слухав уважно і разом порівнював їх обидвох: Петрушевича і Петлюру. Не пам'ятаю вже подробиць розмови. Пам'ятаю тільки, що був прогноз швидкого розпаду доброармії, "обижених офіцерів", за висловом ген. Юнакова, і конкретний огляд всіх шляхів, якими той розпад станеться. Непокіло Петлюру козацтво донське та кубанське. Що у них з доброармією не

все гаразд, відчував він добре, але не міг сказати, як швидко дійде до розриву і чи не встигнуть денікінці накоїти нам непоправного лиха, доки це станеться. Це питання доручає він дослідити киянам. Попросив негайно побувати в Новочеркаському та в Катеринодарі, з ким можна про це поговорити і з'ясувати, чи розуміють козаки, що допомагаючи доброармії нищити державність України, вони тим самим нищать і свою. Чи розуміють вони, що після нас прийде їхня черга, а потім безборонні та розбиті зсередини станемо жертвами червоної Москви. Я прийняв до відома вислухане і обіцяв, що все зроблю, щоб виконати.

Лишатися далі в Кам'янці не було чого, і тому я зразу ж кинувся по військових людях шукати зв'язків на фронті, щоб легше перебратись на той бік.

Радили звернутись до отамана Зеленого. У нього найкращі зв'язки з селянами, і він, мовляв, перепровадить якнайлегше. На жаль, Зелений вже виїхав до Козятина, де була його "база": декілька вантажних поїздів на запасних коліях, куди він звозив потрібне йому для зимової кампанії: зброю, харчі та одяг.

З Зеленим у Директорії бувало всіяко. Але тепер відносини якнайкращі. Днів зо два тому був він сам у Кам'янці для узгоднення з урядом деяких воєнних справ і викликав у театрі, сидячи в ложі Головного Отамана, овації з боку публіки. Здалека приглядався я до міцно збудованої, кремезної фігури з засмаленим червоним обличчям. Зелений вставав і поклонами на всі боки дякував присутнім за бурхливе "слава Зеленому" та оплески. Коли я виїжджав з Кам'янця, побачив на пероні полковника Різника, знайомого з часів Центральної ради. Він тоді саме, кінець 1917 р., командував Шевченківським полком, що приїхав був з Петрограда, цілком уже збольшевичений. Перед наступом Муравйова той полк оголосив "неутралітет", і я, як секретар Центральної ради в супроводі полк. Різника їздив до їхньої касарні на Звірницьі. Приємна зустріч!

Вгадували, як ми боялися один за одного і як тоді цього один одному не виявляли. Ризиковно йому тоді було кликати когось до себе в касарню, не ручаючись за цілість гостя, але то була остання надія здержати розпад та деморалізацію, яку ширили большевики різними наклепами на "буржуазну" Центральну раду та "генеральський" Військовий комітет. Користи з моєї візити та дискусій жадної не вийшло, але все ж не биті покинули ми тоді розпаношену солдатську масу. Він більше, як виявилось, до полку не вертався.

Розмовляючи, походжали довгенько по перону. Він тепер був у Зеленого начальником штабу і їхав до Козятина. Разом з ним їхав до Козятина, щоб звідити дістатись до Києва, і професор Київської політехніки Ганицький, що досі був за кордоном з якоюсь із наших місій, а тепер, турбуючись за свою сім'ю, пробирався, щоб її рятувати. Познайомившись із ним, ми вже не розлучались далі аж до самого Києва.

В ОТАМАНА ЗЕЛЕНОГО

Доїхали ми з проф. Ганицьким до Козятина і мусіли спинитись на деякий час в отамана Зеленого, відомого трипільського повстанця, що перебував тимчасово в Козятині, готуючись до акції на своїй Трипільщині. Збирав він різних повстанців, старшин та військовий матеріял коло своєї “бази”, як називав він свій вантажний поїзд, що стояв на одній з численних запасових колій цієї великої станції. З самим отаманом бачились ми за обідом, до якого покликали нас. Отаман, випивши, розійшовся на всю ширину своєї натури і оповідав багато зі свого життя – бурхливого й небезпечного.

Як тепер бачу червоне від самогону спітніле повне лице з хитрими й розумними очима. За помостом з дощок, замість столу, розсілися у вантажному вагоні свої й гості. Отаман оповідає про свої бої з большевиками. Складно, мабуть, не раз перед тим розказуване, летється оповідання про Трипілля, про Германівку, Злодіївку, Плюти. Але дивна річ, ніякого героїзму отаман собі не приписує; жадного чванливого слова. Чується об'єктивна правда, хіба тільки що легким гумором оздоблена. З любов'ю підливає отаманові його джура чи виночерп, літній уже “дядько”, і з гордістю за отамана поглядає на нас. Він власне не відрізняє отамана від себе. Все те, що оповідає той, бачив і знає він. Тим-то по-панібратському перебиває отамана, піддаючи сили слову, піддаючи фарби, де отаман, на його думку, очевидно, із скромности зменшує вагу своїх учинків...

Отаман оповідає про страшні, дуже небезпечні для нього моменти; каже, що було дуже страшно, що він перелякався, що йому руки тряслися: а справді видно, що ні на хвилину не опановувала його та дика безглузда сила, що страхом зветься, і він тільки через свою надзвичайну міць духову, через свідому любов до життя, завжди активну, завжди бадьору, виплутувався, борюся, тікав, ховався...

Сидів раз у клуні, оточений большевиками. Сидить і не дише, слухає. Чує, як брама скрипить, бачить, як хтось на брамі з рушницею в руках стоїть і шукає очима по клуні. Його, очевидно! Але після світла в темряві не видно. Як блискавка, думка в голові: ще хвилинка – і буде вже пізно. Стріляти не можна, бо той, що в дверях, не сам: у дворі ще є люди. Почують постріл і наготовляться. Треба діяти мовчки, і якнайшвидше. І от – скік, сухий хряск черепа під прикладом, два, три, десять ступнів через подвір'я. Чути постріли, розрізнені, квапливі, але невдалі, бо вже пізно. Через садок до річки, ступив в очерет, а там... там два дні голодного сидіння. Як загнаний собаками заєць, причаївся, сидів у воді, слухаючи, відкіля чутно голоси та з якого боку свистять кулі. “Було дуже, дуже страшно...”

А через тиждень, як божевільна, тікала від нього ціла Дніпровська фльота більшовицька, бо він як “вчистив” по ній з гармат з Дівич-Гори, що коло Трипілля... Переїзд з боєм через Дніпро на дубах, блукання під Переяславом по лісах та плавнях. Всього бачив, усе знає, але тим живе і тим умре...

“Я партизан, я на карту не дивлюся. Так мені якийсь дядько розкаже, яка у них околиця, де лісок, де могила, де млин, де дороги... Обійду все, погляну, з гори роздивлюся, а тоді вже й видно мені, де будемо битись”.

Ніколи не наступає, а розбиває ворога, утікаючи від нього. Ніколи не б'є спереду, а тільки обхопивши ззаду, коли той, захоплений успіхом, женеться за якоюсь ніби розбитою частиною. Нові, як на наші часи, але які ж старі методи війни! Оповідає про свою босу піхоту, що швидше бігає, як кавалерія, а там ще про щось; і все бадьоро, весело.

Звернули на політику. Отаман зразу притих і насупився, а коли хтось із братії Петлюру не погладив, він суворо і з притиском казав: “Так уже не годиться! Самі ми його вознесли, то нічого й носом крутить; мусимо й далі його триматись”. Просто й мудро.

Отаман декілька днів тому був у “Головного”, з ним про справи говорив, у театрі йому зроблено овацію, і він з того всього задоволений. Але він ціну собі знає і знає своє місце: “Петлюра старший, Петлюра голова, і нічого ногам та рукам на неї ремствувати...”

Мені зовсім не відома суть тих подій, що сталися під час приходу до Києва Директорії і спричинили розходження отамана Зеленого з нею. Що там було? ... Хто завинив? Не питаю з делікатности про це. Тільки випадково чую від вояків Зеленого: “Всьому виною Коновалець”; то “він все наплутав та набрехав, а через нього й незлагода була...”

ЗНОВУ ПІД ДОБРОАРМІЄЮ

На “базі” Зеленого з'ясувалося, що переправи на той бік фронту доведеться ждати. Зараз із Козятина відходять на захід галичани, а тому, мабуть, змушені будуть відходити й наші військові частини. Правда, Зелений сподівається з дня на день своїх людей з околиць Трипілля, але що буде далі, які диспозиції – невідомо.

Мусіли ми з проф. Ганицьким самі “мотати головою”. Дізналися, що фронт (коли то можна назвати фронтом) знаходиться між Бровками та станцією Попельною. Станція Бровки ще в наших руках, але село Попельню наші вже залишили. Фронт тут полягав у тому, що з Козятина до Бровок підходив наш бронепоїзд і, просунувшись кілометрів на п'ять, починав бій з бронепоїздом денікінців, що приходив з Хвастова через станцію Попельню. Здалека, у Кам'янці, імпазантно бринить слово “фронт”, а зблизька, в дійсності, досить оригінальна стала перед нашими очима картина. Наш бронепоїзд – то звичайний собі паровик з тендером та декількома платформами з гарматами, обставленими зо всіх боків лантухами піску. Їде він до ворога тилом, стає і починає стріляти кудись далеко по лінії, поки йому на поміч не прийде другий такий самий поїзд або доки денікінський поїзд, справжній таки бронепоїзд, не надумає присунутись ближче. Тоді треба відступати. Але ці бронепоїзди – це

найкращий в цих місцях спосіб сполучення. Заки він вирушить з Бровок “на фронт”, так його так обліплять з усіх боків пасажири, що не видно ні тих лантухів, ні тих гармат. Скрізь пасажири, три чверти яких – то перекупки з молоком, яйцями та салом. Тому не так видно на бронепоезді самих пасажирів, як ті клунки, кошики, мішки, чути кудкудакання курей, навіть кувікання поросят. Війна – війною, а життя – життям.

Сіли ми з проф. Ганицьким. Власне, не сіли, а якось прилипли десь, і поїзд рушив. Сквалпно інформуємось у перекупок про те, де злазити і куди далі йти. Виявляється, що як почнуть битися, то треба злізати й стороною поспішати до денікінського бронепоезда. А там уже в установлену годину він забере всіх нас і повезе через станцію Кожанку до Хвастова, а від Хвастова – вже буде краще, а від Боярки, то вже можна навіть і дачним їхати до самого Києва. Раптом десь збоку вибухло гарматне стрільно. “Броньовик” почав ставати. Але заки ще він став, то, як груші з дерева, посипалися з нього на всі боки кошики, лантухи та моторніші пасажири. Як стали, то почали і “ми” стріляти. Але нам з професором було не до того. Ми собі намітили серед пасажирів якусь досвідчену перекупку за проводиря і назирці бігли за нею, ліворуч від колії.

Дорогою розмірковували, що просто одразу на денікінський бронепоезд нам сідати не випадає; краще обійти боком від колії, селом, може, й переночувати десь, а там видно буде. Коли наші з Попельні вже вийшли, то, певно, не сьогодні-завтра увійдуть туди денікінці. Найкраще було б, коли б не в дорозі нас спіткали, а минули на ночівлі.

Попельню добре було видно в долині, а йти навпростець, як виявилось, – і довго, і марудно. Довелося блукати та переходити через глибочезний якийсь яр з прямовисними майже берегами, здається, баластну виїмку ще з часів будови залізниці. Береги пообсовувались та обросли так, що не видно шарів, а, мабуть, перекрій цікавий з геологічного погляду.

У Попельні пішли до школи і в тихій лагідній розмові з учителем просиділи допізна; десь опівночі тільки позасинали на імprovізованих із шкільних дошок, покладених на парти, ліжках, договоривши на ранок, старанням учителя, підводу до станції Кожанки.

Сподіванки наші щодо денікінців справдилися. Розбуркав нас зі сну вранці наш господар-учитель відомостями, що село зайняте інгушами і що скрізь по хатах вони вештаються в пошукуванні харчів та при тому не обходиться і без дрібних грабунків. До школи вступити ніхто з них не додумався, але коли на вулицю, щоб набратись особистих вражень, вийшов професор Ганицький, то швидко повернувся назад із досить схвильованою, але веселою міною. Хоч він і чорнявий, але дійсно треба абсолютно не розумітись на практичній антропології, щоб признати його за жида. Інгуші мали, мабуть, дуже ще невелику в тому школу. Обступило їх декілька відразу професора і почали вимагати показати хрестика. Професорові було це легко зробити, бо він мав їх декілька, везучи з Чехії дітям гостинця – місцевого виробу металеві хрестики, оздоблені гранатами. Інгушів це збентежило! А остаточно з пантелику збив їх професор,

коли запитав, чи вони також мають хрестики. Інцидент відразу вичерпався і напасники з “посрамлінням” пішли собі далі.

Договорений звечора дядько в умовлену годину не приїхав. Довелось учителеві до нього ходити і настирливо умовляти. Нарешті він згодився. Видно, що не страшно йому було інгушів десь на дорозі спіткати, що сталося б, коли б ми були вчора виїхали, а їх ще в селі не було. Але коли вони в селі, то кожний дядько волів у хаті сидіти, щоб боронити, у випадку чого, чи своє майно, чи свою жінку та доньку від напасти.

Подорож до Кожанки обійшлася щасливо. Скрізь по шляхах та по селах зустрічали численні досить відділи доброармії, виключно з кавказьких гірських народів. Невеличкі собою, коротконогі, довготулубі, ці вояки, в довжелезних черкесках з величезними кинджалами, справляли якесь чудне, навіть смішне враження. У присутності своєї старшини видавалися дисциплінованими: декілька разів зупиняли нас вартові, але здебільшого старшини, теж кавказці, розпитували, куди і звідки їдемо, і благодушно пускали нас далі. Для них то ми поверталися до Києва, “нарешті звільненого доброармією”. Професор – “вертався з-за кордону, почувши таку радісну новину”, а я – “сам киянин, сидів було в Чека, а як визволився, то зразу втік був на захід. Тепер от вертаюся додому, коли довідався, що в Києві вже нема червоних”. Документи наші тому цілковито відповідали, і все йшло гаразд...

Доїжджаючи вже до самої Кожанки, спіткали ми на дорозі невеликий відділ кінноти, що й вигляд мав якоїсь далеко не регулярної військової частини та й поводився він якось трохи нервово. Люди були без жадних відзнак частини; тільки один вершник на списі мав прапорець з написом “Северец”. Непропорційно потребам такого відділу гнали вони з собою величеньку череду рогатої худоби різного віку, певно, награвованої в околицьніх селах. По тому, як вони підозріло вдивлялись в далечинь в різних напрямках, видно було якусь непевність їхню в чомусь. Здалося мені навіть на хвилю, чи не були то повстанці якісь, що зорили здалеку частини доброармії.

Доїхавши до ст. Кожанки, ми якийсь час мусіли чекати на денікінський бронепоезд разом з силою-силенною місцевих перекупок та інших людей, що з Києва вибирались по харч аж під самий українсько-московський фронт. Були то переважно різні ремісники та робітники, що по селах вимінювали або свої вироби, або крадений з заводів різний струмент на харчі, головним чином на сало. Я сам мав вигляд такого самого мішечника, бо був одягнений в найгірше своє вбрання. Пер я на спині досить марного вигляду мішок туристичний, повний сала, купленого ще в Кам'янці, і для справжньої потреби, а ще більше для замаскування своєї подорожі, коли б сталися якісь неприємності на терені денікінської окупації. Отже, почувавши себе зовсім добре, наче в своїй стихії, ми сміливо вже вместилися з професором на платформі поїзда, енергійно відвойовуючи собі місця. На сусідній платформі вгледів колишнього високого достойника нашої держави – Голубовича, найскромнішу здібностями особу в найвідповідальніший час. Розпитую про нього у проф. Ганицького, бо якось

в Кам'янці нічого не чув про нього. Не чув про нього і Ганицький. А може, й він з Києва по харч виїздив?..

Вже сіріло, коли ми під'їздили до Хвастова. На всякий випадок у сусідів на платформі розпитали ми про дорогу з Хвастова до Києва, коли б трапилося йти пішки. Ще перед війною почали були будувати колію від Хвастова на південний схід, в напрямку, здається, на Переяслав. Не знаючи, в якому стані була ця будова в сучасну хвилю, я турбувався, щоб не збитися нам поночі на неї; ночувати ж нам у Хвастові, по наших розрахунках, не випадало, тим більше, що погода була гарна, – суха та й ще місячні ночі.

Залізний бронепоїзд, ідучи, страшенно гуде та бряжчить; ледве чути співбесідника, коли він, видно, з зусиллям, навіть кричачи, з тобою розмовляє. Декілька разів через гуркіт поїзда видавались мені якісь дужчі, але далекі звуки. Наче десь гриміло. Озираючись по сторонах, ні хмар великих, ні далеких блискавок не помітив. Аж коли поїзд наш раптово став коло семафора, то спокій наш був порушений зовсім близькими гарматними стрілами.

В РУКАХ У “ЧЕРВОНИХ”

Пасажирів як помелом змело. Вся увага моя була на те, щоб пояснити собі, в чім річ, що це може значити. Мушу признатися, що мені було весь час приємно відчувати, що я й професор спокійно міркували та радились і не підпали почуттю, що називається панікою.

Під грім гарматних стрілів та стрекотання кулеметів ми постановили все ж таки йти собі далі колією на Київ. Що буде, то буде! Пощастить – переберемося, а не пощастить, то так само не гірше буде, як кудись у бік звернемо і заблудимо вночі в незнайомій місцевості. Вирішивши так, ми вже швидким кроком, інколи підбігаючи, подалися в напрямку станції. Ніде ні душі. Сила поїздів на запасних коліях. В одному поїзді вагони з порозчиняними навстіж дверима, деякі вагони освітлені електрикою, аж сяють: поїзд Червоного Хреста. Декілька вагонів перетворено на залі для хірургічних операцій. У хвилини абсолютної тиші чути цокання там якихось машин чи моторів, але жадної живої душі.

Швидко наближаємося до перону двірця. На пероні майже зовсім темно, проте видно так, що можна обминути або перескочити речі, що лежать на дорозі. Перескакуючи через якусь темну купу, я почув стогін. Блиснула думка: стати та допомогти, але... що робити в незнайомій місцевості та ще й поночі?!

За пероном, на відкритому просторі, стало видніше. На тлі неба зарисувалася башта водокачки. В ту ж хвилину, як опинились ми на колії, зліва, десь досить близько, заклекотав кулемет. Десь близько засвистіли кулі, і ми, як підстрелені, полягали на землю.

Нарешті стрілянина кінчилася. Зриваємось на ноги й біжимо до водокачки. У темряві наштовхнулись на якусь живу купу, з якої чувся істеричний, благольний голос. Просить хтось не убивати, просить помиловати. Заспокоюємо.

Переляканий середніх літ робітник, що приїхав до Хвостова по харчі і попав у такі тарапати. Ми йому пояснюємо, що й ми за тим самим в цих околицях опинились, і вже втрюх біжимо далі.

Минуло, може, півгодини. Доріжка, якою ми йшли, почала досить круто спускатись в долину. Зненацька з-за дерев, що купою стояли над стежкою, залунали слова “стой!”. Ми стали. До нас наблизилось декілька постатей, обступили нас зі всіх боків і, наказавши підняти вгору руки, почали обшукувати. Коли один занадто довго обмацував мою бічну праву кишеню піджака, напавши на шкіряний гаманець, якийсь голос, певне, старшого, різко його підігнав: “Ти там довго не возись, оружје сразу ве́дь узнаєш”. Після цих слів стало мені якось спокійніше на душі. Очевидно, маємо діло не з звичайними грабіжниками, а з кимсь іншим. Коли обшук закінчився, повели нас одразу ліворуч, вбік від колії. Наш супутник-робітник захлипав і почав прохати цих людей, щоб не вбивали його, бідного робітника і т. д. Голос старшого різко і зневажливо припинив його лементування.

Вели нас довго. Почалася дорогою розмова. Розпитували нас про те, чи ми не денікінські офіцери. Я й професор оповіли все, що з нами було за цей день, зазначивши відразу, що третій між нами зовсім нам незнайома людина і що він пристав до нас на двірці. З розмов я собі цілком ясно уявив картину того, що трапилось:

Із півдня Херсонщини, між нашою армією та доброармією, посувалася збройна група большевиків, поспішаючи на з'єднання з своїми, що відступали на північ та на схід. Наші не перешкоджали рухові цієї большевицької групи і тільки в деяких місцях відштовхували їх на схід, на денікінців. Подекуди утворився між нами та доброармією коридор, яким ця група просовувалася на північ. Тут я і зустрівся з нею.

Нас завели до якогось будиночка з ганком. Тут містився штаб. Зустрів нас озброєний середнього віку чоловік з не дуже інтелігентним виразом обличчя, але досить симпатичний. Стоячи посеред хати, освітленої декількома лампами, він досить довго нас розпитував про те, хто ми, а ще довше про те, що ми за цей день бачили та які денікінські частини зустрічали.

Коли допит закінчився, нас повели далі, як казали, до ревкому на суд. Чому на суд, – хто його знає. Вели знову досить довго і плутано якось. Нарешті наблизились ми в долині, близько якоїсь річечки чи ставка, до величезного табору. Були то вздовж дороги поставлені вози, повні різного лахміття та людей, що спали на тому лахмітті. Були там подушки, ковдри, скрині, перини й багато різних речей домашнього вжитку, а найбільше одежі. На возах спало багато жінок. Подекуди між возами горіли вогнища і коло них поралися жіночі та чоловічі постаті. Перейшовши цілий табір, ми підійшли, нарешті, до якоїсь хати, в якій опинився політрук чи політком. Вій спав, очевидно, бо не скоро вийшов до нас із хати. Старший з наших поводитирів відразу наблизився до нього і пошепки йому щось сказав. Той на нього страшенно обурився:

– “Палкавой камандір просі́л арестованих не абіжать”. Подумаєш!.. Да разве ми звері?.. Да разве меня нужно об етом предупредить! Чорт знает откуда он ето взял...

Заспокоївшись, почав з нами розмову. Це вже не був діловий допит, а так собі розмова. Поговоривши трохи, запитав нас, чи хочемо спати. Комісар повів нас до крайнього багаття, наказав принести для нас ковдр та подушок, і ми, не роздягаючись, полягали. Професор швидко заснув, чи, може, вдавав, що спить, а я, хоч і змучений, так і не міг заснути. Комісар, очевидно, вже виспаний, мав велику охоту поговорити з інтелігентними людьми на різні теми.

Сидячи коло вогню, а потім і лежачи, розмовляли ми з ним аж до світанку. Родом він був з Городища, Черкаського повіту. Молодим ще хлопцем попав у Миколаїв і, працюючи на великих заводах, дійшов до високого становища. Як на простого робітника, начитаний, безперечно, інтелігентний, він за своїм світоглядом не був типовим комуністом-більшевиком, а швидше ентузіястом есерівського типу. Українською мовою ледве володів, але з великою приємністю згадував своє дитинство в рідному селі. Революціонером був він уже здавна, певно, ще з часів першої революції (1905 р.). З українським рухом раніше не був зовсім знайомий, тільки почув про нього в 1917 р., але добре не розумів його. Я не бачив потреби критися перед ним в своїй участі в українському русі й революції.

Розмова наша мала вигляд мирної бесіди двох людей, що з них один – саме я – щиро й лагідно переконував другого в помилковості його шляху серед заплутаних соціальних подій на Україні. Багато для нього було цілком нового в моїх словах, а що я не крився з тим, що я соціал-демократ, то багато з того, що говорив я, приймав він просто, як науку більш освіченої та досвідченої людини. Під ранок ми були вже зв'язані невидними нитками приязні. І, думаю, не пройшла йому безслідно наша довга та щира розмова. Він сам переконався, що українське село таки вже було національно свідоме. Він сам бачив, що більшевизм нічого нового, доброго понад те, що дала Центральна рада своїми універсалами, Україні не дасть. Висновок його був такий, що даремно Центральна рада не порозумілась з Москвою, хоч і сам розумів дуже добре, що вина в цьому була на боці Москви. Вранці пішов він до своєї хати, запропонувавши по-дружньому “на всякий випадок” віддати йому на збереження наші клунки. Клунки нам він потім в цілості повернув, але професор, ревізуючи вміст свого клунка, спостеріг брак декількох дрібних іграшок-сувенірів, які він віз своїм дітям. Думаю, не комісар їх узяв, а, певне, професор сам, як спав, не встеріг від своїх сусідів.

РЕВТРИБУНАЛ

Опівдні нас повели до революційного трибуналу. Комісар вже давно поінформував суддів про нас, і прийняли нас далеко не як підсудних. І тут склалось у мене враження, що цим трьом людям просто хотілось в гурті незнайомих інтелігентних людей трохи поговорити та довідатись, що на світі робиться. Голова трибуналу, чоловік років під п'ятдесят, ставив питання, але зовсім не того

характеру, які ставляться підсудним. Розпитував про Кам'янець, цікавився тим, де В. Винниченко, якого він начебто добре знав. Питався і про інших наших діячів. Говорив чистою українською мовою і з усього видно було, що не раз у житті його шлях перехрещувався з діяльністю Револьюційної української партії (РУП), УСДРП і “Спілки”. Чулося в його словах недовір'я до українського руху, мовляв, “дрібнобуржуазний рух, і цілі його не задовольняють трудящих мас”.

Дипломатичний професорів паспорт заїмпонував усім членам трибуналу, а голова задоволено вголос перечитав французьку, німецьку та інші візи й розпитував, що в світі робиться. Засідання ревтрибуналу закінчилося. Попрошавшись з нами, наостанку висловили жаль, що не можуть вони нас звільнити, бо ж нас, певне, арештують в дорозі до Києва денікінці і багато чого з наших слів зможуть довідатись. Повертаючи нам наші документи, віддав мені моє посвідчення з київської “губчека” про те, що я був звільнений з Лук'янівської тюрми. Він радив дорожити цим документом якнайбільше: “Для нас він значить, що ви сиділи, але були випущені, тобто – особа не шкідлива, а для денікінців більше буде значити, що ви сиділи, тобто – не большевик”. Він при тому хитро усміхнувся. Клунків наших ніхто з них не переглядав.

В супроводі комісара пішли ми знову на старе своє місце. Попоївши трохи, ми з професором заснули в стодолі, бо надворі було дуже душно, сонце пекло та й мухи кусали.

Прокинувшись надвечір від гомону голосів десь біля самої стодоли. Якраз в цю хвилину ввійшов до нас і господар. Через щілини в стінах стодоли було видно, що робиться на городі, відкляя чулися голоси. Під самою стодолю декілька большевиків укопували в землю колеса трицалевої гармати, лафет примоцьовували до забитих в землю кілків. На високій груші, що росла недалеко від стодоли, хтось уже сидів і щось гукав тим, що були коло гармати.

Побачивши, до чого воно йде, я й професор вирішили, що було б нам ліпше кудись “ушитись”. Господар сказав нам, куди йти на Київ. З його слів ми зрозуміли, що перебуваємо не в Хвастові, а в селі Офірній, а через річку – друга Офірна. Отже, з цієї Офірної нам треба через кладку перебратись на той бік річки, а там на горі буде вже залізниця.

Утеча

Забравши свої клунки, ми обережно вийшли на вулицю. Тут ми наштоткнулися на невеличкий гурт озброєних людей, що, видно, поспішали до того табору, від якого ми віддалялися. Один із стрічних здалека вже уважно почав приглядатися до професора, а як наблизився, то з приязною усмішкою зняв свого картуза зі словами:

– Добридень, пане професоре!

Професор став, як укопаний, збентежено простягнув йому руку і заклопотано запитав:

– Вибачте, але відкіля ви мене знаєте?

– Та я колись слухав ваші лекції в Київському політехнікумі!

І він почав нагадувати професорові, коли це було. Попрощавшись, той побіг доганяти своїх товаришів, а я й професор пішли далі.

Ми перейшли кладкою через невеликий струмочок і дійшли до великої селянської садиби. Коло хати застали ми й господарів – підстаркувату вдову з молодою дочкою. Десь здалека, з того боку, відкіля ми прийшли, чути було гарматні постріли, а в долині між большевиками видно було метушню.

Господині прийняли мас і, коли трохи ознайомилися з нами, то повели між собою далі перервану нами оригінальну розмову. Справа була в тім, що дівка посварилася за щось зі своїм парубком. Стара, очевидно, любила хлопця, що хоч ще й не зять, а вже подарив у них, як свій. І от стара вимагала, щоб дочка негайно помирилася з парубком, щоб перепросила його і щоб він зараз же прийшов, бо його треба було на господарстві. Розмова була така комічна, що ми й собі до неї встряли. Підтримали ми стару, картали дівку, і при тому всі разом весело реготались. Парубок жив десь близько, мабуть, почув, що тут робиться, і сам прийшов на сміх та розмови. Гуртом поробили ми все, що треба зробити увечері на господарстві, а тим часом і вечеря наспіла. При вечері молоді згадували галичан, що недавно ще стояли в них у селі й уряджали коло школи вечорами танці. Дівчина, щоб трохи подражнити свого парубка, добірними словами вихваляла галицьких вояків, що, на її думку, були всі “як паничі”. Оповідали нам про події вчорашнього дня. З приходом денікінців, як виявилось, дехто з містечкової та й сільської інтелігенції згадали, що й вони були у царському війську, і декілька з них, колишніх офіцерів та підофіцерів, подобували зі скринь чи з горищ уніформи і так вирядившись, ходили на вечорниці та гулянки. І от учора надвечір, під час такої гулянки, влетіли в село большевики і похапали тих офіцерів відразу і десь їх позамикали. В селі між людьми був розпач: бігали одні до одних, розпитували, чи не відомо, де заарештовані і що з ними буде... Большевикам наші господарі аж ніяк не співчували, до денікінців наче були байдужі, але українську армію згадували якнайлюбіше.

Тим часом добре вже смерклося. Коли після вечері вийшли ми на подвір'я, скрізь у долині видно по хатах світло. Метушня в большевицькому таборі дійшла вже до краю. Згодом на обрії ліворуч од обозу зачервоніло небо, а далі стало вибухати полум'я. Чулися якісь глухі невиразні вигуки, чи людський лемент, чи, може, лопотіння вогню в большевицькому таборі. Я, професор і господарі, спершись на плетену огорожу невеличкого дворика коло хати, не спускали очей з долини. Враз усі ми здригнулися від одноразового блиску та гуку рушничних пострілів, майже при тій самій дорозі, якою ми сюди йшли. Перед тим було помітно, як невеликий гурт людей, освітлюваний ліхтарем, швидко відійшов від обозу. Після пострілів на тому місці, де стояв цей гурт людей, загорілося темно-червоним полум'ям вогнище. Гнане вітром в різні боки, воно все розросталася та розходилося по землі, неначе горіла трава чи стерня в тому місці, а люди пішли назад до табору. Потім

знявся гамір та вигуки в самому таборі, і через якийсь час заторохкотіли вози дорогою, затупотіли коні, а ще через якусь хвилину цілий большевицький обоз щез у північно-східному напрямі.

Господиня нас умостила на ніч у стодолі, але нам довго не спалося. Обмірковували ми події дня, розуміючи, що у Хвастів знову повернулися денікінці.

Вранці прокинулись від якогось голосіння. Виявилось, що, виїжджаючи вчора з села, большевики розстріляли декількох парубків, захоплених ними в офіцерських одягах. Один з них був з того кутка Офірної, в якому ми притулились, і нашим господарям доводивсь якоюсь ріднею, і плакали за ним і наша господиня, і її дочка. Стрільнина і багаття над дорогою, що ми учора смерком бачили, то був останній час трагедії тих молодих легковажних “царських” офіцерів. Постріляли їх за селом при дорозі, облили трупи нафтою і запалили. Ледве розпізнали їх засмучені родичі...

Поза виром подій

Я і професор простували на Київ. Скрізь по дорогах було зовсім безлюдно. Від станції Мотовилівка ми звернули праворуч до села Мотовилівки. В Мотовилівці жив, як я чув, відомий в околиці повстанський отаман, на прізвище Гончар. Але побачити отамана нам не вдалося: з надходженням “червоних” він кудись пропав.

З Мотовилівки ми долиною річечки надвечір дійшли до села Салтанівки. Смерком ми шукали ночівлі у попа. Попа не було дома, як нам сказали, а без нього впустити не можуть. Учителя теж дома не було, а до селянських хат вночі проситися не хотілося. Коло нас тим часом зібрався гурт парубків. Хтось із них порадив нам піти до школи. Школа стояла пустою, незамкнена ще з часів, як були тут галичани. Хоч там і брудно було, але переночувати все ж можна. З розмов у школі з парубками я побачив, що вони були національно свідомі. Ми не крилися з тим, хто ми такі. Я різко висловився про сучасні звичаї в українському селі, коли, мовляв, своїх, як-не-як, а чільних людей, от хоч би професора політехніки та мене, секретаря Центральної Ради, ніхто й у хату на ніч не запросить.

Мої слова справили велике враження. Хтось із парубків метнувся зразу ж із хати, а через деякий час убіг до хати молодий парубок, добре вдягнений, інтелігентного вигляду. Це, як виявилось, був підстаршина нашої армії з часів Центральної Ради. Скінчив він якусь школу, а тепер, осівши дома, виконує при всіх владах обов'язки сільського писаря. В супроводі парубків пішли ми до садиби цього писаря при українській владі і секретаря сільради при владі советській.

А було то досить далеченько від школи. Дорогою гурт наш зменшився, багато парубків розійшлося по хатах. Прийшли ми до хати пізно вночі, вже всі

там спали, але молодий господар побудив своїх батьків, оповівши, очевидно, кого привів він на ніч, і нас, хоч як нам хотілося спати, все ж затримали, аж доки не наготували якоїсь яечні. Професора умостили в кімнаті, а я таки упросився в столоду.

Вранці ми вирушили, простуючи на станцію Васильків. Довгенько прийшлося йти вздовж річки Стугни, спочатку правим її берегом, а потім, перейшовши мостом, і лівим. Досить низько, майже самим лугом та весь час уздовж лівого берега тягнеться тут прадавній вал. З яких часів та фортифікація, – невідомо ще й досі нашій науці. Чи то з часів Київської Русі, чи, може, й ще давніша, а може, з кам'яної ще доби! Доки випадає нам іти понад валом, зближаємось до нього безпосередньо, і я весь час, забувши про все на світі, йду тим валом, усе шукаючи по землі очима якихось решток старовини, ознак того часу, коли той вал сипали. На жаль, крім зовсім недавніх черепків, нічого не знаходжу.

Йшли ми, очевидно, славетними Васильківськими степами. Очима шукаю на південному сході могил, з якими зв'язано так багато легенд: десь тут має бути Переп'ятове поле з давніми скитськими могилами – Переп'ятом, Переп'ятихою і кількома меншими. Розкопувала їх колись Київська археологічна комісія, а Т. Шевченко, як маляр при цій комісії, залишив нам цікаві рисунки і самих могил перед і після розкопування.

ЗНОВ У ЧЕРВОНИХ

Коло невеликого сільця, через яке вела дорога на станцію, побачили ми двох вершників. Вони нас угледали і пустили коней навзаводи до нас. Після коротких запитань, хто ми та відкіля, повели нас до села. Село, що сховалося між садами, було обсажене червоними. Вели нас якийсь час вулицею, щільно заставленою возами, повними різного домашнього скарбу. На багатьох возах чи коло них сиділи жінки.

Коло однієї хати нас спинили і казали сидіти й чекати дальших розпоряджень. Ця хата була, мабуть, центром околицьного обозу. Хто був старшим у тому гурті людей, що сиділи на подвір'ї, ми не дізналися. Нас доручали стерегти цим людям, і вони нас стерегли. Були то все миколаївські робітники, українці, але між ними було кілька чоловіків цілком селянського типу, типових, як-то кажуть, "таврчан", тобто багатеньких на вигляд хазяїв, – за сучасною термінологією "куркулів", що теж чомусь пішли з червоними.

Особливо зацікавив мене один чорнявий селянин, віком років із тридцять, огрядний, навіть трохи опастий. Лице спокійне, розумне, енергійне; сам мовчазний, але видно, чомусь серед інших поважаний. Посідали ми на призьбі, поскидали свої клунки. Жадного інтересу до наших речей ніхто не виявив. Почалися розмови, звичайно, з запитань: хто, куди та звідкіля. Ми вже з попередньої практики вважали за потрібне не критися з своїми прізвищами та соціальним становищем. Одно тільки непокоїло: як пояснити, коли треба буде,

наш відхід з рук хвастівської групи. Хтось із нас перший сказав, що нас там випустили під час замішання, другий і собі став тієї версії триматися, але голову весь час свердлила думка про те, як виплутуватися, коли виявиться, що це ті ж самі хвастів'яни.

Раз має бути відомо, хто ми, то нема чого критися і з своїми думками та поглядами. Говоримо тільки тоном спокійним, об'єктивно, без критики червоного руху, вороже до доброармії і як свідомі, відповідальні за свої думки українці. Зав'язуються цікаві розмови і гуртові, і діалоги. Чуємо, що десь на півдні Київщини зустрічались вони з українським військом. Обійшлася мирно та зустріч, навіть розмови велися про спільний чин проти денікінців; залишили кількох ранених на лікування в тій околиці, де було українське військо, просячи їх доглядати. З усіх слів просвічує цілковита байдужість до всього, що творить українську культуру, натомість гостра соціальна свідомість себе як трудової верстви. Видно, добре попрацювали большевики на миколаївських заводах задовго перед революцією, бо відчувається у співбесідників не той тільки стихійний, розбурханий, просто звірячий соціальний антагонізм до чужих соціальних верств, а розумніший, менш агресивний та менш сліпий. Хвилинами зовсім забуваю, що знаходжуся серед ворогів, так лагідно й розважливо точаться розмови про війну, революцію і національну справу нашу, українську. Доводжу їм, що національне питання для соціал-демократів – то частина соціального; викладаю програму УСДРП. Освітляю нашу позицію в національному питанні і нашу боротьбу за автономію колись, а тепер за самостійність, як одну з головніших справ сучасної політики, і окресляю вагу цих гасел для нашого українського пролетаріату. Опонують, але не солідно; видно, в їхній партійній освіті вони ніколи з цими питаннями не мали діла. Найбільше в цих розмовах виявив себе отой “тавричанин”. Видно, що сам він якось дійшов до розуміння національного питання, видно, що українська стихія кличе його до оборони, але партійна школа відкрила йому широкі видокруги соціального визволення цілого людства, заступила йому батьківську віру вірою в соціалізм, і просто з натхненням провідника він обороняє свій погляд, що з здійсненням його наступить рай на землі без насильників і поневолених.

Довго так точилися розмови, аж почулося здалеку гудіння літака, що все ближчав і ближчав. Летів понад залізницею, з Києва, досить низько і над нашим селом зробив декілька кругів, повернувся назад. Усі тихо сиділи по своїх місцях, чекаючи, що з того буде. А коли літак щез, то зразу почалася метушня. Наші співбесідники розійшлися в різні боки до гуртів людей, а я та професор залишилися на призьбі самі.

Аж ось над'їхав до садиби вершник, щось оповів своїм, а тоді звернувся до нас з наказом іти разом з ним “до штабу”. Забравши клунки, рушили ми за посланцем. Саме в цей час почулась далека гарматна стрілянина і стрільна почали розриватися над селом. Вершник покликав якогось молодого парубка і доручив йому відвести нас до штабу, що розташований на станції. Сам він кудись поїхав чвалом, очевидно з дальшими наказами. Ішли ми якихось

десять–п'ятнадцять хвилин селом і скрізь зустрічали озброєних людей, що бігли в протилежний від нашого напрямок. Проводир наш пояснив, що надходить денікінський бронепоїзд і що всі йдуть його відбивати. Коли ми підходили вже до самої станції, то стрілянина дійшла до найбільшого напруження. Стріляли вже й гармати червоних з городів, чути було далеку стрілянину кулеметну, але найбільше було гуку від денікінських стрілен, що рвалися просто у нас над головою, скеровані, як видно, якраз на станційний будинок. Не так ті розриви, як можливість того, що на станції нас ждуть наші знайомі з Хвастова, перед якими треба буде виправдуватися за зрушення їхнього наказу, піддала мені думку умовити проводиря вернутись до нашої садиби й перечекати цю стрілянину, бо однаково в штабі тепер не до нас. Парубок на диво швидко згодився з моєю думкою і ми, постоявши трохи під деревами та подивившись, як наші “господарі”, минувши городи, рідким ланцюгом посувались назустріч поїзду, рушили назад до своєї тимчасової домівки.

В садибі було порожньо. Лишився тільки господар із жінкою та дітьми. Почалися розмови з ними. Господареві, як і всім його односельчанам, обридли і денікінці, й червоні. Коли його послухати, то кращого “петлюрівця” і не видумати. Своєрідна то національна свідомість, цілковито практична, матеріалістична; на жаль, тільки трохи запізно прийшла вона ... Тим часом надійшов вечір. Господар закликав нас у хату, і там сіли ми за стіл вечеряти. Стрілянина вже зовсім затихла і нічого не нагадувало недавньої метушні та хвилювання. Повечерявши дуже скромно, ми вже збиралися моститися на ніч, як надворі почувся гомін і тупотіння, і в хату ввійшли величеньким гуртом наші недавні співбесідники. Всі закурені, спітнілі, обвішані кулеметними стрічками, ручни-ми гранатами, кожен з рушницею в руках. Поставивши рушниці під мисником, вони розмістились по лавах і на запрошення хазяїна та нас обсіли й собі стіл з усіх боків. Почалися розмови, на хвилину перервані якимсь дрібним випадком. Я й професор оповіли, що з нами було, а вони почали оповідати, перебиваючи часто один одного, про свою бойову виправу. Оповіли, що з Києва на них наступав бронепоїзд. Хто був на бронепоїзді, – так і невідомо, бо поїзд той досить швидко відійшов назад, але от піхоту, що наступала обабіч поїзда, всю розторожили. Найбарвистіше оповідав “таврчанин”:

– Діти, кадети! Сволоч посилає в бій дітей, що їм ще й молоко на губах не висохло. Оточили ми їх, а вони в плач. Рушниці покидали на землю, збилися в купу, та й роби з ними, що хочеш!

– Ну, й що ж ви з ними зробили? Постріляли? – вирвалось у мене з уст.

У відповідь – жест обурення та презирства:

– Та хіба такі смерті достойні! Налякали та й прогнали! Хіба це враг? От буває такий, що ти його в руках вже тримаєш, а він огризгається і здатися не хоче. Ну, такому й смерті не жалко, він її заслужив. Отакий її достоїн!..

По вечері стомлені червоні почали по одному виходити з хати, а хазяїн вніс зо три великих снопи околоту і почав нам слати постелі на лаві. Лави досить вузькі, і я умовив його стелити на долівці. Так і зробив. Тим часом кінчає

вечеряти останній з червоних. Запитую його про “тавричанина”: хто він такий і яка його роль у них. Оповідіє з надзвичайною, навіть прибільшеною повагою до відсутнього. Каже, що він багатий дуже хазяїн був під Миколаєвом, але все віддав на партію і весь присвятився партійній праці вже здавна.

Дивні Твої діла, Господи! Виходить, справжній “куркуль”!

Коли останній “червоний” вийшов, полягали ми спати. Ні мені, ні професорові не спалось. Не спалось і господареві. Хтось із нас почав розмову, а вже потім, хоч і спати хотілося, то розмови припинити довго не можна було. Господар, як вже згадував, був переконаний “петлюривець”. Знову почав він розпитувати нас про погляди на майбутнє та оповідати про те, що йому судилося пережити мало не з початку самої революції. Найбільше, що мене вразило – ще надзвичайна пошана до особи Петлюри. Я вперше мав нагоду переконатись, як міцні в народних низах почуття потреби мати когось і на землі аналогічного до Бога на небі. Петлюра був для нашого господаря отим намісником Бога тут, на Україні. І саме ім’я Петлюри вимовлялося своєрідно, з ніжністю якоюсь і безмежною повагою. Слухаю оповідань господаря про те, як ціле село, почувши, що Петлюра їхатиме поїздом у Київ після захоплення його нашою армією, оце перед приходом денікінців, кинулось до залізниці і просто спиною поїзда, щоб побачити Петлюру. Ставали на самій колії, вони не пустили поїзда їхати, аж поки не вийшов з вагона Головний Отаман і не сказав їм декілька слів привітання та заспокоєння на майбутнє.

Місяць світить крізь вікна, світло сяє на наших ряднах і сліпить очі, а на підлозі, коло печі, в полотняній одежі сидить наш господар, обхопивши коліна руками, оповідає та оповідає...

Незчувся, як і заснув. Прокинувся, розбуджений стривоженим господарем: – Вставайте! Червоні кудись далі збираються, от-от рушать!

Посхоплювались ми, умилися, зібрались і ждемо своєї долі. Дивно якось! У хату до нас ніхто не заходить, а всі так лаштуються, наче от-от виїдуть справді. Нарешті почали дальші вози рушати, за ними ближчі, а тоді й ті, що коло нашої садиби, теж рушили і все в тому напрямі, що до колії веде. Ми поставали коло вікон і дивимось надвір, не дуже до шибок наближаючись, щоб нас не видно було. Враз серце у мене йокнуло: до садиби чвалом надбіг на білому коні вчорашній наш знайомий вершник, що затримав нас під селом, а потім по нас із штабу приїздив. З вулиці гукнув до “тавричанина”, що мостив серед подвір’я свого воза:

– А де арештовані?

– Пішли собі, я їх відпустив, – гукнув наш “тавричанин” і ще й махнув рукою в протилежний бік тому, куди їхали вози. Гукнув і подивився, наче посміхаючись, на вікна нашої хати. Я й професор відскочили від вікон і посідали на лаві рядком, поглядаючи один на одного. Як зачули, що й з нашого подвір’я виїздять вози, знову поприлипали до вікон. На возах сиділи майже всі наші вчорашні співбесідники і ні один з них у наш бік і не глянув. Незабаром прийшов у хату господар і з співчуттям до нашого хвилювання та з захопленням із

шляхетности “таврчанина” дав нам поспідати, а згодом запропонував провести нас на ту стежку, що веде в бік Глевахи та Боярки.

На прощання радив нам оддалік триматися від залізниці:

– Ліпше десь трохи зблудити, ніж знову ще натрапити на цих харцизів.

Так ми й пішли. Праворуч, здаля, видно було Васильків, а ліворуч, на гряді маячила під бором залізняця. Перетяли Васильківський шлях до станції й пішли собі степом на Глеваху. Може, через яку годину наблизились до громадки могил. Були то Переп'ят з Переп'ятихою... Стерня кругом була подекуди покопана, і де-не-де виднілися й невеличкі горбики свіжонасипаної землі. Чи не тут-то вчора оборонялись оті “діти”-“кадети” від наших співбесідників?!

Походили ми трохи по полю, оглянули могили та й пішли собі помаленьку, мовчки, думаючи кожний про своє. Дорогою відпочивали, підкріплялися і тільки надвечір уже, пройшовши якийсь час бором, вийшли знову на залізницю. Здаля бачили вершників, що поспішали кудись у бік Василькова, а як уже сутеніло, прийшли до станції. Виявилося – Боярка. Отже, Глеваху минули ми якось стороною. На станції багато денікінців. Один звернувся до нас і зажадав “пред'явлення документів”. Показали. Першим показав я той, про який мова була на “суді”, під Хвастовом. Правду казав “член ревтрибуналу”! Документ виявився досконалим, і денікінці навіть чемненько до картуза рукою доторкались. Професорові теж все добре про-йшло. На ніч пішли ми до знаної мені, але незнайомої родини. Була собі така панна одна, що працювала зі мною разом в “Госіздат”-і, дочка боярського залізничника. Вирушаючи в подорож з Києва я, на всякий випадок, запасся у багатьох моїх знайомих дозволом звернутися до їхніх родичів поза Києвом, на можливих моїх шляхах, і прохав, щоб особисто попередили їх про таку можливість. Так тут і трапилось. Тільки назвав я себе, як були ми з професором вітані, як родичі... Прийшлося оповісти господарям про наші останні пригоди, а вони розповіли, що тут у Боярці робиться.

Червоних тут не було, але денікінці з переляку чи з чого іншого почали бити небагатьох тутешніх жидів. З обуренням і з огидою оповів нам господар про бузувірські сцени, які відбувалися на станції і свідком одної з яких він був. Денікінські офіцери примусили битям повіситися на станційному ліхтарі старенького жида. Мусів, бідний, сам драбину до ліхтаря підставляти, шнура за перекладину на ліхтарі чіпляти і з драбини скакати...

На другий день дачним поїздом прибули ми до Києва.

ПОДОРОЖ НА ДІН ВОСЕНИ 1919 РОКУ

Вернувшись із Кам'янця до Києва під окупацію Добровольчої армії і оповівши президії нашої організації про все, що я там бачив і чув, я з притиском переказав просьбу чи директиву Симона Васильовича Петлюри, щоб ми вислали когось якнайшвидше на Дін до “Всевеликого Війська Донського” і там оповіли ліберальнішим діячам про те, що робиться у нас, на Україні.

Ми мали б доводити їм, що їхня підтримка Денікініади рано чи пізно, а обернеться проти них, і тоді вони самі на себе нарікатимуть, що також і через них завалено було нашу державність.

Довго ми радились, довго розважали, кому б туди їхати, а тим часом життя точилося в тих рамках, на які дозволяв цей дивовижний режим. Денікінська влада у Києві не чіплялася до наших культурних та наукових установ. Існували гімназії, існувала й Академія наук. Закладено в Києві якусь поважнішого типу Педагогічну раду чи Педагогічне товариство, яке на всі звернення з провінції, і далекої й близької, бралось організувати педагогічний склад для всякого роду середніх шкіл, що їх свідоміші селяни скрізь закладали. В цьому Педагогічному товаристві для окремих учителів визначали ставки, які мало давати село натурою кожному з закликаних до себе педагогів. Докладно оповів мені про це дуже симпатичний учитель Бакалинський, з яким я одного дня ходив до Баришполя, де учителювали і моя жінка, й моя старша сестра Галя.

Бакалинський саме йшов тоді до м. Воронькова, за Баришполем, де селяни захотіли організувати в себе реальну школу. Оповів він мені, між іншим, що майже в кожному містечку, коли їхати на Полтаву з Києва, вже існують гімназії. Правда, він знав тільки, що діялося в ближчому районі, але от і в Баришполі, і в Баришівці, і в Березані, і в Яготині, і в Ковалівці, близько нашої Кононівки, вже такі різні середні школи існували.

Досить багато часу уплило, а ми все ніяк не спромоглися вибрати з-поміж себе делегацію до Донського Круга. Тим часом все йшло помаленьку. Я учителював у Першій українській гімназії і працював у Книгоспілці як редактор перекладної популярної літератури. Заходив частенько до Сільськогосподарського наукового комітету України, беручи уділ у працях деяких термінологічних комісій. Там панував Олександр Алоїзович Яната, даючи скрізь ініціативу та заохочуючи людей до праці.

Політичні діячі збиралися в Академії наук, звичайно у Сергія Олександровича. До нашої організації увіходило по декілька осіб майже з кожної української установи. А установи ці робили своє діло. Виходили українські газети, що з них "Робітник" був мені найближчим, у якому я навіть умістив кілька уривків з переказів своїх вражень з подорожі до Кам'янця. В цей час до нас, соціал-демократів, здається, завдяки заходам Валентина Васильовича Садовського, наблизився був Давид Осипович Заславський, який, у свою чергу, таки неабияк впливав на Валентина Садовського. Садовський редагував "Робітника" і містив там статті Заславського. А той настроений був так гостро проти большевиків, що впадав у протилежну крайність і часто доходив до визнання денікінської влади. Написав був якимось і Садовський такого змісту статтю, що наші в Кам'янці постановили виключити його з партії за угодовську до окупанта позицію.

Одного дня зранку ціле місто було стурбоване артилерійською стріляниною. Серед денікінців почалася просто паніка, як мені тоді здавалося, – зовсім безпідставно. Але пізніше виявилось, що до Києва наблизилася з півночі

большевицькі військові відділи і вдерлися навіть на Лук'янівку та Шулявку. Були це, мабуть, ті самі большевики, що з Миколаєва пробилися, в чііх руках і я побував, як з Кам'янця вертався. Чулася часами й рушнична стрілянина. Я весь цей час просидів дома, в хаті, а що кулі падали на дах, то під час інтенсивної стрілянини я кидав своє шевство, яким я з нудьги займався, і вискакував на наше подвір'я, власне, невеличкий садок, що виходив на Благівіщенську вулицю. Я притулявся щільно до стіни великого, щось п'ятиповерхового, дому співака Каміонського. Цей дім захищав наше подвір'я з боку Шулявки. Приєднувались до мене члени родини Требінських та хто був тоді там з наших.

Забігав до мене і мій приятель Олександр Гаврилович Алешо, що жив недалеко нас на протилежному боці вулиці, ближче до Паньківської. Навідувався і я до нього, їхній будинок не мав такої охорони, як ми мали від дому Каміонського, і коли я після обіду заскочив до Алеша, то застав у хаті великий переполох. Улетів до них у мешкання набій большевицької тридюймовки і попав у шафу з одежею, і там розірвався. Якось чудно вийшло, що не дуже велика руйнація з того постала; одежу всю було знищено, подерто на лахміття, ну, звичайно, шафу теж, але загалом усе інше було ціле, а головне, цілими залишилися мешканці, і Алешо, і жінка, і синок. Другого дня все заспокоїлось у місті, та виявилось, що поки відбито було наступ червоних, усі денікінські важливіші інституції кинули Київ і перевезлися до Дарниці. Та найкумедніше в наших колах було те, що й Давид Осипович Заславський з переляку втік був до Дарниці...

Нарешті у нас все з'ясувалося. Ухвалили їхати Олександрові Хомичу Саліковському та мені. Назбирали ми відомостей про тамошніх людей, подіставали рекомендації до багатьох з них, хоч найголовніші зв'язки дав Сергій Олександрович Єфремов, який віддавна і добре знався з головою Донського Круга Харламовим. Саліковський, що задовго до війни та революції перебував у Ростові-на-Дону, редагуючи там газету "Приазовський Край", теж підготувався до того, щоб нав'язати, як приїдемо, старі зв'язки з тамошніми людьми. Головною особою, на яку ми поклали надії в улаштуванні нашого щоденного життя та харчу, був тамошний представник "Дніпросоюзу", латиш сам з походження, але оженений з українкою, киянкою.

Отож одного дня нарешті ми виїхали. Не знаю вже чому, але поїхали ми не через Полтаву, а Московсько-Києво-Воронізькою залізницею на Круті, Бахмач, Суми та Харків. Їхалося вельми погано. Жадних пасажирських вагонів не було, а самі тільки товарові, в яких про опал і думати не приходилося. До Крутих ми доїхали добре, а відтіля й далі – то була і мука, й комедія. Як тільки бракувало води в паротязі, – пасажирів мали вилазити, ставати шерогом та передавати відро з водою, що його наливали коло водокачки, а паротяз чомусь не міг під'їхати до неї. Таке саме було, коли не ставало палива, і ми мусіли таким самим шерогом передавати сусід сусідові таки добре важенькі поліна. Мерзли весь час, цокотіли зубами й курили, курили, хто що мав. А втім, більше було веселого, як сумного. Пам'ятаю, десь біля Харкова

чи за ним до нашого вагона вліз товстий та ще й дуже тепло одягнений дядько того типу, що звали їх “тавричанами”. Що у нього було ближче до тіла надягнене, я якось чи забув, чи просто не спостеріг, а зверху на ньому була якась дуже вже облізла панська, з оленьчої шкіри, “доха”, підперезана якимсь ремнем, а на голові харківська шапка з навушниками. Притяг він з собою до вагона декілька мішків і, розсівшись на них, а іншими обставившись навколо, почав жалітися на своє життя, на повсякчасні свої турботи. З великим гумором оповідав про це іншим подорожнім. А було їх не так вже й багато, так душ, може, з десяток чи п'ятнадцять, з них декілька в офіцерській денікінській уніформі. Я його слова ловив просто як золото, що сипалося з його уст, як з рогу достатку за грецькою мітологією. Справа в тому, що цьому дядькові не повезло на якійсь спекуляції; його обдурили, як він був певний, але, видно, це шахрайство закон не вважав за злочин. Все полягало в тому, що він продешевив, і то, на його думку, дуже здорово. І от всі думки його пішли в бік роздумувань на тему державної безпеки тих різних валют, які тоді по руках ходили. Найбільш у печінках йому були “колокольчики” – так називали тоді гроші, пускані в обіг денікінською владою. Дядько сам себе розжалював і, мало не плачучи, на весь вагон кричав, що, мовляв, – “немає порядку”.

– Приходять одні, забирають у тебе сало, борошно, і дають тобі такі гроші, що як другі прийдуть, то вже їх і брати не хочуть. Я тут маю тих грошей, і не знаю, що вже з ними робити. Ніхто їх не хоче брати. Дають тобі нові оці “колокольчики”, а забирають у тебе сало, цукор. Все беруть, а дають... тьху, – полову! Нет, – кричав він, – не буде порядку, поки не настане наша влада. Тоді ми будемо сипати бомажки, а брати, що нам потрібно. Я не кажу: наша – українська влада. Мені всьо равно, аби тільки влада була местна, значить – наша, то ще якось би жилося. А так – то пропадом попропадаєм!..

Усі у вагоні реготали, і ніхто абсолютно не звернув уваги, що, власне, то була правдивіша, ніж якісь проклямації, пропаганда самостійництва. Я інколи просто потерпав за цього дядька. Ну, що як якийсь офіцер, може, з “освагу”, догадається відвести його до своєї “черезвичайки”... Але поїзд їхав собі далі, зупинявся на станціях і знову їхав. Нікому й на думку не спадало утихомирювати цього пропагандиста за “местну влада”.

Я був колись у Ростові, здається, 1911 року, коли їхав з Хв. Вовком на Кубань, отже щось залишилося в пам'яті від того кількаденного перебування там. Тепер, в останніх днях жовтня 1919 року*, він мав зовсім такий самий вигляд. Було якось порожньо скрізь: мало людей на вулицях, мало і візників. Найчастіше зустрічалися люди у військовій уніформі, хоч і досить фантастичній, мішаній. Видно було, що регулярної армії обмаль. Може вона десь і є, може все краще одягнене та озброєне пішло з Мамонтовим у “рейд”, про який тут всі говорили й покладали на нього великі надії. Але то, мабуть, були тільки слова, і слова порожні. По всіх станціях, де ми зупинялись, мало

.....

* 31 жовтня 1919 року, згідно печатки на паспорті, поставленій в Ростові-на-Дону. – Л. Ч.

не від самого Харкова, була сила отакого самого війська, як і тут, у Ростові. Інколи мені приходила думка, що люди ці, абияк одягнені й озброєні, тікають з фронту; одні з українського, інші – з большевицького. Вражала особливо кількість кубанських козаків, що з мішками та мішечками вештались по станціях, вибираючи зручніші їм поїзди, але якось не поспішаючи і не тиснучись до вагонів. Хоч видно було, що це все самочинно робиться, без плину, даного згори, та все ж якась закономірність у цьому пересовуванні людських мас таки була. Було то, певно, розчарування й бажання десь вислизнути убік від керованих людських громад і десь собі потихеньку “ушитись”. Особливо на ці думки наводили саме кубанці.

В Ростові ми найшли того дніпросоюзівського контрагента. Прийняли нас без великого ентузіазму, але з хати не викинули, а примостили, правда, абиде і аби на чому. Господар не ховав свого песимізму і цим сердив господню, свою жінку. Крім нас, у них ще були сторонні люди, які в своїх справах ходили кудись щодня. Тільки надвечір мешкання заповнювалося такими, як і ми, “гістьми”. Була між ними одна гарненька молода ще пані, яка, хоч і зажурена думками про майбутнє, все-таки намагалася й сьогодні якось повеселитись чи взагалі розважитись. Вона, щоб не бути тягарем, узялась помагати дітям хазяйським щось у науці. Власне, з нею однією нам прийшлося трохи більше стикатися й говорити. Була вона десь із Московщини, приїхала сюди, в спасенний край. А тепер і тут почало відчуватися те, що її з дому, десь там на півночі, вигнало...

Ходячи до місті без жадного діла, поки Олександр Хомич своїх давніх знайомих розшукував, зустрів я на вулиці якогось офіцера з спеціальним значком якимсь. Поглянувши на мене уважніше раз і другий, він підійшов до мене чи, може, навіть догнав, і назвав моє прізвище. Із здивуванням дививсь я на нього, не пізнаючи ніяк, зрештою він назвав себе. Це Лук'янів, молодий старшина, українець, що за Центральної ради був у Києві в оточенні Міхновського. Був причетний до формування Полуботківського полку, потім, за Скоропадського, якусь ролю відігравав, але я його чомусь зовсім забув або й просто ніколи не зауважував, а мене він пізнав. Почав згадувати спільних знайомих, і недавніх, і давніх. Виявилось, він був перед війною у Варшавському університеті і разом з ним у перші роки війни переїхав до Ростова. Знав добре Олесіюка, Тимофія Гнатовича, і, напевно, від нього мав і до мене якесь прихильне почуття. Признався відразу, що працює в “Освагу”, що має тут близьких, бо оженився ще за війни з дочкою тутешнього “заводчика” (кінські заводи для армії) і взагалі живе непогано, аби жити і не пропасти за чужу справу. Оповідав мені багато про тутешні події і повів, зрештою, до того будинку, де денікінські офіцери забили голову Кубанської ради Рябовола. Зупинявсь і докладно оповідав, показуючи, де стояв чи йшов Рябовів, відкіля вийшли убивці й куди потім тікали. Видно з усього, Лук'янів був свідомий патріот, але вже розмагнічений, що намагався тільки живим зі всієї революції вийти. Був добре поінформований у всьому і міг багато оповісти, але не мав часу і швидко зник. Так я його більш і не бачив...

Олександр Хомич після своїх мандрів прийшов додому пригнічений. Виявилось, що, “мамонтівський рейд” вже “видихавсь”, і нам тут довго засиджуватись не випадає.

Другого дня поїхали ми до Новочеркаського. Знайшли легко мешкання Харламова, але його не застали, а тільки, завоювавши прихильність його жінки оповіданнями про Київ, про спільних знайомих, добились, що вона призначила нам годину, коли можна й де можна зловити Харламова...

Зловити зловили, а толку ніякого добитись не могли: все в його голові було заповнено невдачею на фронті. Коли ми сказали йому про мету нашого приїзду, про потребу порозуміння з політично значущими, демократично настрояними проводирями козацькими, то він зовсім не виявив жадної цікавості і порадив нам розшукати його заступника, впливового козацького політика Агеєва, який, можливо, щось нам допоможе та організує якісь побачення. Але... видно, що його нічого, з чим ми приїхали, не цікавить. Чи взагалі, чи тепер – важко було зрозуміти...

З Агеєвим пощастило поговорити більше й докладніше, але надії, що ми зможемо щось зробити, у нього не було. Вважав за корисне взаємно поінформуватися. Може, колись знайомство наше з ними до чогось і доведе, а тепер – ні до чого. Правда, Агеєв повів нас на засідання Донського Круга, познайомив з одним із лівих і видатних членів Президії, з Гнілорибовим, хоч і той не виявив ніякого задоволення з нашого приїзду. Мені часом видавалося, що у них більше песимізму, ніж у нас, у Києві та в Кам'янці. Цікаво було довідатися від Гнілорибова, що з Катеринодара приїхала делегація з трьох кубанців, яка так само хотіла б переговорити з Харламовим та з іншими лівими діячами про спільні справи і про можливість боротьби проти реакційних стремлень єдинеделітського командування. Зійшлися ми разом увечері у “Воєнному собранні” на вечерю. Було нас шестеро: Агеєв, ми двоє і троє кубанців. Головою кубанської делегації був високий, середнього віку, гарний, типовий козак на прізвище Білашов, очевидно, колись просто Білаш. В окремому кабінеті за досить скромною вечерею оповіли ми про наші болі та біди у Києві. Розповів багато цікавого й Білашов, але все його цікаве було дуже сумне. Кубанці з дня на день чекали розгону Покровським Кубанської ради і страшенно турбувалися, що буде в тому випадку, коли денікінці розженуть раду, і самі загинуть, як надійде катастрофа. Ненависть до денікінців була величезна, хоч сам Білашов не був таким уже самостійником, як от ми. Все у нього залежало, як здається, тільки від соціального курсу денікінського командування. Національна українська ідея була йому мало зрозуміла. Він взагалі був досить лівий, але не настільки, щоб ждати большевиків і не настільки правий, щоб ждати беззастережно відновлення царської Росії. Був то козацький умовний самостійник, який би пішов, мабуть, на федерацію, але бачив, що тепер немає з ким про це говорити. Він, між іншим, пояснив мені отой рух козаків по залізниці; він казав, що козаки не хочуть обороняти режиму Денікіна, а волять вертатись додому, і вже там, на Кубані, оборонятись від комуністів. Оповів також, що

у них добрі стосунки з черкесами та з іншими народами Північного Кавказу, і що оборона Кубані буде їх спільною справою. Білашов теж хотів побачитися з Харламовим і все намовляв Агеєва, щоб той звів їхню делегацію з ним. Обмінявшись отак інформаціями, ми й розійшлися з тим, щоб через день знову зійтися і вже остаточно зробити висновки з тієї ситуації, яка з наших спільних інформацій виявилася на майбутнє.

Коли ми через день зійшлися в тому ж таки “Воєнному собранні”, в тому ж самому кабінеті та замовили вечерю, Білашов подав нам дуже важливу вістку. З Катеринодара прибув гонець від Кубанської ради, яка сповіщала, що генерал Покровський оточив вірними йому добрармійськими частинами раду під час її засідання й арештував, а пізніше наказав повісити на майдані делегата Ради для переговорів з гірськими народами Північного Кавказу – священика Калабухова.

Білашов, як виявилось, таки зустрівся був учора з Харламовим, але той нічого йому ні порадив, ні пообіцяв. Так само, як і з нами, був дуже ввічливий, але, очевидно, безпорадний щось зробити, щоб якимось вплинути на керівні кола денікінців... Білашов, отже, прийшов до висновку, що їхній делегації нічого далі сидіти в Новочеркаському, і що вони думають завтра вертатися додому. Що буде, то буде, тільки видно, що донські козаки безсилі, так само, як і вони, і що денікінське військо – то не поміч їм, а тільки перешкода. Та, видно, не було єдності між козаками; в кожному війську всередині існували різні течії, які тягнули в різні боки, і тим оборону проти чужого насильника організувати ніяк не можна було...

Коли ми сиділи отак і розмовляли, увійшов до кімнати той чоловік, що нам подавав вечерю, і щось тихенько на вухо почав стурбовано оповідати Агеєву. Оповів і вийшов швиденько з кімнати. Тоді Агеєв звернувся до кубанців і сказав їм голосно, що нам тут загрожує небезпека. Про наше тут перебування довідались денікінські офіцери і збираються зробити над нами якесь насильство. Прийшлося розходитись чи, власне, тікати. Агеєв, який знав добре розклад цього “Собрання”, обміркував з козаками ситуацію, і ті, повиймавши з кишень револьвери, помалу, вдивляючись в не дуже ясно освітлений коридор, наче прилипаючи животами та спинами до стін, почали посуватися до виходу в бік, вказаний Агеєвим. У сусідніх залах було чути голосні вигуки та співи, а чи нам щось справді загрозувало, так і не було з'ясовано. Тихенько посовуючись по під стінами коридору, добрались ми до вихідних дверей і опинились на вулиці. Так само обережно повернули в якісь темні вулиці та завулки і там уже, розпрощавшись, розійшлися хто куди мав іти. Ми з Саліковським повільно рушили до вокзалу з тим, щоб до Новочеркаського більш не вертатися. Та видно було, що й на Кубань їхати немає ніякої рації. Днів через два я все-таки знову навідався до Новочеркаського, щоб остаточно, в побаченні вдвійку з Агеєвим, вияснити ситуацію. Мені просто хотілося переконатися в розмові з ним без жадних свідків, як він дивиться на перебіг подій і яким передбачає дальший розвиток їх. З Агеєвим ми в той приїзд довгенько говорили. Він, виявилось, був учитель

у якійсь тутешній школі, гімназії чи кадетському корпусі – вже не пам'ятаю. Це була досить культурна людина. Він писав статті політичного змісту, досить відважні формою і цілком по-літературному складені. Декілька з них він перечитав мені, і мені ясно стало, чому його так не люблять денікінці. В цих статтях була різка, часто в дотепних, гумористичних формах висловлена критика внутрішньої політики Добрармії, яка, спираючись на збірні рештки прихильників старого режиму, провадить справу боротьби проти червоних до невдачі, а головне, веде до загину конструктивні сили і намагання тих народів та станів, які, зрештою, могли б якось оборонитись, коли б не було тієї розкладеної сили, що її являє собою денікініяда. Але в усіх статтях, поза критикою Добрармії, не було або було дуже мало конструктивного, що протиставлялося б існуючому режимові. Багато тутешніх консервативних елементів вважали Агеєва за прихильника большевиків, але, на моє глибоке переконання, він таким не був. Просто, він сам не був вельми освічений і, головне, талановитий в тому напрямку, щоб з'єднати навкруги себе опозицію та стати її лідером. А може, козацьке суспільство було політично мало розвинене і неконсолідоване, щоб згуртуватись коло нього. Була в Агеєва тому якась резигнація, відчай, які, може, й виявлялись інколи у висловах, що їх ворожі люди могли вважати за симпатію до тих, хто має прийти після “добровольців”. Воно завжди так виходить: легше лаяти тих, які тепер тебе гнітять і роздратовують своєю нездібністю вести справу. Тоді зменшується напруження, скероване до того, хто цю нездібність, цю безнадійність правителів має використати. Пізніше я чув, що Агеєв, таки справді, так огірчений був Добрармією, що не тікав з Дону, а так там і лишився.

Пізно увечері пішов я на вокзал, щоб їхати до Ростова. Взяв квитка і чекав поїзда. У цей час прийшов з Ростова спеціальний поїзд, який привіз Врангеля, як мені довелося чути на вокзалі від людей. З якимсь чудним почуттям дививсь я здалека на гурт військових, між якими був і Врангель, як вони йшли з вокзалу до авт. Було якось тоскно на душі, відчувалося, що все навкруги валиться і з якоюсь неминучістю йде до загибелі всього того, що в нормальних європейських умовах розвитку народів могло б протиставитись і тому, що тут ото в особі Врангеля паношиться, і тому крайньому, теж бруталному й некультурному, що має замінити оцих дурних і злих правителів. Весь час згадувалось обличчя Білашова і його товаришів, що з відчаєм якимсь і злістю поїхали додому, розчарувавшись, як видно, і в Харламових, і в Агеєвих. А чи ж у них краще?..

Другого дня ходили ми з Олександром Хомичем до його давнього приятеля, здається, Горфмана, представника якоїсь групи культурних місцевих жидівських комерційних кіл. В багато обставленій конторі, де ніякої праці, з огляду на настрої суспільства, не провадилось, посиділи ми з Олександром Хомичем, розмовляючи про давнє минуле, коли Саліковський був тут редактором, і про те, що тепер робиться, до чого розумно й песимістично придивлялися жидівські “буржуї”. Хоч вони тепер і “не у дел”, але, звичайно, вони найбільше поінформовані. Горфман сказав, що катастрофа наближається надзвичайно швидко. Радив нам швидше їхати, бо вже поразки денікінців треба чекати просто цими днями.

Увечері пішли ми з Олександром Хомичем до одного з найбагатших і найвпливовіших представників того самого гурту жидівських капіталістів. Він керував акціонерною фабрикою тютюну та цигарок, здається, Асмолова. Розкішне мешкання, багато вбрані пані й пани вітали Олександра Хомича щиро й радісно. Видно, справді з його особою тут, у Ростові, було зв'язано багато й політичних, і громадських, та, певно, й господарських справ. Певно, газета "Приазовський Край" була субсидійована саме цими колами, які оце тепер зібралися привітати нас та попрощатися напередодні якихось величезних змін. "Пір во время чуми" – весь час лізло мені в голову. Розкішна, як на наші часи, вечеря з добрими винами, першогоякісним коньяком, і теплі, зичливі слова... Присиділи ми довгенько в розмовах із сусідами та за випиванням попереджених промовами бокалів вина, а після вечері – за повільним смоктанням з чарочок коньяку і закушуванням випитого, на моє здивування, шматочками груші дюшес, соковитої та м'якої. На прощання хазяїн, мабуть, побачивши, що я кручу цигарку з якогось мізерного тютюну, запросив нас відвідати його фабрику другого дня, десь коло полудня, і пообіцяв почастувати таким тютюном, якого я, певно, давно не бачив.

Так ми й зробили. Побували на фабриці, по якій обвів нас хазяїн чи директор, і я вперше побачив усе, що переходить тютюн, поки не вийде у вигляді цигарок. Цікава фабрика з удосконаленими машинами, коло яких робітниці тільки стоять чи сидять, коригуючи роботу машин. Нарешті, обдивившись усе, пішли, діставши від директора по величезній пачці цигарок усіх гатунків з найрізномірнішими назвами.

Коли ми другого дня пішли з нашими речами до вокзалу, то дізналися, що в напрямі на Харків ніякого регулярного руху вже немає. Ходили тільки випадкові поїзди часто досить великого складу вагонів, і то майже зовсім порожніх. Видно було, що вагони скеровано для евакуації людей чи товарів з півночі на південь. Зрештою трапився якийсь поїзд, звичайно, з товарових, дуже забруднених вагонів. Майже у всіх цих вагонах перевозили коней, і тепер у них по кісточки було мерзлого кізяка, змішаного з соломою. Доїхавши до Харкова, ми довідалися, що на Полтаву чомусь поїздів немає, а є ще таке саме нерегулярне сполучення тільки з Кременчуком, відкіля ще – з Ромоданом. Поїхали до Ромодану, а там через якийсь час поїздом, теж майже порожнім, рушили на Київ. Я вважав нашу подорож зовсім невдалою. Нічого ми не зробили, нічого нікому не сказали й ні на що не вплинули. Попали в такий час, коли вже людям було не до нас, і коли люди з нами хоча й говорили, та в кожного з наших співбесідників снувалися в голові свої думки і на лицях відбивалися свої турботи.

Нічого було, здавалось мені, поспішати до Києва і тому постановив я спитися на станції Кононівка й побути, скільки пощастить мати часу, дома в своїй сім'ї. Коли доїхали до Кононівки, я розпрощався з Саліковським і вискочив з вагона. На пероні вгледів брата Івашка, що в час виїзду нашого з Києва був там і ніякого бажання тоді не висловлював поїхати до Кононівки. Здивувався я й зразу ж почав розпитувати про причину його приїзду. Вивилося,

в Києві незабаром після нашого виїзду почалися репресії на українців. Дуже багато людей було поарештовано, а між ними й Івашка. Тільки заходами Єфремова пощастило йому визволитись, і на пораду таки ж Єфремова він поїхав до Кононівки, щоб, коли вдасться, перепинити мене й затримати на якийсь час. У Києві вже всі відчували, що дні денікінської влади пораховані. А восени то мухи злі, і от розлючені денікінці багато зла нарobili і, певно, ще й тепер роблять. Оповів мені Івашко про численні розстріли українців. Особливо мене вразив розстріл Компанійця, одного з найприємніших ентузіастів нашої визвольної боротьби. Про нього варто десь окремо сказати, бо він вартий того, щоб пам'ять про нього залишилася в писаних документах нашої доби.

Сумний їхав я з Івашком до села і довго-довго не міг якось примиритися з смертю Компанійця. Івашко не міг мені детально всього оповісти, бо тільки чув його прізвище як розстріляного, а хто він був, Івашко зовсім не знав. У Кононівці, як зокрема і в нашому домі, настрої були сумні й тривожні. Ніхто за денікінською владою не журився, а всі журилися за тим, що з якими настроями й тенденціями придуть червоні. Багато селян, бачивши мене, як я їхав із станції, а інші, почувши про мій приїзд, приходили до нас гуртами, бажаючи довідатися, що там чути, де я був. А де я був, то вони знали вже від самого Івашкового приїзду з Києва.

Цікаво було спостерігати, як кожна влада, яка тільки не створювалася з самого початку революції, швидко сприкрювалася селянам, і вони ждали хоч би й гіршої, та іншої. Звичайно, кожна влада мала своїх прихильників серед різномірної громади селян. Були між ними симпатичні й червоних, і білих, і українців. Звичайно, у Кононівці останніх було найбільше. Веселих хвилин зазнав я, коли до нас прийшов приятель нашої родини, багатенький дядько Андрій Боровик. Він не крився з тим, що все-таки за царя було краще, як за революції, і він ждав, як видно, денікінців, які встановлять таку владу, що заведе "порядок". І от яке ждало його розчарування. Він з природним гумором, збільшеним цього разу, як і частенько перед тим, самогоном, оповідав під регіт присутніх односельчан про випадок, який стався з ним. Як прийшли в село денікінці, ще восени, коли йшли з півдня на Київ, він вийшов на вулицю в празниковому настрої і в празниковому одязі. "І от подумайте, – казав він, – я гадав, що це старий режим вертається, а вони з мене серед вулиці чоботи здерли...". Чобіт то йому, при його достатках, певно, не було вже так дуже шкода, але цей факт весь його склад думок і надій перевернув шкереберть. І він тепер не знав, чого й від кого ждати й на кого можна надії покладати... В таких балачках гуртових минуло два дні чи, може, трохи більше. Одного вечора прийшло до нас гуртом кілька наших найближчих приятелів з кононівчан. Почали вони оповідати, що з північного заходу насуваються червоні. Переповідали чутки про те, що вже Прилуку оточили, мабуть, і Пирятин здобули, а в нас будуть десь завтра, може вдень, а може вранці. Радили мені не лишатися в Кононівці, а йти кудись. Доводили, що десь у дорозі, при зустрічі з червоними, сказати б, на неутральному ґрунті, легше буде приховати своє поміщицьке походження. І я цілком з ними

згоджувався, і зразу ж постановив удосвіта вийти з Кононівки. Мама дуже турбувалась, але теж згодилася з тим, що дядьки мають рацію. Згодилася мама і з тим, що й Івашкові краще йти зі мною, і тільки клопоталася про те, щоб ми не запізно з дому вийшли...

Другого дня вранці ми з братом встали раненько і, ще як тільки сіріло, вийшли з дому й попростували до залізниці так, щоб не через село йти, а левадами. В ранішній тиші чути було деякі далекі-далекі гарматні стріли в бік Пирятина, і здавалося, навіть якоїсь заграви далекої було видно червінь. Було досить зимно, але ми шли швидким кроком, так що не мерзли. Вийшли на колію і, йдучи між рейками по шпалах, досить швидко минали будку за будкою, простуючи на Черняхівський роз'їзд, а потім на Яготин. Жаден поїзд нас не догнав і назустріч нам не їхав. Рух, видно, завмер цілковито. Десь коло півдня наблизились ми до Яготина і вже здалеку помітили на Яготинській станції рух людей в солдатських шинелях, а коли зовсім наблизились, то побачили, що то вже були червоні... Документ я мав добрий – посвідчення з гімназії, де я вчив у Києві, про те, що я через домашні обставини, тобто, хворобу моєї жінки, їду на якийсь там час до села і що маю вернутися якогось там дня. Брат Івашко мав документ теж із тієї гімназії, де він учився. Отже, коли до нас підійшло коло самої станції декілька червоноармійців з запитами, хто ми, відкіля й куди, то побачивши наші документи, дуже легко відчепилися від нас і, збайдужівши, пішли в різні боки. Тільки один, більш підозріливий, пішов назирці за нами, і коли ми забралися до якогось заїзду чи пивної, то й він через якийсь час зайшов туди і все позирав у наш бік. Взявши чаю, ми з братом дістали з дорожніх мішків свій харч і почали підкріплятися. Я для спокою гукнув на нашого недовірливого провожатого і запросив його разом з нами підкріпитися, висловлюючи здогад, що, певно, їм у походах та переходах скрутненько з харчами буває. Той охоче до нас підсів, і так ми за чаєм та їжею трохи його освоїли. Розпитує, куди ми їдемо. Я кажу, що до Києва, бо і так задержались, бо поїзди вже кілька день не ходили, а пішки небезпечно було йти, доки денікінці скрізь вешталася... Тоді він каже, що нам би треба було б тут перечекати, бо хто його знає, що там, у напрямі Києва, робиться. Він знає тільки, що їхня частина перша до колії дійшла, але денікінці ще можуть бути в Переяславі і далі там до Києва. Я з ним згодився, але казав, що тяжко нам тут десь пристроїтись, бо ж війська багато їхнього тут найшло, а що в мене на Переяславському роз'їзді є приятель помічником начальника станції, то я вже там якось улаштуюся, та й приятель оборонить, якби хтось присікався... Це переконало його, і після чаювання він повів нас у бік Переяслава, стрибаючи з нами по шпалах, і довів до самого мосту через Супій. Далі показав нам, що міст підірваний ними тільки з лівого боку, так що, тримаючись правого, ми без перепон перейдемо річку. Розпрощались ми по-приятельському, ще й руки потрясли один одному, і пішли з братом, обережно ступаючи та розглядаючи під ногами дорогу.

Перейшовши міст, надумали ми дуже не поспішати. Ззаду вже все у нас добре скінчилося, а от що нас чекає спереду?... Отож, поволеньки ступаючи через одну

шпалу, помаленьку посувались ми і, тільки вже як почало сонце сідати, добралися до Переяславської станції, тобто до і так званого Переяславського роз'їзду.

Там вже здалеку ми помітили на пероні гурт людей, що спокійно стояли, приглядаючись до нас. Були то місцеві дядьки. Коли ми наблизились до них, то всі вони гуртом враз заговорили, питаючи, відкіля нас Бог несе.

– З Яготина, – кажу.

– А що там робиться? Чи там дійсно красніє?..

– Та “красніє”, – кажу.

– А що вони, з зіздами чи без зізда?

– Хіба що? – питаю.

– Та кажуть, що вони тепер ідуть без зізда, мовляв, ідуть уже без комуни.

– Ні, – кажу, – з зіздами і, як видно, з комуною...

Настала мовчанка...

– Ні, – каже один із дядьків, молодший за інших, – не буде порядку, аж поки Петлюра не прийде.

Мене ці слова, як батою по вухах ударили. Злість якась охопила, і я агресивно до нього весь скерувався:

– А що вам Петлюра поможе, на хазяйство поставить? Був же тут Петлюра колись, то що, хіба з ним хтось тримав? Все когось іншого ждали, кажучи: хоч гірше, аби інше?..

Дядько зняковів і, наче виправдуючись, почав:

– Ну, та знаєте, у нього була програма підходяща.

Я ще з більшим завзяттям до нього взявся:

– Яка у нього програма, відкіля ви її знаєте? Ось я у Києві весь час був, то щось не чув про його програму.

– Та як же це? Таж усі знають, що він був і проти тих, що ото відтіля йдуть, – показав на Яготин, – і проти тих, що туди пішли, – показав у бік Києва.

Я замовк, і знову настала тиша. В цей час із будинку станції вийшов залізничник, в якому я пізнав якраз того мого знайомого, що колись був на Кононівці помічником начальника станції. Привітались ми з ним радісно й, відійшовши від гурту селян, почали згадувати, як було колись у Кононівці за передреволюційних часів, і як тепер все змінилося, і що воно на світі робиться. Я, придивляючись до мого співбесідника, помітив, що у нього лице наче розпухло й, не втримавши своєї цікавості, запитав, що з ним таке. Виявилось, що денікінці, тікаючи на Київ, побили його ніби за те, що з його вини з їхнім потягом сталась якась затримка. Нарікаючи на них, він все ж таки хвалив Бога, що не застрілили, і тепер з острахом думав про те, що принесе йому завтрашній день, коли придуть червоні. Кому-кому, а залізничникам під час цих змін влади однієї другою, мабуть, найтяжче приходилось. А рух військових частин відбувався здебільшого вздовж колій, і вся злість на ворога часто спадала на ні в чому не винних залізничників.

Пішли ми з теперішнім нашим господарем до його мешкання на другому поверсі будинку й застали там цілу його родину. Зраділи всі нам дуже, бо

ми ж таки в Кононівці близько зішлася були з цією родиною. Навіть хтось із синів його та був хресником мого батька... Гостили нас чим могли, навіть чарка найшлася, і все говорили та говорили до пізньої ночі, згадуючи минуле та заглядаючи в майбутнє. Була це досить-таки свідома українська родина, що свідомість її прийшла через знайомство з нами у Кононівці. Всі симпатії їхні були з Петлюрою, і коли за чаркою ми згадували про Петлюру та уряд УНР, то не витримав і з якоюсь гіркотою і сумом вимовив: "Ех, якби я не був такий обсіменений, то чорта пухлого тут би сидів. Давно вже був би в нашій армії. А так-то от поневіряєшся, і кінця цьому не видно".

Отой вираз "обсіменений", то мов якийсь символ нашого недокінченого національного усвідомлення, довго мене переслідував, і тепер згадую його, як сумний і комічний в той же час момент з моєї подорожі з Києва на Дін і назад. Взагалі Переяславський етап з розмовами з дядьками, а тоді з начальником станції, багато фарби додав до моїх спостережень у ті часи над процесами, які відбувалися в надрах української людности. За денікінців свідомість зросла набагато проти того, що було за часів Центральної ради, і скрізь почувалась досада, що не підтримали люди своєї чи то "местної", чи то петлюрівської, чи то української влади. Пізно поклалися ми спати й спокійно доспали аж мало не до півдня.

З Яготина ніхто на цей бік Супою з червоних не просунувся, і ми, добре з братам підкріпившись, пішли знову по шпалах в напрямку на Київ. Скрізь по дорозі ніякої влади не було, та й взагалі нікого не було видно. Все живе наче принишкло і, певно, з гризотою та турботою ждало нової влади...

У Баришполі ми з Івашком розлучилися. Він, переночувавши у сестри, пішов до Києва, а я вирішив сидіти, аж поки не прийдуть і сюди, і до Києва червоні. Хоч і тіснота була у жінчиному мешканні; але мене примостили на вузькій і короткій каналі в темних сінях, і так от в одному родинному затишку я пробув якихось три дні.

Нарешті прийшли до Баришполя червоні. Прийшли з півдня вздовж колії Київсько-Полтавської, але чи це були якісь інші, а не ті, яких я бачив у Яготині, чи, може, ті самі, – я так і не довідався. Та взагалі, сидячи весь час у хаті, мало їх бачив. Так тільки через вікно дивлячись на вулицю, спостерігав їхній рух на Київ. Правда, одного вечора зайшло якихось троє червоноармійців, розшукуючи у мешканців "зайву" білизну. Хотіли від мене сорочок, та в мене самого не було зайвої. Спочатку вони поводитися задерикувато, а дедалі заспокоїлись. Допитували спочатку настирливо, хто я і чого тут, та коли я оповів, що постійно живу в Києві, а сюди прийшов до жінки, яка тут учителює, і що я сам учитель, то вони злагідніли. Яюсь зачепили в розмові Донбас, де вони на копальнях добували вугілля до революції, і я почав розпитувати їх про їхні спостереження над вугіллям. Питав, чи не траплялись їм відтиски листя дерев або стовбурів, оповідаючи їм при тому, як багато такі копальні дають відомостей для науки про стародавні часи життя на землі. Зацікавив їх тим, і в лагідній розмові та в згадках про їхні випадкові спостереження просиділи ми годин дві. Коли вони відходили, то вже про білизну наче й забули...

Ще днів через кілька вирушив і я до Києва. На шляхах було вже людно, видно, перший страх, що завжди охоплює людинність із приходом нової влади, трохи розвіявся. Але мені сталася прикра історія. Вже зовсім близько від Ланцюгового мосту на Слобідці повз мене проїхав візник з двома червоноармійцями. Один сидів на панському місці, а другий проти нього на лавочці. У цього останнього в руках була рушниця, а той, що їхав за пана, був без видної зброї, але одягнений краще, ніж другий. Видно, було то якесь начальство. Проїхали вони досить швидко, але враз оте “начальство” почало гукати на візника, щоб він зупинився, і не тільки гукати, а й сіпати його за що попало. Кінь став, і тоді “начальство” зіскочило з брички й кинулося до мене з криком: “Документи!”. Був цей червоноармієць наче й інтелігентного вигляду, та дуже-таки п’яний. Нічого не вдієш. Риюся в кишенях піджака, дістаю свій гаманець і починаю шукати в ньому свої документи. “Начальство” відразу вириває його в мене і само починає перегортати папери та заглядати в усі переділочки гаманця. Нарешті червоноармієць дістав відтіля паперові 1000 карбованців, здається, гетьманського випуску, які я колись засунув до найприхованішого переділу. З задоволенням і лицарською ввічливістю віддає він мені гаманця, а 1000 карбованців ховає у свій гаманець. Не кажучи більше ні слова, він сідає в бричку і жене візника далі, на Київ. Досада мене взяла страшна. То була в мене пам’ятка з попередніх часів, банкнот розкішної роботи Нарбута. І от так пропав ні за цапову душу... Стомивсь я через хвилювання так, що вже ледве-ледве додому на Благовіщенську вулицю доплентався. Аж на розі Фундукліївської та Володимирської вгледів на розі голову Дніпросоюзу, Коліюха. Зрадив йому вельми, бо знав, що він не в поганих був завжди відносинах з “боротьбистами”, а тепер, коли вже червоні у Києві, то, напевно, з “боротьбистами” нав’язав контакт, і все, що діється, знає добре. Коліюх завжди чомусь до мене мав симпатію. У мене і втома пройшла від однієї думки, що тепер дістану найновіші інформації. Привітавшись, я перш за все випитав у нього про ті шкоди, яких нам заподіяли денікінці. Розповів він мені все, що знав, а особливо, що і як сталося з Компанійцем. Той останніми часами працював у Дніпросоюзі. Оповів він, що вже прибули й “боротьбисти”, і що їхній штаб міститься на Прорізній вулиці, і подав точну адресу. Я дуже хотів якнайшвидше побачитися з Полозом, щоб довідатись, які зміни намічаються, і постарався з ним побачитися першого ж дня свого прибуття до Києва. Але, звичайно, спочатку постарався побачитися з нашими, побувавши в Академії і зустрівшись з Єфремовим. Саліковський вже поінформував наших про подорож, але, зважаючи на кардинальну зміну в політичній ситуації, вже мало хто нею цікавився, тим більше, що й цікавого ми з ним нічого не привезли. Все ж на найближчих зібраннях була можливість ознайомити їх з настроями провінції, що їх я міг до деякої міри схарактеризувати з тих розмов, які мені траплялося вести з людьми чи тільки чути їхні розмови між собою.

Відпочивши трохи, я нав’язав контакт з усіма тими інституціями, в яких працював, і життя пішло своїм шляхом. Подбав я, щоб уникнути різних неприємностей, озброївшись різними посвідками, що дали б мені змогу якось оборонити

від реквізиції для війська коли не ціле мешкання, то хоч одну або дві кімнати. В ті часи що більше мала людина посад і посвідок про ті посади, то легше було прожити. Хоч, властиво, праці скрізь було небагато. Більше люди витрачали часу на переказування різних чуток та розшукування харчу. Сьогодні дають в одній інституції пшоно, в другій олію, а там можна шкіри дістати на взуття, а ще десь – матерії на вбрання. От так, за цими клопатами, час і проходив.

Урятувати ціле мешкання мені не пощастило. Зосталась мені особисто велика зала та батьків кабінет, де містилася бібліотека. На дверях цих обох кімнат наклеїв я, як співробітник Академії наук, картки, які свідчили, що ці кімнати не підлягають реквізиції, і вільний від згадуваної вище праці, просиджував вечори у пільмі, при маленькому каганці в одній з цих кімнат, працюючи над якоюсь із чергових своїх наукових тем. В одну більшу кімнату вселилося кілька червоноармійців, але вони здебільшого перебували в долішньому мешканні панства Требінських, де їхніх товаришів розмістилося далеко більше. Тільки на ніч приходили мої “субльокатори” додому.

Одного вечора один з них делікатно постукав до мене у двері й попрохав дозволу увійти. Я запросив його сісти й запитав відразу, чим саме я можу йому служити. Був це в якійсь мірі свідомий українець, бо відразу почав мені ставити досить неприємні в моїй ситуації питання. Він відразу зазначив, що, прочитавши на дверях охоронний лист від Академії, подумав, що я людина освічена і можу йому дещо пояснити.

– Скажіть, будь ласка, як ви думаєте, чи Петлюра насправді любить Україну, чи він просто собі якийсь авантюрист?

Трохи заделікатне було питання, щоб йому відразу відповісти. Подумавши хвилину, я йому кажу:

– На таке питання мені тяжко відповісти. От якби ви запитали мене, чи любить Петлюру Україна, то на це можна б легше знайти відповідь ...

– Ну, добре, а як ви думаєте про це?

– На це скажу вам, що Україна Петлюри, видно, не любить!

– А чому ви так думаєте?

– Ну, якби Україна любила Петлюру, то сидів би він, певно, тут, у Києві, а не тинявся б десь на заході, а де саме, то ні я, ні, мабуть, ви не знаємо! Та, певно, й вас би тут не було ...

Запанувала хвилинна тиша. Мені не видно було в півтемряві виразу обличчя “тарашанця”, але з його якогось невиразного крехтання чи сопіння я зрозумів, що він такою відповіддю образився. Посидів хвилинку, а далі встав, поправив на собі пояс і сказав понурим якимсь голосом:

– Ех!.. Не знаєте ви, що по селах говорять ...

Сказав і, попрощавшись, тихенько, навшпиньках вийшов з кімнати і пішов до своїх товаришів. Мені стало трохи ніяково, що я так грубо повівся з ним. Якби лагідніше, то багато б, може, я від нього почув з того, що то “по селах говорять”. Наступаючи з півночі на денікінців, він, мабуть, багато наслухався таких слів, які я оце не так давно чув від дядьків на Переяславській станції, і ці

слова, видно, глибоко йому западали в серце. Так йому й не пощастило вилити їх мені, а, певно, хотілося комусь душу свою облегшити. Шкода, але в такому становищі тяжко було відважитися на одвертішу розмову.

Якось одного вечора прийшов до мене П. Феденко. Здивував мене він страшенно й занепокоїв. Ми всі, хто zostався у Києві, жили дуже неспокійним життям. Коли тільки починали ходити по місті якісь чутки про повстанські рухи, то ми вже з практики знали, що в такі часи краще дома не ночувати. Але виникало питання тоді: “А де ж?” Бувало так, що збираюся ночувати у В. Садовського, аж він сам до мене на ніч приходить. А бувало й так, що збереться випадково і більше таких самих, як я та він. Чомусь кожному здавалося, що в такі дні краще ночувати у когось, а той такої ж самої думки був про себе. Створювалось кумедне становище, коли сходилися люди й сиділи майже поночі в хаті, розмовляючи та вигадуючи різні припущення. Добре, як у такі вечори й ночі та було що з’їсти або ще й випити. Брат Івашко бував частенько у мами в Кононівці й привозив відтіля прекрасного самогону, інколи навіть із слив-угорок гнаного. В селі тоді можна було добре жити. Так от, одного вечора, коли я був дома сам, до мене прийшов Панас Феденко, щоб переночувати. Виявилось, саме тоді відбувся рух по Київщині решток нашої армії під проводом М. Омеляновича-Павленка. З тією армією якийсь час перебував Панас, як відпоручник уряду, а потім подався до нас, до Києва, щоб і нас тут поінформувати. Довго й багато ми говорили, власне, він говорив, а я слухав. Оповідав взагалі про всі перипетії, що їх і уряд, і армія перебули за той час, коли я виїхав з Кам’янця до Києва, ще за денікінської влади в Києві. Проговоривши мало не цілу ніч, полягали спати. Панаса примостив я в батьковому кабінеті, а вранці так і не будив його, а пішов на працю, здається, до гімназії, де я учителював.

Панас жалівся ще звечора на якусь недугу. Щось його із-за спини брало, і голова боліла. Вернувшись додому, я Панаса не застав. Залишив він записку, що погано себе почуває, аби часом не захорував на тиф. Як все буде добре, то зайде ще до мене. Але так і не прийшов.

Через декілька тижнів прийшла товаришка с-д Омельченківна й оповіла, що Панас весь час хорів на тиф таки дійсно, що тепер йому покращало, і він прохав її побувати в мене й забрати з батькової хати, у шафі з книжками, якісь його нотатки, що їх він, відходячи від мене, непевний за свій стан здоров’я, залишив там у котрійсь із книжок. Видно, таки одужав добре, коли згадав, у котру саме книжку заховав свої шпаргали.

Марія Омельченко його відходила, хоч, певно, було це нелегко. Хіба якось із наших лікарів розшукала. Панас так і не був у мене, а, одужавши, подався знову десь на села... Певно, ніяково було йому, і сумління, мабуть, трохи мучило, що отак “заховав” свої конспіративні шпаргали в хаті приятеля, не попередивши його про це і не спитавшись дозволу, хоч знав добре, що той приятель і в чека сидів, і весь час був на оці у своїх і чужих комуністів.

Котрогось дня пішов я до клубу “боротьбистів”, щоб побачитися з Полозом. Від нього не довідався нічого конкретного. Чи, може, він не хотів нічого

оповідати чужій людині або не мав що оповідати. Загальне переконання було у всіх УНР-івців, що якісь зміни таки будуть. Говорили про те, що начебто таки буде якась “Україна”, що нібито досвід останніх часів вплинув на Москву в тому напрямі, щоб таки рахуватися з Україною, як з окремою державою. На цю тему від Полоза нічого добитися не пощастило...

Не пам’ятаю добре, коли саме, але сталася неприємна історія. Арештувала чека Миколу Миколовича Ковальського. Стурбувалися ми всі й довго не знали, що це воно значить. Але більше арештів серед близьких осіб не було. Тоді я вирішив використати знову свої давні приятельські зв’язки з Полозом та Панасом Любченком, і спочатку побував у першого, а від нього пішов до Любченка. Любченко був якоюсь тоді офіційною особою, і начебто від нього багато залежало. Прийняв він мене досить сухо й офіційно. Я не збивався і все притримувався веселого приятельського тону, хоч і видно було, що йому це не дуже подобається. На мій запит, чому арештували Ковальського, він відразу відповів:

– Тому, що він член УСДРП.

На це я теж відразу відповів, що в наші часи це не може грати ніякої ролі, хто до якої партії колись належав. Любченко сказав, що воно, може, й так, але оскільки Центральний комітет у Кам’янці свого часу оголосив відозву, де закликалося на боротьбу з окупантами всіма можливими засобами, то мусить і “окупант” якось реагувати...

– Та ми ж ніякого зв’язку з Кам’янцем не маємо, як так само не маємо жадного поняття про те, що там робиться і що там різні партії постановляють.

– Тим гірше для вас, що ви всі досі не зреклися партії і не оголосили цього в пресі.

– Але чому ж тоді арештували Ковальського? А таких, як він, тут багатенько, які тут лишилися і жадного зв’язку з Кам’янцем не мають, а працюють, де можуть по різних установах. Ну, от, приміром, чому не арештували мене? Це було б зрозуміліше, бо одно, що вже раз арештували були, а по-друге, я все-таки був більше в людей на очах у минулому...

– Та вас не арештували тільки тому, що ще не довідались, де ви живете. Це повільно в нас іде!..

– Ну, то що ж його робити?

– Коли ви не хлопчик, то зрозумієте, що треба кудись ушитись...

– Добра тоді робота – ушитись. Та треба ж комусь Ковальського визволяти! Любченко засміявся і порадив піти до Рафеса:

– Він тепер секретар тутешнього партійного комітету, і від нього багато залежить, а до вас він, я це знаю, добре ставиться.

Подякував я за пораду і просто від нього подався до Рафеса. Рафесові, певно, було не дуже приємно, а може, й просто дуже неприємно зі мною бачитись. Почав зразу говорити про тяжке своє становище в партії, що йому не дуже-то вірять, як колишньому бундівцеві. Але я на те сказав йому, що дуже радий бачити його все-таки при ділі і що, думаю, він все зробить, щоб

допомогти мені визволити Ковальського. Почав я докладно пояснювати йому, що Ковальський ніякий революціонер, а кабінетний вчений, та ще в державному контролі весь час працював. Чим він може бути небезпечний?.. Рафес знову жалівся на своє невиразне становище, але зрештою обіцяв сказати, де буде треба, слово за Ковальського. Дійсно, за декілька день Ковальського звільнили. Не знаю, чи жив він далі на своєму мешканні, чи кудись переїхав. Я часто йому радив змінити мешкання не тільки з міркувань конспіративних, але й не менш поважних. Він жив на Тимофіївській вулиці, між жіночою гімназією Дучинської та університетським Анатомічним театром. Кожного разу, як відбувалися в Києві розстріли, яка б влада їх не чинила, по тій вулиці через сморід трупів ходити було тяжко.

А сам я, після поради в такій чудернацькій формі, висловленої Любченком, перестав зовсім ночувати дома. Весь час ночував чи у Шульгіних на Монастирській вулиці, чи в мешканні В. Дорошенка, в якому офіційно замельдувалися сестри Струтинські, власне – Ганна Струтинська, лікарка, та її сестра, жінка Валентина Садовського. Там здебільшого ночував і Валентин Садовський. Не знаю вже чому ми з ним вважали, що то мешкання було найбільш безпечне. Може, тому, що там одну кімнату зареєстровано було для якогось советського вояка, фахівця в технічних справах, москаля родом, який досить пристойно себе поводить і інколи навіть постачав їжу та алкогольні напої, коли в Струтинських збиралося більше гостей, йому, як видно, подобалося інтелігентське товариство, і ми всі з ним почували себе досить непогано. Він, між іншим, не розумів, хто ми такі, що приходимо до Струтинських та ще й ночуємо там. Але спробувавши кілька раз з'ясувати наші відносини з господинею, перестав допитуватися. А збиралося нас там інколи таки величенька громада: і старших, і молодих зовсім.

Нудно й безвиглядно якоесь складалося життя наше, киян. Тільки вже весною стало трохи воно бадьоріше. Взагалі з теплом та збільшенням дня праця не видавалась такою нудною й безвиглядною. В Академії закладено Комісію складання археологічних мап України. Почалася потім і праця археологічна в терені та спроби опрацювання археологічних матеріалів, зосереджених в кабінеті ім. Хв. Вовка, що мав стати осередком антропологічних студій. Родина Смирненка, Василя Федоровича, відступила велику частину свого будинку на Трьохсвятительській вулиці, і ми з О. Алешо та А. Носовим почали там упорядковувати матеріали Київського наукового товариства. Навіть заходилися видати збірник – перше видання цього Кабінету, присвячене пам'яті Хв. Вовка. Розібрали теми статей. Носов мав писати про Вовка як антрополога, Алешо – як етнографа, а я взявся за тему про Хв. Вовка як передісторика. Обіцяли статті В. Е. Козловська – про Сушківське Трипільської доби селище, а В. Клінгер дав статтю про гадюк в українському фольклорі. Я заходився коло стягання матеріалів з Мізіна, що переховувались доти в Київському науковому товаристві. Перевіз їх на Трьохсвятительську, уместивши в невеличкій кімнаті на другому поверсі. Передав я туди з свого мешкання у Києві привезені

з Кононівки матеріали антропологічні (кістки з розкопів у Кононівці – Вошивої могили та ще іншої, що стояла на межі нашої землі з Теплівською, селянською). Були ще кості (головне черепи) з моїх розкопів ще перед революцією в с. Федюківці, в маєтку Яневського. Багатенько зібралось в мене і матеріалу етнографічного – музичні інструменти, дерев'яний та скляний посуд український (“михайлики”, ложки різні та скляні штофи), було трохи й зброї та церковної, дерев'яної утварі, але найбільше було все-таки археологічного матеріалу: Мізинська неолітична кераміка та крем'яне знаряддя відтіля ж. Посуд і кістки з моїх давніх розкопів у Перешорах (скорчені пофарбовані кістяки) та багато різних збірок з дюн в околицях Києва.

Коли вже не тільки потепліло, а й висохло, задумав Макаренко дослідити місце колишніх розкопів палеолітичних на Кирилівській вулиці, проваджених давно Хвойком. Справа в тому, що навесні, коли досить гвалтовно почали танути сніги, величенька копанка, з якої брали глину для цегельні в садибі Зівала, здається, переповнилась водою так, що та вода промила собі хід у греблі, що відділяла копанку від долини Дніпрової. Виявилось, що там у верстованому намулі вимило водою великі костوماхи мамутів і багато дрібніших кісток. Ходив я туди, розглядав усе і в місці розмиву, і в околиці ближчій, і переконався, що варто все переслідити. Мені здається, що селище палеолітичне не цілком було виексплуатоване, що, можливо, воно, понад Дніпром розташоване було і вище, і нижче того місця, де копав Хвойко чи де він властиво збирав палеолітичної доби матеріали, коли вибирали глину для цегельні.

Копали у мене хлопці, гімназисти з Першої української гімназії, а за старшого був чудесний хлопець, галичанин, сирота, що його в 1914 році з родиною вивезли з Галичини – Василь Криль. У тому місці, де вода прорвала греблю, знайшлося при копанні багатенько мамутових кісток, але то вже, видно, не було селище, а місце, куди скочувалися чи зсувалися кістки з селища, що було розташоване вище на березі. Багатенько ці досліди забрали часу, але нічого путнього з них встановити не пощастило. Кісток “in situ” не знайшли ми ніде.

ЗУСТРІЧІ З МИТРОПОЛИТОМ АНДРЕЄМ

Митрополит Андрей належав до числа тих небагатьох галичан, що для імен їхніх не існувало жодних кордонів, навіть надзбручанського. Але переїхати Збруч судилося йому не по власній добрій волі. Російський царський уряд вивіз його з Галичини в глибину імперії, як тільки російське військо 1914 року обсадило Львів. Тільки навесні 1917 року, незабаром після вибуху, як тоді говорилося, “великої і безкровної революції”, в перші весняні дні і в природі, і в серцях уже “горожан”, а не підданих, завітав Митрополит і до революційної столиці Петрограда, звільнившись із свого, будь-що-будь, але почесного заслання. Перший в петроградській українській колонії вістку про це дістав небіжчик Олександр Лотоцький,

який сам, здається, немало рук приклав до того, щоб прискорити визволення Митрополита.

Перше спіткання відбулося на залізничному двірці в гостинному покої для високих приїжджих, де зібралися представники численних українських організацій. Змучений недугою, а до того ще й далекою подорожжю, Митрополит декількома теплими словами подякував в особі О. Лотоцького присутнім за висловлене ним слово співчуття та радості його бачити, і запросив присутніх завітати до його помешкання, віддане йому до розпорядження вищою владою католицької церкви в столиці. Багато зібралося в призначений день і старших, і молодших, щоб у менш урочистій, але зате більше приязній атмосфері привітати дорогого гостя. Різне по своєму соціальному складові українське громадянство революційної столиці, зібране в величезній залі в очікуванні виходу Митрополита, одноголосно просило О. Лотоцького обняти керування цією урочистістю і додало йому в помічники популярного в колонії молодого вченого, історика мистецтва Костя Шероцького, довіряючи їм цілковито в тому, що вони зуміють достойного гостя відповідно привітати і відповідними розмовами розважити; обидва ж бо вони були до цього якнайкраще підготовлені як духовною освітою, так і своїм походженням: обидва були поповичі.

Для більшості присутніх зустріч з високим достойником Церкви, та ще й незнайомої, католицької, представлялася справою далеко не простою. Непростою, як видно, була вона і для наших обранців. Коли розчинилися двері з сусіднього покою і в них з'явилася велетенська постать Митрополита – всі присутні встали. Першим підійшов до Митрополита О. Лотоцький, а за ним Кость Шероцький. І той і другий, хоч і були середнього чоловічого росту, вдалися поруч Митрополита якимись хлопчачками. Зблизилися, схилили з пошаною голови і на хвилинку завмерли. Митрополит простяг ближчому руку і враз відтягнув її з зусиллям назад і вгору, майже до своїх грудей. Видно було збентежену постать Лотоцького, який тієї руки поцілувати не встиг. Таке саме трапилося і з К. Шероцьким, з тією лише відміною, що хоч він був і вищий ростом, але значно делікатнішої будови, і визволити свою руку після дружнього стискання руки Широцького Митрополитові далось з меншим зусиллям, як у попередньому випадкові. Видно було із зняковілих облич наших обранців, що іспиту вони – на їхнє глибоке переконання, – не витримали. Єдина для них була потіха, що й ніхто інший на їхньому місці не знав би, що його робити в такій ситуації. Взагалі далекі від обрядовості католицької Церкви, тільки з різних оповідань та газет чувши, що Папу цілують у пантофлю, а Кардинала в перстень, але й поняття не мали, що робити при зустрічі з Митрополитом. Цілуючи своїх архієреїв у руку, наші й тут думали, що це буде найвідповідніше, ну, а як воно треба було зробити тоді, того я й досі не знаю.

Атмосфера за хвилину цілковито змінилася. Всі, хоч і співчуваючи Лотоцькому і Шероцькому в їхній невдачі, самі роздружилися. Більшість молоді не могла стримати усмішки на устах, всі наблизилися до Митрополита і бадьоро та весело почали з ним, як з простим, розмову. Намічений урочистий ритуал

пішов шкереберть, а вив'язалася щира розмова між дітьми одної Батьківщини, що хоч далеко географічно між собою, і що хоч як різні культурою та культурністю, все ж таки знайшли багато чого цікавого оповісти собі і про важке минуле, і про розбуялу дійсність, і про цікаве, захоплююче майбутнє ...

Коли наша армія восени 1920 року перейшла Збруч, творячи праве крило спільного з Польщею фронту, положення і армії, і уряду стало дуже і дуже важким. Наростало в наших колах певне обурення на Польщу, яка вперто стояла на своїй позиції супроти Галичини і ніяк ні в чому, навіть в останню хвилину, не хотіла поступитись. З другого боку, галицьке суспільство в масі своїй було до нас не менш вороже, ніж до Польщі. Не розуміло воно того, та й важко йому було зрозуміти суть нашої угоди з Польщею. Вулиця завжди все спрощує. "Зрада", "запроданство", "купили", "продали" – ось терміни, якими оперувала тоді галицька вулиця супроти нас. А що нам ішло про те, щоб якнайдовше утримати при житті Українську Народню Республіку – власну державу, – заманіфестувати світові, про що саме йде боротьба і чого нація прагне, як найвищої мети, – про те ні з ким було говорити. А в нашій же армії було багато галичан, і розпорошених в різних частинах між наддніпрянцями, і згуртованих у більші відділи, де творили вони, як от, наприклад, у Херсонській дивізії, здається, більшість її бойового складу.

Інтернування окремих груп вояків бувшої галицької армії в Домбю каламутило спокій наших вояків, а ще гірше відбивалися на них настрої галицького села. Тривога охопила і уряд, і самого Петлюру. Дійшло до того, що в Раді міністрів Ніковський підняв питання про перегляд нашого ставлення до Польщі. Звичайно, про якусь окрему дорогу від Польщі годі було тоді говорити, але терпіти ставлення галичан мовчки, – просто не було сили. І сталося так, що тодішній прем'єр, В. Прокопович, відрядив мене до Львова, щоб, побувавши в чільніших громадян, порадитись про стан справи та й їх поінформувати про наші думки і настрої. Видно, треба було Раді міністрів з одного боку якогось конкретного матеріалу, а з другого боку – в'яснити свою позицію перед чільнішими галицькими людьми і шукати в них на Галичині моральної підтримки, або хоч толеранції.

Багатьох людей я у Львові побачив, дехто з них мене далі сіней не пустив; з багатьма я радився, і якось виходило так, що всі майже скеровували мене до Митрополита Андрея, як до того, хто внесе і ясну думку, і спокій в розколихане й вороже до нас, розбите на різні відлами галицьке суспільство. Та й він тільки один в силі зібрати на нараду тих людей, що вже так розсварилися між собою, що й не здібні на спокійне опанування ні свого розуму, ні, тим більше, почуття. Знайшлося серед львів'ян двоє, які близько взяли собі до серця нашу біду. Були це М. Кордуба і N..., що завдяки їхнім старанням дійшло до того, що одного вечора закликав мене до себе Митрополит Андрей.

Уже добре смеркалось, як я дійшов до св. Юра і в митрополичій палаті, здавалося мені, далекій від тривог світу, розшукав потрібні двері та розмовився

з якоюсь духовною особою, мабуть, келейником, що сиділа в невеличкім покої. Як виходило з розмови, він знав, що я маю прийти, і чекав на мене. Провівши мене до сусідньої кімнати, залишив на хвилинку самого. А незабаром почулися за дверима важкі й дуже повільні кроки; двері розчинились, і в кімнату просунулась знайома, але вже трохи згорблена постать. Привітались і сіли один проти одного коло круглого столу. Пригадав я Митрополитові, що вже бачив його у Петрограді. Видно, згадка про весну 1917 року приємна була Владиці. Жвавіше засвітилися очі під сивими бровами, і перебігаючи думкою всі події від того часу, коротко записував про деякі моменти, наче бажаючи почути іншу про них, ніж досі чув, думку або з'ясувати собі якісь подробиці. Оповідав я довгенько, але все це були короткі, по можливості конкретні відповіді на конкретно ставлені питання. Десь на початку нашої бесіди до кімнати на вернувся келійник, тихо поставив на столі величезну, відчинену вже пляшку з одним келихом і так само тихо вийшов. Митрополит, наливши мені в келих солодкого і міцного, як виявилось, меду, припрошував мене пити. Я пив потроху, смакуючи, слухав його і відповідав йому. Приятелі, видно, розповіли докладно все, з чим я і по що приїхав, а Митрополит, видно, близько взяв до серця справу, передумав її, обміркував і нарешті оповів, що і як він думає чинити. Скликає чільніших людей і хай тут, у нього в кімнаті, вислухають мене та висловлять свої думки й жалі. Що з того буде – те й буде... Але хай люди виговоряться, а з того видно буде, чим Львів дише. Може, воно й придасться, А головне те, щоб люди бачили і знали, що й розійшовшись, і на протилежних навіть позиціях перебуваючи, чесно, по-людськи вони до себе ставляться і спільною справою болять.

Коли я встав, умовляючись щодо майбутньої зустрічі з львів'янами, підвівся з великим зусиллям і Владика. Доброзичливість світилася йому і з очей, і з усього обличчя. Начеб на знак своєї зичливості, попрощавшись і пропускаючи мене в двері, притис злегка могутньою рукою мені плече. Якесь тепло і бадьорість відчув я після такого прощання, коли опинився надворі і темними вулицями простував до Народної гостиниці.

Умовленого, здається, третього дня, так само ввечері, зібралось у Митрополита з десяток люду. Хто саме був – тепер уже сказати не можу. Скликав їх, певне, по умові з нашими двома приятелями, Митрополит, але чим він при цьому керувався – важко сказати. Коротко привітавши присутніх і наче б для годиться оповівши про ціль зібрання, дав мені першому слово. Так само коротко, конспективно представив я зібраним ситуацію, в якій опинився невеличкий уламок нашого народу, що не склав ще зброї і далі, до кінця, хоче провадити боротьбу за державне існування нашої нації. Оптимізму великого я не розводив, старався перед старшими людьми говорити не до чуття їхнього, а до розуму, і пробував переконати присутніх, що ми робимо те, що мусимо робити, і робити будемо до кінця. Від них же ждемо тільки розуміння нас, і хоч у якійсь малій мірі облегшення нашого морального становища, спроби створити на Галичині більш сприятливу для нас атмосферу, спробу притишити, загальмувати ворожі нашої справі настрої, що на очах розкладають нашу армію.

Чи то, може, тон моєї промови, чи сама гострота згадуваних фактів, як-от хоч би й відхід, під час самих завязятих боїв з правого крила нашої армії, численної галицької групи, що входила в склад Херсонської дивізії, з генералом Краусом на чолі, яка подалася через Карпати до Чехо-Словаччини, але дехто з присутніх уже під час неї виказував ознаки денервування. Коли я скінчив, майже всі забирали слово. Більшість, видно, розуміла нас. Багато з промовців висловлювали різні проекти про якусь громадську акцію, яка б внесла дух примирення, дух розуміння, але з цього однорідного хору дисонансом різким і бурхливим пробриніли виступи двох поважних віком, але занадто молодих темпераментом, видатних громадян. Були це промови В. Студинського та Щурата. Чия з них була більш насичена жовчю, а чия менше – вже не пам'ятаю.

Митрополит не переривав їх, а тільки морщив злегка чоло. Коли ж усі ви-словились, почав говорити і Митрополит. Мова Митрополита, як і його писання, була якась дуже проста. Це не була мова типового представника галицької інтелігенції, – суміш чужоземних слів латинського, німецького та польського походження. Була це швидше мова галицького селянина, хоч сама вимова видавалась мені якоюсь чужою. Було з неї чути, що якась інша або й інші мови були частіше вживані устами промовця. Здавалось, що промовець інколи вишукує потрібне слово і тому-то говорить так повільно і так поважно. Відповідаючи Студинському та Щуратові, Митрополит менш дбайливо вишукував і слів і цілих виразів, і відповідь сама набрала фарби та гостроти. Певне, ніхто з наших присутніх там приятелів не сказав би краще. За зміст їхніх слів не зробив їм Владика Андрей жодної завваги, але за тон і за вирази – просто таки по-батьківськи провчив. Хтось із них ужив виразу “зрада”, характеризуючи Варшавську угоду. І от за що “зраду” дістали промовці. Наука ця зводилася до того, що не про минуле треба згадувати, а про майбутнє, коли тепер щось будувати збираєшся. Витикати один одному зроблені в минулому прикрості, – це значить, не хотіти зараз помиритися. А чи не було з боку галицького суспільства зроблено кроків, які з більшим правом могли б наддніпрянці такими ж термінами означати? Подібний запит з наведенням фактів – порозуміння з Денікіним, потім з червоними, а потім перехід на бік польсько - українського фронту. На все це в ті часи міг відважитись тільки той, хто чув себе ні в якій мірі ув'язненим і не відповідальним за все те зло, що роз'єднало наддніпрянську політику з наддністрянською; за все те, що спричинилося до існування у відповідальний час і двох урядів, і двох головних командувань.

Події далі пішли своїм шляхом. Але згадка про цю нараду, яка, зрештою, може, й не могла в тому ході подій нічого заважити, назавжди залишилася в моїй голові і в головах тих, кому я про неї по повероті до Тарнова звітував. Образ Митрополита Андрея, що в страшні часи нашої визвольної боротьби молився за Україну і болів за неї душею, завжди стояв і стоятиме в нашій уяві понад партійними, понад культурними та, певне, і понад обрядовими різницями, яких ми в ту добу не перебороли і з різнорідних, а часто й ворожих між собою частин не спромоглися в той час створити соборну і самостійну націю.

Подорож на Крим 1920 року

Восени 1920 року, коли фронт наш, що йшов на південь від Львова аж до румунського кордону, якийсь час стояв на одному місці і нічого ще не віщувало нам такого сумного кінця, як це показала вже пізня осінь, до штабу нашого командування приїхав з Криму від Врангеля полк. Нога, з легітимаціями, підписаними, як годиться, командою армії Врангеля. Я не пам'ятаю вже, хто там був підписаний, від якої саме особи чи з ініціативи якої особи він до нас приїхав, але факт той, що прийнято його було як офіційного представника, що, як то ми з-польська тоді казали, “уме сен вилегітимоваць”. Приїхав він до нас тому, щоб ініціативою з боку “Командования Вооруженных Сил Юга России” уневажнити ті ворожі наставлення, що запанувала межі двома арміями після смутної пам'яті осені 1919 року, коли біломосковські війська так ганебно викинули нас із Києва, поріжнивши нас з галичанами і, нарешті, самі вже хитають, загнали нас у трикутник смерти під Любаром.

Довго цей полковник вештався і в штабі командарма, і в штабі Головного Отамана в Хрипливі, аж поки, чи то обставини того вимагали, чи то, може, таки сам він чимось так уплинув, наш уряд вирішив послати на Крим, як відповідь на їхню гречність, свою делегацію.

Уряд наш, головно військовий, дуже хотів, щоб досягнути врешті якогось порозуміння з Врангелем, бо, по-перше, цього вимагала стратегія, коли йде війна проти спільного ворога – червоної Москви, а по-друге, що вже занадто багато приходило “прелестних” листів та чуток про симпатії оточення Врангеля до українців, про “українізацію” армії та про наших людей на високих посадах там. Немало, мабуть, в цьому напрямі зробив і сам полк. Нога, щоб і в словах, і в ділах нашого військового командування почувалися прихильні до порозуміння натяки.

Наш цивільний уряд, даючи згоду військовим на відрядження на Крим делегації, зажадав, щоб у склад її було введено особу, що хоч трохи орієнтується в громадсько-політичних справах, і щоб якось по можливості певніші відомості привезти з Криму про те, що там робиться. Вибір випав на мене. Прем'єр Прокопович сповістив мене про це, і я з Тарнова, не гаючись довго, приїхав до Хриплина, де був тоді штаб Головного Отамана.

Такий вибір спричинила, мабуть, моя участь свого часу в переговорах Київського міського самоуправування з керівниками двох збройних сил, що ввійшли у Київ восени 1920 року, в ту ж саму ніч із двох боків: з заходу – приналежних до наддніпрянсько-галицьких, тобто Директорії УНР, а з південного сходу – приналежних до армії ген. Денікіна, так зв. “Командования Вооруженных сил Юга России”. Як учасник цих переговорів і як очевидець того всього, що відбулося впродовж тієї пам'ятної однієї доби, що мала таке вирішальне значення для всього пізнішого розвитку історичних подій, мусів би я, на думку київського організованого громадянства, відбути подорож до нашого уряду в Кам'янець-Подільський і повернутись назад до Києва з інформаціями про плани уряду в зв'язку з київською трагедією. Цю подорож я відбув у перших

днях окупації Києва Доброармією. Повернувся назад я за якихось, може, два тижні, у всякому разі так швидко, що за цей час передові сили Доброармії просунулися тільки до Попельні.

Одною з головних директив для нас киян було зв'язатись якимось з керівними колами Донського та Кубанського військ і спробувати вплинути на їх покірливе, на думку Директорії, ставлення до всеросійської реакції, що гряде з Доброармією і несе загалу спочатку українським революційним надбанням, а пізніше принесе її і Донові, і Кубані.

У вирішену постановою Київського громадського комітету подорож на Дон і Кубань вирушив я по своєму повороті із Кам'янця-Подільського за яких два-три тижні. Цю подорож відбув я разом з О. Хомичем Саліковським, що довший час перед революцією жив у Ростові-на-Дону, редагуючи прогресивну тамошню газету "Приазовский Край".

Отже, коли уряд Директорії, чи властиво головне командування у серпні 1920 р. стало перед потребою послати делегацію до "Командования Вооруженных сил Юга России", на чолі якого тоді вже стояв ген. Врангель, а не ген. Денікін, приділили і мене до складу цієї делегації як людину більш-менш компетентну в козачих питаннях та питанні Доброармії. Обговоривши справу з Прем'єром і з Головним Отаманом і одержавши певні поради щодо своєї поведінки і до завдання самої поїздки, я мусів ще їхати до штабу армії, щоб там добути собі такі самі уповноваження від армії, які вже отримали наші члени делегації, що виїхали до Криму через Румунію, де мусіли декілька днів перебути і почекати мене. Отримавши легітимації на ім'я сотника артилерії, вернувся я в Хриплин, дістав від начальника отаманської охорони новеньку військову одягу, закупив що потрібно було в Станіславові і, нарешті, цілком забезпечившись різними "перепустками" та грішми з Міністерства фінансів, поїхав через Чернівці до Букарешта. Там затримала мене кілька днів неприємна біганина по різних "сігуранцах", і з тижневим запізненням я, нарешті, добрався до Галацу, де вже наша делегація, очолена Литвиненком та в складі полк. Крата, хор. Роменського та Івана Блудимка чекала на мене і на великий пароплав "Саратов", що мав нас вивезти з Рені до Севастополя. Я щасливо попав до наших в готель тоді, коли полк. Ноги, що їхав разом з ними, не було в них.

Коли появилася полк. Нога, то ми вже добре познайомились між собою і швидко зійшлися думками на конкретній справі, яку і вони, і я цілком самостійно, не змовляючись, намітили раніше.

Зі споминів М. Садовського я знав про те, що могила Мазепи має бути десь в Галаці, у якійсь церкві. Добре я того не пам'ятав, тож треба було, очевидно, обійти всі тутешні церкви, оглянути їх докладно і розпитатися в людей. Виявилось, що наші делегати вже в цьому напрямку дещо зробили за час свого перебування тут. Їм пощастило познайомитися випадково з учителем історії гімназії і при його допомозі розпитатися про це у старожилів. Виявилось, що ніхто могили Мазепи не знає, не бачив і не чув. Висловлювалися навіть думки, що її тут ніколи й не було та що її, мабуть, треба шукати в Яссах.

Коли ж на другий день прийшов полк Нога, то виявилось, що я приїхав дуже щасливо, бо якраз на другий день вранці відходив з Галацу пароплав, що мав нас відвезти до Рені.

За цілий день перебування в Галаці я побачив багато нового для себе у цім характернім балканським місті. Життя міста було цілком відмінне від того, яке ми звикли бачити і в нас дома, і в цілій Європі. Життя людей тут проводилося на вулиці. Цілком так, як у східних містах: коло кожної кав'ярні сила людей на вулиці, а в кав'ярні – господар і прислуга. На вулиці коло кожної кав'ярні-ресторану повсякчасно натовп людей, як на базарі. За їжею та питтям цей натовп ледачого люду веде свої балачки та якісь незрозумілі сторонньому глядачеві справи. Малоазійські обличчя, турецькі фески, турецька мова чується майже скрізь; на всьому видно сліди довголітнього впливу, якого не стерти так швидко європейській культурі. Хоч яке невеличке це місто, але чимось незбагненим нагадувало воно мені добре знайому ще з дитинства Одесу. І часто потім, на поворотному шляху, і в Констанці, і в Букарешті передо мною стояли образи далекої Одеси. Цікаво, що ні Севастополь, ні Ялта, хоч як там багато східного елементу в людності і в архітектурі, ніколи не викликали у мене порівняння ні з Одесою, ні з малими й великими містами Румунії.

Пароплав, що віз нас, було це звичайне буксирне судно, яке, взявши нас на себе, почало плавбу по широкій та могутній ріці, зв'язуючись товстезними линвами з величезними берлинами, повними врангелівських майбутніх вояків. Справа в тому, що під час розгрому Доброармії червоними пізньої осені 1919 року попали на польську та румунську територію величєнькі її частини і тепер, з наказу Антанти, вони скеровувалися до Галацу, а відтіля вже водою з пересідкою в Рені на великі морські пароплави були одвожувані на Крим під команду Врангеля. Були це в основному останки частин Бредова, які воювали проти нас, і з якими потім, як інтернованими, прийшлося нам зустрічатися всюди на станціях Галичини, а найбільше в Станіславові, де вони простоювали днями й тижнями, просуваючись повільно грузовими потягами з таборів інтернованих у західній та південній Польщі до Румунії. На всіх цих берлинах, що підчепилися до нашого судна в Галаці і вздовж по дорозі, де вони стояли прив'язані до берега, було багато чоловіків, жінок і дітей. Чи по власному проханні, чи то з ласки команди пароплава, але дуже швидко на палубі та в деяких каютах пароплава набралось декілька десятків офіцерських дам з малими дітьми. Жаль було дивитися на цих обідраних, обшарпаних пань та панн, здебільшого жінок, сестер та дочок блискучих колись гвардійських офіцерів, які з неприхованою радістю та насолодою розташувалися – після брудних таборів, поїздів та берлин – на чистенькому пароплаві. На моє здивування, я побачив між ними добре знайому ще з петербурзьких студентських часів землячку, Лену Родзянко. Хоч вона ніколи не була свідомою українкою, але вистачало того, що землячка з Хорольського повіту, і це завжди давало нам теми для спільних розмов у Петербурзі, коли ми з нею здибалися в культурному гуртку так зв. "ермітажників". Виявилось, що вона втекла з Києва разом

з недобитками Добрармії і взяла з собою малого хлопчика – сина князя Урусова, років 7–8. Батьків цього хлопчика забили ще в революцію, а вона із ним, сиротою, тікала світ за очі з Києва, щоб ще раз не переживати страхіття... Через неї познайомилися ми всі ще з декількома панями, які, очевидно, з цікавості до самого факту нашої подорожі в Крим, хотіли з нами розговоритись. Серед офіцерів знайшлося декілька знайомих нашого полковника Крата, які з нагоди зустрічі, або швидше, може, з нагоди захисної каюти на пароплаві, влаштували досить солідні “возліяння”.

Вийжджаючи з Хриплина, я дістав був від наших вояків пораду, щоб використати спільну з полковником Кратом подорож для того, щоб хоч трохи набути від нього воєнної виправки. Отже при зустрічі в Галацу я переказав полковникові ці поради і просив його зробити що дасться в цій справі. Він охоче погодився і з того ж самого дня взявся до цього, не марнуючи найменшої нагоди. Він так просяк взятим на себе обов'язком, що навіть дав мені свої давні остроги, бо вони краще дзвеніли, як ті, що мені видали в Хриплині. Учив мене, як ходити, як на місці обертатись, щоб в острогах не запутатись. То йшов він мені назустріч як генерал, то як полковник, то як нижчий чин, і я мусів досконало все вивчати, як мені в кожному окремому випадку поводитись. Наука була така ретельна, що за недовгий час я вже знав мелодії всіх команд, передаваних в російській армії сурмачами, і всі слова до цих мелодій, яких, очевидно, друкувати аж ніяк не годиться. Вивчив я, навіть ритми всіх барабанних “мелодій”, також з відповідними до них словами. Отож у розмовах з супутниками та в “муштрі” наодинці з полк. Кратом, у нашій каюті, доїхали ми, нарешті, до Рені. Тут ми вже не висідали на берег, а просто зі свого пароплава перейшли канатним трапом на великий пароплав “Саратов”. Пароплав наш скерувався просто на Ялгу, де він мав висадити всіх “бредовців”. Там мусіли висісти і ми.

Поки полк. Нога шукав засобів, щоб добратися нам до Севастополя, ми, не без його допомоги, розшукали декого з українців, про яких дехто із нас знав, що вони десь у Ялті перебувають. Я мав доручення від Прокоповича, на випадок перебування в Ялті, розшукати відомого в Ялті українця-педагога Горянського, колишнього студента Київської духовної академії, спорідненого з родиною Дурдуківських, а також розшукати й ученицю Прокоповича з гімназії Жекуліної в Києві, панну Полторацьку, яка, хвора на туберкульоз, віддавна проживала в Ятинській санаторії. Пробили ми в Ялті цілу добу і за цей час вдалося мені розшукати обох.

Від Горянського ми довідалися про настрої українського громадянства в Криму, про його страхи та сподівання, як і про те, хто з чільних осіб якої орієнтації тримається, що нам, звичайно, придалося у підготовці до Севастополя. Від нього ж дістали ми пораду, якщо б нам вистачило часу, відвідати місце вічного спочинку Степана Руданського. Встиг я і Полторацьку відвідати, чим велику їй радість справив, вже, може, й останню... Важке враження залишилось у мене від цієї зустрічі.

Молода гарна дівчина, червона від гарячки і нервового збудження від несподіваних гостей і вістей, вже не підводилась із ліжка, навіть голови підвести вище не мала сили. Подушка заплямлена кров'ю, така ж поплямлена кров'ю в руках хустка, і радісне-радісне обличчя з сяючими очима і вдячною посмішкою на устах. З тими враженнями від живої ще пішов я на цвинтар, до нашого славного Небіжчика. Там були й решта наших з Горянським. Сиділи мовчки, то висловлювали заздрість небіжчикові, що серед такої краси на високому горбі, з широким обрієм моря, під кипарисами, знайшов собі вічний спочинок. З кладовища пішли до Горянського, щоб раніше лягти та раніше на другий день встати і не спізнитись на маленький катер, що мав нас забрати до Севастополя.

Погода випала вітряна, суденце трималося берега, і не так його кидало на хвилях, як неприємно якось сіпало. Хвороби від такого сіпання, здається, не буває, але неприємно було, і те вельми. Я весь час стояв на правому борті і пізнавав чи намагався пізнати ті місця, які я юнаком ще пішки проходив, мандруючи з Севастополя до Гурзуфу і назад. Від Балаклави місця були мені не знайомі, та й не цікаві. Ця частина Криму не гориста, хоч досить, правда, високе плато. Тільки в'їжджаючи в Севастопольську бухту, знову розбудилася моя цікавість, бо ж праворуч – старий Херсонес, місцями розкопаний, де з землі видно якісь рештки руїн, а просто й ліворуч, то далеко, то близько берега з кручами або піщаними кучугурами скрізь, куди не глянь – буї та ліхтарні на них, що вночі показують суднам дорогу.

Полк. Нога, як було видно, телефонічно зносився з Севастополем, але нам про це нічого не говорив, і ми, звичайно, його про це не питали. Коли ж катер причалив і всі пасажери вийшли на берег, вийшли і ми. І тут-то й з'ясувалося, що не все іде так, як того сподівався полк. Нога. Він уже тим був стурбований, що ніхто не вийшов нас зустрічати. Кудись бігав часто, мабуть, до телефону, а нарешті попросив нас не турбуватися і почекаати трохи, бо він мусить поговорити в справі нашого приміщення. Врешті з'явився він і трьома візниками повіз нас до готелю, де влаштував старших – нас троє, – показуючи якісь папери, а двох хорунжих – повів на реквізоване приміщення в якогось лікаря. Після цього знову прийшов до нас і, здалека дуже починаючи, роз'яснив нам багато чого такого, про що ми й не догадувались.

Виявилось, що в час його відсутності зайшли поважні зміни, в констеляції політичних впливів в оточенні Врангеля. Виявилось, що його поїздка до нас сталася під впливом ген. Слашова. Це його оцінка політичного і стратегічного становища “Командованія Вооруженных сил Юга России” спричинила поїздки полк. Ноги до нашої армії. Здається, що серед тих сил, які творили оточення Слашова, Нога грав не останню роль. Тепер же, як виявилось, Слашов уже не тільки “не у дел”, а вже й “в опале”. Видно було, що від усього цього було полк. Нозі дуже неприємно, і ми почували себе ніяково. Оцінивши ситуацію простим способом, а саме, що полк. Нозі більш неприємно, ніж нам, я почав заспокоювати його, що, мовляв, якось-то буде і що, очевидно, такі часи й такі обставини тепер, що люди роблять часто таке, що за хвилину каються.

Це й Ногу переставило на оптимістичний лад і ми вже спільно, як одна сторона, почали гадати, що і як далі буде. Нога певен був, що його поїздка не була вже таким необдуманим кроком з боку правлячих сфер, і що коли Слащов і не “у дел”, то справа від цього не може багато змінитися. На тому й вирішено було не хвилюватися нам усім, а терпеливо чекати, що буде далі. Відпочили ми, а потім, узявши наших хорунжих, походили трохи по місті, посиділи на лавочках у якомусь мізерному сквері чи парку, а пізніше, повечерявши, розійшлися по своїх помешканнях з тим, “що було, те бачили, а що буде – побачимо”.

На другий день, десь перед полуднем, пішли до штабу, щоб представитися ген. Кірію – генерал-квартирмейстеру – особі, тоді дуже впливовій у Севастополі. Генерала Юрія наші полковники знали. Він, як вони оповідали, був з початку революції в нашій армії. Був навіть якийсь час начальником штабу чи не Слобідського коша, що під отамануванням С. Петлюри обороняв підступ до Києва на Лівобережжі в харківському напрямку. Потім десь він зник, але куди і як, – вони цього чи не пригадували, чи просто не знали. Хтось із полковників тільки згадав про ті чутки, які ходили у зв'язку з його відходом. Говорилося, що він не хотів служити в нашій армії тому, що “Центральна рада забрала в нього дідівську землю”. Він був з Чернігівщини, десь з-під Ніжина, козак, і мав 50–60 десятин землі, з утратою яких не міг ніяк примиритись. Що з ним було після того – ніхто не знав, як не знав також ніхто з них, відколи він зв'язався з Добрармією.

Дорогою до штабу, як і напередодні, коли ми ходили по місті, почував я себе весь час ніяково. Людність місцева поглядала на нас з таким активним здивованням, що я, непризвичаєний бути дивовищем, увесь час оглядав себе і моїх товаришів, не розуміючи причини. Все мені здавалося, що щось у нас не в порядку з нашим виглядом. Більше всього я, звичайно, боявся за себе, думалося, що всім видно, що я не вояк, а переодягнений “цивіляка”. Я все тримався біля полк. Крата, щоб той мені підказував, як мені поводитися з старшими військовими чинами, бо чомусь вони, ці “отлічія”, не трималися мені в голові. Солдатів від офіцерів я легко відрізняв, але от розібратися в офіцерських чинах було мені дуже важко.

Крат заспокоював мене, дораджуючи бути уважним і реагувати лише на стрічних генералів, а на полковників жодної уваги не звертати. І дійсно, більшість старшин були полковники, і якщо б на всіх реагувати, то прийшлося б увесь час без перерви козиряти на всі боки. А генералів не так то й багато зустрічали ми. Але, звичайно, причина була не в якихось браках наших уніформ, а в самій уніформі. Різних уніформ севаستопольцям довелося бачити, але тільки не української. На мою думку, наша уніформа не була якоюсь дивовижною. Я б сказав, що була вона досить гарною, а головне, що всі ми мали нову, чистеньку, захисного кольору уніформу, чого не можна було сказати про Доброармію. Дивували, може, стрічних кольорові нашивки на комірці, тризуби на рукавах та на картузах, окремі для кожного роду зброї. Піхотинці мали сині, кіннотники – жовті, а я, як артилерист, – червоні. Тільки полковник Крат мав зовсім індивідуальну одягу: темно-сині, майже чорні штани зі срібними тон-

кими лампасами, якийсь менш кольоровий кітель та смушеву шапку з срібним перехрестям на невеличкому шлику, а при боці мав шаблю кавказьку. Всі інші носили на поясі короткі плесковаті багнети.

Нарешті я звик до цікавості прохожих, заспокоївся і приймав це як належне. Полковник Нога, видно, також заспокоївся. Перед нашою візитом, мабуть, побував десь і дістав заспокійливі відомості.

Ген. Кірій прийняв нас дуже прихильно, але сісти не просив, а відвів нас у далекий куток величезної кімнати, де було декілька старшин, що щось розглядали на великій мапі, розложеної на великому столі посеред кімнати, попросив вибачення, бо в дуже зайнятий, запитав, як нам наші мешкання подобались, чи чисто, чи спокійно, порадив не турбуватись, а спокійно жити та розглядати місто, бо тут, певне, і знайомих у нас не одна родина знайдеться. Порадив харчуватися у їдальні, яку провадить відома харківсько-полтавська родина Котляревських, їдальня відчинена цілий день допізна, отже все, що нам треба, там ми знайдемо, бо він уже просив пань потурбуватися за нас, а полк. Нogu попросив повести нас туди і познайомити з панями. Сказав нам, що полк. Нога й надалі буде нами опікуватися і про все, що треба, буде нас повідомляти. На тому візита наша закінчилася...

Ген. Кірій мав рацію щодо знайомих. В їдальні нас прийняли як дорогих гостей. Обслуга складалася із двох молодих пань і їхньої матері, старшої пані, що сиділа при касі. Познайомились ми, сіли за стіл, а старша із панн, прислужуючи нам, весь час розпитувала нас про все і розповідала. Я думаю, що до якоїсь міри їхнім обов'язком було тут інформувати когось про тих людей, що у них харчувалися. Виявилось, що брат цієї панни був секретарем у Кривошеїна, що був у Врангеля тоді прем'єр-міністром. Родина їх була споріднена з багатьма дворянськими родинами Полтавщини та Харківщини, а якщо не споріднені, то добре знайомі. Вони були, очевидно, в курсі всіх справ цих дворянських, колись, певне, козачих родин. Спільні знайомі, як виявилось, були в нас Леонтовичі, Устимовичі, знала вона колись і Старицьких; одним словом, знайшлося досить тем, на які вона дуже охоче і дуже багато оповідала. Зовнішньо була вона трохи подібна сама до Старицьких, не так до Людмили, як до Оксани та Марії – велика на зріст, з нахилом до огрядности. Чи спільні знайомі, чи той факт, що я знав добре Полтавщину, чи, може, якісь спеціальні доручення десь згори, але до мене вона виявила підкреслену увагу. Дуже швидко довідався я, що їй подобається моя уніформа, що я подібний до Енвер-Паши, і врешті, днів через кілька, у вільні від праці години вона взялася показувати мені Севастополь, море, а ще через декілька днів ми вже їздили на човні та купалися в морі.

Я не слідкував, на жаль, за місцевими газетами, але в котрійсь із них, а може, й взагалі їх було небагато, була надрукована замітка про наш приїзд. Довідався я про це тому, що з Сімферополя дістав два листи, один від акад. Вернадського, а другий від колеги по антропологічному семінарі Хв. Вовка у Петербурзі, А. З. Носова. В листах обидва просили мене, як буде змога, відвідати їх у Сімферополі, де вони перебували на лікуванні чи на відпочинку.

Першим у Севастополі розшукав нас В'ячеслав Лашенко, якого знав я трохи з Києва. Це був брат Ростислава Митрофановича, Винниченкового приятеля та земляка з Єлисаветграда. В'ячеслав жив у Криму і з початків революції провадив тут якусь національну роботу. З приємністю довідався, що він переховав декілька чисел першої в Петербурзі української газети "Наше життя", що її ми з п. П. Феденком видавали з перших же днів революції. Вони тут навіть видали окремими листівками дві наших (мою і Феденкову) популярних статті про федерацію та автономію. Пізніше познайомився я з Чернишем – одним з найактивніших тут з-поміж українських громадсько-політичних діячів. Сам він був з Києва, як і чому сюди попав він, я не розпитував з делікатности, але по тому, як він ставився до УНР, видно було, що в його особі мали ми щирого і активного приятеля. Від нього я багато довідався про стан української справи тут, про кількість наших прихильників і про їхню роботу в напрямку полагодження українсько-російських стосунків, кардинально попсованих та заогнених за часів Денікіна. Через нього познайомився я з Іваном Миколайовичем Леонтовичем та з багатьма нашими більш і менш впливовими громадськими діячами українського походження. Розшукали мене і декілька моїх товаришів по Київській гімназії, яких розбурхані хвилі громадянської війни прибили до цієї далекої країни.

Розшукав мене Козачевський – за гімназійних часів російський соц-демократ, що пізніше все більше та більше відходив управо. Розшукав і Крижанівський – людина без жодних національних чи політичних симпатій, але людина, яка зусіма зналася. За гімназійних часів це був найменше скромних успіхів учень, але з найбільш бурхливою поведінкою. Розшукав мене цілком не помітний у нашій клясі, здається, без жодних аспірацій поза особистою кар'єрою Коробченко, син київського кондитера, а тепер досить забезпечений тутешній дантист.

Від них дізнався багато я різних відомостей про колишніх товаришів по гімназії, з якими після закінчення середньої освіти ніколи вже не зустрічався. Так само і про учителів, з яких декотрі користувались у свій час нашими учнівськими симпатіями. Цікавою і несподіваною новиною було для мене те, що досить близький мій товариш, Іван Богонкевич, родом з Ромна, син не дуже заможної дідачки, що жила у Києві й утримувала студентську квартиру зо столуванням своїх мешканців і сторонніх, їхніх знайомих. Мешкання Богонкевича було за часів революції 1905 року штаб-квартирою українських соц-демократів, бо у неї займали кімнати студенти Міхура, Ремига, а часто бували там і Б. Матюшенко, Порш та інші. І от Іван Богонкевич за часів денікінської окупації Полтавщини вступив до поліції і був у Роменському повіті поліційним приставом... Моїх колишніх товаришів штовхнуло побачитись зі мною, і всі вони розпитували мене про можливості дістати український паспорт, щоб виїхати з Криму за кордон. Особливо докладно розпитував про такі можливості Козачевський, якому, зрештою, таки пощастило виїхати, бо я зустрічав його якось у Парижі, перебуваючи там в 1926–1928 рр. Так само

несподіванкою були для мене візити мого давнього приятеля, ще з дитинства, Сашка Волошина, сина відомого українського громадського діяча, Олександра Федоровича, що працював в Ананьївському земстві і був широко відомий як музичний етнограф, упорядник декількох збірок пісень, відомий нам під прізвищем Олександра Федоровича. В кінці дев'ядесятих років його родина переїхала до Одеси, де він, здається, був якось пов'язаний з видавництвом і друкарнею Фесенка, а ще пізніше переїхав він до Києва, де я часто з його дітьми зустрічався, навіть за революції 1917 року. Сашка вони малим ще віддали на виховання сестрі його мами Ольги Федорівни, уроджені Охріменко, – Маланії Федорівні Охріменко, що учителювала в Ананьєві. Стара панна, вона випросила у Волошиних дитину і виховувала як сина. Байдужа до національного питання, вона і його так виховала. З ним я пізніше зустрічався інколи по різних містах України або тільки чув дещо про нього. Він вибрав собі кар'єру артиста російського театру. Був досить популярним конферансьє, декламатором і прибрав, крім свого родинного прізвища Волошин, ще й “вуличне” прізвище Негритос, очевидно, дане йому кимсь із приятелів за його справді негритоські, чи швидше просто негрські риси обличчя.

Отож якось днів через декілька нашого перебування в Севастополі, коли життя наше ввійшло вже в колію і ми гуртом, після сніданку чи обіду, ходили на прохід до якогось невеличкого саду, підійшов до мене Сашко Волошин. Після звичайного розпитування про незначні речі, запитав він мене, чи не згодився б я відвідати відомого російського письменника Аркадія Оверченка, який живе тут, хворобою прив'язаний до ліжка, і який хотів би зі мною познайомитись та про деякі речі мене розпитати. Я погодився і зразу ж умовився про місце зустрічі з Сашком, щоб разом побувати в Оверченка. Знайомство з Оверченком залишилося у мене в пам'яті й досі, як одна з інтригуючих подій.

У кімнаті на ліжку лежав чоловік якоїсь чудної антропологічної будови обличчя. Чи від хвороби, чи від расового свого складу мав він якісь одутлуваті губи, що часто зустрічаються у жидів, чим вони зобов'язані давній домішці африканської крові. Колір волосся не був у нього такий чорний, як у О. Волошина, але цією рисою він теж мав би право називатись “негритосом”. Привітавшись і сівши коло ліжка, я відразу ж запитав, чим саме викликано його бажання побачитись зі мною, чим саме я можу служити йому.

І досі не розумію причини тієї цікавості Оверченка до української справи, яку він виявив, задаючи мені питання за питанням. Отже я мусів оповісти йому коротко історію національного нашого руху за останні часи, десь ще з-перед революції 1905 року і до останніх днів. Коли дивишся на вираз обличчя співбесідника, то з нього бачиш, чи він переживає те, що чує, чи йому нудно, чи йому байдуже. Говорячи перед гуртом людей, я мимоволі завжди шукаю якесь обличчя, що виявляє цікавість до того, що я говорю. Від того, чи найдеться серед слухачів таке обличчя, у мене залежить форма доповіді. Буває так, наче не до гурту людей говориш, а до одного з них, бо відчуваєш, що йому, як і тобі, розгортані тобою події не байдужі, що він їх разом з тобою передумує

і зараз же несвідомо реагує. Ото ж рідко бувало мені, щоб слухач так слухав, щоб так мінявся вираз його обличчя, щоб так все боліло та радувало слухане. Коли я дійшов до подій боротьби Директорії з трьома ворогами разом, на півночі Поділля – з білими і з червоними росіянами, і з поляками, та ще й в обличчі можливого збройного конфлікту з румунами, обличчя Оверченка стало обличчям страдника, мученика і йому на очах виступили сльози... Може, просто йому зле було в цю хвилину, може, просто хвороба в цій хвилині дала себе якось виразніше відчутти, але я чомусь це відніс на рахунок інтересу до моїх слів. А може, у нього десь у глибині його душі щось занило щось запекло таке, чого він раніше не відчував. Багато ж таких, як він, малоросів, стали українцями, коли їх запекло щось всередині, і коли все дотогочасне життя раптом видалося не так прожитим, як би треба було. Може, й він став неофітом, як став ним за часів революції Короленко, признаючись С. Єфремову, наче з якимсь сарказмом про себе, що він, мовляв, “зблудився” був на своєму віку...

Цікава ще була в мене в ті дні розмова, на цей раз із більшим гуртом людей. Підійшов до мене, в тому ж таки садку, незнайомий молодий чоловік. Запитавши чи я Чикаленко, дав мені записку. Писала Галя Руденко, сестра мого товариша по Петербургу, Сергія Івановича Руденка, старшого учня Федора Кіндратовича Вовка. Я знав тоді цілу його родину, бо бував у них частенько, а з сестрою і молодшим братом відбували ми наукову подорож по Уралі, під керівництвом Сергія Івановича. І от несподіване прохання – приїхати до неї увечері на склянку чаю.

Пішов. У великій кімнаті застав Галю в оточенні п'яти-шести молодих хлопців, що охочі були, очевидно, подивитися на екзотичного птаха – українця. Яка ж відмінна картина до тієї, що була в кімнаті Оверченка. Тут усі, а найбільше Галя, просто кипіли від люті до всього українського, а найбільше до того, що розвій подій звів їх тут зі мною. Теж досі, тільки по-іншому, дивуюся, чому ото кликати до себе людину, до якої, може, не особисто, а духово чуєш тільки злість?.. Коли бував я у них в Петербурзі, то відчував інтерес до України, але якийсь чудний, наче трохи хворобливий. Дід, а може прадід старого Руденка був на Січі й емігрував у Туреччину, а потім із Гладким, будши сам старшиною гуртка інших козаків, вернувшись додому на “царську милість”, дістав маєток на Катеринославщині. Молоді Руденки родилися вже не на Катеринославщині, а на Уралі десь, бо батько їхній, а може, вже і його батьки, доважались до того, що треба було вже на державній службі служити. Старий ще якийсь сентимент мав до України, а для молоді то були тільки родинні спогади, зв'язані з утратою маєтку в багатій “Малоросії”. І от цікава розмова. Галя аж сичить, а інші всі, чи може тому, що мало знайомі, спокійно розпитують про мій погляд на перебіг подай за цілу революцію і на зміну політики “Командування Вооруженных Сил Юга России”. Гурт цей був якось зв'язаний з театральним світам, але не з'ясував я собі, чи були вони пов'язані з Україною, чи просто зі всіх кінців російської імперії звели їх тут події. Засидівся я у Галі довгенько, п'ючи чай та з нею гиркаючись. Вже було за північ, як я порожніми вулицями

вертався до свого готелю. Дорогою спинив мене гурт вояків – якась охорона порядків. Звичайно, для годиться, попросили документ, бо й так добре бачили по уніформі хто я, і, повертаючи мені їх, завважили, що у місті вже віддавна заборонено вночі ходити по вулицях. Висловивши жаль про те, що ніхто мені досі цього не сказав, добрався, нарешті, не без труду, до свого готелю.

Хтось із наших тутешніх знайомих звів нас одного дня з двома повстанцями з України, які у вирі воєнних подій опинилися тут у Криму і були, певне, пов'язані з відповідними чинниками воєнного уряду. Один із них був надзвичайно цікавою особою. Оповів нам він, що родом він з міста Скутарі над озером тої ж назви у Македонії. Син заможних батьків, юнаком він, закінчивши середню школу, спромігся дістатись до Швейцарії і вступити в Женеві на медичний факультет тамошнього університету. Там він познайомився з нашою українкою з Богуслава на Київщині й оженився з нею. По закінченні науки поїхав з жінкою до її дому. Він з переказів своєї родини знав, що дід його, чи швидше прадіа, був родом з України і дістався під час руйнування Січі Катериною II за Дунай, де оселився в Добруджі. Коли якась частина запорожців повернулася з намови російського уряду назад на Україну, то його предок, разом з іншими, що zostалися в Добруджі, був з наказу турецького уряду переселений до Македонії, де вони й осілися над озером, а деякі громади були розселені по інших місцях Туреччини і навіть десь аж у Малій Азії.

Отож приїхавши з жінкою до Богуслава, він нострифікував свій докторський диплом і став лікарювати в тій місцевості. Так мирно й спокійно він проживав аж до приходу до них на Богуславщину большевицької влади, за часів відступу Директорії. Але коли почався наступ денікінців, то обставини склалися так, що червоні хотіли його ліквідувати. Був напад на його садибу, але він спромігся якось заховатись, але його родину схопили червоні і в нелюдський спосіб знищили. Тоді він пішов у повстанці і мстився червоним як тільки міг, а згодом був змушений пристати до якоїсь із денікінських частин і так; нарешті, потрапив до Криму. Прізвище його було Гелів. Разом із ним був родом з Богуславщини молодший за д-ра Геліва чоловік, що подав своє прізвище Козир-Зірка. Бачилися ми з ним разів зо три, але жаден з них не питав нас про можливість дістатися до нашого фронту. Певне, вони були в Криму на обрахунку і вважали свою долю пов'язаною з місцевою владою.

Отак проходив день за днем, а в тій справі, для якої ми приїхали, начеб нічого й не робилося. Так воно, звичайно, назовні виглядало, але, як нам оповідали наші українські знайомі, а найбільше Черниш, увесь час нагорі йшли суперечки. Як я вже згадував, ініціативу в справі переговорів з нами виявив ген. Слащов, який тепер був чомусь ізольований і ледве чи не під якимсь арештом. Чому Слащов?.. Здається, що з ним пов'язані були якісь кола людей, родом з України, які опинилися в мінливому ході подій на Дону. За Денікіна вони сиділи тихо, бо соціальними інтересами вони пов'язані були з монархією і з Дону та Кубані від Доброармії ждали спасіння. Але згодом, чи то відомості про українську боротьбу, чи, може, зневіра в реставрації монархії, примусила

їх таки згадати, що вони українці. Як саме почалося гуртування їхнє та в яких воно формах відбувалося, важко мені сказати. Мабуть, таки найбільшу роллю в їх ментальності відіграла невдача денікінської політики. То ж була не реставрація старого режиму, а справжній бандитизм, який прикривався якоюсь “чорносотенною” ідеологією, і “армія обижених офіцерів”, як називав денікінців наш видатний військовий діяч ген. Юнаков, перед війною професор воєнної історії Російської академії Ген. штабу, нікому вже з інтелігентних людей не імпонувала. А їх зібралось по волі чи по неволі таки багатенько, і то переважно з України. Коли в самій армії було багатенько людей-фронтників з Московщини родом, то молодь постачалася з різних юнкерських шкіл та кадетських корпусів все з України. Був це український елемент з поміщицьких родин та родин урядовців. Революційна маса, їм ненависна, грозила тим, що вона була українська; українське ж село вигнало їх з різних маєтків, поділивши їхню землю. Для цих людей революція – це в першу чергу бунт отих “своїх”, “тутешніх”, напівінтелігентних сільських учителів, бухгалтерів, фельдшерів, телеграфістів, якими вони в довгі й добрі для них часи коли не гидували, то в усякому разі нікого з них до свого столу не посадили б... Що по всій велетенській імперії таке діялось, їм це до свідомості не доходило – вони бачили, чули і жили надіями найближчих околиць і тому-то за гетьмана, палаючи помстою, ішли в карні загоны, а за Денікіна – в поліцію, щоб помститись, щоб щось ще встигнути відібрати, зреалізувати щось про ще чорнішу годину. Ну, а тепер – кінець уже всьому був видний. Політика Денікіна і його оточення провалилась, і він, і його ідейні друзі буди вже десь за границею. Не чув я ні разу згадки ні про Шульгіна, ні про Савенка, ні про ген. Драгомирова, сина славетного, видатного батька. Всі вони повиїжджали. І от підняла голову українська стихія. З'явилися Леонтовичі, Черниші, Котляревські, Барбовичі, Кірії; почали думати про рятунок хоч того, що пощастить урятувати. Почалася “українізація”, але пиняво, з тертям та скрипінням.

Черниш все забігав до нас і казав не турбуватись і ще трохи подождати, бо ми вже нудилися і поважно думали про поворот додому, тим більше, що нас зичливі люди попереджали, що справи на фронті не дуже певно стоять...

В перші ж дні нашого приїзду розшукали були нас урядовці французького та північноамериканського воєнного представництва. Напевно, довідалися вони про це від такого ж представництва польського, до якого ми відразу сходили, як нам радили ще в Польщі, із-за “куртуазії”. Від французів приходив до нас якийсь штатський чоловік, що досконало володів українською мовою і просто просив зайти і задовольнити цікавість його найвищого шефа. Але того ж таки дня забіг до нас якийсь моряк з США і теж просив неодмінно побувати у шефа воєнної місії, капітана Мак Келлі. У французів побували ми всі троє (старші), а до американців послали мене одного, бо не були певні, що можна буде з американцями знайти спільну всім мову. Француз, якоїсь середньої ранги, не старий ще офіцер, дуже дякував за візиту і про все, що тільки можна було, розпитував. Видно було, що через свого службовця, що українською мовою володів,

він досить добре розбирався в подіях останніх років. З американцем вийшло трохи інакше. Коли я прибув на призначене мені місце в умовленому часі, а це було на якійсь невеличкій пристані, то застав уже там шлюпку із знайомим мені вже моряком і поїхав тією шлюпкою до якогось величенького воєнного судна. Коли увели мене до каюти капітана Мак Келлі, – застав я там його з секретаркою-росіянку, яка мала бути перекладачкою. Вислухавши слова мого привітання, вона, на велике моє здивування, почала капітанові перекладати на французьку мову. Я не видержав і відразу ж сам почав до Мак Келлі говорити французькою мовою, що привело його в дуже веселий настрій. Він відразу запропонував секретарці організувати нам каву з тістками і випровадив її з каюти у сусіднє приміщення. Це був вище середнього росту, чорнявий, років не більше 35, бадьорий, веселий і зичливий чоловік. З його запитів я дістав враження, що він дуже мало що знав про Україну, і тому я, може, і зловжив його терпінням і багато чого йому оповів. Коли кава була готова, то ми взялися до неї, але секретарку він знову випровадив зі свого кабінету. Коли вже розмова, а швидше мій виклад кінчився і кава була випита, то я почав прощатися. Тоді то він мені упівголоса сказав, що, по його відомостях, справи Врангеля стояли на фронті немудро і що десант, який росіяни робили на Тамань, не вдався. Він радив нам не засиджуватися в Севастополі, запропонувавши відвезти нашу делегацію до Констанци, з якою в нього був постійний контакт. Я подякував сердечно йому і сказав, що ми з радістю його пропозицією покористуємось, але що ще, властиво, справ не тільки не закінчили, а чомусь і не почали ще і з огляду на це ми мусимо побути ще якийсь час тут. Хіба б була вже нагла потреба виїзду, та ми до нього тоді звернемось. Мак Келлі відповів на це, що він з свого боку сповістить нас, коли, на його думку, така потреба над нами нависне. На тому ми розпрощались і тим самим шляхом діставсь я додому, де оповів своїм товаришам про свої враження і про попередження Мак Келлі щодо небезпеки в разі затягування нашої візити тут...

Чи то тривожні чутки, чи якісь причини, на наше щастя, нарешті прискорили хід подій. Здається, на другий день після моєї візити до Мак Келлі нас зранку повідомив полк. Нога, що з нами хоче бачитися прем'єр Кривошеїн і що він нас має зараз до нього повезти. Швиденько зібралися і поїхали кількома візниками. Приймав усіх нас, звичайно, без полк. Ноги, Кривошеїн у своїм кабінеті. Не скажу, щоб він мені сподобався, та видно було, що і ми йому не дуже подобались. Але, мабуть, обставини чи наказ згори йому наказували таке поведження, якого він, може б то, й зовсім не бажав. Прийняв він нас офіційно, сів за своїм письмовим столом, а ми навколо нього так, що полк. Литвиненко сидів перед ним через стіл. Розмова була інформативного характеру. Цікавився нашою армією, її організацією, родом зброї, озброєнням і т. ін. Питання скеровував до Литвиненка і той відповідав. Але як! Як виявилось, хоч він і був якимось рахівником на цукровні чи що перед війною, але мови російської майже не знав. Принаймні так калічив і так упрівав, коли потрібних слів вишукував, що мене просто сміх і сльози брали. Особливо вразила мене його

відповідь, коли він, оповідаючи про склад артилерійських відділів, весь час називав гармату “орудією”. По-російськи гармата – орудіє (середнього роду), а Литвиненко називав її словом жіночого роду: “две орудії, чотири орудії” і т. д. З боку педагогічного Кривошеїн дістав добру лекцію: він мав нагоду переконатися, що російська мова і українська таки не те саме. Як він посміхався собі в вус, з неприкритим гумором, навіть перепитуючи Литвиненка повторюванням його недоладних слів, то мене якісь корчі брали від стримування, щоб і собі не сміятися і ніяким виявом своїх переживань не компрометувати нашого голову делегації. Досада тільки, як і не раз перед тим та й після того брала, чому саме його послав Головний Отаман головою, а не Крата ...

По суті, візита наша була тільки для того, очевидно, організована, щоб Кривошеїн переконався, що ми не якісь там махновці чи щось того роду, і що нас не соромно показати їхнім міністрам і самому Врангелю. Певне, кілька слів до діалогу Кривошеїна з Литвиненком, додані Кратом і мною, склали враження таке, що не буде великою компрометацією для уряду “Вооруженных Сил Юга Роосии” з нами переговорювати офіційно. Підготовка відповідних кіл з їхнього оточення щодо нас і наша візита не стали в якійсь колізії. Отож Кривошеїн сказав, що йому прикро було так довго затримувати нас, але до того причинилося багато речей. Зайнятість поточними та наглими справами – це головніше, а друге те, що й наша візита була для них до деякої міри несподіванкою. Це був недвозначний натяк на те, що, мовляв, хтось інший зініціював наш приїзд, якого вони, теперішні впливові особи коло Врангеля, не так-то собі дуже зичили. Я не витримав і, може, не зовсім дипломатично зауважив, що в наших обставинах, як і в інших, може, не все було ясно обдумане, і що, звичайно, всякі помилки можуть траплятися, і коли це так, то ми це приймемо згідно з нашим прислів'ям: “коли наше не влад, то ми з своїм і назад”.

Ці слова зачепили Кривошеїна, і він дуже поспішно почав виправдуватись і загладжувати свою нетактовність. Врешті освідчив нам, що все цілком з'ясоване, і що цими днями будемо прийняті Врангелем і його ближчим оточенням з міністрів декількох ресортів.

Коли ми повернулися додому, до нас забіг Черниш і повідомив, що він, тобто гурт впливовіших українців, завтра ввечері запрошують нас на вечерю, на якій будуть деякі і з врангелівських міністрів, що краще розуміються в українському питанні; буде ще декілька людей з російських впливових кіл, які сприятливо ставляться виявленій у свій час ініціативі з кіл Врангеля, що й привело нас до приїзду у Севастополь. І дійсно, призначеного вечора опинились ми у великій залі, де було декілька десятків людей, здебільшого старшого віку панів, часто аристократичного вигляду. Чулося там “граф”, “князь”. Після знайомства посадили господарі товариство за довжелезний стіл, причому ми всі делегати були посажені один коло одного посередині стола з одного боку, а проти нас сиділо декілька міністрів, між якими увагу мою чомусь відразу привернув до себе міністр земельних справ і, здається, земельної реформи – Глинка. Близько нього сидів і теж притягав до себе увагу поважного віку пан – князь Волконський...

Вечеря ця, видно, була вислідом останнього рішення врангелівського уряду трактувати нас якнайповажніше. Отже перед офіційним урочистим прийняттям вирішили десь нагорі, щоб тутешні прихильники запросили нас, щоб познайомити з ними в неофіційних громадських умовах тих, що мали б з ними офіційно говорити пізніше. Спочатку, як то водиться, посідавши, розмовляли присутні один з одним побіч себе або й через стіл. Темою вибирались якісь дрібнички, як, наприклад, різниці в нашій уніформі або як нам їхалося, або – як там у нас на фронті... Тільки пізніше, як до питва дійшло, то дехто з хазяїв уставав і висловлював радість, що от, нарешті, мовляв, не тільки припинились воєнні дії між нами й ними, але, слава Богу, дійшло й до гостин одних у одних. Торкались частенько, нарікаючи на Денікіна, на загострення, що між нами повставали і т. п.

Цікавою була довга промова, але якась вельми плутана, міністра земельних справ, Глинки, який в загальних рисах хвалився проектом своєї земельної реформи, що, на його думку, зможе задовольнити селян та повернути їх симпатії до їхньої визвольної акції.

Нам важко було розібрати, де в теперішніх керуючих кіл було дійсно щире прагнення, а де тільки вдавання та спроба обдурювати нашого селянина обіцянками. Враження таке складалось, що попеклися вони, але недобре ще продумали, як саме направити заподіяну шкоду за часів Денікіна, Драгомирова, Шульгіна та інших. Нічого з того вечора не залишилося поважного в моїй пам'яті, хоч, очевидно, було дещо, бо в моїй офіційній писаній доповіді міністрові закордонних справ А. В. Ніковському я зібрав був багатенько матеріалу, а між ним дещо і з чутого на цьому вечорі.

Коли врешті через два дні, здається, були ми викликані до Врангеля, то голова наш Литвиненко вже був готовий до промови, яку я з Чернишем, за його проектом, виробили. Промова була в стриманих тонах, яка загалом вітала ініціативу “Командования Вооруженных Сил Юга России” щодо порозуміння з нами і висловлювала ідею, що кожне порозуміння буде поважною справою в історії наших народів, коли спільними силами, і українці, і росіяни скинуть з себе ярмо комунізму.

Коли їхали до квартири Врангеля у присланих по нас фаєтонах, то один із солдатів, що віз Крата, якось усміхаючись, звернувся до нього зі словами: “Ну, от і ще раз довелось везти свого командира”. Крат здивовано дивився на нього і не міг пізнати, де і коли саме той його вже раз возив. З розмови виявилось, що солдат був колись у нашій армії під командою Крата і що якась хвороба чи рани примусили його вернутися додому, на Полтавщину, де його пізніше мобілізували денікінці.

Коли нас увели в залу, чи швидше кабінет, ген. Врангеля, там уже було досить багатенько людей. Сам Врангель сидів при письмовім столі і з кимсь через стіл розмовляв. Інші стояли групами в різних місцях залі і, курячи папіроси, розмовляли. Врангель устав з місця і по черзі, в якій ми йшли, вітався з нами, а ген. Кірій казав йому наші прізвища. Врангель одягнений був у чорну черкеску,

дуже просто голений; сам довгообразий і довгоголовий, справляв своїм високим зростом враження переодягнутого скандинава. Щось наче коняче було в його маловиразному, хоч загалом досить інтелігентному обличчі. Привітавшись з нами поодиноці, він звернувся до нас тоді з офіційним привітанням. Коротко висловив задоволення бачити нас у себе, бо в тому бачив ознаку нового періоду в нашій спільній боротьбі. Радий, мовляв, констатувати, що братська пролита кров не стане між нами непрохідною річкою. Хоч його устремлінням є визволити батьківщину від большевиків, але він добре розуміє, що це станеться не в таких формах, які уявляли собі ще недавню його попередники, і не тими шляхами, якими вони до того йшли. Він кардинально змінив усе, він і до нас звертався з тим, щоб справа відбудови нашої спільної батьківщини відбулася так, на що б і ми всі пристали. Він тепер нічого не вимагає, навіть не ставить питань про майбутній устрій Росії, він прагне тільки, щоб наступило довір'я між тими всіма народами, які борються проти насильників. Він уже договорився про це з кубанськими козаками і з гірськими народами Кавказу. Так само хотів би, щоб і українські збройні сили ввійшли з ним у порозуміння для спільної збройної акції. Він певен, що визначені українською армією представники договоряться з його представництвом у Румунії, на чолі якого стоїть ген. Ґе-руа, щодо справ сьогоденного дня, а діло дальшого майбутнього – влаштувати наші взаємні стосунки в братерських порозумінні.

На це відповів вивченою напам'ять промовою Литвиненко. Конкретного в ній теж не було багато сказано, теж висловлювалася радість, що відійшли в минуле ворожі між нами сутички, що, нарешті, з благородної ініціативи "командування збройними силами юга Росії" утворилася можливість добровільно, без примусу, говорити про спільний чин, і він вірить, що до того чину дійде...

Після потиснення рук усім вам Врангель сів, а за ним посідали дехто з присутніх, а дехто з хазяїв і з наших відступили від столу, і до кожного з нас наблизилась незнайомі ще особи, щоб у розмові на тему нашого приїзду і його значення обмінятися кількома оптимістичними прогнозами. До мене підійшов з дальшого оточення молодого віку добродій і, привітавшись, назвав своє прізвище, запитуючи мене, чи я його пам'ятаю. Я не впізнав був його спочатку, але почувши прізвище, зразу й пригадав. Був це Петро Савицький, син чернігівського діда і члена "Государственного совета". І він, і батько його десь у роках 1912–14 бували в с. Мізині на розкопках, які, під зверхнім керівництвом Хв. Вовка, провадив я там, досліджуючи палеолітичне селище.

Приїздив, може, він і не нарочито на розкопки, а при нагоді відвідування родичів, відомої в українських колах родини Якова Платоновича Забіли в с. Псарівці, якихось дві версти на південь Десною від Мізина. Тоді ще молодий зовсім хлопець, здається, студент першого чи другого курсу Петербурзької політехніки, на економічному відділі, тепер, як виявилось, він був особистим секретарем міністра закордонних справ у кабінеті Кривошеїна – Петра Бернгардовича Струве. Розмовилися ми про минуле, про його коротку розвідку, про колишні кам'яні церкви Чернігова і про Забіл. Виявилось, що тільки

панна Соня тут, але не в Севастополі, а десь інде. Я пригадав собі тоді, що син Забіли загинув під Києвом, обороняючи гетьманський уряд. Довідавшись, що П. Савицький секретарює у Струве, я висловив бажання поговорити з міністром, тим більше, що в нашому уряді є декілька осіб з учнів Петра Бернгардовича, а саме – Валентин Садовський та Олександр Ковалевський, які знають, що Струве тут і яким приємно буде щось про нього почути. Савицький обіцяв це зробити, і другого дня я побував на короткій авдієнції у П. Б. Струве.

Після прийняття у Врангеля ми почували вже себе цілком вільними, щоб їхати, але нам ніхто не говорив про самий спосіб нашого виїзду. Земляки всі хотіли, щоб ми довше пробули в них, а нам таки вже нудно робилося. Та на біду, я занедужав трохи на живіт; чи то з'їв щось недобре, чи, може, застудився. Все ж таки другого дня я переміг недугу, щоб побувати у Струве. Враження від нього лишилося у мене на загал приємне. Приємно бачити розумну, культурну людину, яка перебігом свого життя не дуже то пасувала до врангелівського оточення. Але от російський патріотизм довів його до міністрування в Кривошеїна. Я почав з компліментів того змісту, що важко було мені, знаючи його віддавна з його писань, що читалися завжди з інтересом, та не побачитись. Тим більше, що моїх декілька приятелів та знайомих – його учні, їм буде, напевне, приємно почути щось про нього. Як він розпитував про Садовського і Ковалевського, то видно було, що пам'ятає їх добре і що звернув свого часу був увагу на них. Після таких, сказати б, слів ввічливості, зовсім нейтральних, перед тим як прощатися, я все ж таки запитав його, як він дивиться на наше, можливо, близьке порозуміння. Він досить стримано, без жодного ентузіазму сказав, що важко в сучасних міжнародних обставинах щось передбачити і все буде залежати від співвідношення сил. Видно було, що дух, яким він дихав, був не той, яким дихав у свій час хоч би навіть Церетелі й Терещенко, які у Києві 1917 року вели переговори з Центральною радою. Це був у повному значенні “реальний політик”, але, певне, що він, може, більше ніж хто інший бачив потребу нашого порозуміння і, певне, імпонував своєю присутністю в Криму і місцевим російським бюрократам-політикам; ще більше його особа значила, певне, у “союзників”, хоч загалом тут їх не так-то вже й любили та поважали.

Коли і як виїдемо, але земляки захотіли ще раз з нами в тісному українському гурті поговорити. Отже і влаштували прощальну вечерю. Нічого цікавого не було там. Хіба тільки, що вдалося побачити і почути представників таких українських громад, які дуже далеко стояли від нас в питанні нашої незалежної держави. Здається, з найправіших був Кириченко чи щось в тому роді, ім'я якого потім мені приходилося чути, як дуже поміркованого діяча в Югославії, куди багато з присутніх на вечері потрапило...

Ще днів зо два ми побули в Севастополі. Коли б не моя недуга, я б поїхав до Сімферополя, куди кликали мене акад. В. Вернадський та А. Носов.

Хоч ген. А. Кірій, даючи мені ці картки, що через його руки мені дісталися, і намовляв поїхати, але щось мені недобре було, і я зліг був до ліжка на кілька днів. Одного вечора, коли я був сам у помешканні, прийшов посланець від

Мак Келлі з вісткою, що капітан нам радить скористати з тієї нагоди, що завтра вранці виїздить до Констанци їхній контрміноносець, і виїхати, бо, мовляв, уже такий час підходить, що краще бути не тут. Було це передане посланцем в досить категоричній формі. Коли він до того додав, що цим контрміноносцем їде і пані Врангель, то я зрозумів, що й нам уже треба їхати, навіть не прощавшись з тими всіма, з якими ми тут нав'язали знайомство. Певне, їм швидко буде не до нас”...

Коли наші посходилися увечері, я оповів про посланця, і ми все зробили, щоб таки завтра на призначену годину бути на пристані у призначеному місці...

На другий день, коли ми були вже на березі, нас чекала шляпка. Виїхавши з Севастополя, ми довгенько стояли на покладі контрміноносця, дивуючись його швидкості і всій цій споруді, яка виглядала як досконала величезна машина. Дивно було тільки, що зовсім мало людей ми бачили. Все світило якоюсь пустою. Нам показали каюту, де ми могли б посідати чи й полежати, коли б хто хотів. У тій каюті я бачив у кутку, за різними пакунками, відгородженими від середини, худеньку пані, що була, здається, баронеса Врангель. Я швидко поклався на м'якій софі чи диванчику і лежав, хоч цікавість часто витягала мене на поклад, де мої товариші, розташувавшись просто на покладі, бавилися маленьким, майже чорним, ведмедиком, що матроси цього судна дістали десь на Кавказі. Це кумедне, цілком освоєне створіння, було дуже капосне, і все від нього треба було ховати чи обороняти. Добрався він до нашого харчу і розпотрошив усе, що там було. Але видно, що апетиту не мав, бо чомусь більше всього цікавився цитринами, які ми мали на випадок, коли б трапилось комусь хворіти на морську недугу. Цей ведмедик дуже кумедно кусав цитрини і кривив свою мордочку просто як дитина.

На морі були досить великі хвилі, але судно наче перелітало з одної на другу, тремтячи весь час цілою своєю масою. Швидкість була для нас просто неймовірною, тільки бризки, і то не від самих хвиль, а від розбивання від нашого удару з ними, як туман чи мжичка падали на поклад.

Полюбувавшись якийсь час зграями дельфінів, що вискакували відкілься збоку, і, наче діти, наввипередки пливли поруч нас, але, не витримуючи довго, відставали, я ліг на диван у каюті і тільки вранці, коли ми під'їжджали до Констанци, вийшов на поклад, щоб приглядатись далеким спочатку берегам.

З Констанци, їдучи додому, ми мусіли побувати в Букарешті, щоб оповісти все, що ми бачили та чули К. Мацевичеві, нашому послові, а головне – ген. Дельвігові, нашому воєнному представникові, якому, в разі потреби, треба буде розмовляти та договорюватися з тутешнім воєнним російським представником – генералом Геруа.

Ліквідація нашого фронту супроти червоної Москви сталася значно пізніше, ніж ліквідація фронту між білими й червоними москалями в Криму. В ті часи новини про події навіть першорядного значення доходили з великим запізненням. Я в столиці нашої еміграції, в місті Тарнові, Західна Галичина, почав уже забувати про подорож на Крим.

Аж одного дня в осідку наших міністеріальних урядів побачив – о, диво! – генерала Кірія. Приїхав він, щоб побачитися з Симоном Петлюрою... А ще через якийсь час, так само несподівано, спіткав доктора Геліва з його супутником. Ці двоє пробули в Тарнові довгенько, а потім подалися на схід, на Україну. Згодом принесли наші люди з України відомості, що Гелів знову розпочав свою партизанщину і що через якийсь час його оточили большевики в якійсь хаті і він так довго відстрілювався, аж поки вони не підпалили хату. Догадувалися, що його зрадив той самий його товариш – Козир-Зірка...

САМОСТІЙНІСТЬ ЧИ СОВОРНІСТЬ? (ФЕЙЛЕТОН)

Політична кон'юнктура Східної Європи, глядачеві, може, трошки фантастична, нагадає давно минуле, знайоме. Літературна польська легенда зв'язує майбутнє Польщі як самостійної держави з пророкуванням Вернигори, цього кобзаря чи лірника з України, з Київщини: "Як нап'ються турецькі коні води з Гориня, тоді встане знову Польща". Такий зміст цього пророкування. Химерне міркування, чудне паралелізування, а проте... з Гориня коні турецької кавалерії за час світової війни воду таки пили. І на політичному обрії заявляються старі, давні знайомі, яких або ховали, або таки й справді поховали.

Сучасне "смутне время" розпухлої Московії не пророкує нічого доброго для цієї держави, і більш ніж можливо, що на Сході Європи поруч з нею мають, як і в давню давнину, виступити ще й інші чинники.

Польща 1920 року в збройній боротьбі розбиває червоних і має вільну руку до Москви; Туреччина 1923 року пробує цілій Європі диктувати умови... Ім'я України – забуте, витерте з пам'яті політиків – знову щось починає їм говорити...

Колесо історії повертається і попадає знову в те положення, що було перед декількома віками. Але ж чи це так? Чи в цьому старому приходять нові зміни, нові ноти, нові кольори?.. І хоч по-старому в Польщі шляхта "королем коверзує" і навіть убиває свого голову держави, але вже не керує вона державою самовладно. Нові верстви стають до керми, і перед демократичною Польщею відкриваються шляхи, які недоступні були Польщі 17-го століття. І Москва не та. Замість свіжого, здорового своєю первісною некультурністю державного організму, міцного недиференційованістю свого суспільства, перед нами конає в анархії велика, передчасно постаріла держава. Який був безславний період "еллінства" за часів Івана Калити – такий самий ганебний вік "еллінізму" за останніх Романових. І в різних кінцях колишньої "великої неподільної" бринять слабкі ще, але бадьорі та свіжі голоси розбурханих народів, і "од молдавана аж до фіна" все прагне відокремитись та жити своїм життям. Отже, на наших очах ще мусить викристалізуватися з цього всього те, що ще сповите туманом, зріє та кристалізується.

І Україна воскресла. І теж дивне пророкування цього воскресіння чується в словах поета: “Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окрадену, збудять...” Окрадена, голодна, скривавлена – прокинулась і Україна. Якась невідома закономірність є в тому, що на Сході Європи знову з’являється давнє суспільство держав, складову частину якого з неминучістю має творити Україна.

Але яку ролю має відігравати вона, яке значення матиме ця роля – тяжко зараз вгадати. Ми ж, власне, не знаємо, що ми тепер являємо собою, як нація; яка наша сила, який її діапазон. Ми були свідками великого бурління, великих проявів героїзму, великих падінь та зрад. А у віщо це все вилється?

Знову, як колись, маємо ми жити з сусідами, даними нам всіма попередніми історичними подіями. Який шлях в боротьбі за наше державне існування ми виберемо, де приятелів шукатимемо, в кому з сусідів найстрашнішого ворога вбачатимемо? – Знову перед нами ті самі питання. Чи ж буде на них і така сама відповідь, як колись була?..

Та, власне, відповіді й не було якоїсь однієї, а різні бували відповіді й різними шляхами ходила наша політика, і коли б історія нас учила – багато ми б скористали з досвіду минулих віків. З ким із сусідів і проти кого? Хто найстрашніший? Були часи, коли кращий політик землі нашої, великий галичанин, гетьман Сагайдачний, для блага народу українського на Москву ходив, польську династію на московський престол садив і кров’ю українського козака Річ Посполиту Польську в хвилини страшної для неї небезпеки рятував... Були часи, коли – навпаки – у Москві спасіння від Польщі шукали і під царя московського піддавались, вважаючи московського “гаспадіна” за ліпшого від польського “пана”.

Такими тернистими шляхами простувала Україна до своєї незалежності та соборності своїх земель. Ні з Польщею, ні з Москвою нічого не дійшовши, ми й до Туреччини нещасливо за допомогою зверталися.

Доборолась Україна тоді, під гаслами незалежності та соборності, до “Руїни”. Не було у нашої нації єдиної думки, єдиної волі, а через те й єдиної орієнтації, і Лівобережжя нищило Правобережжя во ім’я однієї тільки “соборності”, відмовившись від “самостійності”, якою керувалося Правобережжя. Треба було генія Мазепи, щоб ідею “самостійності”, до якої доріс уже Хмельницький, поставити як головну мету національної політики. Треба було й міжнародних умов інших, щоб можна було плекати орієнтації не тільки на своїх ближчих сусідів. Але було вже запізно, і роки 1654, 1709 та 1876 – це, власне, сумні етапи нашого національного життя, що пішло шляхом тільки “соборності”, шляхом орієнтації на Москву. Геній Шевченка, зупиняючись над давніми подіями, над нашим минулим, зі страшною, неблаганною жорстокістю засудив на вічні муки душу нещасливої дівчини, що несвідомо ухвалила орієнтацію Хмельницького, перейшовши йому, з відрами вповні, шлях:

А того й не знала,
що він їхав в Переяслав
Москві присягати...

Слова, звернені до поляка, – “Подай же руку козакові і серце чистее подай” і заклик до відновлення тихого раю, може, наївними покажуться тільки тим, хто не знає чи не розуміє тої надзвичайної об’єктивності, з якою поет обмірковував усі шляхи української політики і в “Іржавцю” апробував залежність навіть від Криму, аби тільки не від Москви... і з яким презирством чи сарказмом каже поет сучасним йому полонофобам:

А чванитесь, що ми Польщу
колись завалили...
Правда ваша: Польща впала,
та й вас роздавила...

Або туркофобам:

Може, чванитесь, що братство
віру заступило?
Що Синопом, Трапезундом
галушки варило?
Правда ваша!, наїдались,
а вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
картопельку садить...

Не така ще дужа Туреччина в цю хвилю, щоб її зараз в обрій нашої політики залучати, плани нам на тому будувати, але... погляньмо, як настирливо вимагала вона участі хоч би й советської, але все ж таки України, на різних конференціях, де доля Чорного моря вирішувалася, і як бучно святкувала вона згоду з Советською Україною...

А з Москвою та Польщею нам уже за ці бурхливі п’ять років довелося багато пережити.

І чудна річ. Знову ті самі давні гасла – “самостійність” та “соборність”, і знову ті самі помилки. Страшний максималізм, дозволений хіба тільки тому, хто справді нічого не має і через те нічого не загубить. “Голий, мовляв, розбою, а мокрий дощу не бояться”.

Без жадного спільника, без жадної охоти з кимсь із сусідів йти на поступки уряд Директорії веде війну на три фронти: з білою Москвою, червоною Москвою та Польщею, нічого не маючи в той же час проти війни й з Румунією. За Москвою – традиція державна, традиція військова, вся військова промисловість. За Польщею ціла Антанта і традиція державності в Галичині. А у нас? Рішучість політиків, що швидше пасує військовим, і обачність військових, що пасувала б ліпше політикам.

Ні один народ на протязі останнього 19-го століття не виборив собі незалежності, коли за ним не стояла якась стороння військова сила. Ми ж не вмiли використати жадної сили.

Ні один народ, що визволився, не дістав цієї чужої допомоги дурно, а ми найменший крок наших політиків до порозуміння – ганебним словом “продажу” плямували.

І знову “Руїна” як наслідок боротьби за незалежність та соборність. Доля не судила нам того, чого ніхто ніколи не мав і до чого інші народи йшли мало не віками... Згадаймо відродження Німеччини, Італії, Сербії, Румунії. Яка це тяжка путь, путь поступок, образ. Таж батьківщина Гарібальді – Ніцца й досі під Францією, і нікому з народів не випало досягнути і незалежності, і соборності відразу, в одну хвилину, а всім доводилося вибирати покручений, тернистий шлях до цього ідеалу кожної нації...

Так, Руїна! І зовні, у державному мірили, і всередині, у нашому суспільстві. І знову Лівобережжя, тільки вже не Дніпра, а Збруча – воює проти Правобережжя і навпаки.

Коли злака Галичини з Великою Україною була справді результатом “непохитного наміру” обох наших земель, як то говорилося в договорі, підписаному 1 грудня 1918 року в Хвастові, а не ганебним фарсом, то існування двох урядів, що вели окрему політику і увіходили у згоду з чужими чинниками, скеровану проти політики одного з урядів – було коли не зрадою надії, то максимумом безумства. Один-єдиний уряд міг вирішувати тактичне поступовання. Один-єдиний уряд міг, із тактичних причин, віддати й половину земель свого народу, хоч би й на довший час, з тим, щоб мати в цю хвилину тільки один, а не два чи три фронти і щоб тим зберегти свою державність. І історія нам дає силу подібних зразків. З цієї точки погляду немає “зради”, немає “продажу”, а є тільки нещастя – велике чи, може, навіть просто страшне. Уряд суцільної нації, не відмовляючись від ідеї соборності земель своєї нації, щоб зберегти державну самостійність свого народу, має право, згідно з усіма законами моральної відповідальності, робити такі експерименти над тілом своєї держави. На ньому одному лежить відповідальність, і в тому його і честь, і в тому його й нещастя.

Полковник Богун під Берестечком, щоб зберегти регулярне військо від розгрому, вивів його, пробиваючись через своїх, через деморалізовані іррегулярні маси повстанців. Цим і тільки цим було забезпечено Білоцерківську умову з Польщею. Щоб зберегти свою армію, і бельгійський, і румунський, і сербський уряди кидали цілу свою територію, коли того вимагали обставини. Це тоді, коли нація чи держава має один центр, один відповідальний перед нею уряд. Але коли нація терпить, дозволяє, щоб у такі важливі хвилини у неї було два центри, два уряди і так ще, що один із них зводить працю другого нанівець, і коли інтереси цілого народу чи його більшості нехтуються во ім'я інтересів якоїсь частини, то в таких умовах справді або один із цих урядів – гурт зрадників, честолюбних авантюристів, або те, що думало, що називало себе єдиною нацією – таки нацією не є.

Тепер, на руїнах нашої недовготривалої державности, і під окупацією перебуваючи, і томлячись по чужих землях, українське громадянство, інтелігенція нашої нації – мусить над тим усім думати та міркувати і свій присуд недавньому

минулому таки дати. Чи справді вже так нам непотрібна та самостійна Україна, як то думав Панейко – душа умови галицького уряду з Денікіним 7 листопада 1919 року, коли вона буде при своєму народженні без Галичини? І чи через долю Галичини в цю хвилину мусить український народ відмовитись від ідеї самостійності і захоплюватись разом із Панейком, Петрушевичем, Студинським та Щуратом ідеєю соборної тюрми в “Євразійській імперії”?

Наше громадянство, соборної України інтелігенція, мусить раз назавжди вирішити це питання: що важливіше – чи незалежність, хоч би й без соборності, чи соборність, хоч би й без незалежності!..

А коли це питання буде вирішене, тоді буде ясна тактика й сьогоднішнього дня. Буде ясно і те, з ким із сусідів йти сьогодні разом і проти котрого в першу чергу, щоб дійти до найбільшого в житті народу – до незалежності. І тоді ясно стане нам самим: чи ми нація, чи так тільки – або “варшавське сміття”, або “грязь Москви”, і здібні тільки “в сусідів бути гноєм, тяглом у поїздах їх бистроїзних”.

“ТРИЗУБ”, ч. 46, від 26 вересня 1926 р. Париж

Післямова

Подані тут уривки моїх споминів були писані незабаром після подій, яких вони торкаються. Дещо з них було вже друковане в нашій пресі. Даю тут декотрі з них у цій збірці з надією, що, може, вони придадуться нашим історикам, як свідчення учасника тих подій. Придадуться історикам-науковцям – шукачам правди історичної, а не історикам-журналістам чи політикам, що на неперевіреному матеріалі беруться виховувати молодші покоління своєї нації. Цим останнім мої спогади, звичайно, не потрібні. Вони тільки перешкоджатимуть їм малювати образки блискучих подій, героїчних перемог з нашого недавнього минулого та приховувати правду, тобто все те, що спричинилося до поразки в нашій визвольній боротьбі 1917–1920 років.

Першим уривком іде опис київської катастрофи з 31 серпня 1919 року. Цю катастрофу досить докладно старався описати один з найбільш відповідальних за неї генерал Української Галицької Армії – Антін Кравс*). У своїх спогадах він подає опис дій Української Галицької Армії на Україні від переходу нею Збруча аж до її остаточної деморалізації через брак будь-якої сталої провідної ідеї у тієї частини галицького суспільства, що керувало її долею, та в не меншій мірі через пошесть плямистого тифу, яка, щоправда, нищила всі військові відділи всіх армій, що в ці часи провадили змагання між собою за володіння Україною. Матеріали до висвітлення цих подій можна знайти і в праці Никифора

.....
* Ген. Антін Кравс, кмдт. Ш корпусу УГА. “За українську справу” Спомини про Ш корпус УГА після переходу за Збруч. Львів. Видавн. коопер. “Червона Калина”, 1937.

Гірняка “Останній акт трагедії Української Галицької Армії”^{*}). На превеликий жаль, споминів ген. Кравса мало хто читав, але ще менше маємо споминів про київську катастрофу тих осіб, які могли б дати чи то доповнення, чи то поправки до спогадів ген. Кравса. Хто читав їх, той знає, що хоча військо обсадило Київ ще вночі на 31 серпня, але сам Кравс прибув у Київ тільки на 3-тю годину по полудні, а безпорадні й, очевидно, непокликані до командування його старшини допустили до того, що весь Печерськ і Липки до його приїзду опинилися в руках денікінців.

Десь коло 5-ої годин, коли ген. Кравс вирішив їхати **особисто** (!?) на переговори з ген. Бредовим, то в кінці Хрещатика, коло самої Царської площі, попадає в гущу бойових подій. То денікінці кулеметним вогнем почали ліквідувати галицьку частину з польовими кухнями. Ген. Кравс у споминах описує цю подію, з якої він “якимсь чудом” вирвався, але вже без цілого супроводу своїх старшин, які повипадали з авта. Пояснює її ген. Кравс нападом укритих десь в околишніх домах большевиків, між тим, як от пані Євгенія Кричевська у своїх споминах** докладно описує, як денікінці підготовляли цю свою акцію. Спостерігала вона ці приготування їхні з вікон музею, де вона в ті години перебувала.

На превеликий жаль, кажу, мало хто читав спомини ген. Кравса, а знати їх – просто обов’язок для тих, хто хоче познайомитись з суттю тих подій, які відбулися тоді у Києві. Неможливо зрозуміти всього перебігу дальших подій нашої визвольної боротьби і всього того, що тяжить на нас досі та й ще довго, мабуть, буде тяжіти ...

Була боротьба, були криваві жертви, але ніхто тієї боротьби не дослідив, ніхто не проаналізував ролі її учасників ні з воєнного, ні з політичного боку. І так, без жадного осуду, молоде покоління переходить до порядку денного, не маючи змоги зрозуміти, чому так, а не інакше закінчилась наша визвольна боротьба. Галицька молодь не розуміє, чому немає на еміграції екзильного уряду Західно-Української Народної Республіки і чому ніде й ніколи не згадуються її провідники, як от – диктатор Петрушевич, Панейко та ген. Тарновський, а згадується С. Петлюра, хоч він і “продав Галичину полякам”. Не розуміє галицька молодь і того, чому існує тепер два галицьких уряди з окремими прем’єрами чи міністрами закордонних справ – Стецьком і Лебедем. А знати все це і розуміти треба, бо треба вчитись і на перемогах, а ще більше на поразках та проявах деморалізації своєї нації.

Більшість сучасної галицької молоді на еміграції починає історію України не від здвигів та Національних конгресів 1917 та 1918 років, а від декларації лояльності Гітлерові своїх “вождів” 1941 року. А їй треба було б знати, як і при яких обставинах і коли саме Уряд ЗУНРеспубліки з Петрушевичем на чолі довів до зірвання умови Галичини з Україною з 1918 року, примусивши без-

* Никифор Гірняк. “Останній акт трагедії Української Галицької Армії”. Український військово-історичний інститут у США. 1959.

** Євгенія Кричевська. “Сорок років тому” (уривок спогадів). “Нові дні”, Торонто, жовтень, 1959.

порадного в цій ситуації ген. Кравса, що його військо 30 серпня переможно обсадило Київ, другого дня їхати персонально до денікінської армії, щоб там з позицій полоненого підписувати капітуляцію*.

Київська катастрофа це, властиво, основна тема цієї збірки свідчень.

Після катастрофи треба було виходити з фактичного стану речей, і ці міркування, що мучили, свердлили голову кожного свідомого українця, викладено в п'ятому розділі книжки. Цей уривок моїх спогадів про визвольну боротьбу написаний після її закінчення, вже на еміграції. Зміст його, на мою думку, досі актуальний і пекучий, бо рана, завдана 31 серпня 1919 року, і досі ще не загоєна, а може, ще й більше роз'ятрена таборовими обставинам в Німеччині 1945–1950 рр. Ідея Панейка** – соборність під Москвою, поставлена на вирішення 1919 року, перемогла остаточно тільки в 1945 році... Приклонники політичної лінії, наміченої Панейком, поряд з його ім'ям мусять згадувати щасливішого за нього політика землі галицької – Кирила Студинського. Можуть, звичайно, згадувати ще й політика землі української, що ще раніше ідеї двох попередніх пропагував ціле своє життя, і за царської Росії, і за денікінщини, і тепер не може мовчати від щастя, це – Василя Віталійовича Шульгіна,

.....
* Ген. Антін Кравс, цитована вже книжка. Стор. 48.

“Обурений до найвищих меж цею поведінкою генерала Бредова, що глузувала з усяких міжнародних звичаїв, вихоплюю мій револьвер, подаю його ген. Бредову і заявляю, що в цих обставинах всякі переговори ілюзоричні...”

** Василь Панейко. З'єдинені Держави східньої Європи – Галичина й Україна супроти Польщі й Росії. Відень, 1922 р. Накладом автора.

Ст. 36. “... що єдиною позитивною концепцією української політики може бути концепція здійснення самостійности української держави в спілці з самостійною державою Московською, спілці так побудованій на новітніх засадах національної суверенності, щоб вона могла стати ядром, довкруги якого могли б угрупуватись всі інші, менші народи і держави Східної Європи й північної Азії – на просторі між Карпатами й східними і границями етнографічної Польщі аж до Тихого океану”.

Стор. 39: “Організація З'єдинених Держав Східної Європи – се не якась тактична штука, щоб «москаля» (чи от «малороса») піддурити, а се програма позитивна, ідеал політичний високий – один з найвищих найвеличніших ідеалів, які народи коли-небудь в ході історії собі ставили”.

Стор. 56. “Наша будучність, чи комусь се приємно чи неприємно, є в зв'язку зі Сходом Європи, передовсім у зв'язку з новою Росією. Як кожний нарід у світі, так і нарід російський має свої хиби й великі прикмети. Одначе певне одно: він (як, зрештою, ні один інший нарід) не є такою апокаліптичною потворою, якою малюють його Духінський й Донцов. Знов же український нарід не такий, яким його змальовують Ровіти-Гавронські. Російське плем'я, при всіх його хобах, єдине серед слов'янських народів спромоглося на велику, світову державу; воно й єдине серед слов'ян видало в своїм письменстві імена, які стоять рядом з найбільшими іменами письменств усіх народів і часів. У зв'язку з племенем сим і його державою плем'я українське й українська держава покликані бути співтворцем і співвласником нової європейської імперії. Хто вірить у надзвичайну талановитість українського племені, тому може всміхатись доля племені свого в зв'язку з російським, роля, подібна тій, яку грало талановите плем'я мадярське в зв'язку з австрійським”.

в цю хвилю дорадника Микити Хрущова. Існують такі українці, що мають моральне задоволення з того, що “хахол” Микита очолює нашу “соборну Вітчизну” від Сяну аж до... Тихого океану. Про найбільше і найповніше завершення мріють тепер численні галицькі патріоти духовного звання, вважаючи, що “місія України” ще не закінчена, що Україна має ще просвітити духовним світлом столиці світу Риму всю “соборну” Росію. Спектр національної свідомості всіх патріотів нашої щасливої, бо соборної, батьківщини, як бачимо, надзвичайно широкий і процес дисоціації українства ще далеко не закінчений.

Левко Чикаленко

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А**гєєв 371–373
Адріанов, генерал 165
Акацатов М. 317
Андрей, митрополит 384–388
Андрієвська О. 25
Андрієвський О. М. 202–204, 237, 262, 275, 322, 327
Аккерман П. 116, 309
Алексієв (Алексєєв) М. В. 117, 164, 273, 310
Алешо О. Г. 117, 309, 368, 383
Альошин П. 264
Антоній, митрополит 122, 165, 311
Антонович В. Б. 35, 234, 263, 273, 300, 308, 313, 318, 320
Антонович Д. В. (син В. Б. Антоновича) 9, 25, 93, 115, 131, 136, 156, 234, 263, 267, 308, 314
Антоновичка Катерина 115, 308
Апостол Данило 292
Артюх 40
Асмолов 374
Афанасьєв Г. О. 180, 182, 324
- Б**абач Б. 268
Багалій Д. І. 161, 172, 175, 177, 179, 318
Баженов Б. П. 175, 323
Бакалинський 367
Балмашев С. 316
Бараговський Х. 267
Барбовичі 400
Бардин А. 300
Барський 266
Бачинський А. 304
Бедриковський 30
Бейліс М. 268, 321
Беме 216
Бендзя П. 236, 269, 333
Беренштам В. А. 130, 313
Бібінов А. 317
Бійський З. 330
- Білашов 371–373
Білевський 297
Біленький М. 97, 162, 306
Білінський М. 97, 234, 305
Білопольський А. 18
Білоусенко – див. Лотоцький О. Г.
Біляшівський М. 33, 107, 118, 119, 270, 291
Бісмарк Отто фон 86, 106, 133, 301
Блаудимко Іван 390
Богацький П. 276
Богонкевич Іван 396
Богров Д. 257
Богун І. 410
Богуцький В. М. 104
Болбочан П. Ф. 82, 197, 209, 219–221, 240, 246, 295, 298, 299, 305, 320
Боровик Андрій 375
Бородаєвський С. В. 171, 177, 322
Бош Є. Б. 236, 276, 333
Боярський М. 288
Брабеци, брати 341
Браніцька 96
Бредов 391, 412, 413
Брейтман Г. 227, 301
Брінкман 93, 95, 96, 98, 302
Бронгсарт 216
Бронштейн – див. Троцький Л.
Брунет 189
Будзиновський В. 304
Булгаков С. М. 305
Бурбони 187
Бурлаков 189
Буслов 121
Бутенко Б. А. 119, 161, 171, 180, 185, 188, 311
- В**agner Ю. М. 180, 182, 324
Важинський 164
Валуєв П. О. 128, 313
Варава Г. П. 165

- Василенко М. П. 13, 36, 64–67, 70, 76, 77, 85, 96, 97, 118, 119, 180, 182, 205, 221, 227, 258, 274, 296, 317
- Василько М. 94, 95, 106, 126, 303, 304
- Васильченко С. В. 124, 141, 218, 264, 311
- Велецький Андрій 113
- Вербицька 141
- Вернадський, акад. 395, 405
- Вернигора, кобзар 407
- Винавер М. М. 115, 309
- Винниченко В. К. 10, 14, 15, 23, 33, 34, 36–41, 44, 46, 58, 59, 62, 64, 66, 68–70, 85, 91–93, 102, 107, 108, 110, 118–124, 135, 141, 144, 152, 155, 156, 158, 161, 162, 167–171, 174–177, 179, 180, 184–187, 191, 195–198, 202–209, 213, 214, 226–237, 239, 241, 243, 244, 246, 248, 251, 263, 267–270, 276, 277, 279, 286, 295, 304, 308, 314, 316, 317, 319, 327, 359
- Висоцький З. 268
- Вихров А. 317
- Вишиваний Василь 15–18, 82, 106, 111, 127, 298, 334
- Від, принц 52
- Вікул С. П. 124, 125, 266, 311, 312
- Вілінська В. О. 314
- Вілінський О. В. 25, 260, 314
- Вілінські 132
- Вільгельм, імператор: 65, 71, 72, 150, 155, 169, 196, 288, 295
- Вільгельм, принц – див. Вишиваний Василь
- Вільсон 172, 177, 212
- Вітте 174
- Владимир Святий 251
- Вовк-Вовченко М. 330
- Вовк Ф. К. 117, 266, 292, 307, 309, 369, 383, 395, 398
- Волконський, князь 402
- Волох О. 299
- Волошин К. О. 82
- Волошин О. Ф. 82, 299, 397
- Волошин Сашко 397
- Ворона 54, 100, 151
- Вороний М. 264
- Воронович М. М. 81, 87, 89, 298
- Врангель П. 250, 309, 334, 372, 389–391, 393, 395, 401–405
- Вязлов А. Г. 25, 76, 138, 177, 185, 188, 190, 260, 291, 317
- Габсбург, Карл-Людовік 272
- Габсбурги 57, 288, 334
- Гай П. 264
- Галаган М. М. 278
- Галаган П. 281, 325
- Галін М. 97, 105, 221, 305
- Галіп Артемія 196, 326
- Ганицький І. 278, 351–362, 364–366
- Гаркуша М. 268
- Гасенко Г. В. 65, 111, 115, 225, 292
- Гаспе 90
- Гейне 50, 322
- Гелів 399, 407
- Гербель С. М. 171, 177, 180, 182, 185, 187, 225, 258, 298, 307, 324
- Гервальд Принцінг фон 72, 296
- Геркем Наталія 206
- Гермайзе О. Ю. 125, 312
- Герцен О. І. 267
- Гехтер М. 264
- Гижицький М. 67, 293
- Гінденбург Пауль фон 191, 325
- Гіряк Н. 412
- Гірс 249
- Главче, полк. 32
- Гладкий 398
- Глінка 402, 403
- Глібовський Ю. Є. 174, 323
- Гнатюк В. 296
- Гнілорібов 371
- Гогенцоллерни 57, 65, 66, 109, 288
- Гоголь М. В. 47
- Голіцин Д. В. 288
- Голіцин М. Д. 288
- Голіцин О. Д. 57, 288
- Головчук Д. 100, 101
- Голубович В. 12, 41, 46, 56, 60, 62, 67, 69, 87, 93, 99, 107, 108, 120, 124, 125, 127, 133, 134, 186, 191, 208, 278, 279, 286, 287, 293, 294, 332, 355
- Гончар, отаман 361
- Гордієвський М. І. 234, 332
- Гордієнко К. 55, 287
- Горленко В. 321
- Горянський 392, 393
- Гофман М. 93, 194, 302
- Грабенко А. М. 96, 243, 304
- Греков (Греків) О. П. 16, 96, 161, 167, 234, 304, 311
- Гренер В. 62, 97, 98, 105, 106, 108, 110, 115, 119, 121, 133, 167, 172–176, 191, 200, 205, 206, 212, 290
- Греттер 217
- Григорієв 270, 350
- Григорович-Барський Д. М. 84, 300
- Грінченко Б. Д. 47, 130, 264, 283, 293
- Грушевська А. С. 108, 206, 306
- Грушевська Марія Сильвестрівна 25, 62, 71, 232, 291
- Грушевський М. С. 9–11, 15, 25–27, 33–35, 41, 43, 46–50, 55, 56, 58, 62–68, 71, 83, 91, 93, 94, 97, 102, 108, 120–125, 132, 136, 140, 143, 190, 198, 204, 206, 207, 214, 232, 248, 251, 252, 262, 264, 267, 270, 271, 278, 291, 299, 300, 306, 307, 313, 316

Грушевський О. С. 278, 310
 Гурко В. 326
 Гусаківський П. 317
 Гутник С. М. 77, 109, 171, 180, 182, 185, 297
 Гучков О. 256, 300

Гарібальді Дж. 252, 410
 Геруа, генерал 404, 406
 Горфман 373
 Гракхи 253

Данило Романович, князь 245
 Дашкевич (Дашкевич-Горбацький) В.
 196, 326
 Деконський 96
 Дельвіг, генерал 406
 Демидов М. 317
 Демченко В. 57, 287, 326
 Денікін А. 220, 249, 250, 256, 293, 308, 327, 350,
 371, 388–390, 396, 399, 400, 403, 411
 Дерев'яно М. В. 165, 166, 320
 Діденко І. 268
 Дідушок П. 161, 318
 Дітман Н. 326
 Добрий А. Ю. 57, 59, 67, 102, 125, 127, 133, 280,
 287, 288
 Долгоруков О. М. 215, 220, 224–226, 328
 Донський Б. 287
 Донцов Д. 148, 269, 316, 413
 Дорошенко В. В. 223, 269, 330, 383
 Дорошенко Д. І. 9, 25, 56, 61, 67, 68, 72, 76, 77,
 90, 97, 116, 118, 138, 144, 145, 155, 156, 161,
 162, 169–172, 174, 183–185, 188, 199, 206,
 259, 260, 264, 274, 291, 298, 300, 303, 310,
 315, 318, 319, 324, 327
 Дорошенко М. 304
 Дорошенко П. Я. 161, 165, 166, 168, 172, 173,
 175, 177, 213–215, 220–222, 318, 325
 Дорошенко Петро, гетьман 249
 Драгоманов М. 264, 267, 281, 296, 300, 307
 Драгомиров, генерал 400, 403
 Дубровін А. 268
 Дуня (кухарка Винниченків) 118
 Дурдуківський В. Ф. 165, 320
 Дурдуківські 392
 Дурново 81
 Дутов О. І. 117, 310
 Духінський 413
 Дучинська 383

Ейхгорн 53, 56, 59, 62, 71, 81, 88, 94, 97,
 105, 125–127, 132, 133, 138, 139, 286, 302
 Енвер-Паша 395
 Енно Е. 218, 328

Євлогій (Георгієвський) 333
 Єлизавета Петрівна 274
 Єремійв М. М. 125, 266, 269, 312
 Єфремов С. О. 9, 10, 25–27, 34, 35, 44, 48, 62,
 109, 110, 136, 156, 157, 176, 195, 206, 259,
 261, 264–266, 284, 291, 293, 307, 316, 367,
 368, 375, 379, 398

Жаха А. 266
 Жебуньов Л. 10, 264, 307
 Жекулін М. 317
 Жекуліна 392
 Житецький Л. 9, 281, 307
 Жижелєвський 113
 Жук А. І. 162, 269, 319
 Жуковський О. Т. 59, 281, 289

Забіла Я. П. 404
 Забіли 404
 Завадський С. В. 180, 182, 184, 185, 188, 324
 Зайцев П. І. 20, 118, 119, 206, 310
 Заливчий А. 268
 Залізник М. К. 94, 95, 126, 127, 270, 303
 Зарубін О. М. 35, 136, 273
 Зарудний О. С. 44, 282
 Заславський Д. О. 367, 368
 Затонський В. П. 219, 329, 335
 Захарченко б, 112
 Зелений Д. І. 242, 334, 351–353
 Зелінський В. 281
 Зеньковський (Зінківський) В. В. 97, 180, 182, 305
 Зерінг Макс 147–151, 169, 316
 Зеров М. 291
 Зівал 384
 Зігмарінгени 288

Йосиф II 288

Калабухов 372
 Калита Іван 407
 Каміонський 368
 Капкан Ю. 267
 Карл I 65, 288, 298
 Карл XII 287
 Карпенко-Карий І. 285
 Касимов 187, 325
 Касо 234
 Катерина II 399
 Катеринич 48
 Каутський Карл 236, 333
 Квасницький Є. О. 175, 323
 Кватернік 281
 Квєцинський М. 274

- Квітковський Г. 330
 Келлер Георг Зігмунд 86, 300
 Келлер Ф. А. 212, 213, 215, 220, 241, 327
 Керенський О. Ф. 23, 24, 31, 33–36, 45, 53, 85, 91, 109, 135, 136, 139, 143, 249, 257, 258, 266, 275, 302, 308, 330
 Киваицький Є. 330
 Кириченко 405
 Кияницін 67, 293
 Кірієнко (Киреєнко) І. І. 36, 274
 Кірій Ю., генерал 394, 395, 400, 403, 405, 407
 Кістяківський Б. О. 110, 196, 206, 213, 221, 222, 278, 307, 310, 319, 320
 Кістяківський І. О. 6, 13, 110, 119, 144–146, 156–158, 162–168, 172–174, 177, 179, 180, 183, 184, 187, 192, 206, 207, 213, 231, 307, 316, 319, 320
 Кістяківський О. О. 162, 319
 Кістяківський О. Ф. 264, 307, 319, 320
 Кістяківський Ю. О. 165, 319, 320
 Климович П. 55, 287
 Клінгер В. 383
 Коанд 275
 Ковалевський М. М. 33, 51, 71, 108, 123, 124, 205, 268, 270, 271, 286, 291
 Ковалевський О. 405
 Коваленко Д. 33
 Ковалів Л. 270
 Ковальський М. М. 125, 312, 382, 383
 Ковенко М. М. 6, 41, 93, 125, 302
 Козачевський 396
 Козир-Зірка: 399, 407
 Козловська В. Е. 383
 Колюх 379
 Колокольцов В. 77, 89, 116, 167, 180, 182, 298
 Колчак О. В. 117, 285, 308, 310
 Комірний О. С. 116, 309
 Компанієць 375, 379
 Кониський О. 283, 307, 313
 Коновалець Є. М. 221, 224, 230, 235, 236, 283, 330, 353
 Кордуба М. 386
 Корнієнко І. 289
 Корнілов Л. Г. 35, 136, 256, 273, 310
 Коробченко 396
 Короленко В. 69, 109, 294, 398
 Королів (Корольов) В. К. 25, 34, 55, 59, 119, 122, 124, 206, 213, 221, 225, 260, 264, 266, 289, 323
 Коростовець І. 196, 326
 Корчинський М. А. 161, 318
 Косаревич 94
 Косач П. 307
 Косачі 314
 Косенко І. 234, 332
 Коссак І. 281
 Костанді К. 299
 Костомаров М. 313
 Костюшко Тадеуш 214
 Котляревський І. П. 110, 400
 Котляревські 395
 Коцюбинський М. М. 264, 282
 Коцюбинський Ю. М. 44, 219, 282
 Кочубей В. В. 57, 96, 108, 288
 Кочубей Микола 288
 Кочубей Михайло 288
 Кочубеї 292
 Кравчук М. 278
 Красицький Ф. С. 83, 84, 299
 Краснов П. М. 115, 257, 308
 Кравс (Краус) А. 337, 339, 348, 387, 411–413
 Крат 390, 392, 394, 402, 403
 Кривошеїн О. В. 179, 324, 326, 395, 401, 402, 404
 Крижанівський А. В. 396
 Кримський А. Ю. 43, 281
 Кричевська Є. 412
 Кріль В. 384
 Кудашеви, князі 292
 Кузьминський О. 264, 301
 Куліш П. 321
 Курбас Л. 280
 Кушнір М. О. 90, 184, 301
 Куцопера А. Ф. 28, 31
 Куцопера Ф. 28
 Кюльман Р. 106, 107, 306
- Л**ашкар'юв 152
 Лашченко В. 396
 Лашченко Р. М. 396
 Лебідь 412
 Левашова 335
 Левитський (Левицький) М. В. ("артільний") 10, 33, 116, 254, 271, 278, 279, 293, 312
 Левитський (Левицький) М. Г. 190, 307
 Левицький (Левицький) К. 304
 Левицький (Левицький) О. І. 166, 268, 321
 Ленін 36, 37, 40, 41, 58, 65, 67, 105, 136, 137, 151, 209, 228, 274
 Леонтович В. М. 9, 10, 26, 27, 41, 48, 56, 58, 65, 69, 96, 109, 127, 134, 156, 164, 165, 186, 187, 189, 198, 200, 220–222, 224, 241, 264, 284, 317
 Леонтович І. М. 284, 396
 Леонтович Кость 225
 Леонтовичі 314, 395, 400
 Леопольд II 288
 Лесевич В. В. 28, 267
 Леся Українка 263, 296, 299, 322
 Лизогуб Ф. 13, 67, 69, 74, 77, 87, 93, 96, 99, 107, 109, 112, 116, 118, 122, 142, 143, 146, 152, 157,

- 173, 175, 178–180, 183–185, 187, 192, 196,
260, 265, 292, 293, 296, 298, 307, 317, 324
- Линницький 216
- Липинський (Ліпінський) В. 12, 14–20, 71, 72,
97, 144, 162, 163, 193, 246, 249, 250, 251, 289,
295, 298, 316, 334
- Липківський В. 304
- Лисенки 314
- Лисенко Г. 283
- Лисенко М. В. 130, 131, 198, 262, 307, 313, 314
- Литвиненко, полк. 390, 401–404
- Лібкнехт Карл 228, 331
- Лівицький А. 322, 349
- Лівицький М. – див. Левитський М.
- Лівшиц Роза (Розалія Винниченко) 115,
118–120, 228, 241, 246, 308
- Лозинський В. 76, 297
- Лотоцький О. Г. 9, 68, 97, 110, 156, 157, 161, 166,
168, 171, 174, 175, 179, 183–185, 188, 241,
265, 291, 293, 294, 317, 384, 385
- Лубковський Р. 283
- Лукашевич (Лукасевич) Є. К. 17, 147, 166, 168, 316
- Лукіянов 92, 301, 370
- Лук'яненко О. 278
- Луценко І. М. 39, 275–277
- Лучицький І. 330
- Львов Г. Є. 24, 258, 259
- Любарс 88, 89, 110
- Любинський М. М. 94, 161, 171, 185, 188, 278,
279, 303, 319
- Любченко П. 382, 383
- Людендорф Еріх 191, 290, 325
- Люксембург Роза 228, 331
- Лямка Г. 36, 40, 42
- Ляришенко Е. 17
- М**азепа Іван 32, 55, 122, 124, 287, 290,
326, 341, 390, 408
- Мазепа Ісаак 9, 270, 272, 322, 332, 349
- Майборода 119, 120
- Мак Келлі, капітан 400, 401, 406
- Макаренко А. 291, 322, 327
- Макаренко М. 289, 384
- Макаренко О. 62, 230, 262, 275
- Макаренко П. 275
- Маклаков 249
- Маковей О. 264
- Малинка П. 33
- Малич І. Т. 219
- Мамонтов 369
- Мануїльський Д. 246, 317
- Марголін А. Д. 167, 321
- Марієнко Євдокія 330
- Марія-Терезія 288
- Маркевич Настя 290
- Марков М. Є. 50, 285
- Маркович Д. В. 47, 108–111, 161, 170, 171, 177, 283
- Маркович О. 283
- Маркс К. 228
- Мартинов О. 234, 332
- Мартос Б. М. 41, 234, 262, 267, 268, 270, 272,
275, 279, 349
- Матушевський Ф. П. 10, 25, 26, 30, 92, 165, 166,
221, 259, 261, 264, 293
- Матюшенко Б. П. 234, 268, 332, 396
- Махно Н. І. 238, 242, 248, 333, 334
- Мацієвич К. А. 85, 145, 156, 157, 161, 163, 183,
184, 198, 300, 406
- Машір 83
- Медведь Ю. Г. 219, 329
- Медведев Є. 279
- Меленевський (Басок) М. 116, 269, 309
- Мельник 230
- Мерінг С. Ф. 185, 187, 325
- Микитка, полк. 336, 337, 339
- Микола І 302
- Микола ІІ 23, 24, 174, 197, 256, 258, 259, 277,
286, 294, 302, 306, 307, 315
- Микола Миколайович, великий князь 93, 302
- Мирний (Рудченко) П. 264, 321
- Мисюрєвич В. 317
- Михайло Олександрович (Романов, великий
князь) 24, 111, 116, 294, 308
- Мицюк О. К. 233, 239, 331
- Мілюков П. М. 50, 84, 115–117, 196, 258, 273,
284, 326
- Мірбах Вільгельм фон 135, 302, 314
- Міхновський М. І. 26–28, 63, 71, 88–92, 96–98,
108, 123, 147, 161, 166, 171, 193, 205, 263,
265, 267, 285, 301, 302, 370
- Міхура 396
- Могілянський М. 168, 175, 316
- Модзалевський В. 310
- Моргусь 29
- Мордалевич 346
- Моркотун 248
- Морозовський Н. 238, 333
- Мочульський М. 264
- Мумм фон Шварцентайн Альфонс 60, 72, 74,
87, 105, 108, 110, 115, 116, 132, 133, 164, 168,
290, 315
- Муравйов М. А. 45, 50, 55, 103, 104, 271, 280,
283, 351
- Мурашко М. 299
- Муромцев С. А. 145, 316
- Мурський В. 300
- Муха – див. Антонович Д. В.

Набоков В. 258
 Навроцький В. 300
 Надольний 168
 Назарук О. Т. 216, 328
 Нані 96
 Нарбут Г. 310, 379
 Натієв З. 82, 111, 197, 299
 Науменко В. П. 130, 131, 175, 206, 213, 219, 221,
 307, 313, 314, 330
 Нахимсон С.М. 331
 Нахимсони 228
 Нездиминого 114
 Некрашевич 73
 Неронович Є. 269
 Нечуй-Левицький І. 307
 Ніковський А. В. 10, 11, 25, 27, 34, 35, 47, 55, 90,
 109, 156, 157, 161, 167, 169, 170, 175, 180,
 185–87, 195, 198, 206, 209, 259, 261, 262, 264,
 266, 291, 295, 316, 317, 386, 403
 Нілостонський Р. 317
 Нога, полк. 389–395, 401
 Новицький Ізмаїл Орестович 131, 314
 Носенко Д. 152, 317
 Носов А. 383, 395, 405

Оберучев К. М. 34, 63, 91, 109, 272
 Обнінський В. П. 127, 128, 312
 Оверченко А. 397, 398
 Огієнко І. І. 234, 278, 332
 Одрина Д. 145, 315
 Олександр III 308
 Олександра Федорівна 258
 Олексій Миколайович 128, 264
 Олексій Михайлович (цар) 128
 Олесіюк Т. Г. 370
 Олесницький Є. 35, 272
 Олесь (Кандиба) Олександр 43, 264, 281, 300
 Омелянович-Павленко М. 348, 381
 Омельченко Марія 381
 Онацький Є. 278
 Орлик П. 287
 Орловський 44
 Орлянський 112
 Осадчий Т. 268
 Осецький О. 230, 311
 Оскіло В. 262, 275, 291
 Осмоловський В. 216, 328
 Остапенко С. С. 234, 272, 275, 283, 293, 300, 305,
 319, 321, 328, 332
 Остроградський 96
 Охримович Іван 319
 Охримович Осип 162, 319
 Охріменко М. Ф. 397
 Охріменко О. Ф. 397

Павелко В. 301
 Павленко С. – див. Шелухин С. П.
 Павленко В. О. 107, 123, 306, 311
 Павлик М. 296
 Павловський М. І. 264,
 Павлуцький Г. 278
 Павлик А. 147, 316
 Паламарчук М. 259
 Палтов О. О. 73, 81, 166, 169, 173–177, 179, 190,
 196, 209, 296
 Панасенко О. 264
 Панасенко С. – див. Васильченко С.
 Панейко 411–413
 Пасішник Іван 54
 Пахаревський О. 264
 Певний Аполлон 296, 348
 Перлик І. 282
 Петлюра С. В. 16, 17, 40, 42, 44, 59, 91, 120, 123,
 126, 144, 198, 202–205, 207–211, 213–215,
 218–223, 225, 227, 231, 235–237, 239, 244,
 245, 250–252, 255, 261, 264, 267, 277, 280,
 292, 299, 300, 315, 316, 322, 327, 349, 350,
 353, 365, 366, 377, 378, 380, 386, 394, 407
 Петрицький М. 304
 Петрів В. 311
 Петро I 55, 290
 Петрушевич Є. О. 306, 325–327, 331, 349, 350,
 411, 412
 Петрушевський В. Д. 177, 213, 260, 266, 323
 Пешехонов О. В. 188, 325
 Пиленко 152
 Пимоненко М. 299
 Піддубний 113
 Пілсудський 250
 Піснячевський В. В. 6, 56, 112, 196, 213, 287, 334
 Пожарський Д. 252
 Покровський, генерал 371, 372
 Полетика В. І. 97, 162, 306
 Полетика Г. 97
 Полоз 278, 379, 381, 382
 Полтавець-Острияниця І. В. 39, 174, 276, 311
 Полторацька 392
 Полторацький І. 76, 297
 Полуботок П. 265, 266, 301, 302
 Пономаренко В. 300
 Порш М. 34, 40, 41, 63, 123, 124, 126, 208, 259,
 267, 272, 396
 Потоцький Й. 287
 Похиленко І. 308
 Присовський К. 298
 Прокопович В. К. 25, 55, 67, 96, 145, 198, 208,
 261, 293, 315, 322, 332, 386, 389, 392
 Пугач І. М. 44, 268, 282, 286
 Пузицький А. 282

- Пулавський 296
 Пуришкевич В. М. 179, 196, 268, 323, 324
 Путник-Гребенюк Д. 267
 П'ятаков Г. А. 36, 37, 219, 236, 238, 240, 274, 329
 П'ятаков А. А. 274
 П'ятакови, брати 36, 274
- Р**абенштайн 20
 Раковський Х. Г. 167, 246, 317, 321
 Распутін Г. Ю. 24, 258
 Растреллі Б. 274
 Рейнбот В. 183, 184, 187, 198, 325
 Ремига 396
 Реміх 37
 Рефес 336, 382
 Рєпін І. 299
 Ржепецький А. К. 77, 96, 107, 109, 180, 182, 185,
 187, 196, 217, 297
 Ризенфельд І. А. 216
 Рильський Т. 307
 Римський-Корсаков М. 313
 Різник 351
 Ровінський Д. А. 91, 301
 Ровіти-Гавронські 413
 Рогоза М. 316
 Рогоза О. Ф. 152, 165–168, 171, 176–178, 183,
 185, 187–190, 192, 196, 316
 Родзянко (чорносотенець) 31, 32
 Родзянко Лена 391
 Родзянко М. В. 23, 256
 Розмірица І 31
 Розумовський К. Г. 274
 Роман Мстиславич, князь 245
 Романов О. Ф. 180, 182, 184, 324
 Романова Дарина 324
 Романови 209, 278, 407
 Романчук Ю. 304
 Роменський, хорунжий 390
 Рорбах П. 69, 70–72, 109, 133, 147, 295
 Ротмістров В. Г. 304
 Ротмістров Г. Г. 96, 97, 304
 Руданський С. 392, 393
 Руденки 398
 Руденко Галя 398
 Руденко С. І. 398
 Рудченко (Білик) Іван 321
 Рудченко Панас – див. Мирний Панас
 Русов О. 307, 316
 Рябовіл 370
 Рябушинський В. 326
 Рябушинський П. П. 86, 300
 Рябцов Є. П. 44, 282, 337, 338
- С**абалдир П. 264
 Саблагович 29
 Савенко 400
 Савенков (Савінков) Б. В. 115, 116, 308, 309
 Савицький (Савіцький) 94, 404, 405
 Сагайдачний 408
 Садовський М. К. 50, 74, 174, 280, 285, 296, 390
 Садовський В. В. 118, 124, 125, 186, 266, 310, 367,
 381, 383, 405
 Сазонов С. 326
 Саксаганський Панас 74, 91, 101, 144, 280, 285, 296
 Саліковський О. Ф. 144–146, 156, 177, 291, 315,
 316, 330, 368, 370–374, 379, 390
 Салтан М. В. 62, 291
 Самійленко В. І. 291
 Самойлович І. 289
 Сахно-Устимович 292
 Севрюк О. О. 33, 76, 94, 270, 271, 278, 279
 Семенів Олександр 162, 319
 Семенов А. 317
 Семенов Г. М. 115, 117, 308
 Сидоренко Г. М. 60, 97, 234, 290
 Симиренко В. Ф. 26, 27, 264–266, 284, 383
 Синицький (Сіницький) 25, 27, 34, 122, 166, 221,
 259, 266, 323
 Синявський А. С. 165, 320
 Сіверо-Одоевський О. С. 219, 329
 Сімонов Д. А. 234, 332
 Сіпягин Д. С. 145, 316
 Сірко І. Д. 248
 Скобелев М. І. 23, 257
 Скоропадський І. (“Настя”) 60, 110, 289
 Скоропадський П. П. 12–18, 39, 46, 60, 62, 64, 65,
 67, 69, 70–74, 81, 90, 92, 106, 111, 118–122,
 126, 143–145, 147, 155, 157, 158, 161–163,
 165, 166, 169–174, 178–180, 183, 191–194,
 196, 197, 199, 200, 202, 204–207, 212–214,
 217, 218, 220–226, 231, 232, 236, 243,
 249–251, 262, 265–267, 269, 276–278, 282,
 284, 285, 288–292, 295–298, 302, 309, 311,
 317–320, 323, 325–328, 350, 370
 Скоропис-Йолтуховський О. Ф. 10, 12, 16, 43, 45,
 50, 52, 55–57, 69, 87, 89, 93–99, 110, 111, 115,
 116, 119, 121, 133, 155, 161, 163, 168, 169,
 171, 177, 183, 184, 187, 191, 194, 196, 235,
 239, 240, 242, 269, 281, 282
 Слабченко М. Є. 234, 300, 331
 Славинський М. А. 168, 175, 179, 183–185, 188,
 221, 225, 317, 322
 Слещов, генерал 393, 394, 399
 Смаль-Стоцький Р. С. 150, 316
 Смоленський Л. А. 75, 83, 300
 Сніжний І. 59, 289
 Собачкин Т. Н. 226

- Соколов 217
 Соколовський Ю. Ю. 67, 97, 293
 Солтис 83
 Сріблянський – див. Шаповал Микита
 Стадник 338
 Сталін Й. В. 289
 Станіславський М. 304
 Старицька Марія 132, 314, 395
 Старицька-Черняхівська Людмила 25, 73, 132, 214, 259, 262, 264, 314, 395
 Старицький М. 262, 263, 307, 314
 Старицький Юрій 132, 314
 Старицькі 132, 314, 395
 Старух Т. 304
 Стасюк М. М. 59, 60, 268, 286, 289, 337, 347, 348, 349
 Стебницький П. Я. 9, 10, 26, 86, 97, 108, 110, 143, 155–157, 161, 166, 170, 171, 175, 179, 183–186, 188, 198, 213–215, 221, 225, 265, 317
 Стелецький 119, 166, 169, 311
 Стельмашенко 234
 Стенлі Генрі 239, 333
 Степаненко О. Г. 25, 26, 131, 263, 275, 286
 Степанківський В. 57, 288
 Стесель 336, 338–350
 Стефанік В. 322
 Стешенки 314
 Стешенко І. М. 25, 130–132, 263, 307, 311, 314
 Стешенко О. М. 132, 314, 395
 Стешенко Ярослав 118, 130, 311
 Стецько 412
 Столпін П. А. 24, 92, 101, 174, 209, 257, 264, 324
 Стороженко М. В. 166, 321
 Страдомський М. 259
 Стрешкевич В. М. 96, 165, 304
 Стржельбицький О. 283
 Строев М. 317
 Струве П. Б. 249, 258, 404, 405
 Струтинська Ганна 383
 Струтинські 383
 Студинський В. 388
 Студинський К. 296, 411, 413
 Суковкін М. А. 228, 241, 330
 Сулькевич С. 320
 Супрун Г. 234, 332
 Сушицький Т. 328
- Т**абуї 275
 Тарновський, генерал 412
 Тарновський М. 283
 Терещенко 405
 Терниченко А. Г. 189, 301
 Терпигоров 217
 Тесленко А. 264
- Тимошенко С. П. 171, 246, 293, 322
 Тичина П. 264
 Тишкевич М. С. 290
 Тіль (Тілле) 132, 133, 164, 176, 178, 314
 Ткаченко М. С. 41, 55, 59, 63, 67, 93, 102, 124, 125, 267, 279, 287
 Тобілевич К. А. 285
 Тобілевичі 285
 Токаржевський І. С. 97, 305
 Томашівський С. 307
 Требінська М. М. 227
 Требінські (Требинські) 113, 114, 368, 380
 Трегубов Є. К. 187, 314, 325
 Трепов Ф. Ф. 108, 307
 Трильовський К. 304
 Трипільський 342
 Трофілов А. 268
 Трохимович Б. 162, 319
 Троцький Лев 58, 228, 278, 279, 289
 Троцький Микола 162, 319
 Троян Олексій 113
 Троян Федір 113
 Труш І. 264
 Туган-Барановський М. І. 161, 173, 278, 291, 318
 Тютюнник В. 311
- У**варов О. С. 281
 Уварова П. С., графиня 43, 280
 Уляницький В. В. 76, 297
 Урусов, князь 392
 Успенський Г. 186
 Устимович М. М. 65, 70, 124, 147, 187, 205, 220–222, 240, 292
 Устимовичі 292, 395
 Ухтомський Е. Е. 145, 315
- Ф**еденко П. 381, 396
 Фердінанда І 288
 Фесенко 397
 Філіпович 20
 Фіцвільямс 275
 Флейшман 68, 81, 82, 294
 Фонер 217
 Форгач Й. 296
 Франко І. Я. 267, 296, 322
 Франц І 288
 Франц-Йосиф І 272, 288
 Франц-Фердінанда 35, 48, 272, 284
 Фрідман (Фридман) 104
- Х**абалов С. С. 23, 256
 Ханенко М. М. 73, 296
 Харламов 368, 371–373
 Хвойко В. 384

Хвост М. 308
 Хилюк Омелько І. 104
 Хмельницький А. І. 104
 Хмельницький Б. 46, 73, 122, 139, 266, 267, 301, 302, 408
 Хмельницький Ю. 249
 Хмільовський А. 301
 Холодний П. І. 219, 235, 328
 Хороманський 43
 Хоростовецький Т. 326
 Хотек Софія 272
 Христюк П. О. 33, 268, 270, 272, 286, 291
 Хрушов М. 414

Цегельський А. М. 106, 162, 233, 269, 304, 306
 Церетелі 405
 Цеткін Клара 228, 331

Чайковський 114
 Чайковський Б. 283
 Чепурковський (Корчак-Чепурківський) О. В. 76, 297
 Черниш І. Г. 161, 188, 189, 319, 395, 399, 400, 402, 403
 Чернишевський Максим 31
 Чернін О. 94, 279, 303
 Черняхівська Л. – див. Старицька-Черняхівська Л.
 Чеховський (Чехівський) В. М. 96, 112, 233, 270, 275, 276, 279, 286, 304, 305, 321, 328, 331, 332
 Чечель М. 270
 Чигрин В. 289
 Чижевський П. І. 220, 240, 329
 Чикаленко Вікторія 281
 Чикаленко Ганна 86, 284, 300, 367
 Чикаленко Іван 228, 330, 374–376, 378, 381
 Чикаленко Левко 10, 33, 42, 48, 55, 59, 64, 96, 101, 124, 125, 136, 164–166, 192, 201, 244, 266, 269, 292, 309–312, 332, 335, 414
 Чикаленко Петро 10, 14, 15, 19, 20, 33, 42, 48, 56, 60, 89, 93, 133, 191, 228, 235–237, 239, 241, 244, 245, 269, 294, 312, 330, 342
 Чопівський І. А. 67, 161, 171, 177, 293
 Чубинський М. П. 67, 292, 317
 Чубинський П. П. 292, 307
 Чхеїдзе М. С. 23, 256

Шаповал Микита 38, 39, 107, 108, 119, 123, 124, 126, 207–209, 234, 270, 276, 296, 317, 333
 Шаповал Микола 14, 229, 230, 233, 234, 239, 243, 333

Шарий 239, 333
 Шафер 29
 Шахрай В. 279
 Шварцбарт С. 277
 Швець Ф. П. 161, 169, 170, 202–204, 207, 262, 286, 317, 322, 327
 Шебеко Н. 326
 Шевченко Т. Г. 54, 59, 74, 83, 107, 112, 140, 142, 289, 292, 299, 310, 313, 320, 322, 329, 362, 408
 Шекерик П. 14
 Шеллендорф 216
 Шелухин С. П. 51, 55, 67, 68, 96–98, 112, 121, 122, 143, 155, 156, 161, 166, 168, 171, 183, 184, 221, 222, 224–226, 235, 286, 293, 306
 Шемет В. М. 90, 99, 146, 147, 155, 193, 285, 286
 Шемет М. М. 285
 Шемет С. М. 55, 57, 90, 97, 98, 117, 122, 166, 285, 286, 289
 Шемети, брати 51, 59, 62, 109, 193, 263, 285, 286
 Шеремецінський Я. 316
 Шероцький К. 385
 Шингарьов О. 258
 Шинкар М. А. 111, 219, 308
 Широцький К. В. 168, 278, 322
 Шишманов І. Д. 72, 73, 296
 Шкляр В. 289
 Шмідт А. 69, 295
 Шраг І. А. 26, 93, 161, 163, 165, 170, 171, 265, 270, 271, 291, 293
 Шраг М. І. 33, 271, 291
 Штейнгель Ф. Р. 76, 77, 117, 138, 162, 175, 259, 297
 Штерн Сергій 84
 Шульга Ф. Г. 97, 183, 305
 Шульгін В. В. 69, 194, 268, 400, 403, 413
 Шульгін О. Я. 65, 66, 68, 81, 82, 122, 123, 205, 292
 Шульгіни 383
 Шухевич В. 307

Щегловітов І. Г. 24, 257
 Щемтовський 57
 Щербачов 103
 Щурат В. 307, 388, 411

Юз 94
 Юнаков, генерал 350, 400
 Юсупов М. Б. 323
 Юсупов (Сумароков-Ельстон) Ф. Ф. 174, 323

Яната О. А. 367
 Яневський 384
 Яринович – див. Ніковський А. В.
 Ярополк 251
 Ярош 167, 175, 216

Євген ЧИКАЛЕНКО

**Щоденник
(1918–1919)**

*Головний редактор: Юлія Олійник
Редактор: Ірина Давидко
Дизайн та верстка: Микола Койдан*

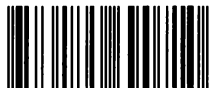
Підписано до друку 12.12.2011. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Арно
Умовн. друк. арк. 34,35. Облік.-видавн. арк. 34,54
Наклад 1000. Замовлення №

ТОВ «Темпора»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2406 від 13.01.2006

Віддруковано:
ТОВ Друкарня Рута, м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 4060 від 29.04.2011

ISBN 978-617-569-071-0

9 786175 690710 >